

De armezorg te Leiden tot het einde van de 16e eeuw

<https://hdl.handle.net/1874/255009>

ht

DE ARMEZORG TE LEIDEN TOT HET EINDE
VAN DE 16^E EEUW

RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT

0952 0366

100.
A. gm. 192, 1908

DE ARMEZORG TE LEIDEN TOT HET
- - EINDE VAN DE 16^e EEUW - -

PROEFSCHRIFT TER VERKRIJGING VAN DE GRAAD
VAN DOCTOR IN DE NEDERLANDSE LETTERKUNDE
AAN DE RIJKS-UNIVERSITEIT TE UTRECHT, NA BE-
KOMEN MACTIGING VAN DE RECTOR-MAGNIFICUS
DR. W. H. JULIUS, HOOGLERAAR IN DE FACULTEIT
DER WIS- EN NATUURKUNDE, VOLGENS BESLUIT
VAN DE SENAAAT DER UNIVERSITEIT, TEGEN DE
BEDENKINGEN VAN DE FACULTEIT VAN LETTEREN
EN WIJSBEGEERTE TE VERDEDIGEN OP WOENSDAG
10 JUNIE 1908, DES NAMIDDAGS TE 4 UUR, DOOR
CHRISTINA LIGTENBERG, GEBOREN TE BOLSWARD.

DE VERBODENDE WET

DE WET VAN DE ERVEN

DE WET VAN DE ERVEN

DE WET VAN DE ERVEN

DE WET VAN DE ERVEN

DE WET VAN DE ERVEN

DE WET VAN DE ERVEN

DE WET VAN DE ERVEN

DE WET VAN DE ERVEN

DE WET VAN DE ERVEN

DE WET VAN DE ERVEN

DE WET VAN DE ERVEN

DE WET VAN DE ERVEN

Ik zou aan mijn plicht te kort doen, indien ik niet op deze plaats een woord van hartelike dank richtte tot allen, die mij bij de samenstelling van dit boek op enige wijze hebben gesteund.

Ik noem hier de archivaris van Leiden Mr. Dr. J. C. OVERVOORDE en de heren BIJLEVELD en VAN RHIJN, die mij op het Gemeente-Archief, waar ik zoveel uren aan de voorbereiding van dit boek werkte, steeds met veel welwillendheid tegemoet zijn gekomen; de Diakenen van de N.D.-Herv. Gemeente, die mij vriendelijk toestonden stukken uit het archief van het Huiszittenhuis te gebruiken; de Regenten van het Heilige Geest- of Arme Weesen Kinderhuis en wel in de eerste plaats hun archivaris Dr. A. BEETS, die mij het werken in hun archief zo bijzonder aangenaam en gemakkelijk maakten; en de regenten van het St. Anna-hof op de Hooigracht en van het Jeruzalemshof, die mij welwillend stukken uit hun archieven ter inzage gaven. Ook de beambten van de Rijks-Universiteits-Bibliotheek te Leiden dank ik voor de daar ondervonden hulp.

Maar de meeste dank ben ik verplicht aan mijn hooggeachte promotor, prof. KERNKAMP, die mij ook na zijn vertrek uit Amsterdam heeft willen helpen, zowel bij de keus van mijn onderwerp als bij de samenstelling van dit boek, terwijl hij mij bij het gereedmaken voor de druk menige wenk gaf, waar ik dankbaar gebruik van maakte.

Waar dit geschrift officieel ook mijn studietijd besluit, wil ik hier openlik de hoogleraren aan de Amsterdamse Universiteit dank zeggen, van wie ik de kolleges mocht volgen. Persoonlik kan ik mij nog slechts tot de hoogleraren BOER en TE WINKEL en de oud-hoogleraar KAN richten, maar niet minder ben ik verplicht aan wijlen H. C. ROGGE en C. BELLAAR SPRUYT, die ik hier met dankbaarheid gedenk.

Faint, illegible text, possibly bleed-through from the reverse side of the page. The text is arranged in several paragraphs and is too light to transcribe accurately.

INLEIDING.

Toen ik, mij aangetrokken voelend tot het behandelen van de door de Rijkskommissie voor Geschiedkundige Publikaties gevraagde Geschiedenis van de Armenzorg in Nederland ¹⁾, besloten had mij voorlopig tot die van mijn woonplaats te bepalen, begon ik met enige twijfel te onderzoeken, of deze werkelijk stof genoeg voor een dissertatie zou opleveren. Nauweliks had ik evenwel met de te Leiden aanwezige bronnen daarvoor nog maar oppervlakkig kennis gemaakt, of die twijfel week voor de zekerheid, dat er een geschiedenis in verscheiden delen over te schrijven zou zijn. Ik stond toen voor de keus: de hcle geschiedenis van Leidens armezorg in hoofdzaken, of wel een deel ervan nauwkeurig te behandelen. En ik koos het laatste. Mocht mijn werk hierdoor minder af lijken, ik was er te zeer van overtuigd, dat wij op het oogenblik voor onze geschiedenis het allermeeest detailonderzoek behoeven, om hier ook maar even te aarzelen.

Weliswaar is in de Leidse stedebeschrijvingen van Orlers, van Leewen, van Mieris, Pleyte en Blok en ook bij de kerkelijke schrijver van Heussen heel wat over mijn onderwerp te vinden, maar ik oordeelde het toch voorzichtig overal tot de geschreven bronnen terug te gaan, wat mij al spoedig volstrekt niet overbodig bleek. Ik had dus in de eerste plaats alle in het Gemeente-Archief bewaarde handschriften van de instellingen van armezorg door te werken, benevens het Weeshuis-Archief, dat van het Huiszittenhuis en de bij regenten bewaarde stukken van het Jeruzalemshof en het St. Anna-hof.

¹⁾ Zie „Overzicht van de door bronnenpublicatie aan te vullen leemten der Ned. geschiedkennis”, bl. 92—94.

Er was hier evenwel een groot bezwaar: behalve het Weeshuis-Archief en dat van het St. Anna-hof is geen van deze archieven geordend of beschreven, zodat ik vaak in het wilde zoeken moest. Om een voorbeeld te noemen: in de Inventaris Elsevier van het Gemeente-Archief, die geheel verouderd is, worden van het Katrijngasthuis alleen enige rekeningen genoemd ¹⁾. In het Overzicht van het Archief, in 1897 door de archivaris Dozy gegeven, staat er slechts het volgende van ²⁾:

„St. Catharinagasthuis.

Diverse registers van algemeenen aard	217
Rekeningen van 1394 af met de blafferden	788
Diverse registers van finantieelen aard	192”.

Overigens had ik geen enkele aanwijzing van wat er in die 1197 delen en in de honderden, niet eens vermelde, zegelbrieven stond. Weliswaar stelde de bijzondere welwillendheid van de archivaris Mr. Overvoorde mij in staat voor mijzelf een soort inventaris te maken van alle in het Archief aanwezige handschriften van de inrichtingen van armezorg, maar ik kon natuurlijk die honderden delen niet nauwkeurig inventariseren. Stellig heb ik het belangrijkste wel onder ogen gehad, maar er moeten mij op deze wijze allerlei dingen ontsnapt zijn, die het toch wel de moeite waard geweest zou zijn te weten. Niemand kan er dan ook meer van overtuigd zijn dan ik zelf, dat mijn studie mettertijd, als het Archief geordend zal zijn, onvolledig moet blijken.

Dit is te eer te verwachten, omdat natuurlijk in de meest verschillende boeken en stukken bijzonderheden over mijn onderwerp te vinden moeten zijn. Ik heb volstrekt niet geprobeerd ze alle te vinden, maar mij tot het doorzoeken van het voornaamste bepaald: de Privilegeboeken, het Stedeboek, de Vroedschapsboeken, de Aflezingsboeken, de Gerechtsdagboeken, het Register der Smalle Diensten en het oudste Dienstboek, benevens de in portefeuilles bewaarde stukken over armwezen en instellingen van liefdadigheid.

Voor de Keurboeken gebruikte ik de uitgaaf van Hamaker; de Tresoriersrekeningen van de stad liet ik na 1449 liggen, toen de tijd, voor het doorwerken ervan nodig, mij in verhouding tot de resultaten te lang bleek; voor het rechterlik archief gebruikte ik eerst de uitgaaf van de Rechtsbronnen van Leiden van Blok, maar hier moest ik vaak tot de bronnen zelf teruggaan, en de Correctie-boeken

1) Aldaar I 196.

2) Jaarverslag met Overzicht over het Gemeente-Archief van Leiden in 1897, bl. 50.

bleken mij ten slotte belangrijk genoeg om ze geheel door te zien.

Terwijl ik met mijn studie bezig was, kwamen de regestelijsten van de archieven van de drie hoofdkerken in handschrift klaar, zodat ik deze kon raadplegen; vooral het archief van de St. Pankraskerk leverde mij veel belangrijks. Uit enige kisten zegelbrieven kwamen bij de ordening allerlei stukken te voorschijn, die mij welwillend ter inzage gegeven werden; hoe dankbaar ik hiervoor ook ben, de schrik slaat me om het hart, als ik denk aan de vele belangrijke stukken, die nog in hoeken en gaten verborgen kunnen zitten en die ik niet toevallig in handen gekregen heb.

Een ander bezwaar van het werken in een archief zonder inventaris is nog de onmogelijkheid om goed te citeren. Met name bij de onbeschreven zegelbrieven gaf dit moeilijkheid: ik kon ten slotte niet anders doen dan in de noten nauwkeurig datum en jaartal ervan opgeven, en vermeld op deze plaats, dat de aangehaalde losse zegelbrieven meestal in pakken, trommels of kisten liggen bij de stukken van de instelling, waaronder ze genoemd worden, maar dat dit toch niet altijd het geval is. Alleen de zegelbrieven uit de archieven van de kerken citeer ik volgens de nummers van de voorlopige inventaris; mochten deze nog eens veranderd worden, dan zij men dus gewaarschuwd. Verder citeer ik een en ander volgens de inventaris Elsevier; de fouten daarin heb ik, zo nodig, aangewezen.

Wat ik overigens aan gedrukte bronnen heb gebruikt, wijzen de noten vanzelf aan; slechts over een van die bronnen moet ik hier enigszins uitvoerig spreken.

Toen ik mijn onderzoek juist was begonnen verscheen in de Bijdragen en Med. van het Hist. Genootschap ¹⁾ een zeer belangrijk rapport over een verbetering van de armezorg te Leiden in 1577, uitgegeven met een inleiding door J. Prinsen J.Lzn.; kort daarvoor had Dr. Prinsen in De Beweging ²⁾ een artikel over dit rapport geschreven. Het wordt in het Leidse archief in de portefeuille Armwezen bewaard, staat in de Inventaris Elsevier ³⁾ vermeld, en wordt daar aan Jan van Hout toegeschreven. Ook Dr. Prinsen meent dit met vrij grote zekerheid te mogen doen; ten onrechte, naar ik hoop te bewijzen.

De zaak staat zo: dit rapport, uitgebracht door een commissie, maar waarin al spoedig één persoon voor zichzelf gaat spreken,

1) Bijdr. en Meded. van het Hist. Genootschap te Utrecht, XXVI 113—160.

2) De Beweging I 2, bl. 69 (April 1905).

3) Aldaar II 136.

is in de vergadering van de vroedschap van 20 Febr. 1577 door Jan van Hout voorgelezen; met het handschrift ervan heeft men blijkbaar een nieuw vroedschapsboek willen beginnen. Maar inderdaad begint het nieuwe vroedschapsboek eerst met 29 Julie 1577, terwijl er van 18 Maart 1572 tot die datum geen vroedschapsresoluties bewaard zijn. Dr. Prinsen meent, dat de vraag wie dit rapport opgesteld had, misschien te beantwoorden zou zijn, als het ontbrekende boek gevonden werd, maar dit is onjuist, want 1°. bestaan voor een deel van deze tijd, n.l. vanaf 24 Des. 1574 wel kladnotulen van de vroedschap, door Jan van Hout in het Gerechtsdagboek geschreven 1), en hierin komt niets over het instellen van die kommissie voor, en 2°. moet men dit ook niet in het Vroedschapsboek maar in het Gerechtsdagboek zoeken, daar het „eenege gecommitteerden van burgermeesteren ende gerechte” waren, die een plan voor de armezorg moesten ontwerpen. De armezorg behoorde n.l. tot de kompetentie van het gerecht; alleen als dit niet durfde beslissen, zoals in dit geval, werd de vroedschap erover geraadpleegd. Dit plan nu was schriftelijk bij het gerecht ingebracht; zo is het waarschijnlijk te verklaren, dat er ook in de notulen van het gerecht niets over staat. Langs deze weg is het zoeken naar een oplossing dus vergeefs.

We moeten er op andere wijze zien achter te komen, en ik begin dan met de vraag: is het waarschijnlijk, dat Jan van Hout de hoofdpersoon van die kommissie is geweest? Van het instellen van zulke kommissies voor een bepaalde zaak zijn mij uit de Gerechtsdagboeken en de Vroedschapsresoluties veel voorbeelden bekend, maar ze werden altijd gevormd door een burgemeester met een of twee schepenen, of door twee burgemeesters en twee schepenen, of door twee of drie schepenen of vroedschappen alleen, maar ik heb er nooit een voorbeeld van gevonden, en het lijkt me ook niet waarschijnlijk, dat de sekretaris daarvan deel zou hebben uitgemaakt. Jan van Hout was in 1577 nog niet eens voor vast aangesteld, en dat hij zo'n hoog woord gevoerd zou hebben, is a priori al niet zeer aannemelijk.

Maar er is meer: de opsteller van het rapport verklaart, dat de drapeniers zijn „vrinden ende naemaegen” zijn, daar hij van vaderszijde uit „een van de vermaerste geslachten van dien”, de

1) In Gerechtsdagboek A, van fol. 11—115, staan de kladnotulen van de vroedschap telkens tussen de notulen van het gerecht in; ze lopen tot 15 Julie 1579. De vergadering van 20 Febr. 1577 staat op fol. 58 vs.; Jan van Hout tekende alleen het besluit van de vroedschap over het rapport aan.

Garrabijnen, gesproken is, en ook zijn overgrootvader, grootvader en vader „t ambacht van weven binnen deser stede hebben gedaen ende gebruyct gehadt”. Die Garrabijnen zijn geen bekend Leids geslacht; ik heb onder honderden namen maar ééns een „Garbijn die mutsemaker” gevonden, die in 1498 en 1502 20 scell. belasting betaalde ¹⁾. Deze Garbijn kan onmogelijk het vermaarde drapersiersgeslacht vertegenwoordigen, en er is geen ander besluit mogelijk dan dat ze *elders* dan in Leiden zeer bekend moeten geweest zijn. Over van Houts familie heb ik ook een en ander gevonden, dat Dr. Prinsens onderstelling allerminst bevestigt.

Zijn vader, Cornelis Meesz. van Hout, woonde al in 1538 met zijn broer Pieter Meesz. samen als schoolmeesters op de Voldersgracht ²⁾; zij onderwezen toen de kinderen uit het Heilige Geesthuis op heiligedagen zowel als op gewone dagen en werden elk afzonderlijk of samen betaald. In 1545 nam men voor die kinderen een vaste schoolmeester aan, maar Cornelis Meesz. maakte toen nog de opschriften van de Heilige Geestboeken of schreef brieven en bond ook boeken in; men noemde hem in 1545 niet meer „scoelmeester” maar „srijver”. Ook leerde hij in 1547 weer vier kinderen op heiligedagen schrijven, en het beginnen van de boeken bleef hij tot 1571 gercgeld doen; in 1562 noemt men hem voor 't eerst „van Houdt”, maar er is geen twijfel, of dit is dezelfde Cornelis Meesz. van de vorige blafferds. Behalve als schoolmeester en schrijver van de Heilige Geest vond ik hem ook als schrijver van de rekeningen van het Stevenshof van 1559 tot 1583, en in 1564 wordt hij daar ook genoemd als rentmeester van Wolfert About, de erfgenaam van de bekende heren van Rijsoorde ³⁾. In 1546 komt Cornelis Meesz. van Hout met de tittel „srijver” voor als voogd van Katrijn Garbrandsdr. ⁴⁾, in 1555 en 1556 met dezelfde tittel als voogd van Elisabeth Jacobsdr. ⁵⁾. Ook het origineel van de laatste brief is in duplo bewaard en daar ziet men beide keren zijn handtekening, een echte schrijvershandtekening met dezelfde krullen, die zijn zoon Jan maakte ⁶⁾. In 1586 was hij nog „secretarys-ordinarys ende gezworen

1) Tresoriersrekening (hs. Archief Leiden) 1498, fol. 88 vs. en 1502, fol. 51 vs..

2) Zij worden het eerst genoemd onder het hoofd „Alrehande ontgheven” in de blafferds van de Heilige Geest van 1538, 1539 en 1540 (Cat. H. G., Boeken III 384). Ook de verder geciteerde plaatsen zijn in de blafferds onder hetzelfde hoofd te vinden.

3) Rekeningen Stevenshof 1559—1603 (hs. Archief Leiden, fol. 7 vs., 62 vs. en passim).

4) Groot Bewijs B (hs. Archief Leiden, fol. 251).

5) Register Leprozen II (hs. Archief Leiden), fol. 89 vs. en 90.

6) Origineel op papier van 28 Maart 1556 (Archief Leiden).

clercq ter weescamere'', en vroeg toen wegens ouderdom aan het gerecht om een onder-sekretaris ¹⁾. Het is niet aan te nemen, dat deze schoolmeester-schrijver-rentmeester-sekretaris van de weeskamer zich ook nog met weven bezig gehouden zal hebben.

Van zijn vader Mees van Hout weet ik alleen met zekerheid, dat hij al in 1541 met zijn vrouw op het Jeruzalems-hof de grote kamer bewoonde, maar zijn vroeger beroep wordt niet vermeld ²⁾; het feit van zijn wonen daar maakt de verwantschap van de familie van Hout met het vermaarde geslacht van de Garrabijnen intussen niet waarschijnlijker.

Zijn vader, dus Jan van Houts overgrootvader, kan wel de Jan van Hout zijn, die in 1518 en 1519 voorkomt onder de schoenmakers, die schoenen geleverd hadden voor de H. G. armen ³⁾, en is ook gelijk te stellen met de Jan Jansz. van Hout, die in 1512 en 1517 gasthuismeester van het Elisabethsgasthuis was ⁴⁾. Hogerop vond ik nog een Meyns van Hout Jansdr., die in 1500 land onder Voorschoten aan de Heilige Geest verkocht ⁵⁾, een Jan van Hout, die in 1453 lammeren aan het Katrijnengasthuis leverde ⁶⁾, en een Jan van Hout, die in 1413 land van dat gasthuis huurde ⁷⁾. Ik merk hierbij evenwel op, dat er in de 16e eeuw te Leiden nog een andere familie van Hout was; tegelijk met de bekende Jan van Hout komt b. v. een Jan van Hout Sebastiaensz. voor, lijndraaier van beroep.

Heeft men dus aan deze laatste gegevens niets, wat over de vader, grootvader en vermoedelijke overgrootvader van Jan van Hout gezegd is, bewijst wel, dat hij niet behoord heeft tot een geslacht van wevers.

Verder vestig ik er bijzonder de aandacht op, dat de steller van het rapport verklaart niet meer over de achteruitgang van de lakennering te willen spreken, omdat men hem ervan zou kunnen verdenken dit uit eigenbelang („eygene jichte”) te doen. Welk direkt belang kon Jan van Hout bij de voor- of achteruitgang van die nering hebben? Spreekt hier niet eer een konkurrent van de lakenwevers dan de bezoldigde stads-sekretaris?

1) Gerechtsdagboek A, fol. 448.

2) Rekeningen Jeruzalems-hof 1511—1547 (hs. bij regenten), op de jaren 1541 en 1542.

3) Blafferds H. G. 1518 en 1519, onder het hoofd „An loot van schoenen”.

4) Register Elisabethsgasthuis I (hs. Archief Leiden), fol. 55 vs. en 58.

5) Blafferds H. G. 1500, fol. 15.

6) Rekening Katrijnengasthuis (hs. Archief Leiden) 1453, fol. 42 vs..

7) Id. 1413, fol. 29 vs..

Of het door Dr. Prinsen uitgegeven handschrift door van Hout geschreven is, durf ook ik, zelfs na nauwkeurige vergelijking met andere stukken van zijn hand, niet beslissen. Onmogelijk is het niet, maar de halen lijken mij te dik voor Jan van Hout, en in dezelfde tijd komt te Leiden een andere klerkehand voor, die veel meer op die van het rapport lijkt.

Is het na dit alles nog nodig veel te zeggen over de drie punten, die Dr. Prinsen het meest ertoe doen overhellen het rapport aan van Hout toe te schrijven? Kort weergegeven zijn ze: 1° Jan van Hout had evenals de steller van het rapport een warm hart voor de minder bedeeden blijkens de door hem opgestelde Deductie ten bate van de arme warmoezeniers van 1603; 2° stijl, taal en spelling van het stuk zijn van van Hout; en 3° hij heeft in 1596 zijn Loterij-spel geschreven voor een verbouwing van het Katrijnen-gasthuis, waartoe het plan in het rapport al geopperd was.

Het eerste argument is al heel zwak: getuige wat men na 1577 op het gebied van de armezorg tot stand bracht, deelde de meerderheid van de Leidse regeerders dat gevoel met de steller van het rapport. Over het 2e punt kan Dr. Prinsen, de grote van Hout-kenner, die hem als 't ware ontdekt heeft, veel beter oordelen dan ik; maar hij geeft hier niet meer dan een indruk, geen vaste punten, waarover men in debat zou kunnen treden. Alleen dit: wat aan het slot van het Loterij-spel tot de armen gezegd wordt, niet veel meer dan een vermaning om geduldig te zijn, is volstrekt niet in overeenstemming met de toon van het rapport, en hierom zou ik het dan ook liever niet dan wel aan van Hout toeschrijven. En wat punt 3°. betreft: er werd na 1577 op het gebied van de armezorg zoveel veranderd in overeenstemming met het rapport, en daarvan was die verbouwing van het Katrijngasthuis maar zo'n klein onderdeelje, dat van Houts ijveren voor de loterij niets bewijst.

Vraagt men, wie het rapport dan wèl geschreven kan hebben, dan moet ik het antwoord schuldig blijven. Een van de vier burgemeesters of van de acht schepenen moet het geweest zijn, en van die twaalf weet ik alleen van Pieter Adriaansz. van der Werf genoeg om te zeggen, dat hij de schrijver niet is. Maar wat weten wij, om er maar eens een paar te noemen, van Pieter Pieter Jorysz. of van Pieter Oem Pietersz. om te zeggen, dat zij dit rapport niet opgesteld kunnen hebben? Niets immers. Zèker is het alleen, dat in een stad, waar de burgerij nog geen drie jaar geleden zo zeldzame bewijzen van durf, volharding en inzicht in wat het meest belangrijke was, had gegeven, wel meer dan één mens geweest

moet zijn, die zo iets had kunnen schrijven. Misschien brengen latere onderzoekingen zijn naam nog aan het licht.

De bedoeling van dit proefschrift is een bijdrage te leveren tot de geschiedenis van de armezorg in Nederland. Daarom bepaal ik mij ertoe over mijn onderwerp zoveel mogelijk feiten bijeen te brengen, en onthoud ik mij opzettelijk van het leveren van beschouwingen over verschillende manieren van armverzorging en vergelijkingen met andere steden en landen, die in een werk als dit niet noodzakelijk zijn. Ik kan dit te eer doen, omdat een Hollandse stad in de middeleeuwen en tot het eind van de 16e eeuw genoeg een staat op zichzelf vormt om haar instellingen en geschiedenis afzonderlijk te beschouwen.

Toch dient hier, waar de aard van de stof een indeling in afzonderlike, slechts los verbonden hoofdstukken noodzakelijk maakte een overzicht vooraf te gaan van wat als resultaat van mijn studie voor Leiden vastgesteld kan worden ten opzichte van de aard van de liefdadigheid en de aard van het pauperisme in de door mij behandelde tijd.

* In de feodale tijd, toen iedere stad, elk kasteel met zijn omgeving, elke plattelandsgemeente een staat op zichzelf vormde, was er toch één sterke organisatie, die een band tussen al die staatjes vormde: de Katholieke kerk met haar universele taal en haar universeel grondbezit. De geesteliken, vrijwel enige bezitters van alle kennis en beschaving, oefenden een onbepaalde macht over de geesten: zo openbaarde het hele geestelijk leven van de middeleeuwen zich uitsluitend in de vormen van de Katholieke kerk. En ook het maatschappelijk leven werd in een tijd, toen het nog zo weinig samengesteld was, geheel door het kerkelijke beïnvloed.

Tot de gewichtigste functies van de kerk behoorde al vroeg de armezorg, en juist aan deze dankte de geestelijkheid overal een belangrijk deel van zijn macht, rijkdom en invloed op het volk ¹⁾. Zo is het ook te verklaren, dat de liefdadigheid gedurende de middeleeuwen in alle Katholieke landen veel punten van overeenkomst vertoont.

Ik meen de aard van deze het best te kenschetsen door te zeggen, dat het zorgen voor de armen als *iets vanzelf sprekends* gold, daar het onmiddellijk voortkwam uit de leer van de kerk.

1) Karl Kautsky-Thomas More und seine Utopie (2e Auflage, 1907), bl. 45.

De woorden, door Christus over de armen gesproken, waren door de kerkvaders vastgelegd in het leerstuk van de werken van barmhartigheid, en in overeenstemming hiermee veroverde de liefdadigheid zich een vaste plaats in de maatschappij. Zij kon dit te eer doen, doordat aan het uitoefenen van de goede werken de belofte van een toekomstige zaligheid verbonden werd: nauwkeuriger gezegd, doordat men het stichten of begiftigen van liefdadige instellingen beschouwde als een middel om de ziel rust te verzekeren na de dood, waartoe v.n.l. de bijna altijd in ruil voor de gaven geëiste memoriediensten dienden, en doordat aan het bezoeken of begiftigen ervan dikwels een aflaat van kerkelijke straffen verbonden werd. Gevolg hiervan was nog iets anders, dat zeer kenmerkend is voor de middeleeuwse armezorg: dat veel meer op de gevers dan op de ontvangers gelet werd ¹⁾.

Is dus de middeleeuwse armezorg geheel uit het scholastieke katholicisme of zelfs uit „het Christendom” te verklaren? Dit laatste menen zowel de Bosch Kemper als Moll te kunnen doen ²⁾. Ook Alberdingk Thijm zoekt de oorsprong van de caritas in de leer van Christus zelf ³⁾, maar later wijst hij er toch op, dat een hoofdtrek van de meeste stichtingsoorkonden een verlangen is naar verzoening met God, voortkomend uit een rouwvol en nederig gemoed, al neemt hij veel van de indruk van het gezegde weg door erop te wijzen, dat de edelmoedigheid vaak ook uit mode-zucht, sleur of vrees voor straf ontstond ⁴⁾. Dit is van Katholieke zijde, b.v. door Viollet-le-Duc ⁵⁾, nog wel eens krasser gezegd, en die mening bevat stellig waarheid, maar hoe onpartijdig ook bedoeld, ze is mij toch te eng.

1) H. Pirenne - Histoire de Belgique III (1907), blz. 277.

2) J. de Bosch Kemper - Geschiedkundig Onderzoek naar de Armoede in ons Vaderland (1851), bl. 40: „Het Christendom, de godsdienst der liefde, der verstandige belangstelling in het lot der ongelukkigen, was, in haren uiterlijken, nog niet ontwikkelde vorm, de godsdienst der ruime, niet altijd bedachtzame bedeeling”.

W. Moll - Kerkgeschiedenis van Nederland I (1864), bl. 513 spreekt van „het verblijdend verschijnsel, dat zich bij onze voorgelachten reeds toen de eerste beginselen openbaarden van dien geest van barmhartigheid en weldadigheid jegens armen en ongelukkigen, die ons volk later steeds versierde en bij uitnemendheid een vrucht des Christendoms mag heeten”.

3) P. P. M. Alberdingk Thijm - De Gestichten van Liefdadigheid in België van Karel den Groote tot aan de XVIe eeuw (1883), bl. 17.

4) *Ib.*, bl. 186 en 187.

5) Dictionnaire raisonné de l'Architecture française VI 103, i.v. Hôtel-Dieu: „Il faut dire que, souvent, tel seigneur qui fondait un hospice en mourant avait, sa vie durant, fait plus de malheureux qu'on n'en pouvait secourir de longtems dans la maison élevée par lui”.

Noch uit „het Christendom”, noch uit vrees voor straf meen ik het ontstaan van zoveel inrichtingen van armezorg in de middel-eeuwen te moeten verklaren, maar in de eerste plaats, en dan wel in het bijzonder voor Leiden, uit het bij uitstek mystieke van het volksgeloof, dat de behoefte meebracht zich aangenaam te maken bij God of bij de Moeder Gods, met wie men zich in onmiddellike en persoonlijke betrekking dacht ¹⁾. Hierop is, voor zover mij bekend is, alleen door Pirenne even geweest ²⁾; het zij mij dus vergund dit nader toe te lichten.

Er bleek mij voor Leiden niets van een bepaalde armezorg door gilden, broederschappen of kloosters, zoals die elders voorkomt, al hebben zij stellig bij het houden van memoriediensten brood en geld aan de armen uitgedeeld ³⁾. Ook van het stichten van liefdadige instellingen als opgelegde straf, waarover Alberdingk Thijm spreekt, vond ik voor Leiden niets. In de honderden giftbrieven, die ik doorlas, wordt maar ééns vermeld, dat een kapelrie gesticht was als zoen voor een moord (1462); overigens is de uitgesproken bedoeling altijd vrijwillig eigen of anderer zielsrust te verzekeren.

Maar treffend is het volgende: terwijl Leiden tussen 1276 en 1390 als inrichtingen van armezorg alleen het Katrijngasthuis, een partikuliere, en de Heilige Geest, een parochiale instelling bezat, die zich beide juist op het eind van de 14e eeuw buitengewoon begonnen te ontwikkelen, kreeg het tussen 1390 en 1430 twee andere gasthuizen, een leprooshuis, drie huuszittenhuizen en drie hofjes ⁴⁾, terwijl er verder in de loop van de 15e en in de 16e eeuw alleen nog wat hofjes bij kwamen ⁵⁾. Dit kan

1) Het is hier niet de plaats over het ontstaan van de mystiek in de middeleeuwen te spreken. Men zie: H. Roland Holst - Maatschappelijke oorzaken van middeneeuwsche en moderne mystiek, in *De Nieuwe Tijd* II (1897-98), bl. 325; en J. A. N. Knuttel - *Het Geestelijk Lied* (1906), bl. 1-47.

2) t.a.p. „C'était bien plus dans un esprit de mysticisme que dans un esprit social, que tant d'hôpitaux, de refuges, de maisons-Dieu avaient été créés”.

3) Stellige bewijzen hiervoor vond ik in de broederschapsbrief van de St. Nicolaasbroederschap in de Pieterskerk van 1394 (van Micris - Leyden I 33); in de stichtingsbrief van het St. Barbaraklooster van 1411 (ib. 115); in een rekening van de St. Maria-Magdalenenbroeder- en zusterschap in de Pieterskerk van 1548-49 (Archief Oud-Bisschoppelijke Klerezij te Utrecht, no. 178); en in de broederschapsbrief van de linnenwevers van 1563 (Ihs. Archief Leiden). Dit zal ook wel bedoeld zijn, als in 1435 bepaald wordt, dat de vollersknechts iets aan de broederschap moeten geven „tot hulpe horen bloken ende kairsen ende tot horen armen behoef” (van Micris - Handvesten enz. der Stad Leyden, bl. 379).

4) Het lijkt mij onnodig hier voor dit alles de bewijspplaatsen uit mijn boek aan te geven.

5) Het Weeshuis ontstond door een uitbreiding van de werkkring van de al bestaande Heilige Geest.

niet toevallig zijn, en het is evenmin geheel uit maatschappelijke oorzaken te verklaren, al zijn hiervan twee voornamen te noemen: 1°. dat men, vóór de overgang van de zgn. Naturalwirtschaft in de Geldwirtschaft kapitaalvorming mogelijk had gemaakt, gaarne weggaf, wat men zelf niet gebruiken kon ¹⁾, en 2°. dat er vrij veel armoede te lenigen viel. Maar tegen het laatste kan men b.v. dadelijk inbrengen, dat in de 16e eeuw, toen de armoede oneindig groter was, geen enkele inrichting van belang meer werd gesticht.

Deze bloei van de liefdadigheid nu valt juist in de bloeitijd van de mystiek in Holland. Voor Leiden wijs ik erop, dat vlak bij de stad twee kloosters van de Windesheimer kongregatie, die in het begin van de 15e eeuw zoveel invloed had, lagen: Engelendaal bij Leiderdorp en Hiëronymusdal of Lopsen buiten de Rijnsburgerpoort; dat de meeste vrouwekloosters, die gedeeltelijk naar de regel van St. Augustinus, gedeeltelijk naar de derde regel van St. Franciscus leefden, in het begin van de 15e eeuw gesticht zijn; en dat het enige manneklooster binnen Leiden, dat van de Cellebroeders, van 1421 dagtekent. Een klooster van Minderbroeders, die de latere, meer demokratiese richting in de mystiek vertegenwoordigen, werd in 1445 buiten de stad gesticht.

Deze neiging tot het kloosterleven aan de ene, de geneigdheid om dit door geldelijke en zedelijke steun mogelijk te maken aan de andere zijde, wijzen op een algemene geestesrichting, waarbij men, zich afkerend van het aardse, alle geluk zoekt in een nauwe gemeenschap met God. Het ligt voor de hand, dat men die gemeenschap trachtte te versterken door het doen van goede werken. Zo kunnen wij de veelheid van liefdadige stichtingen voor deze tijd verklaren uit de innige begeerte om God te bewijzen, dat men werkelijk afstand wilde doen van het aardse ten behoeve van de armen, met wie Hij zich vereenzelvigd had.

Ik kan dit alles niet met wiskundige zekerheid bewijzen, daar er uit de stukken zelf weinig van blijkt. Wel wijst het feit, dat men aan elke liefdadige stichting een kapel verbond, en een bepaling als in het reglement van het Elisabethsgasthuis voorkomt, dat de arme zieken dikwels aan het lijden van Christus herinnerd moesten worden en dat ze minstens vijfmaal per jaar moesten biechten, op de begeerte om ook anderen de zo zeer

1) Kautsky, t. a. p. bl. 54.

gewenste gemeenschap met God mogelijk te maken. Maar dit is nog geen mystiek. — Duidelijker blijkt, dat de zucht om voor de armen te zorgen vaak een gevolg was van de eveneens mystieke, maar eenvoudiger en kinderliker Maria-verering, uit de stichting en bloei van het Vrouwengasthuis, dat in de eerste helft van de 15e eeuw niet minder dan vijf aflaten kreeg, en uit het rijkelijk vloeien van de gaven voor het Maria-beeld in het Katrijngasthuis sedert het jaar 1402.

Ik meen wel recht te hebben de veelheid van liefdadige stichtingen voor deze bepaalde tijd v.n.l. uit die heersende geestesrichting te verklaren, zonder dat ik daarbij uit het oog verlies, dat er ook maatschappelijke oorzaken waren, die direkt meewerkten. Het behoeft nauweliks gezegd te worden, dat de gevers zich van dit alles natuurlijk niet bewust waren: bij hen zullen, zoals dat altijd het geval is, zeer ideële en zeer wereldse motieven samengegaan zijn ¹⁾, die hun zelf grotendeels verborgen bleven.

Zoals op het eind van de middeleeuwen alles veranderde, wijzigde zich ook het karakter van de armezorg. Het meest kenmerkende van die verandering is, dat waar de kerkelijke en partikuliere, hoofdzakelijk uit geestelijke motieven ontstane armezorg te kort begon te schieten, de zorg van overheidswege begon, die onmiddellijk uit maatschappelijke oorzaken voortvloeide ²⁾. Het waren nu ook niet meer de gevers, maar de voor de samenleving hinderlijk wordende armen, die de meeste aandacht trokken.

Alvorens dit nader te verklaren dien ik iets te zeggen over de aard van het pauperisme in de middeleeuwen. Over het algemeen genomen onderscheidt dit zich van het tegenwoordige hierdoor, dat men niet die grote massa van loonarbeiders had, die altijd gebrek lijdten aan het nodige, wat ze zichzelf meestal niet meer bewust zijn, en wier arbeidskracht, hun enig bezit, zelfs elk ogenblik op de arbeidsmarkt alle waarde kan verliezen; maar terwijl in gewone tijden de levensstandaard van de arbeiders lang niet zoveel van die van de gegoede standen verschilde als tegenwoordig ³⁾, kwamen vooral in verband met de sterk wisselende graanprijzen telkens tijden van

1) Hoe die samen kunnen gaan bij een vrome stichting is voor onze tijd niet evenveel humor als mensekennis beschreven in: *Het Hofje*, uit *In de Natuur*, van Cyriel Buysse.

2) Kautsky t. a. p. bl. 54; J. E. Thorold Rogers - *Six Centuries of Work and Wages* (1884), II 418 vlgg.; Pirenne, t. a. p. bl. 277.

3) Voor Leiden is dit berekend bij P. J. Blok - *Eene Hollandsche Stad onder de Bourg.* - Oostenr. Heerschappij (1884), bl. 343 en Bijlage VI.

grote armoede voor, die in gevolg, niet in oorzaak, met onze krisissen te vergelijken zijn, en die de armsten natuurlijk het eerst troffen. Zo'n crisis vormden b. v. de jaren 1438—39, door de Leidse Heilige Geest-meesters in hun registers opgetekend, toen overal in de Nederlanden hongersnood en pest heersten als gevolg van misgewas en oorlog met Engeland en de Oostzee-steden ¹⁾).

In de 2e helft van de 15e eeuw, vooral tijdens het regentschap van Maximiliaan van Oostenrijk, werden die krisissen menigvuldiger: biezonder ongunstig voor Leiden waren de jaren 1481—82 en 1489—92. Omstreeks deze tijd begon de overheid zich met de armezorg te bemoeien: de oudste algemene verordening tot regeling van de bedelarij voor de Nederlanden is die van Philips van Bourgondië van 1459 ²⁾. Te Leiden bestonden toen al bepalingen tegen de bedelarij, maar na 1459 werden ze stringer en richtten ze zich vooral tegen bedelaars van buiten.

De bedelarij, vroeger gaarne toegestaan en beschouwd als een middel om zich door het doen van goede werken verdienstelijk te maken, was langzamerhand een maatschappelijk kwaad geworden. In de loop van de 15e eeuw nam het aantal landlopers in West-Europa onrustbarend toe als gevolg van de oorlogen, waardoor de boeren van het platteland verdreven werden, de achteruitgang van de lakenindustrie in de Vlaamse steden en de toenemende ontaarding van de bedelmonniken. Zodra men het gevaar voor versterking van de orde, dat zij opleverden, inzag, trachtte men de bedelarij door een vaak gruwzame wetgeving te onderdrukken: tevergeefs natuurlijk, daar men de oorzaken niet wegnam.

Niet alleen de landloperij, ook de armoede in de steden nam op het eind van de 15e en in de 16e eeuw toe. Ik kan voor Leiden maar weinig en geen sterk sprekende cijfers geven. In 1425 gaven de Heilige Geest-meesters met Kerstmis aan 495 personen schoenen, aan minstens 1500 porties brood met vlees. Dit lijkt veel op een bevolking, die \pm 6000 zielen zal geteld hebben, maar men bedenke, dat deze mensen geen geregeld bedeelden, laat staan armen, waren. Iets meer zegt het, dat men in 1435 in de Vrouwenparochie, de kleinste van de drie, rekende op 50 arme mensen, die 's winters tweemaal per week warm eten kwamen halen, en in 1455 in de Pietersparochie op 110 huiszitten-armen. Mogelijk is

1) Blok, t.a.p. bl. 305, en Pirenne - Histoire de Belgique II 408.

2) Anselmus - Codex Belgicus (1649), bijv. bl. 12; gedeeltelijk bij de Bosch Kemper t.a.p. bl. 314. Vgl. Pirenne t.a.p. bl. 409.

het feit van dit voor de middeleeuwen vrij grote aantal bedeeden zo te verklaren, dat Leiden v. n. l. leefde van de lakenindustrie, waar de manufaktuur al vroeg was doorgevoerd. Men had er dus de tegenstelling tussen de bezitters van grondstoffen en werktuigen en een klasse van loonarbeiders, die weliswaar in broederschappen georganiseerd waren, maar nooit politieke of economische invloed oefenden zoals de gilden in de Vlaamse steden, al kwamen zij een enkele keer in opstand 1).

Wagenaar vertelt, dat er te Leiden in 1490 wel 10.000 mensen bedeed werden 2), wat hij waarschijnlijk aan Velius ontleent 3), maar aan dergelijke sensationele berichten over een bekend ongunstig jaar hoeft men geen waarde te hechten. In 1495 bedeeden de Heilige Geest-meesters met Kerstmis 1600 mensen.

Het is zeker, dat het aantal armen in de 16e eeuw zeer toenam; behalve de zoeven genoemde oorzaken werkten nu ook de opheffing van veel kloosters, en voor Leiden het totale verval van de lakenindustrie mede. We hebben drie officiële opgaven van het aantal armen: in 1514 was het $\frac{1}{3}$ van de bevolking 4), in 1529 precies 1822 5), en in 1545 wel 5 à 6000 6). Dit laatste jaar was er weer een van hongersnood evenals 1521, 1530—31, 1537, 1552—53, 1555 en vooral 1556—57.

Sinds 1481 placht de Leidse overheid in zulke jaren de armen direkt te steunen. Had zij dit tot dusverre alleen gedaan door alle inrichtingen van armezorg onder haar toezicht te nemen (iets waardoor Leiden zich van andere steden onderscheidt en dat te verklaren is uit de strenge centralisatie, die het Leidse bestuur vertoont), en door het maken van keuren en verordeningen, nu verzocht zij eerst de burgers de armen te helpen (1481), dwong er vervolgens de onwilligen toe door het heffen van een soort armebelasting (1531), en gaf eindelijk zelfs steun uit de stadskas (1552). Hieruit blijkt wel zeer duidelijk, dat de burgerij in de 16e eeuw niet onmachtig, maar vooral onwillig was om de armen te helpen: men kon nu zijn bezit, dat elk ogenblik in geld om te zetten was, anders aanwenden, en het katholicisme had zijn mooie dagen gehad.

Intussen was die reusachtige ontwikkeling van maatschappelijke

1) P. J. Blok - Eene Hollandsche Stad in de Middeleeuwen (1883), bl. 204—213.

2) Vad. Hist. IV 272.

3) Chronijk van de stad van Hoorn (uitg. 1604), bl. 77.

4) Informacie 1514, uitg. Fruin, blz. 243.

5) Los papiertje bij de vroedschapsresolutie van 15 Maart 1529.

6) Vroedschapsresolutie van 10 Nov. 1545.

welvaart en die bevrijding uit de middeleeuwse wereldbeschouwing begonnen, die men onder de naam renaissance samenvat. Maatschappelijk betekende deze vooral de opkomst van een klasse van kapitalisten, maar ook van die van een loonproletariaat, zonder hetwelk zij niet hadden kunnen bestaan ¹⁾, anderzijds een ontplooiing van de beste eigenschappen van de menselijke geest en de overgang tot een nieuwe, gedeeltelijk naar klassieke voorbeelden gevormde kultuur. Het humanisme vond in de Nederlanden zijn geniale woordvoerder in Erasmus, die eerst veel invloed had: het begin van de 16e eeuw is altans voor Zuid-Nederland, dat eerder dan het Noorden tot nieuwe bloei geraakte, de tijd van het praktische humanisme. Dit geldt in 't bijzonder op het gebied van de armezorg.

De klassieke oudheid kent de barmhartigheid niet als deugd, maar wel de zorg voor de armen als taak van de staat in het belang van de maatschappelijke orde. De humanisten nemen deze idee over: in Thomas Morus' Utopia komen zo min als in Plato's Republiek armen of bedelaars voor. Wat meer zegt: deze idee werd in het begin van de 16e eeuw in enige Zuid-Nederlands steden verwerkelijkt (Rijssel 1506, Brugge 1512, Antwerpen 1521), het meest volledig te Ieperen in 1525. Dit is hierdoor te verklaren, dat staatsarmezorg in het belang was van de drie op dat ogenblik meest invloedrijke soorten van mensen: van de regering, die zich tegen een massa vagebonden en bedelaars te verdedigen had, van de kapitalisten, wie de massa luie bedelaars het aanwerven van geschikte werkkrachten belette, en van de humanisten, die de armezorg vooral aan de geestelijkheid wilden onttrekken ²⁾.

Hij die uitdrukking gaf aan wat bij hen allen min of meer bewust aanwezig was, was de Spanjaard Joan Ludovico Vives (geb. te Valencia in 1492), de vriend van Erasmus en Morus, die na te Parijs gestudeerd te hebben naar de Nederlanden kwam, en in 1540 te Brugge stierf ³⁾. Zijn geschrift „De subventione pauperum”, in 1526 te Brugge verschenen en in de 16e eeuw herhaaldelijk herdrukt en ook vertaald, geeft volkomen het gevoelen van de humanisten over de armezorg weer, en zal de stoot gegeven hebben

1) Pirenne - Histoire de Belgique III 276.

2) Ib., bl. 279.

3) Zie over hem: J. de Bosch Kemper - Overzicht van de letterkunde omtrent het Armwezen in de zestiende eeuw, in Ned. Jaarboeken van Regtsgeleerdheid en Wetgeving XII (1850), bl. 468; dez. - Johannes Ludovici Vives (1851); Blok - Stad II 351; J. J. Altmeyer - Les Précurseurs de la Réforme aux Pays-Bas (1886) II 48; en Prinsen - Bijdr. en Meded. Hist. Gen. XXVI 121.

tot de invoering van het z.g.n. IJperse stelsel van armverzorging, waarbij de inkomsten van alle liefdadige instellingen samengevoegd werden onder beheer van een commissie, die de armen in hun woningen opzocht en de aalmoezen verzamelde, terwijl de bedelarij geheel verboden was, en onverzorgde kinderen naar school of op een ambacht gezonden werden.

Ook in het Noorden heeft men dit stelsel willen invoeren en in 1527 werd aan de landsadvokaat van der Goes door de Staten van Holland bevolen zich te Brugge en IJperen van de werking ervan op de hoogte te gaan stellen ¹⁾; in Nov. bracht hij een kopie van de ordonnantie van IJperen in de vergadering ter tafel ²⁾. De zes grote steden vergaderden er op 25 Febr. 1529 over en men besloot overal alvast inlichtingen in te winnen over het aantal armen en de voor hen beschikbare gelden ³⁾. Voor Leiden was toen alleen de pensionaris Mr. Willem Uyttenagger aanwezig ⁴⁾, en na zijn verslag nam de vroedschap op 15 Maart geen vast besluit, maar liet wel de armen tellen. Op de vergadering van 16 Maart verklaarden vier steden, dat de invoering van het IJperse stelsel wel gaan zou, maar Leiden en Gouda durfden het niet aan ⁵⁾; men stelde de beslissing uit, en er kwam niets meer van. Wel gaf Karel V op 7 Okt. 1531 het bekende Groot-Plakkaat over de armverzorging, dat geheel naar het voorbeeld van de IJperse verordening was gemaakt ⁶⁾, maar het werd te Leiden niet ingevoerd. Men ontleende er alleen de bepaling aan, dat landlopers maar één dag en nacht in de stad mochten blijven. Men dacht er niet over uit te voeren, wat van dit stelsel het voornaamste was: het bijeenvoegen van alle voor de armen bestemde gelden in één centrale kas.

Hoe is hier de houding van Leiden te verklaren? M. i. uit drie oorzaken: de armezorg was er vrij goed geregeld, terwijl men de bedelarij al door strenge keuren tegenging; de industrie beleefde een tijd van verval, en men vond er nog niet als in het Zuiden

1) Register van der Goes (1524—43), bl. 47.

2) Ib., bl. 53. De „Forma subventionis pauperum quae apud Hiperas Flandrorum urbem viget, universae republicae Christinae longe utilissima”, verscheen in druk te Antwerpen in 1531, en werd in hetz. jaar te Utrecht vertaald uitgegeven.

3) Vroedschapsresolutie Leiden van 15 Maart 1529; van der Goes, t. a. p. 104.

4) Tresoriersrekening 1529, fol. 37 vs..

5) Van der Goes, t. a. p. bl. 105.

6) Groot-Plakkaatboek I 470; voor het grootste deel bij Luttenberg - Vervolg op het Groot Plakkaatboek, Armwezen, bl. 1—5, en evenzo bij de Bosch Kemper - Armoede, bl. 321.

een klasse van kapitalistische werkgevers, die alleen bij een goede armverzorging goede werkkrachten konden krijgen, ja zelfs verlieten in die tijd veel volders, wevers, kemsters en spinsters de stad wegens gebrek aan werk; en eindelijk had de geestelijkheid nog veel invloed, daar noch humanistische noch reformatoerische denkbeelden hier sterk waren doorgedrongen ¹⁾.

Toch ziet men gedurende de 16e eeuw een heel andere geest in de armverzorging dan vroeger. Het meest kenmerkende hiervan is wel, dat men sinds 1530 de vermogende burgers in tijden van grote armoede dwong wekelijks iets voor de armen bij te dragen, dat de regering in zulke jaren de instellingen van de Heilige Geest, de Huiszitten en het Katrijnengasthuis beval elkaar met geld te helpen, en dat ten slotte zelfs geld uit de stadskas voor de armen gegeven werd. Hier ziet men het beginsel doorgedrongen, dat zorg voor de armen in het belang van de gemeenschap nodig is.

In de vroedschapsvergadering van 1 Des. 1530 werd dit voor het eerst uitgesproken, in die van 20 Febr. 1577 werd het uitvoerig betoogd ²⁾. De eerste keer was het de burgemeester Willem van Oy, die de maatschappelijke oorzaken van de armoede onomwonden blootlegde met een argumentatie, die sterk herinnert aan de denkbeelden van Vives; de tweede keer een van de burgemeesters of schepenen, die schriftelijk rapport uitbracht over een verbetering van de armezorg en dat rapport begon met een uitvoerige beschouwing over de vraag, waarom er te Leiden zoveel bedelaars waren, en de schuld daarvan v.n.l. gaf aan de rijke kloosters, die maar aalmoezen uitdeelden, aan de bewoners van het platteland, die gaven uit angst voor de wraak van de bedelende landlopers, en aan de lage lonen in de lakenindustrie. Beide keren werd ingrijpen van de overheid gebiedend noodzakelijk genoemd, en de tweede keer werd aan de vroedschap een in bijzonderheden uitgewerkt plan van armverzorging voorgelegd, vrijwel geheel naar het voorbeeld van het Yperse stelsel.

Besloot men in 1530, toen Leiden in verval verkeerde, slechts tot *verplichte* hulp van de burgerij aan de armen, wat trouwens geheel in de lijn van de nieuwere denkbeelden lag, in 1577 kreeg de stad, die ekonomies begon op te leven, en die als andere steden van Noord-Nederland een toevoer uit het Zuiden

1) Over het laatste: L. Knappert - Hervorming te Leiden, in Theol. Tijdschr. XL (1906), bl. 307.

2) Men zie hiervoor vooral mijn laatste hoofdstuk.

kreeg van ruimer ziende, door de geest van de renaissance gevormde mannen, een verordening voor de huiszitten-armen, geheel volgens het Yperse stelsel, en met verbod van alle bedelarij, terwijl een paar jaar later tenminste drie van de vier gasthuizen samengevoegd werden.

Het is merkwaardig, dat in de korte tusschenpoos, toen de Katoelike kerk de macht in de staat en de macht over de geesten verloren had, en de Calvinistische kerk nog geen gelegenheid gehad had zich van deze meester te maken, te Leiden op het gebied van de armezorg de idee van het humanisme zo schitterend is uitgesproken en in zoveel opzichten is verwezelikt.

HET KATRIJNENGASTHUIS.

Een nauwlettend opmerker, die op zijn wandeling langs de Breestraat een oogenblik heeft stilgestaan vóór het Rijnlands huis, en dan zich omkerend ook een blik werpt op de Franse kerk aan de overzijde, zal misschien boven de kerkdeur een steenen wapenschild opmerken, waarin een door zes messen omgeven rad is uitgehouwen. Vraagt hij aan verschillende Leidenaars, wat die steenbeduidt, dan zal het waarschijnlijk heel wat duren, eer hij ten antwoord krijgt, dat dit rad met de vilmessen, het marteltuig voorstellend van de heilige Katrijne, de herinnering bewaart aan het feit, dat op deze plek eens een van de oudste en beroemdste gebouwen van Leiden, het Katrijnengasthuis, gestaan heeft.

Het stond daar al in 1276 als het hospitale of hospitale pauperum de Leyden, dus als het eerste en enige gasthuis. Wat verstond men hieronder in de middeleeuwen? Het woord zelf drukt het uit: een huis voor gasten of vreemdelingen, en wel voor arme vreemdelingen als bedelmonniken, handwerkslieden zonder werk, weggelopen lijfeigenen, verbannen, landlopers, in het kort voor allen die op hun zwerftochten geen onderkomen vonden in een vreemde stad ¹⁾. Zij vormden de scharen van bedelaars, die van de ene kloosterpoort naar de andere trokken om de daar uitgedeelde aalmoezen in ontvangst te nemen, het platteland en de steden onveilig makend door hun niets ontziende ruwheid, levend van de ene dag op de andere hun ellendig bestaan met nog maar één verlangen: tenminste niet om te komen van honger. De kloosterlingen zagen hen niet ongaarne komen; aan wie konden zij beter

¹⁾ Zie Alb. Thijm, l. a. p. bl. 59—61, en Mr. S. Muller Fzn.-Middeleeuwsche Liefdadigheid, in de Gids 1907 IV, bl. 424.

de door de kerk geeïste werken van barmhartigheid volbrengen? Spijzen van hungerigen, laven van dorstigen, kleden van naakten, het was aan die triestige schaar wèl besteed, en de kloosters gaven, gaven rijkelijk uit hun overvloed, niet om die mensen, maar alleen om te geven ¹⁾. En dan . . . trokken de ongelukkigen verder zonder dat iemand er zich over bekommerde, wat er van hen werd. Drie van de werken van barmhartigheid waren aan hen volbracht: de kerk ciste er zeven. Er moeten vermogende en vrome mensen geweest zijn, in de ene stad meer, in de andere stad minder, hier vroeger, daar later, die zich met bekommering afvroegen, of men wel genoeg deed. Zij zochten en vonden een middel om de kerk nog op andere wijs te dienen, en dit middel was: het gasthuis. Herbergen van vreemdelingen, later ook verzorgen van zieken, twee werken van barmhartigheid waren aan de andere toegevoegd.

Zo is ook het Katrijnengasthuis ongetwijfeld bestemd geweest om aan deze ellendigen een nachtverblijf te verschaffen: voor een enkele nacht, als zij zoals bedevaartgangers met een bepaald doel voorttrokken, voor langer als zij, ziek door uitputting, niet meer verder konden. Hiervan is echter geen sprake in de twee oorkonden van het jaar 1276, onze oudste bronnen voor de kennis van het gasthuis, waarin dit natuurlijk bekend wordt verondersteld, en die uitsluitend betrekking hebben op de verhouding, waarin de bij het gasthuis gebouwde kapel zou staan tot de Pieterskerk. De eerste van deze oorkonden ²⁾ heeft de volgende inhoud:

Petrus van Zuden ³⁾, wijbisschop van Utrecht, die de kapel en het altaar van het gasthuis te Leiden gewijd heeft, geeft op 1 Jan. 1276 nadere voorschriften voor 't gebruik van deze kapel ten einde te voorkomen, dat de moeder-parochie, die van St. Pieter, nadeel van de stichting zal ondervinden. Daarom mag niemand,

1) Bekend is het verhaal, dat aan de abdij van Rijsburg 3 maal per week 2000 mensen hun onderhoud kwamen halen; zie o. a. Mr. P. de la Court - Het welvaren der Stad Leyden (1659), uitg. Wittewaall, blz. 72; en H. v. H(enissen) - Oudheden en Gestichten van Rhijland (1719), blz. 530. De la Courts bron, de Hollandse Cronik, is echter niet zuiver genoeg om het verhaal onvoorwaardelijk te geloven.

2) Arch. Ridd. Duitsche Orde, Balije te Utrecht; uitg. door Jhr. de Geer tot Oudegein, II No. 600. Ook in Oorkondenboek van Holl. en Zeel., Nalezing No. 59. Zie hierachter: Bijlage I.

3) In Weidenbachs Calendarium komt onder de 13e eeuwse bisschoppen geen „Zudensis episcopus“ voor. Behalve deze Petrus is mij alleen nog een Jacob van Zuden bekend, die in 1320 en 1326 voorkomt; hij was kommandeur van de Jansheren. Zie Mr. S. Muller Fzn.-Catalogus v. h. Arch. der Bisschoppen van Utrecht (1906), bl. 30; en Dr. R. C. H. Römer - Kloosters en Abdijen van Holland en Zeeland (1854), I bl. 183, 185, 187 en 188.

geen broeder of zuster van het gasthuis noch enig ander inwoner van Leiden, in of buiten de kapel begraven worden, behalve één of twee beschermers of stichters van het gasthuis, indien zij dat wenschen. Tevens wordt bepaald, dat ook in de gasthuiskapel geen dienst gehouden zal mogen worden, als de parochie van Sint Pieter onder geestelijk interdikt staat.

Uit deze oorkonde blijkt, dat de kapel op 1 Jan. 1276 nog niet lang geleden gewijd was, en dat er op dat tijdstip nog één of twee stichters van het gasthuis in leven waren. Hieruit kan men met zekerheid besluiten, dat het in het 3e kwart van de 13e eeuw gesticht is, waarschijnlijk zelfs kort vóór 1276; immers het is bekend, dat men liefst dadelik bij de stichting aan elk gasthuis een kapel verbond ¹⁾.

Het blijkt niet, of deze ook tegelijk aan S. Katrijnc werd gewijd, maar het is wel waarschijnlijk. In de oudste stukken wordt nooit van het Katrijnengasthuis, maar altijd van „het gasthuys te Leyden” of „het gasthuys in Sinte Pieters prochie” gesproken ²⁾; eerst op het eind van de 14e eeuw maakte de stichting van een tweede gasthuis het noodzakelijk de naam van de heilige erbij te noemen. Als er echter na 1400 weer sprake is van „het gasthuys” of „het ghemeen gasthuys”, dan is ook dan nog altijd het oudste bedoeld. De naam „Sinte Katrinengasthuys” vond ik het eerst in een schepenbrief van 1370 ³⁾, en in 1373 heet het „Sinte Katrijn mit den gasthuysse” ⁴⁾. Maar al in 1318 werd aan het gasthuis geld vermaakt „in die ere der maghet sente Katrinen” door een echtpaar, dat op dezelfde dag ook de Heilige Geest bedacht zonder die toevoeging ⁵⁾; dit wijst reeds op S. Katrijnc als beschermvrouw van het gasthuis.

Oudere geschiedschrijvers vertellen, dat er nog lang reliëken van de heilige bewaard werden, die de broeders of boden overal ronddroegen om aalmoezen te verzamelen. Van Leewen ⁶⁾ heeft het uit de Divisiekroniek ⁷⁾, en vertelt er honend het „scoen mirakel” bij, volgens zijn bron in 1204 gebeurd, dat de boden

1) Zie S. Muller Fz., Gids 1901 IV, bl. 434.

2) Zie het oudste Register van het gasthuis, begonnen in 1397 (hs. Archief Leiden), passim.

3) Ib., bl. 73.

4) Ib., bl. 21.

5) Ib., bl. 10 en H. G. Reg. B 1, fol. 2 vs..

6) Mr. Simon van Leewen - Korte Beschrijving van het Lugdunum Batavorum, nu Leyden (1672), bl. 475—478.

7) Die cronycke van Hollandt, Zeelandt ende Vrieslant, te Leyden bij Jan Seversen (1517), fol. 157 en 158.

gekomen waren aan de oever van de zee, juist toen het water hoog opwies, en het rondzwaaien van het reliekkastje voldoende was om het water acht el hoog te doen oplopen en een plek droog te laten, waar de mannen tot het invallen van de eb veilig bleven staan. Antonius Matthaeus ¹⁾ vertelt, dat het rondvoeren van de relieken gebeurde onder de Utrechtse bisschop Balderik (die in 917 bisschop werd), en heeft het evenals van Heussen ²⁾ uit de onuitgegeven kroniek van Henricus Thaborita. Het moet dus niet alleen vóór de stichting van het gasthuis gebeurd zijn, maar ook voordat de heilige Katrijne in West-Europa haar grote populariteit verkreeg ³⁾. In de stukken van het gasthuis is nergens sprake van relieken; zodat we het hele verhaal als een legende van de kroniekschrijvers moeten beschouwen.

De oudheid van het gasthuis gaf aanleiding tot meer fabelachtige verhalen, en wel over de stichting. Er blijkt over de stichters inderdaad niets anders, dan dat er in 1276 nog een of twee van hen leefden, en onwillekeurig denkt men bij dit „unus vel duo” aan een echtpaar, van wie de man meer dan de vrouw op de voorgrond trad. Maar alle geschiedschrijvers van Leiden: van Leeuwen ⁴⁾; van Heussen ⁵⁾, van Mieris ⁶⁾, Pleyte ⁷⁾ en Blok ⁸⁾, Orlers alleen uitgezonderd, vertellen, dat het gasthuis door het geslacht van Steenvoorde is gesticht, en dat die familie het kollatierecht van de kapel behield, al werd het hun wel eens door de heren van de Duitse orde, onder wie de Pieterskerk stond, betwist.

Het verst gaat Van Mieris. Hij drukt een hem toevallig ter hand gekomen stuk af, door een kapellaan van het gasthuis, Otto Herman, omstreeks 1340 opgesteld, waarin een smakelijk verhaal wordt opgedist over de stichting van het gasthuis door Willem van Steenvoorden in 1125 en over de verdere lotgevallen, waaronder het omwaaien van de gasthuistoren in 1205 ⁹⁾ en het verbranden

1) *Foundationes et Fata Ecclesiarum* (1703), Lib. I, Fund. X, pag. 191.

2) *Batavia Sacra* (1714) II 260; Oudh. van Rhijnl. bl. 241; *Historia Episcopatum* (1733) I 473.

3) Over haar dienst: *Baillet - La Vie des Saints* (1724), Tome III 397 vlgg.

4) T. a. p. bl. 33 en 469.

5) *Bat. Sacra* II 259; Oudh. v. Rhijnl. 239; *Hist. Ep.* I 473.

6) *Frans van Mieris - Beschrijving der Stad Leyden* (1762) I 163—166.

7) *W. Pleyte - Leiden vóór 300 Jaren en Thans* (1874), bl. 13.

8) *Dr. P. J. Blok - Eene Hollandsche Stad in de Middeleeuwen* (1883), bl. 338.

9) Waarschijnlijk dacht de opsteller van dit verhaal hier aan het instorten van de toren van de St. Pieterskerk in 1512, waarbij veel kostbare papieren van de stad, die in deze toren bewaard werden, verloren gingen.

van de regentekamer met alle oude papieren in 1275 de meest belangrijke zijn. Over dit stuk, dat in taal en inhoud alle kenmerken van onechtheid draagt, behoeft hier verder niet uitgewijd te worden. Reeds Blok ¹⁾ wijst op de onechtheid en voegt erbij: „Ik weet niet, vanwaar van Mieris die papieren gehaald heeft, maar ik geloof te mogen veronderstellen, dat hij hier de bedrogene is geweest, want men kan niet aannemen, dat de nauwgezette van Mieris de bedrieger geweest zou zijn”. Het ligt niet in mijn bedoeling van Mieris vrij te spreken van een zucht tot mooi-maken, waarvan men hem onwillekeurig bij het lezen van het voorgaande moet beschuldigen, en evenmin hem een misschien onverdiende smet aan te wrijven door te zeggen, dat hij opzettelijk de historie vervalst. In het Archief te Leiden is het hs. van van Mieris' boek gedeeltelijk bewaard in de portefeuille Gasthuizen, en bij de stukken, die hij ervoor afschreef, ligt ook het verhaal van Otto Herman. „Uit de papieren van”, staat erop, maar de naam is onleesbaar gemaakt.

Hetzij dan als bedrieger of als bedrogene, van Mieris zet hier slechts voort wat een ander reeds begonnen was, n.l. het mooier maken van de geschiedenis van een oude instelling door deze voor te stellen als stichting van een aanzienlijk geslacht. Ik behoef nauweliks te zeggen, dat de neiging tot mooier-maken bij onze geschiedschrijvers van vroeger tijd verre van ongewoon was. Wij vinden het stichtingsverhaal het eerst bij van Leewen, die een tijd lang rentmeester van het gasthuis geweest is, maar van hem weet ik zeker, dat hij te goeder trouw de echtheid van het stuk aannam, waaruit moet blijken, dat de Steenvoordes het Katrijnengasthuis gesticht hebben, een stuk waarvan ik de onechtheid meen te kunnen bewijzen. In de daareven genoemde portefeuille Gasthuizen ligt ook de kopie, die hij ervan maakte, met onderschrift: „Naar collatie is desen met gelyke copye, ter kamer van het Katrinen Gasthuys berustende, bevonden ad accordem. Desen 22 Febr. 1669 by my Simon van Leewen”.

Ik meen het stuk daarom te mogen beschouwen als een mystifikatie van een of ander 17e eeuwse regent: terwijl immers van Leewen het in 1669 op de regentekamer vond, werd het niet getoond aan Orlers, die ook zijn inlichtingen van de gasthuismeeesters en hun rentmeester had ²⁾. De door van Leewen gemaakte kopie

1) T. a. p. bl. 337 en 338.

2) I. I. Orlers - Beschrijvinge der Stadt Leyden (2e druk 1641), bl. 126.

was middellik of onmiddellik de bron van alle latere geschiedschrijvers 1).

De inhoud ervan is de volgende 2):

Schout, schepenen en raad van Leiden maken op de eerste Zondag van Mei 1368 bekend, dat aangezien Jan van Steenvoorde en de heren van de Duitse orde aan twee verschillende priesters het gasthuis van Leiden hadden opgedragen, zij oude mensen vóór zich ontboden hebben, die verklaarden, dat de oudste uit het geslacht van Steenvoorde altijd kollator van het gasthuis was geweest. Vóór de nu levende Jan was het Geryt, zijn vader; vóór die Geryt een andere Jan; men noemde drie kapellaans op, die deze laatste achtereenvolgens aangesteld had, en een man van 90 jaar verklaarde de eerste van de drie nog gekend te hebben. Allen verzekerden eenstemmig, dat bij oud en jong te Leiden de overtuiging bestond, dat de Steenvoordes stichters en kollators van het gasthuis waren.

Op zichzelf is het laten afleggen van zo'n verklaring door oude mensen niets onwaarschijns; het kwam b.v. bij verschil over servituten en grenzen van landerijen wel voor 3). Ook heette in 1368 de kureit van de Pieterskerk werkelijk heer Jacob, zoals men hem in dit stuk noemt, en is Jan van Brabant, een van de getuigen, in 1329 en 1335 gasthuismeester geweest. Maar juist het voorkomen van die naam, tegelijk met de namen Oitgodt en Geryt van Boshuysen, die ook vooraan in het oudste register van het gasthuis te vinden zijn, kan wijzen op een zoeken naar de schijn van historische waarheid. Overigens komen er verschillende uitdrukkingen in het stuk voor, die heel vreemd en onwaarschijnlijk klinken 4); taal en spelling laat ik nog buiten beschouwing, omdat die altijd aan latere afschrijvers geweten kunnen worden. Dit alles doet al aan de echtheid van het stuk twijfelen, zonder dat het nog iets bewijst. Maar het sterkste bewijs voor de

1) Van Mieris geeft wel als bron: „M. S. Privilegien van Leyden. Uit de Archiven van Ste. Katrijne Gasthuis”, maar het feit, dat van Leewens kopie bij zijn h. s. ligt, bewijst voldoende, waar hij het vandaan had.

2) Het is in zijn geheel te vinden bij van Leewen, t. a. p. bl. 469, en bij van Mieris, t. a. p. bl. 165.

3) Een voorbeeld uit 1459 in het tweede Register van het Katrijngasthuis, begonnen in 1513, bl. 217. Tussen dit register en dat van 1397 moet er minstens één verloren zijn geraakt, dat blijkens de rekeningen in 1416 begonnen, in 1423 afgemaakt en in 1432 van een tafel voorzien werd (Gasth. rek. 1416, fol. 30 vs.; 1423, fol. 36 vs.; 1432, fol. 50).

4) Ik bedoel v.n.l.: „want Jan van Steenvoirden heer Jacob Claesz., priester, gegeven heeft om goede dat gasthuys binnen Leyden; collatoir van desen goeds-huysen; meester Huyge sijn broeder, die zeder keyser Henrix clerik was, ende by synen tyde starff; een knaep die oudt is over tuegentich jaren, die heer Jan voirsz. after suster kynt was”.

onechtheid zouden we hebben, als te verklaren was, hoe de een of ander er toe kon komen zo'n stuk samen te stellen. En dit meen ik inderdaad te kunnen doen.

Van Leewen en van Mieris drukken beiden na dit stuk een ander van 1398 af ¹⁾, dat zij de bevestiging ervan noemen, maar waar niets anders in staat dan dat broeder Geryt Splinter Uyt den Enge, landkommandeur van Utrecht, geschil heeft gehad met Jan van Steenvoorde over de (of een) kapelric, gevestigd in het Katrijngasthuis te Leiden, dat zij tot scheidsrechters in de zaak de Deken van Rijnland en mr. Mairtyn Ghysbrechtsz. van Delft benoemd hebben, dat de Landkommandeur zich bij hun beslissing neerlegt en belooft zich eraan te houden, op straffe als in de door scheidsrechters gegeven brief bepaald is.

Wat stond er in die brief? Ziedaar wat wij graag zouden willen weten, maar wel nooit te weten zullen komen. Ziedaar ook wat van een 17e eeuws regent de verbeelding zozeer zal hebben geprikkeld, dat hij naar de pen greep en het stuk opstelde. Hij had de verklaring van de Landkommandeur blijkbaar niet al te goed gelezen, en wist niet, wat wij nu wèl weten, dat in de gasthuiskapel eenvoudig een kapelric van Steenvoorde gevestigd was, waarvoor driemaal per week een mis gelezen moest worden.

Ik vond die het eerst genoemd in 1424 ²⁾: heer Gheryt Jansz., aan wie de bediening van de kapelric van Gheryt van Stienvoorde voor de tijd van vier jaar was opgedragen, las de missen toen op de dagen, dat de gasthuismeeesters het 't liefst hadden, en kreeg als beloning voor zijn welwillendheid de kosten van zijn dienst vergoed. Maar in 1441 liet Geryt van Stienvoorde zijn kapelric vaceren en betaalde hij niet terug, wat de gasthuismeeesters voor hem aan de vroegere kapellaan betaald hadden, zodat tot tweemaal toe een bode naar Rijswijk gezonden moest worden om hem aan zijn verplichtingen te herinneren ³⁾; het blijkt niet, of men hiermee het beoogde doel bereikte.

1) Ook voor dit stuk is onze oudste bron een kopie van Van Leewen in de portef. Gasthuizen; toch meen ik hier niet aan de echtheid te mogen twijfelen.

2) Gasthuistrekening 1424, fol. 33. Gheryt Jansz. kreeg ook in 1425 en 1426 zijn kosten vergoed, maar niet meer in 1427.

Op het Archief te Leiden zijn de oude Gasthuistrekeningen bewaard van de jaren 1394, 1396, 1397, 1398, 1401—1406, 1411—1427, 1432, 1434—1436, 1439, 1441, 1448—1450, 1452—1454, 1458, 1459, 1467 en 1485. De oudste blaffers zijn van 1440, 1454, 1456, 1458, 1461, 1466, 1475, 1477, 1480 en 1484, waarna ze vrij geregeld tot 1600 doorlopen.

3) Rek. 1441, fol. 48.

Wel betaalde Geryt van Stienvoerde in 1454 en in 1456 weer 11 pond aan het gasthuis voor zijn „proven” 1).

Maar dit is ook al wat wij erover weten. Er blijkt niets anders dan dat een kapelric van Steenvoorde in 1398 àl, in 1456 nòg in de gasthuiskapel gevestigd was, maar in 1441 al dreigde te verdwijnen. De stichting ervan heb ik niet gevonden, evenmin als biezonderheden over de Steenvoordes. Het is geen Leids geslacht, maar het stamt uit Rijswijk, waar vroeger de vier huizen Voorde, Overvoorde, Steenvoorde en Duivenvoorde dicht bij elkaar stonden. Jan van Steenvoorde, die in 1398 een scheidsrechter uit Delft aanwees, woonde zeker zo goed in Rijswijk als Geryt in 1424 en 1441, maar overigens is noch te Leiden noch te Rijswijk 2) iets over Steenvoordes uit de 14e en 15e eeuw bekend. En de roem van het Katrijnengasthuis gesticht te hebben moet men hun zeker ontnemen.

Keren wij van hen tot de unus vel duo patroni seu fundatores terug, die vóór 1276 het gasthuis onder de hoede van enige broeders en zusters gesteld hadden. Hebben wij hier te denken aan een geestelijke broederschap, zoals we die in de middeleeuwen in veel gasthuizen in Noord- en Zuid-Nederland vinden 3)? Mij dunkt van niet. Het duurt meer dan een eeuw, eer wij weer iets over hen vernemen, maar dan zijn ze ook niets anders dan proveniers, voor hun leven in het gasthuis opgenomen om voor het huishouden en de tijdelijke en blijvende bewoners te zorgen. Een broederschap met bindende statuten en gewoonten zou zo gauw niet te niet zijn gegaan. En de vrees voor het te niet gaan van de stichting, reden waarom men zo'n broederschap placht op te richten, behoefde in Leiden niet te bestaan, daar immers de Leidse regering elke inrichting van armezorg, gewoonlik al bij het leven van de stichters, onder haar toezicht nam.

Zij oefende het toezicht op het gasthuis door middel van twee door haar aangestelde personen, die aan haar rekenplichtig waren en voor alle belangrijke financiële ondernemingen haar toestem-

1) Blafferd 1454, fol. 2; 1456, fol. 1.

2) Volgens inlichtingen, mij welwillend verstrekt door de gemeentesekretaris.

3) Zie Alb. Thijm t. a. p. bl. 250—266, en vooral Mr. S. Muller Fzn.: Middeleeuwse Liefdadigheid (Gids 1901 IV, bl. 421) en de bronnen van dit artikel: Fundatiën beheerd door het College van Regenten der Vereenigde Gods- en Gasthuizen te Utrecht (1900), en Stichtingsbrieven van Utrechtsche Gasthuizen (Arch. v. d. gesch. v. h. Aartsbisd. Utrecht 1905, bl. 42).

ming nodig hadden; zij komen al in 1293 in een schuldbrief aan de abdij van Rijnsburg onder de naam van gasthuysberaders voor ¹⁾. In de 14e eeuw heten zij meest uytmeesters of gasthuysmeesters, maar ook wel bewairres, berechters, goodshuysmeesters of raetslude binnen Leyden, later altijd gasthuysmeesters. Zij werden op St. Pieter uit de regeringsfamilies gekozen, waren terstond herkiesbaar, en moesten sedert 1351 zeven jaar poorter van Leiden geweest zijn ²⁾. Op de H. Sakramentsdag werd hun van stadswegen wijn geschonken ³⁾, maar als zij hun rekening aflegden, trakteerden zij op kosten van het gasthuis op wijn ⁴⁾. In het keurboek van 1405 was bepaald, dat zij dit binnen een maand na hun aftreden moesten doen op een verbeurte van 3 pond ⁵⁾; in dat van 1450, dat zij binnen 12 weken in het gasthuis moesten rekenen voor de kureit van St. Pieter, twee of meer schepenen en enige burenen van de parochie ⁶⁾; in 1486 besloot de vroedschap, dat zij het altijd tussen St. Pieter en Palmpasen moesten doen ⁷⁾; volgens het keurboek van 1508 moesten zij binnen 12 weken rekenen voor wie het gerecht daartoe zou aanwijzen ⁸⁾, en volgens dat van 1545 evenzo binnen een maand, nadat het hun door de burgemeesters was aangezegd ⁹⁾. In 1450 werd een kast gemaakt om er „opter stede toern”, dus in de Pieterskerk, hun rekeningen in te bewaren ¹⁰⁾, maar die moet in 1512 bij het instorten van de toren vernietigd zijn. Gelukkig lieten de gasthuysmeesters door een schrijver uit hun blafferd altijd twee rekeningen samenstellen, waarvan zij er zelf één bewaarden ¹¹⁾: het zijn onze beste bronnen voor de kennis van het gasthuis. In later tijd, toen hun bezittingen zich meer en meer uitbreidden, lieten de meesters de eigenlike administratie voeren door een rentmeester ¹²⁾.

1) Oorkondenb. v. Holl. en Zeel. II No. 860.

2) Van Mieris - Groot Charterboek II 796.

3) O. a. Tresoriersrekening v. Leiden (hs. Archief) 1413, fol. 31; 1420, fol. 14; 1426, fol. 39 vs..

4) Gasthuysrek. 1423, fol. 36.

5) Dr. H. G. Hamaker - De Middeneeuwsche Keurboeken van de Stad Leiden (1873), bl. 12.

6) *Ib.*, bl. 155. Volgens de rekening van 1423 waren die burenen de klerk, die de rekening geschreven had, twee boden en een stedeknecht, die elk 2 tunen presentiegeld kregen.

7) Vroedschapsresolutieboek (hs. Archief Leiden) op 22 Maart 1486.

8) Hamaker, bl. 234.

9) *Ib.*, bl. 355.

10) Rek. 1450, fol. 41.

11) Van sommige jaren zijn ook 2 eksemplaren bewaard; dan had men dus verzuimd er een in te leveren.

12) Een uitvoerige instructie voor deze uit het jaar 1573 is afgedrukt bij van Mieris - Leyden I 174.

Het aantal van de meesters was blijkens de opgaven vóór in de rekeningen in 1435 nog twee, in 1436 en 1438 drie, in 1439, 1440 en 1441 vier, in 1447 weer drie, in 1485 zelfs vijf, maar na 1440 toch gewoonlijk vier; in 1485 werden zij voor het toezicht op de huishouding ook al bijgestaan door twee buitenmoeders ¹⁾, die jaarliks tegelijk met hen gekozen werden ²⁾. Eerst na 1540 waren er altijd vijf gasthuismeesters.

Hun voornaamste taak was en bleef de zorg voor de finances, terwijl in het begin de broeders en zusters al het overige bezorgden, maar langzamerhand breidde de macht van de meesters zich uit, en werden de vroegere broeders en zusters eenvoudig hun betaalde ondergeschikten.

Wij horen over die broeders en zusters voor het eerst weer iets in 1388. Toen maakte het gerecht een keur ³⁾, dat men geen nieuwe broeders, zusters of proveniers in het gasthuis mocht opnemen, vóór de op dat oogenblik levende op drie na gestorven waren. Daarna mocht er weer één broeder of zuster bij komen, liefst altijd zó, dat er twee broeders en twee zusters tegelijk waren, die met al hun bezittingen als proveniers voor hun leven in het gasthuis werden opgenomen, met recht op onderhoud en kleding. Maar die moesten dan ook, twee vóór en twee achter in het gasthuis, al het werk doen dat de gasthuismeesters hun zouden opdragen. De broeders en zusters waren toen dus eigenlijk niets anders dan proveniers, zij het ook dienstdoende. Maar al uit 1366 hebben wij het bericht, dat de gasthuismeesters voor 48 pond Holl. aan Aelwyn die cammaker verkochten, dat „Dirc Buyer ontvangen is sine noetorft te hebben bi rade ende goedenken srechts van Leyden in den gasthuus voirsc. sijn leven” ⁴⁾. Men kon dus toen al voor zijn leven kost en inwoning in het gasthuis kopen, geheel in strijd met de oorspronkelijke bedoeling van de stichters, maar als onvermijdelijk gevolg van het opnemen van een onbeperkt aantal broeders en zusters, voor wie er geen werk was. Door de

1) Rek. 1485, fol 16 vs.

2) Zie Register der Smalle Diensten (hs. Archief Leiden), begonnen in 1515; hierin werden jaar op jaar alle namen van de gasthuismeesters enz. opgetekend.

3) Reg. Katr. g. 1397, bl. 109; ook bij Hamaker, bl. 46 (Deze keur was bekend aan Orlers en van Heussen, maar van Leewen, van Mieris en Blok noemen als keur, wat alleen de bevestiging ervan was, in 1401 door hertog Albrecht gegeven). Zie hierachter: Bijlage III.

4) Reg. Katr. g. 1397, bl. 14. Boven een brief van 1365 (Ib, bl. 70) staat: „Enen scepenbrief van 16 hont lants, die Heynric Veen die stillegancmaker in t gasthuys brocht, als hi dairin outfanghen wort”. Ook deze klompemaker moet een provenier geweest zijn; het blijkt niet, wanneer hij werd opgenomen.

keur van 1388 heeft het gerecht de verwording van het gasthuis tot een proveniershuis willen tegenhouden, en het is daarin ook geslaagd, al is de keur zelf met het wijzigen van de vormen al heel gauw vergeten.

In 1394 stierf er een zuster ¹⁾, en werd zekere Oetgaaf door gerecht en raad van Leiden in het gasthuis, hùn gasthuis noemen zij het, als zuster opgenomen om er in het bezonder voor de zieken te zorgen; de meesters beloofden haar volledig onderhoud „als redelic ende weselic is in den gasthuysse”, Oetgaaf aan het huis trouwe dienst en zorg voor alles als voor haar eigen goed ²⁾. Zij bracht 12 pond 16 schell. in en de helft van een huisje, waarvan de andere helft gekocht werd van Allaert, haar man, die al in het gasthuis was ³⁾. Hij was daar als broeder ⁴⁾, en dat hij nog iets aan de meesters kon verkopen, kan hieruit verklaard worden, dat hij bij zijn opname rijk genoeg geweest was om iets achter te houden. Dat de broeders en zusters dit mochten doen, werd uitdrukkelijk gezegd in de bevestiging, die hertog Albrecht in 1401 van deze keur gaf ⁵⁾. Maar dit is ook de laatste keer, dat we iets van broeders en zusters vernemen. Oetgaaf komt van 1394—1412 geregeld in de rekeningen voor, eerst als moeder in het gasthuis, later als gewezen moeder aan wie op bevel van het gerecht een lijfrente werd uitbetaald ⁶⁾. Naast haar was er eerst ook een moeder Ave, in 1401 vervangen door moeder Lysbet Clemments, die in 1421 stierf als de laatste echte zuster uit het gasthuis, want terwijl men in 1412 en 1413 ook nog een onbezoldigde moeder Margriet (waarschijnlijk de opvolgster van Oetgaaf) had, kregen sedert 1414 de nieuwe moeders geregeld loon en bleven zij niet voor haar leven in het gasthuis, zodat zij zich van de andere dienstboden alleen door de naam, wat hoger loon en wat meer verantwoordelijkheid onderscheidden; zij werden ook vaak het ene jaar moeder, het andere weer joncwijf genoemd. In 1435 noemde men al vier van de zes dienstboden moeder, en daarom ging men in 1450 ter onderscheiding maar van overmoe-

1) Rek. 1394, fol. 7 vs..

2) Stedeboek (hs, Archief Leiden), fol. 53 vs..

3) Rek. 1394, fol. 7 vs. en 16.

4) Rek. 1398, fol. 8: „broeder Allert in den gasthuysse”.

5) Zegelbrief van 4 Aug. 1401 (Inventaris Elsevier I 27); opgenomen in de Privilegeboeken A fol. 60, AA fol. 41 vs. en B fol. 51 (hss. Archief Leiden). In Reg. Katr. g. 1397, bl. 116 staat een vidimus, dat de stadsregering er op 18 Okt. 1401 van gaf. Gedrukt bij Orlers bl. 126 en bij van Mieris - Leyden I 168. Zie hierachter: Bijlage IV.

6) Rek. 1412, fol. 24.

ders spreken, als men de plaatsvervangsters van de vroegere zusters bedoelde. Van broeders blijkt na 1394 niets meer; zij werden hier als op zoveel andere plaatsen al vroeg geheel door de zusters verdrongen ¹⁾; en voor het ruwe werk hield men geregeld een of twee knechts.

Maar proveniers bleef men opnemen, zij het dan ook in klein aantal. Al in 1401, het jaar waarin de keur van 1388 bevestigd werd, vroeg Joncfrou Alyt, Heynric Tiers weduwe, opname in het gasthuis ²⁾. Het was een buitenkansje voor de meesters, want Alyt was een „oude, reckelicke, gedaechde vrouwe”, die stellig niet heel lang meer leven zou, en zij was rijk, zo rijk, dat het onverantwoordelijk geweest zou zijn haar af te wijzen. Dus vonden de meesters er iets op: Alyt werd opgenomen „niet als een suster maar als een reckelicke joncfrou”, die behalve wat andere proveniers genoten ook voor haar dienstmeisje vrije kost kreeg. Zij was geen goedkope kostgangster ³⁾, maar de uitkomst bewees, dat de gasthuismeesters goed hadden gezien, want zij stierf al in 1404; het gasthuis had alleen nog een dure begrafenis te betalen ⁴⁾, en bezat haar goederen verder onbezwaard. — En zij bleef niet de enige, zoals men zien kan uit de rekeningen en uit enkele provenierskontrakten, waarvan de kopie bewaard is. Zo werden in 1413, 1421 en 1424 proveniers opgenomen ⁵⁾, die heel wat geld en landerijen inbrachten, de laatste twee met de bepaling, dat het kontrakt verbroken zou zijn, als ze zich in het gasthuis slecht gedroegen, waarbij ze na betaling van de gemaakte kosten het ingebrachte ook terug zouden krijgen. Zulke rijke mensen kon men niet afwijzen, dat vond het gerecht ook, en daarom maakte het (waarschijnlijk in 1438) een keur, dat de meesters voortaan alleen proveniers mochten opnemen, die minstens 150 gouden Eng. nobels of de waarde daarvan inbrachten ⁶⁾. Dat men ook hierna nog van proveniers verneemt ⁷⁾, bewijst wel, dat zij het in het Katrijnengasthuis goed hadden. Toch bleven zij er altijd bijzaak.

1) Zie Alb. Thijm t. a. p. bl. 257.

2) Reg. Katr. g. 1513, bl. 182.

3) Zij had voor haar dagelijks onderhoud aan „versche spisen, visch ende vleisch” 15 pond, 8 schell., 8 penn. per jaar nodig: Rek. 1402, fol. 13 vs..

4) Rek. 1404, fol. 15 vs. en 1405, fol. 19 vs..

5) Reg. Katr. g. 1513, bl. 86, 357 en 278.

6) Hamaker bl. 492. De keur is niet gedateerd, maar de volgende, die met „Item so is gecuert” begint, is van 24 Nov. 1438.

7) B.v. in losse zegelbrieven van 23 Aug. 1442 en 28 Junie 1456 in het Archief te Leiden; en in brieven van 1495 en 1498 in Reg. Katr. g. 1513, bl. 346 en 306.

Maar ook datgene, waarvoor een gasthuis oorspronkelijk bestemd was, het opnemen van arme zwervers, was in het Katrijnegasthuis op het eind van de 14e eeuw al bijzaak geworden. Het was toen in hoofdzaak, wat het meer en meer werd, een tehuis voor arme zieken. Hoe die verandering in zijn werk ging, is niet precies na te gaan: onze enige bronnen voor de kennis van het gasthuis tot 1394 zijn koop- en giftbrieven. Toch leren de testamenten, waarin het gasthuis bedacht wordt, ons een en ander hierover door de termen, waarmee de bewoners ervan aangeduid worden. Heten zij in 1349 nog „die armen die in t'gasthuys legghen”¹⁾, in 1389 noemt men hen „die zieken die legghen in t'gasthuys” of „die rechte armen die voir in den gasthuysse in hoir siecbedde legghen”²⁾, in 1390 „die alendighe zieken voir in t'gasthuys” en „die arme alendighe zieken in t'gasthuys legghende”³⁾. Armen, zieken, zieke armen, ellendige zieken, arme ellendige zieken, dat waren dus de voornaamste bewoners van het gasthuis. Geheel in overeenstemming met wat wij van elders weten, werden ook in het Katrijnegasthuis alleen die zieken verpleegd, die te ellendig waren om zich nog voort te slepen; ook hier was ziekverpleging niet anders dan een vorm van liefdadigheid. Maar onder die vorm, hoe zeer ook afwijkend van de oorspronkelijke, bleef het gasthuis bestaan, en genoot het lange jaren roem en voorspoed.

De armen lagen er in 1390 vóór in hun ziekbed, terwijl de broeders, zusters en proveniers achter huisden⁴⁾. Het gasthuis bestond toen v.n.l. uit een kapel en twee gebouwen, een aan de Breestraat en een daarachter, maar juist omstreeks deze tijd werd het herhaaldelijk vergroot. In 1392 verzekerden de meesters bij missive aan het gerecht, dat het hoog nodig was een nieuw huis voor de zieken aan de Breestraat te bouwen, waarvoor ze behalve een hun al toebehorend klein huisje ook het huis van hun buurman Symon Jude nodig hadden. Zij vroegen dus, of het gerecht dit volgens schepenschatting⁵⁾ wilde laten verkopen of hun toestaan het tegen een ander huis te ruilen; verder vroegen ze 50 gld. voor de verbouwing en bericht, als het gasthuis iemand naar Deventer zond om hout te kopen; zij waren volkomen bereid ge-

1) Reg. Katr. g. 1397, bl. 8.

2) Ib., bl. 38 en 77.

3) Ib., bl. 83 en 48.

4) Rek. 1394, fol. 11: „gedroncken in den gasthuys binnen desen helen jair, voir onder die siecke ende after onder die susteren ende broeders, 104 vate hoppens biers enz.”.

5) Zie hierover Hamaker, bl. 98, keur 24.

heel volgens de wil van het gerecht te bouwen ¹⁾). Het gerecht dwong Symon Jude inderdaad zijn huis volgens schepenschatting aan het gasthuis te verkopen, en in 1394 betaalden de meesters hem als eerste termijn de helft ²⁾), terwijl ze tegelijk van Gheryd van Bennenbroec een jaarlijkse rente van 5 schell. „mit den houde” ³⁾ afkochten, die crop was blijven staan. Eerst toen de volle som betaald was, droeg Symon Jude in 1395 zijn huis aan de gasthuismeesters over ⁴⁾), en in 1396 werd er blijkens de rekening heel wat verbouwd. Ook in 1399 kreeg men weer 8 pond voor de verbouwing ⁵⁾), en de hele 15e eeuw door bleef men het terrein en het aantal gebouwen uitbreiden. Zo kocht men in 1413 een huis met erf achter het gasthuis aan de Rijn ⁶⁾), dat men ten behoeve van het gasthuis verbouwde ⁷⁾); in 1421 een huis met erf naast het gasthuis aan de Breestraat en ook het hierachter gelegen huis met erf aan de Rijn ⁸⁾), welk laatste tot turfschuur werd verbouwd ⁹⁾). In 1432, 1441 en 1454 waren er blijkens de rekeningen weer grote verbouwingen ¹⁰⁾); in 1471 kocht men weer een huis met erf naast het gasthuis aan de Breestraat en twee kleine huisjes met erven daarachter aan de Rijn ¹¹⁾), en in 1502 een huis met erf aan de Rijn ¹²⁾). Zo besloeg het gasthuis met zijn huizen en erven ten slotte het hele terrein tussen de Breestraat en de Nieuwe Rijn, dat nu wordt ingenomen door de Stadsgehoorzaal, de Franse kerk en de Meisjesschool 2e klasse aan de Breestraat, de Gehoorzaal, de Jongensschool 1e klasse en de Gemeente-apotheek aan de Aalmarkt.

Maar ook op andere wijze breidden de vaste bezittingen van het gasthuis zich steeds uit. Al in 1314 konden de meesters voor 16 schell. aan Pieter Douwen soen 10 gaarden veen te Benthuizen in erfhuur geven, en aan Gheryd, vir Machtelden sone, voor 20 schell. 2½ morgen land in de Weypoort ¹³⁾). In welk jaar het gast-

1) Hun verzoekschrift ligt vóór in de Tresoriersrekening van 1392.

2) Rek. 1394, fol. 16.

3) D. i. het recht van de hypotheekhouder om bij verkoop het huis aan zich te houden.

4) Reg. Katr. g. 1397, bl. 22.

5) Reg. Katr. g. 1513, bl. 185.

6) Reg. Katr. g. 1397, bl. 167.

7) Rek. 1413, fol. 23 vs. en 24.

8) Reg. Katr. g. 1513, bl. 520.

9) Rek. 1421, fol. 27 vs..

10) Rek. 1432, fol. 42—48 vs.; 1431, fol. 39—42; 1454, fol. 38—39.

11) Reg. Katr. g. 1513, bl. 525.

12) Ib..

13) Reg. Katr. g. 1397, bl. 64 en 66.

huis in het bezit kwam van de 400 gaarden veen, door ridder Dirc Bockel in 1311 gegeven aan Heynric die Mattemaker, wordt niet vermeld 1). In 1327 werden 9 andere gaarden breed veen onder Benthuzen voor 18 schell. in erfpacht gegeven aan Enghebrecht Lammekiaensz., onder voorwaarde dat wie als pachter opvolgde, steeds verplicht zou zijn het gasthuis het eerste jaar 5 taal goede turf uit te reiken 2). In 1329 gaven Gheryd van Boschuyzen en Jan van Brabant, de oudste gasthuismeesters die ons bij name bekend zijn, voor 22 schell. een stuk land bij de stadswal in huur aan Dirc Mathys soen 3). Van koop en verkoop van jaarlijkse renten hebben we de oudste voorbeelden uit 1328 4) en 1330 5). Na 1361 6) worden de brieven steeds talrijker, waarbij eenvoudig vermeld wordt: die en die gaf over aan het gasthuis. Een deel van deze zijn misschien giften geweest, maar het meeren-deel toch stellig niet, want bij giften maakte men meestal voorwaarden. Niet altijd was dit het geval: Gheret Rutghers gaf b.v. in 1329 eenvoudig „in rechter aelmosse ende in oirbair mijns vader ziele ende miere moeder” een rente van 2 schell. zonder er iets bepaalds voor te eisen 7). Maar gewoonte was: dit wèl te doen.

Men gaf, wij merkten het al op, in de middeleeuwen in de eerste plaats, omdat de kerk het voorschreef. Hiermee is niet gezegd, dat er in die tijd geen vriedelijke mensen geweest zullen zijn, voor wie geven een vreugde was. Maar ook deze wisten het: zij konden er de hemel mee verdienen. En er was nog iets anders. Men kon, zo leerde de kerk, de jaren die de ziel na de dood in het vagevuur zou hebben door te brengen verminderen door het laten lezen van zielsmissen en het laten doen van gebeden, hoe meer hoe liever. Er was wel haast niemand, hoe arm of verlaten, voor wie niet een of meer gebeden werden opgezonden na zijn dood. Maar eerst als men zich een eeuwigdurende memorie had verzekerd, kon men gerust zijn op zijn zaligheid. De vermogenden hadden hiervoor graag een deel van hun tijdelijke bezittingen over. Zij gaven of vermaakten daarom huizen, landerijen of renten aan

1) Ib., bl. 66. Misschien hoort deze brief ook slechts bij de volgende.

2) Ib., bl. 65.

3) Ib., bl. 1.

4) Ib., bl. 13.

5) Ib., bl. 4.

6) Ib., bl. 41.

7) Ib., bl. 11.

een blijvende instelling, onder voorwaarde dat voor hen en hun familieleden ten eeuwigen dage memoriediensten zouden worden gehouden. Eerst waren het alleen de kerken, die zich deze diensten zagen opgedragen; later werden het meer en meer de gasthuizen. Men had zo meer zekerheid: de beheerders van het gasthuis oefenden dan een zeker toezicht uit op de geestelijkheid, die wel eens geneigd geweest zal zijn zich makkelijk van deze diensten af te maken. Als beloning hiervoor kregen de armen een deel van de jaarlijkse rente; soms werd nauwkeurig voorgeschreven, waarvoor dit geld besteed zou moeten worden, b.v. voor wijn. Sommige schenkers gaven de brieven tegelijk over, andere droegen de zorg hiervoor aan hun erfgenamen op.

Van dit alles leveren de testamenten en schenkingsbrieven van het Katrijnegasthuis uit de 14e eeuw ons voorbeelden. Ze zijn in het begin niet talrijk; eerst omstreeks 1390 ziet men de bezittingen van het gasthuis met de daarbij opgelegde verplichtingen snel toenemen. Het oudste testament ¹⁾, waarin het gasthuis genoemd wordt, is dat van Pieter van Leyden van 1316 ²⁾. Hij vermaakt zonder meer „den gasthuyse aldaar (sc. Leyden) jaarlycx 5 schellingen”. Maar wij hebben al een testament, uitsluitend voor het gasthuis, van 24 Nov. 1318 ³⁾. Keymer, vir Gobburghen soen, en zijn vrouw Badcloghe bepaalden toen, dat na hun dood twee goede bedden, elk met een paar lakens en een deken, voor het gasthuis uit de boedel genomen zouden worden, eer de erfgenamen iets mochten aanvaarden; ook mochten de gasthuismeesters allereerst een pond Hollands nemen uit het gerede geld. Verder vermaakten zij aan jaarlijkse rente 10 schell. na de dood van een van hen en een pond na beider dood om daarvoor jaar op jaar linnen lakens te kopen voor de arme lieden om op te liggen. Een vriendelijke gedachte, ongetwijfeld bij hen opgekomen, toen ze de arme zwervers op stro alleen hadden zien liggen. Maar het was geen kleinigheid, die ze in ruil voor hun liefdegave eisten: men moest alle dagen voor het altaar in de gasthuiskapel hun zielen gedenken.

Minder begerig was de volgende schenkster, Joncfrou Aechte

1) Blok - Stad in de M. E. bl. 329 zegt wel, dit testament noemend: „Vóór dezen tijd spreken de testamenten wel van het Katrijnegasthuis, maar niet van den Heiligen Geest”, maar er is mij hiervan geen voorbeeld bekend.

2) Zie hierover onder de Heilige Geest.

3) Reg. Karr. g. 1397, bl. 10.

Heynen dochter van Velsen ¹⁾, die de zorg voor haar memoriedienst aan de Heilige Geest opdroeg. Aan het gasthuis vermaakte zij in 1322 „simpelike om Godes willen ende om zalichede miere zielen” alle roerende en onroerende goederen, die ze rechtens van haar broer Ysebrand geërfd had, onder voorwaarde dat zijn weduwe Yde en een andere broer, meester Hughe, tot hun dood in Ysebrands huis zouden mogen wonen. Dat dit huis niet Ysebrands enig bezit was, bewijst een hierbij gevoegde schoutsbrief van land onder Rijswijk. Voor de vierde keer werd het gasthuis bedacht in 1334, in het onder de Heilige Geestmeesters berustend testament van Heinric van Screvelant, met een bed, twee lakens en een deken ²⁾. Dan volgt het testament van heer Lyclaes van Reynsburch, Jans Moilnairs soen ³⁾. Zijn erfgenamen droegen in 1335 een pond Holl. jaarlijkse rente aan het gasthuis over voor een uitvoerig omschreven memoriedienst in de Pieterskerk; hiervan waren 5 schell. bestemd voor „vigheliekeersen”, de 15 andere voor de jaarlijkse dienst. Alleen wat er van die 15 schell. overbleef, wat afhing van het aantal aan de dienst deelnemende priesters, mochten de gasthuismeesters voor de armen houden.

Ik wil de lezer niet vermoeien met een opsomming van al degenen, die achtereenvolgens iets aan het gasthuis vermaakten, maar op twee testamenten moet ik nog de aandacht vestigen. In het ene, dat van Willem Foytgen van 1390 ⁴⁾, zien we voor het eerst, hoe aan de gasthuismeesters behalve de zorg voor een memoriedienst ook het uitreiken van een lijfrente aan de vrouw van de testateur werd opgedragen ⁵⁾. Juist een jaar vroeger, in 1389, had men aan Claes die Vos van Medenblic en Didde zijn vrouw de eerste lijfrente verkocht, waarvan na de dood van een van beiden nog maar de helft uitbetaald zou worden ⁶⁾. Dit verkopen van lijfrenten was een veel toegepast middel om in dure tijden de kas van een inrichting van armezorg te stijven; het had het voordeel, dat men dadelijk in het bezit van een zeker kapitaal kwam, waarvan men eerst langzamerhand een deel behoefde terug te betalen. Maar

1) Ib. bl. 67.

2) Cat. H. G. A 1V No. 1.

3) Reg. Katr. g. 1397, bl. 5.

4) Ib., bl. 47.

5) Zij schonk in 1396 haar hele lijfrente aan het gasthuis voor het kopen van nieuwe glazen: Rek. 1396, fol. 11 vs.. In 1428 droeg zij aan de gasthuismeesters de zorg voor memoriediensten en uitdelingen op (Zegelbrief van 3 April 1428; ook Memoriale B van de St. Pankraskerk, fol. 79).

6) Reg. Katr. g. 1397, bl. 110.

men moest er toch voorzichtig mee zijn : bleef de verzekerde wat lang leven, dan kon het per slot een schadepost worden. Vaak werd de hele lijfrente op de langstlevende van twee personen vastgezet; het eerste voorbeeld hiervan is uit 1395 ¹⁾. Vaak ook werd aan het betalen van de lijfrente de verplichting tot het houden van een memoriedienst verbonden. Zo kochten de gasthuismeester Harman Bitter en zijn vrouw in 1397 een jaarlijkse lijfrente van 12 pond en 10 schell., op S. Katrijnendag of binnen 8 dagen daarna te betalen; bij verzuim hiervan hadden zij voor elke dag uitstel recht op 4 groot. Stierf Harman vóór zijn vrouw, dan moesten de gasthuismeesters met de Heilige Geestmeesters samen zijn jaargetijde en memorie doen; de kosten daarvan mochten ze van de lijfrente afhouden. Was ook de vrouw gestorven, dan moesten de meesters van het gasthuis en de Heilige Geest aan de kerk van Egmond een rentebrief van 20 schell. of een even grote jaarlijkse rente uitreiken om beider eeuwigdurende memorie te doen ²⁾. Een dergelijke overeenkomst sloten de meesters in 1399 met Pieternelle, Jan Willemsz. dochter, die een lijfrente van 20 pond kocht ³⁾, maar aan een in 1407 verkochte lijfrente van 31 pond was de verplichting tot het houden van memoriediensten weer niet verbonden ⁴⁾.

Van Pieter Hughen soen is het eigenaardig, dat hij in 1391 twee uiterste wilsbeschikkingen maakte: een voor de zielsrust van zijn overleden vrouw alleen en een voor zichzelf en zijn hele familie ⁵⁾. Zijn vrouw was in het klooster van Onser Vrouwen broeders in Haarlem begraven; daar moest men jaarliks een memoriedienst voor haar houden, waarvoor aan het klooster een pond Hollands zou worden uitgereikt. Als de memorie verzuimd werd, mocht men het geld besteden voor de ellendige zieken; lagen er op dat ogenblik geen in het gasthuis, dan moest het gebruikt worden voor een uitdeling van tarwebrood aan de armen, op Sint Katrijnendag vóór het gasthuis te houden.

Het is hier niet de plaats om uitvoerig over de aan het gasthuis opgedragen memoriediensten te spreken: zij staan met de armezorg alleen in zoverre in verband, als zij een bron van inkomsten voor het gasthuis vormden, en er vaak een uitdeling van brood of geld aan de armen bij de dienst werd voorgeschreven.

1) Ib., bl. 111.

2) Ib., bl. 112.

3) Ib., bl. 113.

4) Ib., bl. 139.

5) Ib., bl. 35 en 46.

Zo bepaalde Hubrecht van den Werve in 1394, dat jaarliks bij zijn graf aan hoogstens 60 personen een wittebrood van een penning uitgereikt zou worden ¹⁾, en Aernt, IJsebrants soen van der Laen, in 1398, dat men bij zijn memorie 7 groot onder de armen moest verdelen, zodat 8 mensen samen één groot kregen ²⁾. Uit de rekeningen van het gasthuis kan men zien, hoe het aantal te houden memorieën langzamerhand aangroeide. Men moest n.l. altijd kaarsen bij het graf zetten en dit zogenaamde belichten van de memorieën werd aan een bepaald persoon opgedragen; in 1394 was het aantal te belichten memorieën nog maar 34, in 1396 en 1397 al 43, en het werd 65 in 1401, 87 in 1411, 125 in 1421, 136 in 1432, 155 in 1441, 183 in 1452, 222 in 1467. De meeste diensten hadden plaats in de Pieterskerk, waar ook voor het gasthuis werd gekollekteerd. De opbrengst van die kollekte werd gebruikt voor de bij de memoriediensten verplichte uitdelingen van geld aan de pastoor, de kapellanen en de koster, maar er schoot gewoonlik nog wel wat over: in 1394 b.v. 36 pond 18 sch., in 1403 10 pond. Om het beheer te vereenvoudigen, deelde men later geen geld meer uit aan de priesters, maar loodjes, die ze tegen geld konden inwisselen. Al in 1419 kocht men ijzers om deze loodjes mee te merken, een vorm om ze in te gieten, een houten kist om ze in te bewaren en een bord om ze op te leggen bij de uitdeling ³⁾, in 1423 en 1434 weer een pinsoen of ijzeren priem om ze te merken ⁴⁾, terwijl men in 1436 het lood liet vergieten en de vorm vermaken ⁵⁾. Hieruit blijkt, dat men om bedrog te voorkomen de vorm en tekening van de loodjes steeds veranderde. Een vaste loodmeester had ze in bewaring en deelde ze in de Pieterskerk aan de priesters uit; om dit nauwkeurig te kunnen doen had hij ook een Memorieboek onder zijn berusting ⁶⁾. De memoriediensten waren voor de priesters van de Pieterskerk zo voordelig, dat men hen sinds 1436 een inlage liet betalen om eraan deel te mogen nemen, waarvan

1) Ib., bl. 91.

2) Ib., bl. 136.

3) Rek. 1419, fol. 29 en 29 vs..

4) Rek. 1423, fol. 37 en 1434, fol. 40 vs..

5) Rek. 1436, fol. 42 vs..

6) Aant. op de laatste bl. van het Memorieboek No. 7. Er zijn in het Gem. Archief 3 Memorieboeken van het Katr. gasthuis, No. 5, 6 en 7 gemerkt. No. 5 is begonnen in 1397 onder de gasthuismeesters Harman Bitter en Dirck van der Specke, die ook het Register 1397 lieten schrijven; de kalender staat er met rode letters in. No. 6 is iets jonger en zal begonnen zijn in 1403, toen men perkament voor een nieuw Memorieboek kocht (Rek. 1403, fol. 22). Beide boeken lopen van St. Pieter tot St. Pieter. No. 7 begint met 1 Jan. en is met een 16e eeuwse hand op papier geschreven; het bevat ook veel meer.

het gasthuis $\frac{1}{4}$ deel kreeg 1); in 1448 was dit 13 pond 11 schell. 6 penn., in 1467 12 pond, in 1485 14 pond 6 schell. 10 penn.. Het kwam meermalen voor, dat de gasthuismeesters met de Heilige Geestmeesters samen voor een memoriedienst moesten zorgen; een enkele maal moesten zij ook toezien op de deputaten van de Pieterskerk of de oversten van het H. Sakramentsgild bij het houden van memoriediensten, waarvoor dan de armen uit het gasthuis een kleine vergoeding kregen. Dit was b.v. in 1498 bepaald voor een memoriedienst met een uitdeling van 30 witte bollen aan de armen, in 1497 voor een uitdeling van een pond aan wittebrood bij het graf van een priester 2). Die brooduitdelingen bij de graven kwamen zoveel voor en gaven aanleiding tot zoveel rumoer in de kerken, dat het gerecht ze in 1442 moest verbieden 3); men mocht toen alleen nog maar brood uitdelen in het Katrijnegasthuis.

Maar behalve de zorg voor memoriediensten en het uitdelen van brood werden aan de gasthuismeesters nog allerlei andere dingen opgedragen.

In de eerste plaats: verschillende kapelrieën. In 1383 stichtten Willem Vlaminc en Aechte van Haarlem samen een kapelrie van St. Anna in de Pieterskerk, waarvan beider afstammelingen om de beurt de gift zouden hebben, terwijl de gasthuismeesters de landen en renten ervan in beheer kregen; de priester moest minstens tweemaal per week in de Pieterskerk een mis lezen en bovendien moest hij jaarliks twee memoriediensten laten houden onder toezicht van de Heilige Geestmeesters, de ene keer voor Willem Vlaminc, zijn drie gestorven vrouwen en al hun kinderen, de andere keer voor de familie van Aechte van Haarlem 4). - In 1389 bepaalde Pieter Simonsz. van den Oerde, dat de gasthuismeesters van 9 morgen land onder Zoeterwoude na zijn dood jaarliks 8 pond Holl. moesten uitkeren aan Jan, heer Simon Jansz. Moenenzn. en later aan een andere arme priester om hiervoor ééns of tweemaal per week op het hoogaltaar van het gasthuis een mis te lezen voor de ziel van de schenker, zijn familie en alle latere begunstigers van de kapelrie. Verzuimden de gasthuis-

1) Hierover uitvoeriger onder de Heilige Geest.

2) Register Katr. g. 1513, bl. 291.

3) Hamaker - Keurb. bl. 485.

4) Register Katr. g. 1513, bl. 437. In 1555 droeg Mr. Adriaan Dirksz. van Leyden, pensionaris van Delft, de gift van deze kapelrie over aan Clacs van Berendrecht, schout van Leyden (Ib., bl. 440); een proces over de bezittingen van deze kapelrie gevoerd op het eind van de 16e eeuw, is voor de geschiedenis van het gasthuis niet van belang.

meesters binnen een maand na het overlijden van de priester zijn plaats te doen vervullen, dan kwam de gift aan de kureit van St. Pieter; liet de priester gedurende langer dan een maand na de missen te lezen, dan moest men hem van zijn rechten vervallen verklaren. Wat het land boven 8 pond per jaar opbracht, was bestemd voor een wekelikse uitdeling aan de in het gasthuis liggende zieken, waarom men de kapelrie geen beneficium maar de „elemosina Petri Symonis van den Oerde” moest noemen ¹⁾. Meer dan door deze kapelrie maakte Pieter Simonsz. van den Oerde zich bekend door de stichting van het zgn. Pieter Simons Begijnhof, dat hij eveneens aan de zorg van de gasthuismeesters toevertrouwde. - In 1399 stichtte Jutte, Jan Pietersz. weduwe, weer een kapelrie van drie missen per week (op Maandag, Woensdag en Vrijdag) op het St. Maria Magdalena altaar in het gasthuis, dat juist gewijd zou worden, waarvan eerst zijzelf en haar familie, en na het uitserven van deze de gasthuismeesters de gift zouden krijgen ²⁾. Het volgende jaar stichtte Aechte, Claes Barlaers weduwe, een kapelrie van één mis per week op het hoogaltaar in het Katrijnen-gasthuis, en droeg deze evenals Pieter Simonsz. gedaan had, op aan heer Jan, heer Simon Jansz. Moenenzn. en na diens dood aan zijn vader heer Simon, terwijl de gift later aan de gasthuismeesters kwam. Verzuimden zij de plaats van een overleden priester binnen de maand te vervullen, dan ging de gift van hen op de H. G. meesters over. De priester van deze kapelrie ontving 8 pond en 3 schell. Holl. per jaar, van verschillende percelen te heffen, en men mocht ook hicraan niet de naam van beneficium geven, maar moest het „elemosina Agathe, relicte Nycolay dicti Barlaer” noemen ³⁾. Het is mogelijk dat er behalve deze kapelrieën ook nog andere in het gasthuis gevestigd zijn geweest, waarvan geen berichten tot ons zijn gekomen. We weten over dit punt alleen nog, dat de gasthuismeesters ook de zorg hadden voor een kapelrie, in 1462 gesticht als zoen voor de moord op Willem Duyker Ysbrantsz., waarvoor elke week twee missen gelezen moesten worden op twee verschillende altaren in de Pieterskerk ⁴⁾, en sedert 1554 voor die van Ermgard van Leewen, bestaande uit twee wekelikse missen, op het St. Nicolaasaltaar in de Pieterskerk te lezen ⁵⁾.

1) Register Katr. g. 1397, bl. 51.

2) Fundatieboek Pieterskerk (Hs. Arch. Leiden), fol. 81.

3) Register Katr. g. 1397, bl. 120.

4) Register Katr. g. 1513, bl. 255. Vgl. Rek. 1485, fol. 26 vs..

5) Rhijnl. Oudh. bl. 41 en 244. Vgl. Memorieboek No. 7, bl. 41.

Behalve voor uitdelingen aan hun eigen arme zieken kregen de meesters ook voor jaarlijkse uitdelingen aan anderen te zorgen, hetzij partikulieren, hetzij andere armen als de leprozen, de begijnen, de huizittinnen, de andere gasthuizen, de hoffjes, de bedelorden. Soms was bepaald, dat de meesters, als ze iets van het hun opgedragene verzuimden, een boete aan een andere instelling moesten betalen. Zo droegen Aernt van Rollant en zijn vrouw Ermgairt Hugendr. in 1449 aan de gasthuismeesters op jaarliks een vat goed Delfts bier in het Leprooshuis te zenden en driemaal per jaar de zieken in het gasthuis te onthalen, ééns op gebraden vlees met Rijnwijn en tweemaal op zoete wijn met Gentse koeken; bij verzuim verbeurden de meesters twee gouden Wilh. Holl. guldens aan de leprozen ¹⁾.

Het werd in de 15e eeuw meer en meer gewoonte bij elke schenking aan het gasthuis te bepalen, waarvoor het geld besteed moest worden; in de meeste gevallen was dit om de zieken te onthalen op wijn of andere lekkernijen ²⁾. In 1451 kreeg het gasthuis b.v. van Lijsbet, Reyner Reynerszns. wed., een rente van één gouden Eng. nobel om daarvan elke Zondagmiddag een pint Rijnwijn voor de zieken te schenken en op elke van de zes Vrouwedagen een mengelen Rijnwijn ³⁾. In 1487 gaven de erfgenamen van Hüge Claiszn. aan het gasthuis een rente van 4 pond over om daarvoor elk jaar in de week vóór Kerstmis in het gasthuis een mis van requiem te laten lezen voor Huges zielsrust, en om op Kerstavond onder de zieken voor 2 pond gebraden vlees en 12 mengelen Rijnwijn uit te delen ⁴⁾. Ook bij gelegenheid van de jaarlijkse mis in het gasthuis voor Geryt, Jan Kerstantz. zn., kregen de armen sedert 1528 een maaltijd van gebrad en wittebrood met $\frac{1}{2}$ pint wijn elk ⁵⁾. Veel van dergelijke testamenten zijn bewaard, maar veel moet ook verloren zijn gegaan. Wil men nauwkeurig weten, wat er zo al bij testament aan de gasthuismeesters werd opgedragen, dan sla men de Memorieboeken op, waarin bij elke datum staat aangetekend, wat men in acht te nemen had. Bij optelling blijkt, dat de zieken in het gasthuis in het begin

1) Zegelbrief van 2 Okt. 1449 (Arch. Leiden); vgl. Memorieboek No. 7, bl. 8.

2) Eens vond ik ook de eigenaardige bepaling, dat het gasthuis aan alle vrienden van een erflater een goede maaltijd moest geven, als men zijn erfenis aanvaardde (Rek. 1419 fol. 27).

3) Register Katr. g. 1513, bl. 257.

4) Ib., bl. 349.

5) Ib., bl. 135.

van de 16e eeuw 159 maal per jaar recht hadden op wijn, het grootste aantal dagen in de maand Augustus (20), het kleinste in April (6), 25 maal op een maaltijd van gebraden vlees of wild, 24 maal op wittebrood of Gentse koeken en nog 4 maal op fijne suiker. Heel dikwels was uitdrukkelijk bepaald, dat zij dan bij de maaltijd moesten bidden voor de ziel van wie hen zo goed onthaalde, of zelfs voor de zielen van alle gelovigen in het vagevuur ¹⁾. Of men dit alles werkelijk in acht nam? Ik durf het niet verzekeren, en houd het niet voor waarschijnlijk.

Door deze testamentaire beschikkingen kwam het gasthuis langzamerhand in het bezit van een groot kapitaal. Men vermaakte het soms ook wel bedden, huiken, kaarsen, zilveren lepels en spannen, koppen en schalen, een pantser of een schuit, zoals uit de rekeningen blijkt, maar meest landerijen, huizen en renten. Bij goed beheer werd dit kapitaal steeds groter, vooral toen de landerijen en huizen in waarde stegen. En ook: het gasthuis had nog andere inkomsten, waaronder in de eerste plaats de erfenissen te noemen zijn, die men niet vrijwillig maar rechtens aan de gasthuismeesters overdroeg, n.l. die van alle in het gasthuis gestorvenen.

Dit recht bezat het gasthuis sinds onheuglike tijden en men kan niet nagaan, wanneer het dit kreeg; waarschijnlijk werd het zelfs nooit officieel geschonken, maar berustte het uitsluitend op gewoonte. Bij een in 1448 gevoerd proces over de erfenis van een vrouw, die eerst na het Heilige Sakrament ontvangen te hebben in het gasthuis gebracht was, en daar heel gauw was gestorven, beriepen de meesters zich erop, dat „van ouder gewoenten costumelic is, dat soewie in den gasthuyse comt of gebröcht wort ende dairinne offivich wort, dat die alle syne goeden die hy heeft ende afterlaet, comen sullen ende bliven an den gasthuyse voirsz., tensy dat sy mit voirwarden dairin comen ende hoir goeden buyten bedingen”; en zij werden bij de kenning ook in het gelijk gesteld ²⁾. Stellig gold dit recht al in 1394, want toen werden blijkens de rekening niet alleen de nagelaten goederen aanvaard, die de mensen zelf in bezit gehad hadden, maar werd ook een vader, wiens kind in het gasthuis gestorven was, gedwongen 8 pond als erfenis te betalen, en moest een weduwe om enig door haar

1) Memorieboek No. 7, bl. 32.

2) Kenningboek B (Hs. Archief Leiden), fol. 41 vs. en 45 vs.. Ook gedeeltelijk bij Dr. P. J. Blok - Leidsche Rechtsbronnen uit de Middeleeuwen (Oude Vad. Rechtsbr. I No. 6); bl. 174 en 179.

man nagelaten goed te mogen houden, dit voor 40 schell. van het gasthuis kopen 1). In één geval moest men in dit jaar op bevel van het gerecht een deel van de erfenis aan de dochter van de gestorvene en haar man uitkeren, zodat er na de betaling van de schulden en de begrafenis niet veel meer overschoot 2). Ook in 1397 is weer sprake van zo'n uitkering aan een dochter op bevel van het gerecht 3). Maar dit waren uitzonderingen, want gewoonlijk aanvaardden de meesters onmiddellijk alle goederen en renten, maar ook de schulden van wie ziek in het gasthuis gebracht werd, evenals zij het van de proveniers deden, en gaven zij ze niet meer af, daar verreweg de meeste in het gasthuis gebrachte zieken daar ook hun dood vonden.

Het aantal doden was dan ook jaarlijks vrij groot, wat na te gaan is uit de rekeningen, waarin het aantal gebruikte doodkisten of gemaakte graven of dat van beide wordt opgegeven 4). Blok 5) wil uit het aantal graven opmaken, dat de bevolking van het gasthuis in het begin van de 15e eeuw niet zeer toenam, maar deze gevolgtrekking blijkt voorbarig, als men niet twee maar alle jaren vergelijkt. Terwijl het 23 was in 1394, 18 in 1396, weer 23 in 1397, 27 in 1398, 16 in 1401, 20 in 1402, 25 in 1403, 23 in 1404, 21 in 1405, 23 in 1406, werd het 70 in 1411, maar weer 21 in 1412, 34 in 1413, 29 in 1414, 37 in 1415, 50 in 1416, 46 in 1417, 30 in 1418 en 43 in 1420. Van 1421 tot 1429 is het aantal van de graven niet opgegeven, omdat ze toen door de knecht van het gasthuis gemaakt werden, maar het was weer 18 in 1432 en 1434, 10 in 1441, 13 in 1448, 25 in 1449, 40 in 1450, 25 in 1452, 35 in 1453, 15 in 1454, 48 in 1458, 26 in 1459, „véél” in 1467 en 22 in 1485. Men ziet, dat het aantal graven te weinig regelmatig over de verschillende jaren verdeeld is om daaruit iets over het al of niet toenemen van het aantal zieken te mogen besluiten, terwijl de al besproken vergrotingen in het begin van de 15e eeuw stellig op een voortdurende toename van de bevolking wijzen.

We lezen in de rekeningen onophoudelijk bijzonderheden over die erfenissen van in het gasthuis gestorvenen, b.v. dat een man

1) Rek. 1394, fol. 7 en 7 vs..

2) Ib., fol. 7 vs..

3) Rek. 1397, fol. 12 vs..

4) Gewoonlijk waren er een paar doodkisten meer, zeker doordat men de graven wel eens twee keer kon gebruiken.

5) Stad M. E. bl. 340.

16 pond betaalde als erfenis van zijn vrouw ¹⁾; dat men bijen verkocht, door een in het gasthuis gestorven nagelaten ²⁾; dat een meesteres van wie de dienstbode in het gasthuis gestorven was, het aan deze nog verschuldigde loon aan de meesters afdroeg ³⁾; dat de Vrouwe van Alkemade aan het gasthuis een schild gaf voor de geringe inboedel, die een arme vrouw bij haar had laten staan, toen ze naar het gasthuis ging om er te sterven ⁴⁾; dat de meesters voor een zieke inden, wat haar dochter haar had nagelaten ⁵⁾; en dat zij geen kosten spaarden om van een in Wieringen wonende man het erfdeel van zijn vrouw los te krijgen, waarbij ze ook de gerechtelijke hulp van de Raad van Holland inriepen ⁶⁾. Het is licht te begrijpen, dat de familie van de gestorvenen er gewoonlijk weinig op gesteld was de erfenis af te staan, maar ook dat het gasthuis stevig aan zijn oude recht vasthield, dat in 1401 nog aanmerkelijk werd uitgebreid.

Wij hebben over de broeders en zusters sprekende al gezegd, dat Albrecht van Beieren in 1401 de stedelijke keur van 1388 over het gasthuis bevestigde, wat hij deed uit de overweging: „dat het veel versoecs ende anvals heeft van veel armer zieker luden, die dairin gebrocht worden om des groten toesiens wille ende gemacs, die hem allen aldaer comende gedaen woirt”. In deze zelfde oorkonde nu gaf hij aan het gasthuis ook het recht op wat alle daar gestorven bastaarden en vreemdlingen zouden nalaten, en tevens op wat bastaarden en vreemdelingen bij testament aan het gasthuis zouden vermaken. Als graaf van Holland kwamen hem n.l. alle nagelaten goederen van die beide soorten van mensen toe, waarvan zijn rentmeester de opbrengst inde. Hierom was het privilege voor het gasthuis ook niet geldig, eer het door Philips van den Dorp, rentmeester van Noord-Holland, was bevestigd; dit gebeurde nog in hetzelfde jaar ⁷⁾. Sedert bleef het van kracht, want toen Willem van Beieren in 1413 nieuwe bepalingen maakte over de erfennissen van bastaarden, verklaarde hij, dat de vroeger hierover gegeven handvesten ongeschonden

1) Rek. 1403, fol. 11 vs..

2) Ib., fol. 12.

3) Rek. 1423, fol. 23 vs..

4) Rek. 1432, fol. 25

5) Rek. 1441, fol. 25.

6) Rek. 1459, fol. 91 vs..

7) Privilegeboeken A, fol. 60 vs. en B, fol. 51 vs..

zouden blijven ¹⁾. Later meende men wel, dat ook het recht op de erfenissen van *alle* in het gasthuis gestorven zieken door Albrecht verleend was, zoals blijkt uit een brief van 1526, waarbij een voogd de erfenis van zijn nicht overlevert uit de overweging: „achtervolgende die privilegie den voorsz. gasthuysse gegunt ende gegeven wesende van den Grave van Hollant ende nae inhoude van die, so is dit gasthuys gerechticht totten achtergelaten goeden dergeenre, die in den voorn. gasthuysse oflivich worden” ²⁾. Men kan dit dan ook wel uit het handvest van 1401 lezen, als men in de uitdrukking „wanneer dat mer enich in ontfact” het woord „enich” opvat als „iemand”, en er niet op let, dat dit op de vooraf genoemde proveniers slaat.

Maar zoals gezegd is, het gasthuis oefende in de praktijk dit recht al vóór 1401 uit, daar men in 1394 inkomsten uit die erfenissen kon boeken. Behalve het geld en goed, behield het gasthuis ook de oude kleren van de zieken; de moeder gebruikte hiervan zoveel zij nodig had, en verkocht de rest, wat soms een niet onbelangrijk sommetje opbracht. In 1394 was het 12 pond 10 schell., in 1396 maar 6 pond 6 schell., in 1401 al 30 pond, in 1404 50 pond 18 schell. 8 penn., in 1406 weer 16 pond, in 1414 93 pond 6 schell. 8 penn., in 1427 136 pond 19 schell. 6 penn., later weer wat minder.

In de derde plaats genoot het gasthuis inkomsten uit verschillende kollekten. De oudste hiervan was die in de Pieterskerk, waarvan al in de 14e eeuw sprake is. In het keurboek van 1397 was n. l. bepaald, dat niemand in de kerk of op het kerkhof ten behoeve van een ander mocht bedelen, behalve de kerkmeesters, gasthuismeesters en H. G. meesters, waaruit blijkt, dat deze toen al gewoon waren te kollekteren ³⁾. Zoals al gezegd is, gebruikten de gasthuismeesters de opbrengst van deze kollekte in de eerste plaats om er de memoriediensten in de Pieterskerk van te betalen, en schoot er daarna gewoonlijk nog wel wat van over, welk geld in afzonderlijke beurzen bewaard werd ⁴⁾. Behalve in de Pieterskerk kollekteerden de meesters bij bijzondere gelegenheden in de gasthuiskapel ⁵⁾, en daar hadden zij ook, tenminste al in 1402, vóór

1) Privilegeboek A, fol. 79 vs.. Latere handvesten van het gasthuis zijn niet bekend; alleen vond ik, dat men in 1459 tweemaal naar Den Haag reisde om over handvesten te spreken (Rek. 1459, fol. 92 vs.).

2) Register Katr. g. 1513, bl. 360.

3) Hamaker, bl. 45 en 91.

4) Rek. 1417, fol. 34.

5) Zie b.v. Rek. 1411, fol. 19 vs. en 1485, fol. 14 vs..

het Mariabeeld een offerblok staan, waarin de gaven meest rijkelijk vloeiden. Verder werd door enige daartoe aangestelde mannen geregeld gekollekteerd in de kerk op het Hogeland, waarvoor in 1403 drie beschilderde borden gekocht werden ¹⁾; de mannen kregen in hetzelfde jaar elk een paar gevoerde handschoenen van het gasthuis ²⁾ volgens een in de middeleeuwen meer gebruikelijke wijze om diensten te belonen ³⁾. In 1405 kregen zij behalve de handschoenen ook een buidel ⁴⁾, zeker om het geld in te bewaren. Later had men er een kast, waarvan een bode jaarliks plechtig de sleutels bracht aan wie aangesteld waren om de kollekte te houden ⁵⁾; in 1485 noemde men die kollektanten zelfs „de gasthuysmeesters in Sinte Pancracs prochy” ⁶⁾. Eindelijk werd nog voor het gasthuis langs de huizen gekollekteerd, waarvan voor het eerst sprake is in 1411 ⁷⁾. De twee mannen, die deze kollekte hielden, droegen witte huiken en maakten hun nadering kenbaar door het luiden van een bel ⁸⁾; in 1426 kreeg een van hen van het gasthuis ook geld voor kousen en mouwen ⁹⁾.

In de vierde plaats kreeg het gasthuis van de stad de opbrengst van sommige boeten, hetzij die in voorkomende gevallen als straf door het gerecht opgelegd werden, b. v. een kaars van 8 pond was in 1388, 5 pond was in 1402, 2 nobelen in 1410 ¹⁰⁾, hetzij vaste boeten, n. l. de verbeurde boter van wie te licht gewicht gaf of puistige boter verkocht zonder dit door een „wasic van stroo upt hoofd” aan te duiden ¹¹⁾, alle verbeurde haring ¹²⁾, verbeurd vlees en gevogelte ¹³⁾ en al het te licht gebakken brood ¹⁴⁾. Ook schonk de stadsregering aan het gasthuis de opbrengst van het ijken, dat in het gasthuis gebeurde zo vaak dit van de pui van het stadhuis werd afgelezen ¹⁵⁾, en van de koemarkt, die vóór het gasthuis op de

1) Rek. 1403, fol. 16 vs. en 18.

2) Ib., fol. 22.

3) Vgl. Mr. J. C. Overvoorde - Rekeningen uit de Bouwperiode van de St. Pieterskerk te Leiden, in Bijdr. Gesch. Bisd. van Haarlem XXX 1, bl. 77.

4) Rek. 1405, fol. 20.

5) B.v. Rek. 1435, fol. 45 vs. en 1453, fol. 56.

6) Rek. 1485, fol. 38 vs..

7) Rek. 1411, fol. 18 vs..

8) Rek. 1414, fol. 24 vs.; 1427, fol. 35; 1449, fol. 46 vs..

9) Rek. 1426, fol. 29.

10) Blok - Rechtsbronnen, bl. 22, 43 en 48.

11) Hamaker, bl. 50 (VI), 97, 223 en 362.

12) Ib., bl. 55.

13) Ib., bl. 229.

14) Ib., bl. 509.

15) Zie b.v. Afezingsboek A (Hs. Arch. Leiden), fol. 52.

Breestraat gehouden werd; in 1485 vond ik van beide de inkomsten voor het eerst geboekt 1). Over de beestemarkt weten we eerst uit 1574, dat toen voor elk beest boven de 2 jaar $\frac{1}{2}$ stuiver, voor jongere $\frac{1}{4}$ st. staangeld aan het gasthuis betaald moest worden 2); in 1578 werd de markt naar het Weeshuis verplaatst en kreeg dit de opbrengst ervan 3). De stad begunstigde verder het gasthuis door het verlenen van vrijdom van aksijns. In 1396 en volgende jaren werd nog koren-, slacht- en bieraksijns betaald 4), maar in 1429 werd het gasthuis tegelijk met andere instellingen van armezorg hiervan vrijgesteld 5), onder voorwaarde dat men geen bier mocht verkopen. Dit was de bevestiging van een al enige jaren bestaand voorrecht, want in de stadsrekening van 1427 is er voor 't eerst sprake van 6): de pachters van de bier- en van de molenaksijns hadden zich crover beklaagd, dat het gerecht tegen de afspraak toch sommigen van het betalen van aksijns had vrijgesteld, waarom hun wat op de pachtsom gekort werd, voor het Katrijnegasthuis b.v. 45 zakken meel. Behalve de boeten en de vrijdom van aksijns kreeg het gasthuis van de stad ook nog wel eens toevallige baten, zoals een stuk in de ramen gevonden laken, waarvan geen eigenaar kwam opdagen 7).

Hiertegenover stond, dat het gasthuis soms op bevel van het gerecht aalmoezen moest geven, b.v. in 1436 gedurende 11 weken een uitkering van 2 plakken per week aan een zieke broeder Philips 8), in 1449 gedurende 15 weken een dagelijkse toelage van 3 duiten en een mengelen bier aan een ziek liggende priester, heer Jan van Oestgheest 9), in 1453 een dagelijkse tegemoetkoming van een leliaard aan een ketelboeter, die bij het maken van een klok zijn been gebroken had 10). Over de verplichte bijdragen tot het onderhoud van krankzinnigen zal onder het Vrouwengasthuis uitvoerig gehandeld worden.

Behalve deze inkomsten had het gasthuis nog de gewone baten van elke grote huishouding in de middeleeuwen, zoals het smeer,

-
- 1) Rek. 1485, fol. 16 vs..
 - 2) Aflezingsboek D, fol. 5 vs..
 - 3) Gerechtsdagboek A (Hs. Arch. Leiden), fol. 87 vs..
 - 4) Rek. 1396, fol. 10 vs..
 - 5) Stedeboek, fol. 267.
 - 6) Tresoriersrekening 1427, fol. 72.
 - 7) Rek. 1441, fol. 22 vs. en 1449, fol. 80 vs..
 - 8) Rek. 1436, fol. 42 vs..
 - 9) Rek. 1449, fol. 47 vs..
 - 10) Rek. 1453, fol. 56 vs..

de huiden en de wol van de beesten, de opbrengst van de overgebleven melk, boter en kaas, de gemeste varkens voor zover men ze zelf niet nodig had, en allerlei rommel en afbraak, waarvan men zich wilde ontdoen. Ook had het wel eens een voordeeltje, b.v. in 1402, toen de gasthuismeesters bij het afleggen van hun rekening een som van ruim 25 pond schonken, juist zoveel als er meer was uitgegeven dan ontvangen ¹⁾).

De eindcijfers van de oudste rekeningen vertonen een voortdurende, schoon niet gelijkmatige vermeerdering van inkomsten en uitgaven; men moet ze echter telkens wat kleiner nemen dan opgegeven staat, daar wat van renten en pachten achterstallig bleef, eerst wel bij de inkomsten werd geteld, maar later als „afterstal” onder de uitgaven werd geboekt. In 1394 was de ontvangst ruim 879 pond, de uitgaaf ruim 681, maar er was ruim 141 pond afterstal; in 1396 was de ontvangst 613, de uitgaaf 790, de afterstal 117 pond, dus toen was er een tekort van 177 pond, dat door de meesters werd voorgesloten; in 1397 waren de getallen 628, 665 en 71, in 1398 was het tekort ingehaald en waren de eindcijfers 668, 651 en 171 pond. In 1401 ziet men een vermeerdering, die echter gedeeltelijk een gevolg was van een verandering in de geldswaarde, tot 902, 927 en 138 pond; in 1402 was het 807, 807 en 71 pond. In 1406 werd het 1107, 1010 en 235 pond, dus was de vermeerdering van het feitelijk inkomen niet groot; in 1411 was het 1518, 1366 en 450, in 1413 1645, 1601 en 383, maar in 1414 weer 1309, 1279 en 411. De cijfers van 1416: 2276 en 1978 lijken plotseling veel hoger, maar er was 714 pond afterstal; zo was er ook in 1419 bij de cijfers 2824 en 2507 niet minder dan 1020 pond achterstallig, maar in 1423 werden de cijfers 3038, 3013 en 505. In 1424 daarentegen was het weer veel minder: 2125, 2150 en 656, in 1427 weer meer n.l. 3242, 3216 en 1195, maar in 1432 maar 2096, 2101 en 566, in 1434 zelfs 1680, 1700 en 495. In 1436 en 1441 was het weer wat meer, in 1448: 2733, 2739 en 698; toen was ook de 523 pond, die men aan de nieuwe gasthuismeesters overleverde, onder de uitgaven gerekend ²⁾. In 1452 was de ontvangst 3445, de uitgaaf 3472 (-689), de afterstal 953 pond; in 1459 was het 3597, 3603 (-375) en 1070, in 1467: 3456, 3456 en 1364, en in 1485 maar weer 1751, 1769 en 57. Het

¹⁾ Rek. 1402, fol. 13.

²⁾ Het verschil tussen ontvangsten en uitgaven moet veroorzaakt zijn, doordat men bij het overbrengen van de waarde van allerlei munten in ponden en schellingen wel eens kleine getallen verwaarloosde.

blijkt dus, dat de werkelijke inkomsten van het gasthuis van 738 pond in 1394 en 496 pond in 1396 tot 2533 pond in 1433 stegen, maar dat ze daarna gewoonlijk niet veel meer dan 2000 pond bedroegen en in 1485 nog geen 1700 pond. In het begin van de 15e eeuw, men ziet het ook hier, had de voornaamste ontwikkeling van het gasthuis plaats.

Wij hebben tot nu toe een heel belangrijk deel van het gasthuis wel af en toe genoemd, maar nog niet nader besproken: ik bedoel de gasthuiskapel. Dat die kort vóór 1 Jan. 1276 gewijd was, is in het begin van dit hoofdstuk vermeld, toen we over de tijd van de stichting van het gasthuis spraken. Aan deze kapel danken wij dan ook de oudste berichten over het gasthuis, n.l. de al genoemde oorkonde van de wijbisschop Petrus van Zuden, waarin verboden werd: 1°. iemand in of bij de kapel te begraven behalve één of twee stichters van het gasthuis, en 2°. er dienst te houden, als de Pieterskerk onder geestelijk interdikt stond, en nog een tweede oorkonde van 25 Maart 1276, een pauselijke bul over de dienst in de kapel ¹⁾. In dit stuk deelt Innocentius V ²⁾ aan de elekt van Utrecht, Jan van Nassau ³⁾ mee, dat hij aan de opziener (preceptor) en broeders van het gasthuis voor de armen te Leiden op hun nederig verzoek toegestaan heeft op hun eigen kosten een kapellaan voor hun kapel aan te stellen om de diensten te houden en de bewoners de H. Sakramenten toe te dienen; hij draagt dus aan de elekt op hun dit toe te staan zonder zich op andere rechten te beroepen.

Men zal stellig dadelik na het ontvangen van deze vergunning een eigen kapellaan aangesteld hebben, en ik vond hem ook al genoemd in een testament van 1335 onder de kapellanen van de Pieterskerk als „die persoene uten gasthuysse te Leyden” ⁴⁾. Ook

1) Privilegeboek van Leiden (Hs. Archief) A, fol. 41 en AA, fol. 31. Afgedrukt bij van Leewen, bl. 474; van Heussen - Bat. Sacra II 260, Oudh. v. Rhijnl. bl. 241 (vertaald) en Hist. Ep. I 473; van Mieris - Leyden I 164 (met de vertaling); en Oorkondenboek v. Holl. en Zeel. II No. 309 Zie hierachter: Bijlage: II.

2) De paus noemt zijn getal niet en geeft ook het jaartal niet volgens de Christelijke jaartelling aan, maar het moet Innocentius V zijn, want Inn IV werd paus in 1243, lang vóór, en Inn. VI in 1352, lang na de stichting van de kapel; Inn. V was paus van Febr.-Junie 1276.

3) Al de uitgevers van de bul drukken „episcopo” af, hoewel in het Privilegeboek duidelijk „electo” staat; dit is ook juist, daar Jan van Nassau nooit de wijding tot bisschop ontving.

4) Register Katr. g. 1397, bl. 5.

moet hij er geweest zijn in 1368, toen het in 1366 gestichte kapittel van St. Pankras het goede recht van het gasthuis op het hebben van een eigen kapellaan erkende door een vidimus te geven van de bul van Innocentius V ¹⁾. Volgens de rekeningen van 1394 tot 1401 ontving de kapellaan jaarliks op St. Maria Magdalenen-dag 12 pond voor zijn diensten ²⁾, maar sedert 1402 is deze post zonder naspeurlike reden uit de rekeningen verdwenen. De gans, die men hem op Kerstavond en op de avond, voorafgaande aan de wijdingsdag van de kapel placht te schenken en die ook al in 1394 voorkomt ³⁾, kreeg „heer Pieter onse capellaen” echter nog wèl in 1412 en 1413: in het laatste jaar met de bijvoeging „(om)dat hy die collecten Saterdages sinct in t'gasthuus” ⁴⁾. In 1418 kreeg dezelfde of een andere Pieter, Burchgerts zoen, de Kerstavond-gans ⁵⁾, waaruit blijkt dat men toch wel een vaste priester bleef houden, schoon deze stellig niet de volledige dienst waarnam. Hij was niet dezelfde als de priester van de door Pieter Symonsz. gestichte kapelrie, die geregeld jaarliks zijn 8 pond kreeg: die heette toen Jan, heren Symansz., en werd eerst in 1422 door heer Heynric Screvelants vervangen. Naast deze laatste was er in 1422 een heer Jan van Boschuyzen, die de gans kreeg, maar ook niet vast werd bezoldigd.

In 1421 kwam er in de dienst van de gasthuiskapel een belang-

1) Een afschrift hiervan door van Leewen berust in het Archief in de portefeuille Gasthuizen. Het is afgedrukt bij van Heussen-Bat. Sacra II 260 en bij Mr. Daniel van Alphen in zijn vervolg op van Mieris, III 1068. Dit vidimus gaf aanleiding tot een vordering van jaartallen bij van Leewen, die mij eerst duidelijk werd, toen ik zijn afschrift ervan onder ogen kreeg. Onder de bul van Innocentius V staat bij hem afgedrukt: „In cuius testimonium sigillum nostrum praesentibus est appensum. Datum ipso die Sanctae Agathae Virginis, hora terciarum vel quasi. Anno Domini millesimo trecentesimo sexagesimo octavo”. Dit is natuurlijk het slót van het vidimus, maar van Leewen vat het op als een nadere datum en stelt de bul zelf op 1368. Ook van Heussen drukt het onderschrift af, maar als beter kenner van kerkelijke oudheden zegt hij er in een noot bij, dat het 1276 en niet 1368 moet zijn. Van Mieris laat het onderschrift weg en wijst in een noot op de font van van Leewen, maar zonder het vidimus van St. Pankras te noemen. Wel doet dit van Alphen, maar hij heeft de vergissing van van Leewen niet begrepen, en stelt het vidimus na het eerste kwart van de 15e eeuw.

Ik merk hierbij op, dat bij van Leewen de bul van Innocentius V zo heel goed klopt met de door mij als onecht gekenmerkte verklaring van de oude mannen van 1368 (zie hiervoor, bl. 24), terwijl van Mieris vertelt, dat men uit hoofde van de in 1276 verkregen vrijheid in 1368 er toe overging een eigen kapellaan aan te stellen!

2) Het eerst Rek. 1394, fol. 14.

3) Ib., fol. 11 vs..

4) Rek. 1412, fol. 26 en 1413, fol. 27.

5) Rek. 1418, fol. 26.

rijke verandering ¹⁾. De regering van Leiden kreeg toen n.l. van de heren van de Duitse Orde, vergaderd te Tiel, toestemming om een kerkhof te laten maken en wijden bij het Katrijnegasthuis, waar alléén de arme zieken, niet de proveniers en dienstboden, uit het gasthuis begraven zouden mogen worden. De heren van de Pieterskerk, dus de kureit en zijn twee gezellen, moesten de zieken naar gewoonte de H. Sakramenten toedienen en bij elke begrafenis de lijkdienst houden, tenzij de kureit hier iemand anders mee belastte; het bij de lijkdienst gegeven offergeld zou altijd voor de kureit zijn. Ook zouden *volgens oude gewoonte* alleen de heren van de Duitse Orde in het gasthuis mogen preken, waaruit met zekerheid op te maken valt, dat de kapellaan van het gasthuis al sinds lange tijd alleen gewone missen bediend had, ofschoon Innocentius V toegestaan had, dat hij de dienst volledig zou waarnemen en ook de Sakramenten toedienen. Te meer valt het daarom op, dat de regering van Leiden verzocht had een vierde priester van de Duitse Orde in de Pieterskerk aan te stellen om het meerdere werk, dat de heren van die Orde nu in het gasthuis te doen kregen. Dit werd toegestaan onder voorwaarde, dat hij een gelijk aandeel in de memoriegelden zou krijgen als de oudste kapellanen en met de drie andere priesters en de koster gelijk op zou delen, wat zij vroeger met hun vieren verdeeld hadden. De stadsregering bepaalde daarbij, dat het Duitse Huis als vergoeding voortaan jaarliks 8 pond Holl. zou krijgen van de kerkmeesters van St. Pieter, 12 pond van de gasthuismeesters van het Katrijnegasthuis en 4 pond van de Heilige Geestmeesters, waaraan al deze personen voor zich en hun nakomelingen beloofden zich te zullen houden.

Nog in 1421 werd het kerkhof gemaakt aan de Breestraat, aan de O. zijde van de kapel, en ook door de bisschop gewijd onder verlening van een afaatsbrief, die op perkament geschreven naast de ingang van het kerkhof vastgespijkerd werd; ook schafte men een boek met het dodenrituaal aan ²⁾. Maar eerst in 1423 bevestigde Harman van Keppel, landkommandeur van Utrecht, zijn belofte om op de genoemde voorwaarden een vierde priester aan het Duitse Huis te Leiden te verbinden ³⁾, en in 1425 betaalde men aan de kureit van de Pieterskerk voor het eerst zijn 12 pond ⁴⁾.

1) Het hierop betrekking hebbend stuk berust in het Archief van de Balije te Utrecht en is uitg. bij de Geer II No. 613. Het begin ervan is afgedrukt in Ant. Matthaei Analecta (1704) VI 11, en bij van Mieris - Leyden I 168.

2) Rek. 1421, fol. 19 vs., 27, 27 vs. en 30.

3) Zegelbrief van 6 Mei 1423, Archief Leiden.

4) Rek. 1423, fol. 32.

De vierde priester werd evenwel nooit aangesteld, waarom het gerecht de bijdrage van het gasthuis in 1427 tot op 6 pond verminderde ¹⁾. Het kerkhof werd in 1454 vergroot en bij die gelegenheid opnieuw gewijd ²⁾ onder verlening van de enige ons bewaarde afaatsbrief aan het gasthuis ³⁾. De wijbisschop Jodocus van Jeruzalem beloofde hierin 1° aan wie op het kerkhof driemaal Paternoster en Ave Maria gebeden zou hebben voor alle daar en elders rustende Christenen, 2° aan wie bij het luiden van de avondklok driemaal Wees gegroet gezegd zou hebben, en 3° aan wie de armen in het gasthuis bezocht of iets voor het gasthuis en de kapel gegeven zou hebben, 40 dagen afaat van kerkelijke straffen. Dat er wel meer aflaten aan het gasthuis gegeven werden, blijkt echter hier en daar uit de rekeningen: zo liet men in 1432 de aflaten uit verschillende brieven verzameld opschrijven en er een bord voor maken ⁴⁾ en in 1452 twee afaatsbrieven schrijven op perkament met het wapen van de paus en twee op papier tijdens de „Roemsche ofaet” ⁵⁾.

In 1441 kwam er weer een belangrijke verandering: toen gaf de kureit van St. Pieter met goedkeuring van de Landkommandeur aan de gasthuismeesters verlof een eigen priester aan te stellen, die 's Zondags vóór twaalfen in het gasthuis zou mogen preken, de biecht van de zieken horen en hun de Sakramenten toedienen ⁶⁾. Zo keerde men dus tot de oude toestand terug, hoewel er enige voorwaarden gemaakt werden, n.l. dat de priester eerst aan de kureit moest voorgesteld worden; dat de heren van het Duitse Huis elk ook een sleutel zouden hebben van het Sakramentshuis, dat nu in de kapel gemaakt werd ⁷⁾; dat alle gezonden uit het gasthuis naar gewoonte in de Pieterskerk moesten komen biechten; dat wat men bij een lijkdienst in het gasthuis aan offergeld gaf, voor de kureit zou zijn; en dat de Duitse heren op St. Katrijndag en op de wijdingsdag van de kapel er volgens gewoonte zelf de dienst zouden waarnemen, waarvoor ze altijd op wijn onthaald

1) Rek. 1427, fol. 41 vs. en vooral Rek. 1434, fol. 46 vs..

2) Rek. 1454, fol. 84 vs..

3) Zegelbrief van 23 Aug. 1454, Archief Leiden.

4) Rek. 1432, fol. 50 vs..

5) Rek. 1452, fol. 59 vs. en 66. Waarschijnlijk de afaat van het gulden jaar 1450, toen men te Rome de groote afaat krijgen kon.

6) Het stuk is bewaard in het Archief van de Balije te Utrecht, maar niet afgedrukt bij de Geer (zie aldaar II bl. 728); maar het is gedrukt bij van Mieris - Leyden I 166 nit een nu verloren Blaffaard van de Pieterskerk.

7) Rek. 1441, fol. 39 vs. en 40 vs..

werden ¹⁾. Inplaats van 6 pond zou de kureit voortaan jaarliks maar één pond krijgen „tot een teyken dat hy doverste curey in t'gasthuys is”, zoals in de rekening van 1441 staat, want het gasthuis moest nu natuurlijk zelf de priester bezoldigen; deze kreeg ruim 12 pond en een gans per jaar ²⁾. Er staat uitdrukkelijk, dat hij werd aangenomen om 's Zondags te preken en de zieken het H. Sakrament toe te dienen; betekent dit, dat hij geen gewone missen las? Het blijkt niet, maar daar we weten, dat het gasthuis in 1409 al recht had op 5 à 6 missen per week uit kapelriën spruitende, en er later stellig meer bij kwamen, is het waarschijnlijk, dat het niet nodig was hem ook nog missen te laten lezen. De kapelriën komen niet geregeld in de rekeningen voor, behalve die van Pieter Symonsz., waarvoor jaarliks 8 pond werd uitgekeerd; een enkele maal werd wat schrijfgeld betaald voor een kapelrie ³⁾.

Na de stichting van het klooster van de Minderbroeders-observanten bij Leiden lezen wij telkens, dat een minderbroeder een kleinigheid aan het gasthuis gaf, omdat hij er zijn eerste mis had mogen zingen ⁴⁾, en een enkele keer horen wij hetzelfde van een nieuwe kruisbroeder ⁵⁾. Het verwondert ons niet, dat juist de minderbroeders, demokraties en populair als ze waren ⁶⁾, de meest geschikte geesteliken werden gevonden voor de arme zieken in het gasthuis; al in 1450 preekten zij er gedurende een paar maanden ⁷⁾ en broeder Jacob Stoeltgen, die voor het eerst in 1452 als kapellaan van het gasthuis genoemd wordt, was een minderbroeder en verdiende voor het preken, biecht horen en toedienen van de Sakramenten 17 pond per jaar ⁸⁾. Ook liet men in 1452 de zielsmissen voor een gestorven gasthuismeester en voor een knecht uit het gasthuis door de minderbroeders houden ⁹⁾, waarin wij een nieuw bewijs mogen zien van de gunst, waarin zij bij de Leidse regeerders stonden ¹⁰⁾. In 1458 trachtten de gasthuismeesters van de paus een eeuwige bisschopsmacht voor hun „biechtvaer ende predicare” te krijgen, waarom zij aan een bode van de abt van Egmond, die

1) Zie de rekeningen, jaar op jaar.

2) Rek. 1448, fol. 49 vs.; dit is de eerste na 1441, die bewaard is.

3) Rek. 1450, fol. 42.

4) Het eerst Rek. 1450, fol. 26.

5) Rek. 1453, fol. 34 vs..

6) Zie hierover: J. A. N. Knuttel - Het Geestelijk Lied, bl. 16--21.

7) Rek. 1450, fol. 46 vs..

8) Rek. 1452, fol. 64 vs. en 1453, fol. 57 vs..

9) Rek. 1452, fol. 65.

10) Vgl. Römer - Kloosters en Abdijen I 511.

naar Rome ging, een verzoekschrift meegaven ¹⁾; het blijkt niet, of hun verzoek toegestaan werd.

In 1470 konden de meesters de dienst in de gasthuiskapel weer belangrijk uitbreiden door het instellen van een dagelijkse vroegmis voor de reizende man; de vroedschap gaf er zijn toestemming voor, mits hij uit zou zijn vóór het begin van de eerste mis in de parochiekerken ²⁾. Het waren enige poorters en poorteressen van Leiden, die het geld hiervoor gaven, zoals blijkt uit de oorkonde ³⁾ van 1471, waarbij Jacob van der Woirdt, kureit van St. Pieter, vergunde de mis te doen houden uitgezonderd op de vier hoogtijden van de kerk, alle Vrouwedagen en 8 heiligedagen, onder voorwaarde dat de mis in de verschillende jaargetijden om 2, 4 of 5 uur afgelopen moest zijn. Behalve de heren van het Duitse Huis mochten geen geestelike, maar alleen wereldlike priesters deze vroegmis lezen, en het was hun verboden onder de mis te preken, uit de bijbel of uit de katechismus te lezen, ja zelfs heiligedagen aan te kondigen, wat alles op Zondagmiddag gebeuren moest. Alleen mochten ze zich vóór het lavabo en het nemen van het water, voor het altaar staande, omkeren en aalmoezen vragen voor de arme zieken in het gasthuis. Het tijdens de mis ontvangen offergeld zou voor het gasthuis zijn, in ruil waarvoor dit aan de „papelijke prove” van St. Pieter 6 schell. groot Vlaams per jaar moest uitkeren. En nu gaf de kureit aan het gasthuis tegelijk nog een ander voorrecht. In 1421 was bepaald, dat het offergeld van de lijkdiensten in het gasthuis voor de kureit zou zijn; daar hem gebleken was, dat het „gemeene vollick” deze diensten minder trouw bijwoonde, omdat de armen er toch geen voordeel van hadden, bepaalde hij nu, dat de opbrengst ervan gelijkelijk tussen de kureit en het gasthuis verdeeld zou worden. Hij hoopte, dat hierom verwanten en vrienden, bureu en ambachtsbroeders van de gestorvenen de missen trouwer zouden bijwonen. Ook dit gunstbewijs moest men enigszins vergelden door tweemaal per jaar aan de kureit een zijde gerookt spek of een ham te zenden.

Zo was langzamerhand de vorm gevonden, naar welke de dienst in de kapel tot de hervorming geregeld zou blijven. Het gasthuis hield zijn eigen priester, die in 1485 ruim 30 pond verdiende

1) Rek. 1458, fol. 61. Ik heb de betekenis van de uitdrukking „eetwige bisschopsmacht” nergens gevonden. Was het misschien het recht om Sakramenten te mogen wijden?

2) Vroedschapsresolutie van Alrekinderendach 1470.

3) Zegelbrief van 5 Maart 1471 met doorgestoken goedkeuring van bisschop David van Bourgondië van 10 Nov. 1471, Archief Leiden.

maar dan ook een deel van de missen las, terwijl hij voor het houden van de vroegmis in de Vasten b.v. door een Schotse priester werd bijgestaan ¹⁾). In 1501 kocht men een huis voor hem naast het gasthuis aan de Breestraat, dat evenwel nooit bij het gasthuis noch bij enig ander geestelijk huis getrokken zou mogen worden met het oog op de stedelijke belastingen ²⁾, zoals de vroedschap een jaar tevoren bepaald had ³⁾. In 1512 beklagde de kureit van St. Pieter zich bij de vroedschap, dat in het Katrijnegasthuis meer preken en missen gehouden werden dan ooit toegestaan was, tot nadeel van de parochiekerk ⁴⁾; de vroedschap liet de zaak aan vier scheidsrechters, waarvan twee door de stad en twee door de kureit aangewezen, over, wier uitspraak niet bewaard is. Maar er kwam stellig in de dienst geen noemenswaarde verandering. Zelfs werd het aantal missen nog uitgebreid, doordat men vergunning kreeg er ook te doen houden in de zaal voor de arme zieken, die te zwak waren om naar de kapel te gaan; in het begin van de 16e eeuw had men er daar vast één op Zondag, geschonken door coman Ysbrant en zijn vrouw, één op Dinsdag van Wermhout Claesz. en zijn familie en één op Donderdag van Joncfrouwe Baert van Buschuysen, de vrouw van Jan Dancls ⁵⁾.

Ik zou menen de geschiedenis van het Katrijnegasthuis maar half te hebben geschreven, als ik niet getracht had ook een indruk te geven van het leven in zo'n middeleeuws gasthuis. Op zeldzaam gelukkige wijze stellen de rekeningen mij hiertoe in staat. Door de uitvoerige en gemoedelijke manier, waarop de posten daar geboekt zijn, krijgt men bij het doorlezen ervan vaak een verrassend duidelijke voorstelling van gebeurtenissen en toestanden. Met wat fantasie ziet men het hele gasthuis, zoals het in de eerste helft van de 15e eeuw was, eruit te voorschijn treden. Voor het uiterlijk van het gasthuis hebben we ook enkele gegevens uit het eind van de 16e eeuw en later, die onze verbeelding te hulp komen: het zijn de tekeningen en plattegronden uit de prentverzameling in het Archief ⁶⁾. De oudste plattegrond in waterverf, door de landmeter J. Pietersz. Dou in 1604 getekend,

1) Rek. 1485, fol. 26 vs. en 28.

2) Register Katr. g. 1513, bl. 522.

3) Vroedschapsresolutie van 15 Febr. 1500.

4) Vroedschapsresolutie van 10 Sept. 1512.

5) Memorieboek Katr. g. No. 7, bl. 188a.

6) Catalogus Prentverzameling I No. 2880—2904.

dateert weliswaar van meer dan 3 eeuwen na de stichting, maar geeft toch opheldering over een enkel belangrijk punt, n.l. de ligging van de kapel. De oudste afbeelding van de voorgevel aan de Breestraat is de plaat, die bij van Mieris is afgedrukt ¹⁾, voorstellende het Katrijnegasthuis, zoals het zich anno 1567 vertoonde. Van de achterkant aan de Rijn hebben we eerst tekeningen uit de 17e en 18e eeuw, van het binnenplein een aardige waterverftekening uit de 18e eeuw. De plattegrond in het Chaertbouck van Dulmanhorst (eind 16e eeuw) ²⁾ geeft ook een afbeelding van het voorgedeelte van het gasthuis, maar hier zal de tekenaar wel wat gefantaseerd hebben: hij geeft b.v. een hoge toren, terwijl op alle andere afbeeldingen het torentje maar heel klein is.

Ik heb gebracht er mij een duidelijke voorstelling van te maken, hoe het er in het gasthuis in de eerste helft van de 15e eeuw moet hebben uitgezien, en ziehier wat ik gevonden heb.

Aan de Breestraat, grote weg dwars door het oude Leiden, met kiezelsteen en harde steen bestraat ³⁾, lopend tussen wijd uit elkaar gebouwde huizen met tuinen en erven: een oude huizing, groter dan de andere, klomp van gebouwen bijeengebracht tot een weinig samenhangend geheel. Boven al het andere uitstekend de kerk: klein stenen ⁴⁾ gebouw in vroeg-Gotiese stijl ⁵⁾, met toren ⁶⁾ aan de Breestraat en koor ⁷⁾ naar de kant van de Rijn, leien ⁸⁾ dak en glazen venstertjes met ijzeren tralies ⁹⁾. Vanuit het stevige torentje met ijzeren binten ¹⁰⁾, bekroond door het grote, verguld-ijzeren kruis ¹¹⁾ met zijn weerhaan ¹²⁾, waarschuwt het kleine klokje ¹³⁾ voor de dagelijkse dienst, en op hoge feestdagen klinkt er het bcieren van de zware ¹⁴⁾, aan Onze Lieve Vrouwe gewijde ¹⁵⁾ klok.

1) Leyden I, tegenover bl. 163.

2) W. Pleyte - Leiden, vóór 300 Jaren en Thans, plaat No. 2.

3) Rek. 1396, fol. 12 vs. voor straat aan de Rijn; voor Breestraat: Rek. 1404, fol. 16.

4) O. a. Rek. 1402, fol. 17 en 17 vs..

5) De tijd, waarin de kapel gesticht werd, maakt dit waarschijnlijk.

6) Rek. 1402, fol. 17, 17 vs., 19.

7) Rek. 1396, fol. 13 vs..

8) Rek. 1398, fol. 16.

9) Rek. 1403, fol. 21 vs..

10) Rek. 1402, fol. 19 vs..

11) Rek. 1402, fol. 19 vs. en 1449, fol. 46.

12) Rek. 1402, fol. 20 en 1449, fol. 41, 43 vs. en 46.

13) Rek. 1403, fol. 22.

14) Rek. 1415, fol. 25 vs.; de klok woog 339 pond.

15) Rek. 1415, fol. 22 vs..

Boven de torendeur het beeld van Sint Katrijne ¹⁾, de heilige met haar gebroken martelrad. Naast de kerk groter en kleiner gebouwen, deels met leien en rode pannen ²⁾, deels met riet en zoden ³⁾ gedekt, het ene nieuw ⁴⁾ en stevig gebouwd uit harde steen en goede houtsoorten: sparren, eikehout, vurenhout, wagenschot ⁵⁾, het andere wrak tot instortens toe van de muren, waarvan er op een goede dag een bezwijken zal, het lage huisje ernaast onder stenen bedelvend. De goede luiden van het gerecht zullen dan het hoofd schudden over zoveel zorgeloosheid en het gasthuis dwingen tot schadevergoeding ⁶⁾. In de voorgevel van het grote huis naast de kerk drie glazen vensters ⁷⁾ en daartussen twee gekleurde beelden ⁸⁾, heiligen voorstellend, beschermd door een baldakijn van gebeeldhouwde steen ⁹⁾. De grote voordeur met rood-stenen drempel ¹⁰⁾, het houtwerk met een ijzeren lelie ¹¹⁾ versierd, blijft meest gesloten, want het glas erboven ¹²⁾ geeft licht genoeg in het portaal, en door het winket ¹³⁾ kan men alles zien, wat er op straat voorvalt ¹⁴⁾. Op sommige dagen kan het druk zijn voor de deur: op hoge feesten als er brood wordt uitgedeeld onder de armen, zoals vrome mensen het in hun uiterste wil hebben bepaald ¹⁵⁾, en op St. Jan, als de hongerigen er elkaar verdringen, omdat zij weten, dat straks maar 12 van hen zullen worden binnen gehaald, waar een heerlijke maaltijd met bier en gebraad klaar staat als jaarlijkse herinnering aan een goedhartige weduwe ¹⁶⁾.

Maar ook op gewone dagen is het er druk van gaande en komende mensen, vooral tegen de avond als bedelende landlopers,

1) Rek. 1454, fol. 81 vs..

2) Rek. 1394, fol. 13 vs. en 1396, fol. 12 vs..

3) Rek. 1394, fol. 13 vs.; 1452, fol. 48 vs..

4) Rek. 1396, fol. 12 vs. en 1454, fol. 38.

5) Rek. 1396, fol. 13.

6) Rek. 1402, fol. 17.

7) Rek. 1404, fol. 16.

8) Rek. 1404, fol. 20 vs. en 21.

9) Rek. 1405, fol. 17.

10) Rek. 1401, fol. 19 vs..

11) Rek. 1401, fol. 22.

12) Rek. 1441, fol. 39 vs..

13) Rek. 1432, fol. 42 vs..

14) Er is telkens alleen sprake van de deur of de voordeur; kerk en huis moeten dus één ingang gehad hebben, zoals het ook nog is op de plaat van 1567, en zoals we het ook van het hospitaal van St. Jan in Brugge weten (Alb. Thijm, t.a.p. bl. 219).

15) Register 1397, bl. 35.

16) Memorieboek No. 7, bl. 72. Het testament van 1450 staat in het Register 1513, blz. 334.

mannen en vrouwen, een bed komen vragen voor de nacht in „der ghesellen huys” ¹⁾ of in het huis „dair die vrouwen om Gode in slapen, die after lande gaen” ²⁾. Er zijn kreupelen ³⁾ bij- en lammen ⁴⁾, blinden ⁵⁾ en stommen ⁶⁾, krankzinnigen ⁷⁾ en melaatsen ⁸⁾, zwangere vrouwen ⁹⁾ en lijdens aan afzichtelijke ziekten ¹⁰⁾, maar allen zonder onderscheid zijn ze dakloos en haveloos, lijdens door honger en gebrek. Hier worden ze goed verzorgd, dat weten ze: het huis is maar klein en met zoden gedekt ¹¹⁾, maar het licht valt er in door glazen vensters ¹²⁾ en binnen is het warm. 's Winters brandt er een turfvuur, ook nog nà St. Pieter (27 Febr.), sedert een moeder van het gasthuis, wetend wat een kou er vaak in Maart en April nog wordt geleden, daar bij testament voor gezorgd heeft ¹³⁾. De moeders vinden er niet alleen een leger van stro ¹⁴⁾ en matten ¹⁵⁾ om zich op uit te strekken, maar ze zien ook kisten ¹⁶⁾ gereed staan met houten schotels ¹⁷⁾ en lepels ¹⁸⁾, en stenen kannen ¹⁹⁾ daarnaast; vóór men slapen gaat, wordt het avondeten binnen gebracht: 's winters altijd erten ²⁰⁾ of bonen ²¹⁾, gekookt in een grote koperen pot ²²⁾, 's zomers wel eens warmoes of gort ²³⁾, en op Kerstavond vis ²⁴⁾ voor het hele gezelschap. De ruwe bende valt aan op het eten, zij gunnen het elkaar niet, en het kan er somtijds woest toegaan, zo woest, dat de schoutendienaars, die 's nachts waken voor de veiligheid op straat, het horen, en

- 1) Rek. 1406, fol. 16 vs..
 2) Rek. 1432, fol. 48.
 3) Rek. 1419, fol. 18 vs.; 1423, fol. 22 vs..
 4) Rek. 1413, fol. 17.
 5) Rek. 1413, fol. 17; 1423, fol. 38 vs..
 6) Rek. 1432, fol. 48 vs..
 7) Rek. 1432, fol. 55; 1436, fol. 40 vs..
 8) Rek. 1422, fol. 32.
 9) Rek. 1413, fol. 25 vs.; 1422, fol. 32.
 10) Rek. 1427, fol. 35.
 11) Rek. 1435, fol. 41.
 12) Ibidem.
 13) Memorieboek No. 7, bl. 184.
 14) Rek. 1406, fol. 16 vs..
 15) Rek. 1416, fol. 31 vs..
 16) Rek. 1421, fol. 27 vs..
 17) Rek. 1434, fol. 42; 1453, fol. 55.
 18) Rek. 1453, fol. 55.
 19) Rek. 1406, fol. 16 vs..
 20) Rek. 1398, fol. 12.
 21) Rek. 1397, fol. 9 vs..
 22) Rek. 1417, fol. 33 vs..
 23) Rek. 1419, fol. 29.
 24) Rek. 1405, fol. 20.

wetend dat er een goede nieuwjaarsfooï ¹⁾ voor hen op zit, binnenstormen in hun kleurige tabberds ²⁾ om met stokken de vechtenden te scheiden. Dan komt er rust over het gasthuis, die duurt tot het klokje oproept voor de morgendienst, waar allen, de zieken alleen uitgezonderd, aan moeten deelnemen. Vóór ze verder trekken, gaan dus ook de zwervers de kerk binnen, en daar prevelen ze hun gebeden in de morgenschemering, die alle omtrekken vervaagt.

Door het grote venster achter het hoogaltaar ³⁾ valt het meeste licht in het koor. Op de vloer van grauwe stenen ⁴⁾ staat er het rijkversierde hoogaltaar, en op de trappen ⁵⁾ daarvan bedient de priester in zijn witte alve ⁶⁾, de amicta (amitte) ⁷⁾ om hals en schouders gehangen en het manipel (hantvaen) ⁸⁾ om de linkerarm geslagen, de mis. Het altaar is door een kleed met geborduurde strook ⁹⁾ bedekt, en op twee reusachtige metalen kandelaren ¹⁰⁾ branden er de gewijde kaarsen; de voorzijde vertoont onduidelijk een drieluik, waarvan de kreupele schilder Hans, als hij in het gasthuis ziek ligt, op zijn goede dagen de deurtjes nog beschilderen zal in olieverf, met bonte kleuren en goud ¹¹⁾. Boven in het koor hangt een geverfde kroon ¹²⁾, een mat ligt voor het altaar ¹³⁾, en in het rond staan houten zetels ¹⁴⁾ en kleine bankjes ¹⁵⁾, voor wie de dienst niet ten einde toe staande of knielend bijwonen kan. Nu ligt naast het opengeslagen missaal ¹⁶⁾ het witte korporaal ¹⁷⁾ op het altaar uitgespreid, de misbel ¹⁸⁾ klinkt, en de priester heft de kelk ¹⁹⁾ en de heilige hostie ²⁰⁾ omhoog.

1) Rek. 1415, fol. 26 en volgende jaren. Na 1441 (fol. 46 vs.) krijgen de schoutendienaars geregeld een braspenning per maand voor 't bewaren van de orde.

2) Blijkens de Tres. rek., passim, was het laken, van stadswege aan de schoutendienaars verstrekt, rood, paars of groen.

3) Rek. 1418, fol. 28.

4) Rek. 1452, fol. 48 vs..

5) Rek. 1418, fol. 28.

6) Rek. 1394, fol. 12 vs..

7) Ibidem.

8) Ibidem.

9) Rek. 1454, fol. 61.

10) Rek. 1411, fol. 25 vs..

11) Rek. 1459, fol. 82 vs. en 87 vs..

12) Rek. 1453, fol. 54 vs..

13) Rek. 1417, fol. 35 vs..

14) Rek. 1402, fol. 20.

15) Rek. 1423, fol. 32.

16) Rek. 1396, fol. 11 vs. en 1427, fol. 34.

17) Rek. 1434, fol. 40 vs..

18) Rek. 1416, fol. 31 vs. en 1459, fol. 80 vs..

19) Rek. 1394, fol. 12 vs.; 1452, fol. 62 vs..

20) Rek. 1394, fol. 13.

Het is niet altijd op het hoogaltaar, dat de mis wordt bediend; ook Sint Katrijne heeft hier het hare, versierd met de beelden van de twaalf apostelen ¹⁾. Achter een kleed staat nog het kruisaltaar ²⁾ met twee tinnen kandelaars ³⁾, waartussen het Christusbeeld hangt aan een zilveren kruis ⁴⁾. Maar het kostelijkst versierd is het altaar aan Onze Lieve Vrouwe gewijd, met het mooie hek ervoor ⁵⁾. In een kleine houten kapel ⁶⁾ met rode bakstenen vloer ⁷⁾, door één venster verlicht ⁸⁾, staat het onder een verguld tabernakel (krebbe), dat gesneden is uit de kostbaarste houtsoorten en beschilderd met de voorstelling van Maria's sterven, en van hoe zij voor de ogen van de twaalf apostelen ten hemel vaart ⁹⁾. Ernaast op een gekleurd voetstuk ¹⁰⁾ het kostelijke beeld van Onze Vrouwe met de vergulde houten kroon ¹¹⁾, die schittert van paarlen en edelstenen ¹²⁾, en met een kleed van het fijnste bolkeraan, zwaar van geborduurde stroken (voirwerck) ¹³⁾, of op andere dagen een van kostbaar, geborduurd laken ¹⁴⁾, waarover een rood fluwelen mantel hangt, met zijde gevoerd ¹⁵⁾. Naast het beeld het offerblok ¹⁶⁾ en op en tegen het voetstuk al wat aan Onze Lieve Vrouwe uit dankbaarheid wordt geschonken ¹⁷⁾: edelstenen ¹⁸⁾, gouden ringen ¹⁹⁾, zilveren schalen ²⁰⁾, buidels met zijden snoeren ²¹⁾, vachten ²²⁾, tarwe en wijn. Soms kan men vóór het beeld een herstelde zieke zien,

1) Rek. 1402, fol. 23.

2) Rek. 1422, fol. 32.

3) Rek. 1419, fol. 28 vs..

4) Rek. 1418, fol. 29.

5) Rek. 1411, fol. 27 vs..

6) Rek. 1425, fol. 27.

7) Rek. 1441, 39 vs..

8) Rek. 1441, fol. 40 vs..

9) Rek. 1411, fol. 25.

10) Ibidem.

11) Rek. 1412, fol. 25 vs. en 1413, fol. 25 vs..

12) Ibidem.

13) Rek. 1412, fol. 26.

14) Rek. 1420a, fol. 8 vs..

15) Rek. 1485, fol. 28 vs..

16) Rek. 1413, fol. 18 vs. en volgende jaren.

17) Rek. 1411, fol. 19 vs..

18) Rek. 1414, fol. 19.

19) Rek. 1432, fol. 28; 1441, fol. 22.

20) Rek. 1441, fol. 22.

21) Ibidem.

22) Rek. 1424, fol. 22 vs.. Mr. J. C. Overvoorde (Bijdr. Bisdom v. Haarlem XXX, 1 bl.

83) houdt dit voor offergaven van wolkooplieden als bewijs van dankbaarheid voor 't behouden binnenkomen van een schip uit Calais.

die zelf op de ene schaal, een paar zakken tarwe ¹⁾ of tarwe en wijn ²⁾ op de andere, zich hier tegen laat opwegen om het juiste gewicht aan Onze Vrouwe te kunnen schenken. Een andere keer zijn het plundersaars, die van hun geroofd goed een deel komen neerleggen aan de voeten van het Mariabeeld ³⁾.

Een trap ⁴⁾ voert in deze kapel naar het Heilig Sakramentshuis, grote, houten, kleurig beschilderde kast ⁵⁾ met een raampje erin ⁶⁾, versierd met zijden gordijntjes, zwaar van edelgesteenten, van gouden en zilverdraad ⁷⁾, waarachter de gewijde hostiën rusten in een gulden bus ⁸⁾. Als eeuwig offer aan het Allerheiligste brandt vóór het Sakramentshuis een glazen lamp ⁹⁾.

Aan een wand van het kerkruij de preekstoel, van ter zijde verlicht door glazen ¹⁰⁾; twee banken ¹¹⁾ erbij en stenen zetels ¹²⁾ in het rond. Wat verder het orgel ¹³⁾ met zijn leren balgen ¹⁴⁾ op een zoldertje ¹⁵⁾, waar op feestdagen ook de trompers, de pijpers en blazers een plaats vinden. In de toren de paal, waarlangs men naar de klok klimt ¹⁶⁾ naast de houten koker van de klokketouwen ¹⁷⁾, en boven in de schemering de klokken, de kleine met klepel, de grote met hamer en as en rad ¹⁸⁾. Hier en daar, langs de wanden en in de hoeken, meer kleurige versieringen, gordijnen ¹⁹⁾ en beelden:

1) Rek. 1427, fol. 19 vs. en 1450, fol. 26. Vergelijk hiervoor: Mr. S. Muller Fzn.-Schetsen uit de Middeleeuwen, bl. 254.

2) Rek. 1450, fol. 26 vs..

3) Rek. 1420a, fol. 2. Leiden werd van Junie tot half Aug. van dat jaar door Jan van Beieren belegerd; het beleg eindigde met een nederlaag van de Hoekse partij, waarbij de burggraaf Philips van Wassenaar zijn rechten op de regering en de rechtspraak van de stad moest opgeven (Meerman - Beleg van Leyden in 1420). Tijdens het beleg werden alle diensten verzet; wij hebben van dit jaar twee rekeningen, a en b, van verschillende gasthuismeesters. Er werd gedurende dit beleg niet gepreikt in de gasthuiskerk en weinig gekollekteerd (Rek. 1420a, fol. 8; vgl. ook Meerman bl. 97-99 en zijn bijlagen bl. 447-450).

4) Rek. 1441, fol. 39 vs..

5) Rek. 1441, fol. 40 vs..

6) Ibidem.

7) Rek. 1420a, fol. 8 vs..

8) Rek. 1441, fol. 44 vs. en 46 vs..

9) Rek. 1441, fol. 44.

10) Rek. 1405, fol. 17.

11) Rek. 1467, fol. 48.

12) Rek. 1450, fol. 49 vs..

13) Rek. 1416, fol. 29.

14) Rek. 1426, fol. 32 vs..

15) Rek. 1416, fol. 26 vs..

16) Rek. 1403, fol. 17 vs..

17) Rek. 1406, fol. 14.

18) Rek. 1415, fol. 22.

19) Rek. 1441, fol. 43.

Sint Katrijne van hout, in kleuren beschilderd ¹⁾ en met zilveren kroon ²⁾, een kastje met een Mariabeeld ³⁾, een ander met Sint Nicolaas ⁴⁾, Sint Joris onder een baldakijn ⁵⁾ en een mooi gestoffeerde Olijfberg met kruis ⁶⁾.

Een deur voert naar de sakristie, waar in een kast ⁷⁾ meer kostbaarheden bewaard worden: alven, amicta's, manipelen, stola's ⁸⁾, gewijde gordels ⁹⁾ en kazuifels in soorten: van verguld laken zijn er met linnen gevoerd ¹⁰⁾, of van blauw laken met kostbaar band geboord, de voor- en achterkruisen van rood leer ¹¹⁾, of van fusteyn ook wel, gemaakt uit oude tabberds maar gevoerd met bolkeraan, met rood leren kruisen en met franje afgezet ¹²⁾. Hier bergt men ook de vergulde kelk, gewikkeld in het korporaal, de korporaalzakken in dozen ¹³⁾, het kistje met de kristallen monstrans op gulden voet ¹⁴⁾, de zilveren oliévaatjes ¹⁵⁾ met het chrisma, dat de provisor van Rijnland jaarliks op Witte Donderdag uit de Dom van Utrecht haalt ¹⁶⁾, waar de olie voor het hele bisdom gewijd wordt, het geborduurde baarkleed van laken, met franje omzet ¹⁷⁾, dat over de kist wordt gehangen, als het lijk op de katafalk (craem) in de kerk staat ¹⁸⁾ tussen twee houten kandelaars ¹⁹⁾ met kaarsen, waarvan het onderstuk ook van hout is ²⁰⁾, de wierook ²¹⁾, de miswijn ²²⁾, het misbrood ²³⁾, het wijwater ²⁴⁾, de paasborden ²⁵⁾ en het

-
- 1) Rek. 1402, fol. 23.
 2) Rek. 1404, fol. 20 vs..
 3) Rek. 1412, fol. 23.
 4) Rek. 1412, fol. 23 vs..
 5) Rek. 1412, fol. 23.
 6) Rek. 1453, fol. 55.
 7) Rek. 1441, fol. 41 vs..
 8) Rek. 1394, fol. 12 vs..
 9) Rek. 1423, fol. 37.
 10) Rek. 1403, fol. 22 vs..
 11) Rek. 1404, fol. 21.
 12) Rek. 1423, fol. 37.
 13) Rek. 1434, fol. 40 vs..
 14) Rek. 1426, fol. 32 vs..
 15) Rek. 1441, fol. 44 vs..
 16) Rek. 1449, fol. 47 vs.; 1452, fol. 59 vs..
 17) Rek. 1467, fol. 46 vs..
 18) Ib., fol. 48 vs..
 19) Ib., fol. 48.
 20) Ib., fol. 48 vs..
 21) Rek. 1452, fol. 63.
 22) Rek. 1485, fol. 26 vs.; in de vroegere rekeningen geboekt bij de wijn voor de zieken.
 23) Rek. 1403, fol. 16 vs..
 24) Rek. 1415, fol. 25.
 25) Rek. 1406, fol. 16 vs.; 1454, fol. 83.

bord, waar men de bedē in de kerk mee doet ¹⁾, alle drie met Sint Katrijnes beeld beschilderd. Ook liggen hier boeken: het dodenrituaal („boec daer men die doden mede ter aerden helpt ende daer men mede olyt ende monicht”) ²⁾ met koperen sloten, en de twee zangboekjes, in het Warmonder klooster geschreven in vierkant noteschrift, op mooi perkament en in hout gebonden ³⁾.

De kostbaarheden worden te voorschijn gehaald op de grote feestdagen van de kapel: de herdenking van de wijding en St. Katrijndag, en zo vaak een nieuwe aanwinst voor de kerkdienst plechtig door de vertegenwoordiger van de bisschop van Utrecht wordt gewijd. Nu eens zijn het amicta's en manipels, stola's en kelkzakken ⁴⁾, dan weer is het een beeld van Maria ⁵⁾ of een nieuwe klok ⁶⁾, die de inzegening behoeven, waarvoor de wijbisschop met zijn gevolg (gesin) overkomt. Een andermaal moet het kerkhof ⁷⁾ of een nieuw deel daarvan ⁸⁾ gewijd worden, of wacht een altaar slechts op de bisschoppelijke zegen om in gebruik genomen te worden ⁹⁾. Bij die wijfcesten wordt voor de bisschop en zijn helpers de wijn rijkelik geschonken ¹⁰⁾, en zij krijgen een geldelike beloning, groter of kleiner naar mate van de belangrijkeheid van het gewijde voorwerp ¹¹⁾. Dan komen ook de schoolmeesters met hun goed geschoold jongenskoor de liederen zingen ¹²⁾, de koster haalt met zijn helpers het wijwater uit de St. Pieterskerk ¹³⁾, en het luiden van de grote klok verkondigt, dat er in de gasthuiskapel iets biezonders te doen is ¹⁴⁾.

Maar de grootste feestdagen voor het gasthuis zijn de kermisdag en St. Catherina. Dan wordt de dienst in de kapel waargenomen door de kommandeur van St. Pieter zelf, met wie de kapellanen en de koster mee komen ¹⁵⁾, het jongenskoor zingt,

-
- 1) Rek. 1423, fol. 37 vs..
 2) Rek. 1421, fol. 30.
 3) Rek. 1434, fol. 40.
 4) Rek. 1394, fol. 12 vs..
 5) Rek. 1412, fol. 25 vs..
 6) Rek. 1415, fol. 25.
 7) Rek. 1421, fol. 30.
 8) Rek. 1454, fol. 84 vs..
 9) Rek. 1427, fol. 34.
 10) Rek. 1421, fol. 30 en 1427, fol. 34.
 11) Rek. 1394, fol. 12 vs.; 1404, fol. 20; 1412, fol. 25 vs. en 1421, fol. 30.
 12) Rek. 1415, fol. 25; 1454, fol. 84 vs..
 13) Rek. 1415, fol. 25.
 14) Rek. 1454, fol. 84 vs..
 15) Rek. 1394, fol. 13.

waarna het onthaald wordt op wittebrood ¹⁾, en de organist van St. Pieter bespeelt het orgel ²⁾. Ook 's Zaterdagavond en op alle avonden, aan de heiligedagen van Maria voorafgaande, komen de schoolmeesters met de jongens het lof zingen ³⁾, de pijpers blazen op hun fluiten ⁴⁾, en de organist bespeelt het orgel, terwijl de blazer zijn longen uitzet om de balgen aldoor met lucht te vullen ⁵⁾. Alle bewoners van het gasthuis, allen die er tijdelijk verblijf houden, en ook de omwonenden, die zich in het kleine kerkje beter thuis voelen dan in de wijde ruimten van de Pieterskerk, wonen deze diensten bij; alleen de zieken kunnen er zich niet heen slepen.

Maar ook voor hen is gezorgd: vóór in het gasthuis, in de zaal van de bedlegerige zieken, staat een altaar, en daarnaast is ook de stenen nis, waardoor het water kan afvloeien, dat de priester tijdens de mis gebruikt heeft om de kelk en zijn handen te wassen ⁶⁾. De schilder Dirc heeft dit altaar met een kleine tafel versierd; de schildering kan verborgen worden achter twee gordijntjes ⁷⁾, maar die worden opengeschoven, zo vaak hier de mis wordt gelezen. Dat moet een schilderachtig gezicht zijn: op een rij de zieken op het stro van hun lage bedsteden ⁸⁾, waar ze afgesloten liggen achter een hek ⁹⁾, zich somtijds moeizaam ophijsend aan hun beddetouwen ¹⁰⁾, de blauw-linnen gordijnen ¹¹⁾ wijd opengeschoven om het gezicht op het altaar vrij te laten; aan de ene wand de haard onder zijn stenen overwulving ¹²⁾, in de andere de glazen vensters, waardoor het daglicht binnen valt; op de vloer van rode bakstenen ¹³⁾ het altaar met zijn kleurige beschildering en de vlammetjes van de waskaarsen, die branden op twee grote kandelaars ¹⁴⁾, en aan de zoldering een kaarsekroon. De inrichting

-
- 1) Rek. 1417, fol. 35.
 2) Rek. 1405, fol. 19 vs.; 1412, fol. 24 vs..
 3) Rek. 1412, fol. 24 vs.; 1413, fol. 45 vs.; 1415, fol. 25.
 4) Rek. 1413, fol. 26 vs..
 5) Rek. 1419, fol. 30; 1432, fol. 54 vs..
 6) Rek. 1401, fol. 25.
 7) Rek. 1449, fol. 45 vs..
 8) Rek. 1394, fol. 13.
 9) Rek. 1394, fol. 9.
 10) Rek. 1432, fol. 52 vs..
 11) Rek. 1450, fol. 44.
 12) Rek. 1432, fol. 44 vs. en 46 vs..
 13) Ib..
 14) Rek. 1401, fol. 25.

is verder hoogst eenvoudig: een tafel ¹⁾, stoelen ²⁾, en manden voor de kleren ³⁾. Een paar bij de bedsteden hangende pelzen ⁴⁾ en schaapsvellen ⁵⁾, die de herstellende zieken omslaan, als ze even uit hun bed mogen komen, en de tinnen beddewarmers ⁶⁾ bewijzen, dat men de ongelukkigen 's winters geen kou laat lijden. Van weelde kan hier wel allerminst sprake zijn, maar toch wordt het oog getroffen door een voorwerp, louter ter versiering: de zeven werken van barmhartigheid, door de beeldemaker Claes Jans soen begonnen ⁷⁾ en door meester Jan afgemaakt ⁸⁾. Op die voorstelling van lijden en lijdenstroost moet het oog van de zieken wel dikwels rusten gedurende de lange, eentonige dagen, dat ze hier liggen, met geen andere afleiding dan eten en drinken, een praatje met de verplegende moeder en dienstmeisjes, en een paar keer per week een mis. Die vaste missen zijn meest bij testament geschonken, „voir die arme ellendige zieken mee te troosten”, zoals er een enkele maal bij staat ⁹⁾; soms moeten ook de schenkers ervan in de gebeden herdacht worden ¹⁰⁾. Een afzonderlijke toestemming (placet) was nodig om deze missen buiten de kapel te mogen doen lezen ¹¹⁾.

Zo wordt bij voorkeur voor het geestelijk heil van de zieken gezorgd, maar naast de zorg voor de ziel staat ook die voor het lichaam. Er zullen nog vele jaren moeten verlopen, eer de geneeskunde een trap heeft bereikt, waarop het mogelijk is sommige ziekten te genezen. Hier kan men nog niet anders doen dan lijden verzachten, en dat doet men zoveel mogelijk en zó goed, dat zieken uit andere plaatsen van Holland ¹²⁾, uit Zeeland ¹³⁾, zelfs uit Brabant ¹⁴⁾ in het Katrijngasthuis verzorging en genezing komen zoeken. Men kan ze niet alle opnemen: met name krankzinnigen ¹⁵⁾ en

-
- 1) Rek. 1413, fol. 23 vs..
 2) Rek. 1432, fol. 51.
 3) Rek. 1452, fol. 65 vs..
 4) Rek. 1394, fol. 13.
 5) Rek. 1453, fol. 37 vs..
 6) Rek. 1434, fol. 41 vs.; 1448, fol. 48.
 7) Rek. 1403, fol. 18.
 8) Rek. 1404, fol. 20.
 9) Memorieboek no. 7, bl. 156.
 10) Ib., bl. 188a.
 11) Rek. 1449, fol. 47 vs..
 12) B.v. uit Alphen (Rek. 1414, fol. 24 vs.), Aarlanderveen (Rek. 1422, fol. 32), Gouda (Rek. 1435, fol. 47), Den Haag (Rek. 1449, fol. 47 en 51 vs.).
 13) B.v. uit Borselen (Rek. 1432, fol. 24 vs.).
 14) Rek. 1413, fol. 25 vs..
 15) Hierover onder Vrouwengasthuis.

melaatsen ¹⁾ worden geweerd, en ook hoog-zwangere vrouwen wijst men liefst af ²⁾, omdat zuigelingen veel en afzonderlike zorg behoeven. Maar gebeurt het een enkele keer, dat in het gasthuis een kind wordt geboren, of dat er een moeder wordt gebracht, die vlak onder de stadsmuur bevallen was ³⁾, dan zorgt men ook voor kleertjes ⁴⁾ en voor het dopen ⁵⁾, waarna het kind op kosten van het gasthuis wordt uitbesteed ⁶⁾. Want wie hier eenmaal is opgenomen, behoort met al zijn hebben en houwen, met lichaam en ziel aan het gasthuis, maar krijgt daarvoor ook alles terug, wat hij redelijkerwijs eisen kan: eten en drinken, kleren ⁷⁾ en geneesmiddelen, ten slotte een doodkist ⁸⁾ en een graf ⁹⁾. Het is het gasthuis, dat de kosten draagt voor zijn vervoer ¹⁰⁾, dat zijn schulden ¹¹⁾ en huishuur ¹²⁾ betaalt, maar ook al wat hij heeft, tot zijn kippen toe, inpalmt ¹³⁾, zijn renten int ¹⁴⁾, en ten slotte beschikt over zijn nalatenschap ¹⁵⁾. Dat is het oude recht van het gasthuis, waar het stevig aan vasthoudt, al laat men een enkele keer genade voor recht gelden, als iemand hersteld weggaat ¹⁶⁾. Alleen voor de zwervers, die een tijdlang ziek in het gasthuis liggen, die soms zelfs de landstaal niet verstaan, geldt dit niet: zij krijgen bij hun vertrek vaak nog wat teergeld mee ¹⁷⁾. Enkele van de herstellende zieken doen ook wel lichte werkzaamheden: netten breien ¹⁸⁾, huishoudelijk werk ¹⁹⁾, schilderen ²⁰⁾, maar alleen ten bate of ten behoeve van het gasthuis. Verreweg de meesten, die in deze zaal liggen, zullen hier niet meer levend vandaan komen. Soms wordt

1) Hierover onder Leprooshuis.

2) Rek. 1422, fol. 32; 1450, fol. 43.

3) Rek. 1413, fol. 25 vs..

4) Ib., fol. 26.

5) Ib., fol. 25 vs..

6) Ib. en 1422, fol. 32.

7) Rek. 1413, fol. 25 vs.; 1449, fol. 45; 1459, fol. 47.

8) Rek. 1394, fol. 16, en verder elk jaar passim.

9) Als voren. Na 1421, toen het gasthuis een eigen kerkhof kreeg, maakte de knecht de graven.

10) Rek. 1422, fol. 32.

11) Rek. 1404, fol. 15 vs..

12) Rek. 1413, fol. 26 vs..

13) Rek. 1458, fol. 61 vs..

14) Rek. 1415, fol. 17 vs..

15) Vergelijk hierover bl. 41—44.

16) Rek. 1402, fol. 22 vs.; 1420a, fol. 3; 1436, fol. 41 vs.; 1449, fol. 47 vs..

17) Rek. 1432, fol. 54.

18) Rek. 1423, fol. 20 vs..

19) Rek. 1432, fol. 41 vs..

20) Rek. 1459, fol. 82 vs. en 87 vs..

iemand geopereerd (gesneden) met zo gunstig gevolg, dat hij weer naar huis kan gaan ¹⁾; voor andere zieken wordt de stadsdokter geroepen, of wel men laat beproefde recepten klaarmaken ²⁾, maar het beste, wat men voor de zieken bedenken kan, is hun geneeskrachtige kruiden uit de apoteek te geven en lekker eten. Zo slaat men zoethout ³⁾ in en wormkruid ⁴⁾, pillen en keizerpoeder ⁵⁾, tybys en hop ⁶⁾, koelwater en seynpoeder ⁷⁾, maar liever nog verkwikt men hen met honing ⁸⁾, fruit ⁹⁾, als druiven, appelen en peren, of ook vijgen en rozijnen, wittebrood ¹⁰⁾, konijnen ¹¹⁾, kandjsuiker en malvezij ¹²⁾, water en mede ¹³⁾. En het meest van alles wordt hun wijn gegeven, liefst de lichte soorten als rijnwijn en romenije, vaak met gebraden vlees, wittebrood of Gentse koeken, zoals het bepaald werd door vele geslachten van vromen, die hierdoor in de herinnering wilden blijven voortleven. Zorg van andere aard ondervinden de mannelijke zieken nog, als ze worden geschoren ¹⁴⁾; en ook past de barbier, de heekundige, zijn als bij uitstek gezond beschouwd middel, het aderslaten, toe ¹⁵⁾; heekundige is hij ook, als hij nardusolie voorschrijft om de zieken mee te wrijven ¹⁶⁾, of zalf en zwarte pleister ¹⁷⁾.

Het is niet het beste deel van de Leidse burgers, dat hier gebracht wordt; het zijn niet de meest welkome vreemdelingen, die men hier heeft opgenomen. Daar ligt een vreemde, die in een vechtpartij door een vrouw gestoken is ¹⁸⁾, een vrouw met de bijnaam van Dronken Katrijn ¹⁹⁾, een kreupele vechtersbaas ²⁰⁾ en

-
- 1) Rek. 1435, fol. 47.
 - 2) Rek. 1414, fol. 24 vs.; 1452, fol. 63; 1453, fol. 56; 1458, fol. 63 vs..
 - 3) Rek. 1436, fol. 35 vs..
 - 4) Rek. 1423, fol. 28 vs..
 - 5) Rek. 1449, fol. 48.
 - 6) Ib..
 - 7) Rek. 1452, fol. 63.
 - 8) Ib..
 - 9) Rek. 1419, fol. 24.
 - 10) Rek. 1394, fol. 11.
 - 11) Rek. 1432, fol. 35.
 - 12) Rek. 1448, fol. 45.
 - 13) Ib. fol. 45 vs..
 - 14) Ib. fol. 45 en volgende jaren.
 - 15) Rek. 1452, fol. 63 en volgende jaren.
 - 16) Rek. 1459, fol. 83.
 - 17) Rek. 1485, fol. 20 vs. en 40.
 - 18) Rek. 1448, fol. 46 vs..
 - 19) Rek. 1449, fol. 45.
 - 20) Rek. 1450, fol. 42 vs..

Wilde Robbe, in een kloppartij gekwetst ¹⁾). Bij de deur klinkt gestommel en haastig komen enige mannen binnen, die een bewe-geloos lichaam dragen: een vrouw, zo juist op straat door een beroerte getroffen ²⁾). Weer gaat de deur open en kermend wordt een man binnengedragen, die bij een val van een dak zijn been gebroken heeft ³⁾).

Waar zou men ze beter brengen dan hier? Want al is er geen sprake van een bepaalde verpleging, onder het gasthuispersoneel zijn toch een moeder en twee dienstmeisjes, die uitsluitend voor de zieken zorgen. Zij hebben een afzonderlike keuken, de kruid-kamer ⁴⁾ of kleine keuken ⁵⁾ genoemd ter onderscheiding van de keuken achter in het gasthuis, waar zij de lekkere kostjes en eenvoudige huismiddeltjes voor de zieken, maar ook hun gewone eten klaarmaken. Bedrijvig lopen ze tussen keuken en ziekezaal af en aan, maar in de keuken vinden ze toch haar voornaamste werk. Daar kijken ze ook de oude kleren van alle in het gasthuis gestor-venen na om te beslissen, wat nog kan worden gebruikt en wat verkocht moet worden ⁶⁾). Als er op een ogenblik niets anders te doen is, zetten ze zich aan het weefgetouw en weven wat laken, blauw ⁷⁾ of wit of zwart ⁸⁾, dat in het gasthuis gebruikt, maar ook wel verkocht wordt. Zij hebben hier trouwens minder tijd voor dan de moeder en de dienstmeisjes achter in het gasthuis, die weliswaar de proveniers moeten bedienen, maar zich verder geheel aan het huishouden kunnen geven. Die heersen op het erf, in de stal en in de melkerij en vooral in de grote keuken: de hele dag vlamt hier een reusachtig vuur van turf en elzehout ⁹⁾ in de stenen haard ¹⁰⁾; 's morgens vroeg en 's avonds branden er de olie-lampjes ¹¹⁾, flikkeren de waskaarsen ¹²⁾ en walmen de smeerkaarsen ¹³⁾, en altijd is er de drukte en vrolijkheid van een groot huishouden.

-
- 1) Rek. 1458, fol. 61 vs..
 2) Rek. 1448, fol. 47.
 3) Rek. 1449, fol. 45.
 4) Rek. 1417, fol. 28.
 5) Rek. 1411, fol. 18 vs..
 6) Rek. 1394, fol. 7 vs. en alle volgende jaren.
 7) Rek. 1398, fol. 7 vs..
 8) Rek. 1411, fol. 19, 19 vs. en 20.
 9) Rek. 1394, fol. 12.
 10) Rek. 1404, fol. 16.
 11) Rek. 1394, fol. 11 vs..
 12) Rek. 1397, fol. 14.
 13) Rek. 1415, fol. 27.

De moeder en de meisjes koken en bakken, weven en spinnen ¹⁾, doen het laken de hele behandeling van smouten, kammen en vollen ondergaan ²⁾, als ze het niet ook nog zelf verven en scheren, bleken het linnen en naaien het tot kussens en slopen, wassen wat vuil is ³⁾ en verstellen wat niet langer houdt. Er is heel wat nodig voor zo'n groot gezin, zodat men vaak ook nog buitenshuis moet laten werken door begijnen of anderen ⁴⁾. Soms worden honderden ellen linnen tegelijk tot lakens verwerkt ⁵⁾ en een 40 el tot kussenslopen; dan weer reedt men dubbele wollen dekens, waarvoor men aan de wol van de gasthuisschappen niet altijd genoeg heeft ⁶⁾. Tafellakens ⁷⁾, gordijnen ⁸⁾, kleren ⁹⁾, alles wordt hier genaaid en versteld in de rommclige, maar gezellige omgeving van de keuken, waar langs de muren veel kasten staan: de grote keukenkast ¹⁰⁾, gevuld met honderden houten schotels, borden ¹¹⁾, nappen en koppen ¹²⁾, met houten ¹³⁾ en zilveren lepels ¹⁴⁾, met keukenessen ¹⁵⁾ en ander kleingood, de kaaskast ¹⁶⁾ en de andere „spinden” ¹⁷⁾, vol eten van allerlei soort. Op de vloer en in het rond al wat men verder maar nodig kan hebben: de spinnewielen en de weefgetouwen, een tafel met stoelen ¹⁸⁾, een leunstoel voor de moeder ¹⁹⁾, de vlecsbank ²⁰⁾ met het grote vleesmes ²¹⁾ en het beendermes ²²⁾, koperen ketels ²³⁾, aarden en koperen potten ²⁴⁾,

-
- 1) Rek. 1394, fol. 12 vs..
 2) Rek. 1398, fol. 7 vs.; 1413, fol. 27.
 3) Zeep passim, o.a. 1417, fol. 27.
 4) Rek. 1411, fol. 27.
 5) Rek. 1413, fol. 26 vs..
 6) Rek. 1415, fol. 26.
 7) Rek. 1420b, fol. 28.
 8) Rek. 1432, fol. 51 vs..
 9) Ib., fol. 52 vs..
 10) Ib., fol. 48.
 11) Rek. 1417, fol. 35 vs..
 12) Rek. 1419, fol. 29.
 13) Ib..
 14) Rek. 1420b, fol. 28.
 15) Rek. 1418, fol. 29.
 16) Rek. 1449, fol. 40.
 17) Rek. 1427, fol. 32 vs..
 18) Rek. 1432, fol. 51.
 19) Rek. 1452, fol. 61.
 20) Rek. 1402, fol. 23.
 21) Rek. 1432, fol. 51.
 22) Rek. 1449, fol. 45 vs..
 23) Rek. 1398, fol. 16 vs..
 24) Rek. 1404, fol. 20 vs. en 1413, fol. 26 vs..

rekken met stenen kannen ¹⁾, aarden vaten ²⁾, ijzeren braadpannen ³⁾, manden ⁴⁾, tonnen ⁵⁾, kisten ⁶⁾, lantarens ⁷⁾ en tinnen olielampen ⁸⁾, zelfs een grote ratteval ⁹⁾, gekocht toen rattekruid niet genoeg tegen de ondiezen hielp ¹⁰⁾. Grote hoeveelheden van meest heel eenvoudig eten worden hier bereid: de dagelijkse kost, vers vlees van koeien en schapen en varkens ¹¹⁾ met witte erten ¹²⁾, warmoes ¹³⁾ of gort ¹⁴⁾, op vastendagen veel vissoorten als droge vis ¹⁵⁾, gedroogde schol ¹⁶⁾, haring ¹⁷⁾, bokking ¹⁸⁾, gezouten aal ¹⁹⁾, zalm ²⁰⁾ en gedroogde roggen ²¹⁾. Alle vlees wordt met gekruide sausen opgediend, toebercid uit wijn en kruidcrijen ²²⁾, gember, peper, saffraan ²³⁾, azijn ²⁴⁾, look, ajuin ²⁵⁾, grein ²⁶⁾ en mosterdzaad ²⁷⁾, dat nu eens bij kleine hoeveelheden van kruideniers uit Leiden, dan weer bij grote hoeveelheden uit Brugge ²⁸⁾ of Antwerpen ²⁹⁾ wordt betrokken. Als lekkernij worden met Kerstmis ³⁰⁾ en op Paasavond vogels opgedist: ganzen ³¹⁾, kippen ³²⁾,

-
- 1) Rek. 1419, fol. 29.
 2) Rek. 1420b, fol. 28.
 3) Rek. 1435, fol. 45.
 4) Rek. 1402, fol. 22 vs..
 5) Rek. 1403, fol. 21 vs..
 6) Rek. 1405, fol. 19 vs..
 7) Rek. 1404, fol. 20 vs..
 8) Rek. 1406, fol. 16 vs..
 9) Rek. 1453, fol. 54.
 10) Rek. 1452, fol. 62.
 11) Rek. 1394, fol. 11.
 12) Ib..
 13) Rek. 1405, fol. 20.
 14) Rek. 1427, fol. 25.
 15) Rek. 1412, fol. 25.
 16) Rek. 1413, fol. 20.
 17) Rek. 1414, fol. 21.
 18) Rek. 1417, fol. 26.
 19) Ib., fol. 27.
 20) Rek. 1424, fol. 27.
 21) Rek. 1432, fol. 36 vs..
 22) Rek. 1412, fol. 26.
 23) Rek. 1415, fol. 20 vs..
 24) Rek. 1417, fol. 27.
 25) Rek. 1420b, fol. 23 vs..
 26) Rek. 1441, fol. 35 vs..
 27) Rek. 1453, fol. 44 vs..
 28) Rek. 1419, fol. 24.
 29) Rek. 1441, fol. 35 vs..
 30) Rek. 1403, fol. 22.
 31) Rek. 1402, fol. 22 vs.; 1403, fol. 22.
 32) Rek. 1413, fol. 20.

eenden ¹⁾, ook wel gezouten vogels ²⁾; en hoogst zelden lammeren ³⁾. Bij de maaltijden eet men tarwebrood en wittebrood ⁴⁾, met Pasen ook wel wielbrood ⁵⁾, en dat is ook het voedsel voor de kleinere maaltijden, aangevuld met kaas ⁶⁾, eieren ⁷⁾, zoetemelk en karnemelk ⁸⁾ en soms ook vijgen en rozijnen, bij korven vol gekocht ⁹⁾, appelen ¹⁰⁾, noten ¹¹⁾ en bij feestelijke gelegenheden oublicën ¹²⁾ en koek ¹³⁾. De gewone drank is het bier, met of zonder hop gebrouwen ¹⁴⁾, terwijl wijn voor de gezonden alleen op feesten als Kerstmis, Pasen, Pinksteren, Heilige Sakramentsdag en de kermisdag van de kapel wordt geschonken ¹⁵⁾.

Het meeste bier wordt in het gasthuis zelf gebrouwen en in de koele bierkelder bewaard, waarvan de venstertjes op het erf uitkomen ¹⁶⁾. Naar de andere voorraadskelder, waar de grote Hamburger tonnen met wijn staan ¹⁷⁾, voert een trap uit de keuken ¹⁸⁾, en op de ruime zolders boven de grote zalen bergt men het koren en het mout ¹⁹⁾, dat men met katrollen ophijst ²⁰⁾. Trappen van wilgehout, met wagenschot beschoten, voeren naar de „hancamer” ²¹⁾, een soort opkamer, en naar een ander bovenvertrek ²²⁾. Achter in het huis heeft de moeder ook haar eigen kamer ²³⁾ evenals de ziekmoeeder vóór ²⁴⁾, en dan komen we nog langs allerlei andere vertrekken, waar vermogende proveniers en prove-

-
- 1) Ib., fol. 21 vs..
 2) Rek. 1416, fol. 21 vs..
 3) Rek. 1454, fol. 49 vs..
 4) Rek. 1394, fol. 11.
 5) Rek. 1420a, fol. 8 vs.. Waarschijnlijk was dit in ronde vorm gebakken brood.
 6) Rek. 1401, fol. 25.
 7) Rek. 1420b, fol. 23 vs..
 8) Rek. 1417, fol. 26.
 9) Ib., fol. 23.
 10) Rek. 1413, fol. 20 vs..
 11) Rek. 1422, fol. 24.
 12) Rek. 1415, fol. 27.
 13) Rek. 1441, fol. 35 vs..
 14) Rek. 1401, fol. 14.
 15) Rek. 1413, fol. 21.
 16) Rek. 1398, fol. 16.
 17) Rek. 1397, fol. 12 vs..
 18) Rek. 1432, fol. 44 vs. en 48 vs..
 19) Rek. 1397, fol. 13 vs.; 1432, fol. 44 vs. en 48 vs..
 20) Rek. 1406, fol. 16 vs..
 21) Rek. 1396, fol. 13.
 22) Rek. 1426, fol. 29 vs..
 23) Rek. 1417, fol. 29 vs..
 24) Rek. 1432, fol. 47 vs..

niersters wonen ¹⁾), en langs de grote zaal voor de arme proveniersters ²⁾), waar alles nog eenvoudiger is dan bij de zieken vóór. Maar de rijkere proveniers, die zelf al hun huisraad meebrengen, en waar mensen onder zijn als Claes, bijgenaamd Costelike Poorter ³⁾), kunnen zich zo weelderig inrichten als ze zelf willen: een oude heer, die in een ledikant met gekleurde gordijnen slaapt, neemt twee bedienden mee ⁴⁾); oude vrouwen houden haar eigen dienstmeisjes ⁵⁾), of men huurt er tijdelik een om haar in dagen van ziekte op te passen ⁶⁾). Zij worden gekleed met pelzen ⁷⁾ en kaproenen ⁸⁾), terwijl voor hun arme lotgenoten kousen ⁹⁾), een wollen rok ¹⁰⁾ of een broek ¹¹⁾ al mooi zijn; zij eten op Kerstavond ganzen en eenden ¹²⁾), zij drinken geregeld wijn ¹³⁾), als zij maar genoeg aan het gasthuis betalen. Wij lopen hun kamers voorbij om nog even een blik te werpen in de kamer van de gasthuismeesters, waar in een grote kast de boeken bewaard worden ¹⁴⁾), en in het kamertje, waar de met ijzer beslagen ¹⁵⁾ kist ¹⁶⁾ voor de zegelbrieven, handvesten zowel als eigendomsbewijzen, op twee houten blokken ¹⁷⁾ staat, brandvrij onder het stenen gewelf ¹⁸⁾ en achter de ijzeren deur ¹⁹⁾).

Dan gaan we door de keukendeur naar buiten, waarbij we vóór de keuken nog de visbank ²⁰⁾ opmerken en erachter het rommelhok met de bezems ²¹⁾ en boenders ²²⁾, zakken en manden ²³⁾, ladders ²⁴⁾

1) Passim, o.a. Rek. 1423, fol. 27.

2) Rek. 1434, fol. 23.

3) Rek. 1458, fol. 62 vs..

4) Rek. 1413, fol. 17 vs. en 27.

5) Rek. 1401, fol. 15 vs..

6) Rek. 1413, fol. 27.

7) Rek. 1419, fol. 29.

8) Rek. 1420b, fol. 28.

9) Rek. 1423, fol. 38 vs..

10) Rek. 1459, fol. 47.

11) Rek. 1449, fol. 45.

12) Rek. 1443, fol. 21 vs..

13) Ib., fol. 21.

14) Rek. 1434, fol. 37 vs..

15) Rek. 1403, fol. 18.

16) Rek. 1404, fol. 16.

17) Rek. 1406, fol. 14.

18) Rek. 1420b, fol. 26 vs..

19) Rek. 1421, fol. 26.

20) Rek. 1452, fol. 61 vs..

21) Rek. 1436, fol. 41 vs..

22) Rek. 1449, fol. 48.

23) Rek. 1416, fol. 31 vs. en 31.

24) Rek. 1415, fol. 22 vs..

en berries, bijlen ¹⁾ en zelfs pieken, in tijd van gevaar aangeschaft ²⁾, en kijken het grote erf rond. Maar... is dit een gasthuis? Men waant zich op een boerderij verplaatst met zijn schuren en stallen, zijn vee en gevogelte, zijn meiden en knechts. Allerlei bijgebouwen staan zonder regelmaat dooreen: eerst het huisje, waar 's zomers gekookt wordt ³⁾, als dit in de grote keuken, immers woonvertrek en middelpunt van het huis, hinderlik zou zijn. Dan de melkerij, met riet gedekt ⁴⁾, waar de melkmeisjes, vroeg in de morgen en 's avonds laat, 's winters bij het flauwe licht van een paar kaarsen ⁵⁾, de melk uit haar houten emmers ⁶⁾ in de karn ⁷⁾ storten, als zij van het land of uit de stal komen. In de zomer lopen de koeien, de ossen en de schapen van het gasthuis in de weide ⁸⁾, waar soms ook anderen hun paarden sturen ⁹⁾ en waar een hond het vee helpt bewaken ¹⁰⁾, of men laat ze onder toezicht grazen langs de singel ¹¹⁾, de ossen zorgvuldig met dikke snoeren gekoppeld ¹²⁾, de koeien aan zelen ¹³⁾. Maar 's winters houdt men de beesten in de grote stal ¹⁴⁾, waar het ijzeren kruis op staat ¹⁵⁾, en voert ze uit troggen ¹⁶⁾, de koeien meest met hooi, de kalveren ook met bonen ¹⁷⁾. De hooiberg daarnaast op zijn stenen plaatsje ¹⁸⁾, onder zijn rieten dak ¹⁹⁾, met de windas om het hooi op te halen en neer te laten ²⁰⁾, wordt jaar op jaar vernieuwd ²¹⁾ en omgewerkt ²²⁾. Het

1) Rek. 1435, fol. 45.

2) Rek. 1420 a, fol. 8 vs. en b, fol. 28.

3) Rek. 1416, fol. 25 vs.. S. Muller Fzn. - Schetsen uit de Middeleeuwen, bl. 188 en 191 verklaart zomerkeuken uitsluitend als washuis, maar de uitdrukking „daer men somer-daghes in koect in t'gasthuys" laat geen twijfel aan de betekenis over.

4) Rek. 1401, fol. 25 vs..

5) Rek. 1422, fol. 32 vs..

6) Rek. 1397, fol. 11.

7) Rek. 1434, fol. 42. Een tijdlang hadden zij, die in 't molkenhuis dienden, ook hun eigen huishouden, maar in 1434 hield dit op (Rek. 1434, fol. 33).

8) Rek. 1394, fol. 14.

9) Rek. 1397, fol. 7 vs..

10) Rek. 1436, fol. 40 vs..

11) Rek. 1398, fol. 13.

12) Ib., fol. 16 vs..

13) Rek. 1402, fol. 22 vs..

14) Rek. 1450, fol. 41.

15) Rek. 1452, fol. 52 vs..

16) Rek. 1398, fol. 16 vs..

17) Rek. 1402, fol. 22 vs..

18) Rek. 1398, fol. 16 vs..

19) Rek. 1441, fol. 41.

20) Rek. 1398, fol. 16 vs..

21) Rek. 1394, fol. 9 en 11 vs..

22) Rek. 1403, fol. 18.

opdoen van het hooi is een feestelijkheid voor de meisjes en knechts: ze drinken bier in overvloed ¹⁾ en worden op vis onthaald ²⁾ of op schaapsbuik en eendvogels ³⁾. Dat is een druk ogenblik, evenals dat wanneer de beesten naar de weide gebracht of eruit gehaald moeten worden, waar men een wagen voor pleegt te huren ⁴⁾. Maar rustig is het toch nooit op een erf, waar altijd varkens met bellen om hun hals ⁵⁾ rondwroeten in het slijk en in de afval ⁶⁾ uit hun troggen ⁷⁾, als ze niet liever de straat opgaan om daar hun gading te zoeken ⁸⁾, tot ze vetter en vetter geworden in het gasthuis geslacht ⁹⁾ of aan anderen verkocht worden ¹⁰⁾; waar het doordringend gekakel klinkt van de eenden en ganzen ¹¹⁾ en de vreedzamer kippen hun haver pikken ¹²⁾, terwijl de meisjes rondlopen met haar emmers melk, die ze naar de keuken brengen of in de stad gaan verkopen ¹³⁾, de mest op haar kruiwagens ¹⁴⁾ naar de mesthoop rijden, en eens een praatje maken met de knechts en allerlei werkvolk, dat op het erf bezig is.

Hoog boven alles uit troont de ooievaar op zijn nest ¹⁵⁾, en de duiven vliegen af en aan, van de duivetil ¹⁶⁾ naar het erf, en vandaar weer naar een van de vele schoorstenen of naar de kroonlijst ¹⁷⁾ langs de dakgoot, waaruit het water afvloeit in een stenen vergaarbak ¹⁸⁾. Dit regenwater gebruikt men, maar het meeste

1) Rek. 1394, fol. 11 vs..

2) Rek. 1404, fol. 15.

3) Rek. 1415, fol. 20.

4) Rek. 1396, fol. 10.

5) Rek. 1403, fol. 22.

6) Rek. 1394, fol. 10. Toen men zelf ging brouwen, kregen de varkens daarvan natuurlijk de bostels (afval) en het dunnebier.

7) Rek. 1404, fol. 20 vs..

8) In 1455 werd te Leiden verboden de varkens los te laten rondlopen op verbeurte van de beesten, die dan half aan de schout en half aan het Katrijnegasthuis kwamen: Hamaker-Keurboeken, bl. 244.

9) Rek. 1394, fol. 13.

10) Rek. 1434, fol. 23. Men ging er toen meer mesten en verkopen, omdat men toch bostels en dunnebier over had.

11) Rek. 1417, fol. 33 vs..

12) Rek. 1397, fol. 10.

13) Rek. 1394, fol. 9. Wat men zelf niet gebruikte aan zuivel, en ook de mest werd geregeld verkocht.

14) Rek. 1403, fol. 18.

15) Dit komt niet in de rekeningen voor, maar wel op latere afbeeldingen; ook het H. G. huis had er in 1510 al een.

16) Rek. 1394, fol. 12 vs..

17) Rek. 1404, fol. 16.

18) Rek. 1394, fol. 13.

water wordt gehaald uit de diepe gemetselde put ¹⁾, afgedekt met grauwe steen, die heel uit Antwerpen aangevoerd is ²⁾, en van binnen met planken beschermd tegen het stoten van de emmers ³⁾. Een deel van het erf is opgehoogd en bestraat ⁴⁾, maar een ander deel, door een heining van oude netten uit Noordwijk omgeven ⁵⁾, vormt de tuin, waar men in een afzonderlijk hoekje achter een hek, de kruidtuin, ook wat groenten kweekt ⁶⁾. Daar is ook het prieel, uit houten stijlen en oude wijntonnen losjes ineengezet ⁷⁾, en een stenen bank onder de grote boom ⁸⁾; de wingerd bedekt de oude muren met zijn groen of rood ⁹⁾ en geeft wat sierlikheid aan de rommel van gebouwen en gebouwtjes. Daar staan het gezelhuis en het vrouwehuis, de stenen turfschuur ¹⁰⁾, met riet gedekt ¹¹⁾, de timmerloods, gebruikt zo vaak er iets verbouwd moet worden ¹²⁾, de „heymelicheden” ¹³⁾, de mosterdmolen ¹⁴⁾, het brouwhuis ¹⁵⁾ met de grote kuip over de brouwketel ¹⁶⁾, de droogoven met een haren kleed bedekt ¹⁷⁾, veilig afgeschoten door een ijzeren deur ¹⁸⁾, het bakhuis ¹⁹⁾ met de gepleisterde, rood-geplaveide broodoven ²⁰⁾, de baktroggen ²¹⁾ en broodplanken ²²⁾, het varkenskot met de hopzolder erboven ²³⁾, de proveniershuisjes ²⁴⁾ en het pesthuis ²⁵⁾. Achter op het erf, tussen de stal en het brouwhuis, voert een

1) Rek. 1421, fol. 26 vs..

2) Rek. 1435, fol. 38 en 38 vs..

3) Rek. 1436, fol. 37 vs..

4) Rek. 1452, fol. 48 vs..

5) Rek. 1432, fol. 53.

6) Rek. 1454, fol. 38 vs..

7) Rek. 1452, fol. 51 vs.. S. Muller Fz. (Schetsen, bl. 191) verwondert zich in 1559 al een prieel aan te treffen; dit prieel in het Katrijnengasthuis is nog meer dan 100 jaar ouder.

8) Rek. 1415, fol. 23.

9) Rek. 1435, fol. 44.

10) Rek. 1414, fol. 23.

11) Rek. 1452, fol. 48 vs..

12) Rek. 1418, fol. 28.

13) Rek. 1427, fol. 36.

14) Rek. 1449, fol. 46.

15) Rek. 1432, fol. 39, 43 en 43 vs..

16) Rek. 1449, fol. 46.

17) Rek. 1432, fol. 52 vs..

18) Rek. 1454, fol. 75.

19) Rek. 1450, fol. 39 vs..

20) Rek. 1424, fol. 30; 1432, fol. 45 vs..

21) Rek. 1419, fol. 29.

22) Rek. 1453, fol. 54.

23) Rek. 1434, fol. 36 vs..

24) Rek. 1459, fol. 63.

25) Rek. 1458, fol. 56.

bestrate gang ¹⁾, waarlangs een diepe goot het water afvoert ²⁾, door een gemetselde poort met stenen drempel ³⁾, de deur van een stevig wervelslot voorzien ⁴⁾, naar de Rijnkant, waar de schuiten van het gasthuis ⁵⁾ vastgemeerd liggen. Opvallend zijn nog op het dak van een van de grote huizen het rad van Sint Katrijne in koper ⁶⁾, als weerhaan draaiend op het ijzeren kruis ⁷⁾, en het koperen beeld van de heilige zelf als weerhaan op het andere ⁸⁾.

T In de hoek naast het koor van de kerk, naar de kant van de Breststraat, ligt het kerkhof. Het is met zand opgehoogd, van een muur omgeven en door een deur uit de sakristie te bereiken ⁹⁾; een schelpepad loopt er rondom heen ¹⁰⁾, en op de muur staat een groot ijzeren kruis ¹¹⁾. Het is er hoogst eenvoudig, want alleen diegenen mogen hier begraven worden, die als arme zieken in het gasthuis gekomen en daar gestorven zijn, niet de proveniers en het personeel, van wier lijkdiensten de Pieterskerk de voordelen blijft trekken ¹²⁾; de knechts van het gasthuis delven zelf de graven ¹³⁾, waar de ruwe houten kisten zonder veel vertoon in worden neergelaten.

↓ Het is maar een klein onderdeel van hun taak: zij doen in de stal en op het land al wat een boereknecht moet kunnen, en zij zijn brouwer ¹⁴⁾ of bakker of koster ¹⁵⁾ of bottelier of weer wat anders, al naar het uitkomt. Maar zij kunnen alle werk toch lang niet af, en men ziet op het erf vaak allerlei ander werkvolk: timmerlui, metselaars, opperlieden, rietdekkers, stratemakers, steenhouwers, smeden, glazemakers, leidekkers, slotemakers, ververs,

1) Rek. 1402, fol. 18 vs..

2) Rek. 1421, fol. 27.

3) Rek. 1411, fol. 25 vs..

4) Rek. 1452, fol. 52 vs..

5) Rek. 1402, fol. 23.

6) Rek. 1454, fol. 39.

7) Ib., fol. 75.

8) Rek. 1459, fol. 67 vs..

9) Rek. 1421, fol. 27 en 27 vs..

10) Rek. 1452, fol. 59 vs..

11) Rek. 1454, fol. 75.

12) Vgl. bl. 50. Zeer ten onrechte haalt de Bosch Kemper - Armoede bl. 56 - deze plaats aan als een bewijs van de verschrikkelijke armoede, die in 1421 te Leiden heerste. Degenen „die van armoede sieck in t'gasthuys comen" staan hier eenvoudig tegenover de proveniers en dienstboden; het maken van een eigen kerkhof was een zuinigheidsmaatregel van de meesters.

13) Rek. 1427, fol. 31.

14) Rek. 1432, fol. 41 vs..

15) Rek. 1441, fol. 39.

witters, bierdragers, schoorsteenvegers, slaggers, de molenaar, de bakker of bakster, de kuiper, de omroeper en allerlei mensen, die kleine karweitjes doen, waaronder typen als Robbetgen, Aernt mitten Quaden Bien ¹⁾, Roede Jannetien ²⁾, en de stomme uit het gezelhuis ³⁾. Hebben zij in een jaar veel te doen gehad, dan krijgen de timmerlui, metselaars en opperlicden op Paasavond een paar handschoenen van de gasthuismeeesters ⁴⁾, naar de oude gewoonte om het werkvolk met kledingstukken te betalen. Zo krijgen ook de meiden en knechts geregeld hun schoenen ⁵⁾, kousen ⁶⁾ en klompen ⁷⁾ van het huis, maar daarenboven verdienen zij geld en krijgen ze met Pasen offergeld en op Kerstavond een goede fooi ⁸⁾. Ook wie buitenshuis voor het gasthuis werken, zoals de schrijvers en de boden, die soms lange reizen moeten ondernemen, worden wel beloond met een hemd ⁹⁾, met wollen laken ¹⁰⁾ of een grauwlakense rok ¹¹⁾, maar natuurlijk ook met geld, terwijl de priesters en advocaten uitgelozen geschenken als ganzen en konijnen krijgen ¹²⁾.

De moeders, immers als proveniersters in het gasthuis opgenomen, krijgen geen geld maar wel kleren en al wat ze nodig hebben, en zij voeren zelfs een zekere staat, gekleed als ze gaan in grauwlakense ¹³⁾ of witlakense rokken ¹⁴⁾, jakken met mouwen van wit laken ¹⁵⁾, lammerenpelzen ¹⁶⁾ en grauwe kaproenen ¹⁷⁾. Maar zij staan dan ook aan het hoofd van de grote inrichting, onmiddellijk onder de gasthuismeesters, die heel wat aan haar moeten overlaten, maar toch één ding nooit verzuimen: zelf de koorden van de beurs vast te houden. Vaak kan men hen plechtig zien rondstappen door de zalen of over het erf, de zieken toesprekend

1) Rek. 1401, fol. 17 vs..

2) Rek. 1394, fol. 12 vs..

3) Rek. 1432, fol. 48 vs..

4) Rek. 1396, fol. 13; 1401, fol. 21.

5) Rek. 1394, fol. 13.

6) Rek. 1401, fol. 15. Eens besprak een provenier het zwarte laken, dat over zijn lijkist gelegen zou hebben, aan de knechts voor kousen: Rek. 1415, bijvoegsel, fol. 1 vs..

7) Rek. 1401, fol. 16.

8) Rek. 1394, fol. 12 vs..

9) Rek. 1412, fol. 26.

10) Rek. 1421, fol. 31 vs..

11) Rek. 1424, fol. 29 vs..

12) Rek. 1454, fol. 50.

13) Rek. 1394, fol. 12 vs..

14) Rek. 1396, fol. 10 vs..

15) Rek. 1398, fol. 16 vs..

16) Rek. 1397, fol. 12 vs..

17) Rek. 1398, fol. 16 vs..

en de meiden en knechts vermanend, of hen zien neerzitten in hun kamer, ernstig beraadslagend over de belangen van het gasthuis. Eens per jaar leggen ze nauwkeurig rekening af van hun beheer aan de stadsregering, waarbij op kosten van het gasthuis wijn wordt geschonken voor het gerecht, en de klerk en de boden fooien krijgen ¹⁾. De meesters mogen van tijd tot tijd wel wat hebben voor al hun moeite, want ze beheren het geld en het goed, of het hun eigen was. Wij zien hen telkens reizen ondernemen naar verafgelegen landerijen of naar de beroemde Voorschoter markt; wij zien hen, als de oude klok gebarsten is, naar Woerden trekken om daar met Mr. Willem Butendijck, de bekende Utrechtse klokkegieter, te spreken, want hertog Willem ligt overhoop met de bisschop en zij mogen niet zelf naar Utrecht gaan. Maar wat later is het bestand gesloten; eerst zenden zij gauw de koster naar Utrecht om Mr. Willem te waarschuwen de vorm van de nicuwe klok klaar te houden, tegen dat men hem de oude zendt, en dan zetten ze de gebarsten klok met de nieuwe klokspijs op een wagen, gaan er met hun beiden bij zitten en rijden zo naar Utrecht. Daar blijven ze wel drie dagen om zelf het overgieten bij te wonen en de feestelijkheid van het breken van de vorm, en tot besluit vragen zij Mr. Willem en zijn vrouw te eten om samen vrolijk de goede uitslag te vieren ²⁾.

Lang niet al hun uitstapjes zijn zo aardig; ze hebben ook dikwels onaangenaamheden, als ze b.v. te doen krijgen met onwillige pachters, waarbij ze zelfs de rechterlike macht te hulp moeten roepen. Het gasthuis laat hen nooit met rust: ligt een meester met het leger voor Gorkum in een van de twisten met de heren van Arkel, dan wordt hem daarheen zelfs een brief gezonden over de belangen van het gasthuis ³⁾. Maar . . . door al wat we gezien hebben zijn wij al overtuigd, dat de bloei van de stichting voor een niet gering deel aan het beheer van de meesters te danken is, en we mogen dankbaar zijn, dat hun ordelievendheid door de eeuwen heen een reeks van rekeningen bewaarde, die ons een vrij volledig beeld geven van een middeleeuws gasthuis.

Enmaal voor goed gevestigd, voor goed in de richting gestuurd, waarin het zich zou blijven voortbewegen, had het Katrijnengast-

1) Rek. 1423, fol. 36.

2) Rek. 1415, fol. 25 vs., 26 en 27.

3) Rek. 1402, fol. 16.

huis evenmin als enige andere inrichting van armezorg een geschiedenis, die zich door belangrijke gebeurtenissen onderscheidde. Er zijn dan ook nog maar enkele feiten, in de 16e eeuw voorgevallen, die hier vermelding verdienen, omdat ze een verandering van betekenis brachten in de gewone gang van zaken. Het voornaamste hiervan was wel, dat het bekende klooster St. Jeronimusdal of Lopsen buiten de Rijnsburgerpoort, door de regulieren van de orde van St. Augustinus verlaten en aan de regering van Leiden overgedragen, door deze bij het Katrijngasthuis gevoegd werd. Het eerste bericht hierover is van 1524: toen werd op 1 Sept. van de pui van het raadhuis afgelezen, dat de prior van Windesheim en andere prioren van tot dezelfde orde behorende kloosters, kort geleden zelf waren komen zien, hoe het klooster Lopsen onherstelbaar was vervallen, waarop ze de burgemeesters van Leiden verzocht hadden het bewind hierover op zich te nemen. De burgemeesters hadden dit op proef gedaan en riepen daarom alle schuldeisers en schuldenaars van het klooster op binnen 8 dagen op de schrijfkamer van het raadhuis hun rechten te laten aantekenen: mochten de overgebleven broeders na die datum nog andere verbintenissen aangaan, dan zouden deze niet erkend worden ¹⁾. De proef slaagde en het gerecht kwam met de prior en het kapittel van Windesheim overeen, dat Lopsen aan het gasthuis zou komen; men richtte het tot ziekehuis in en liet op 5 Julie 1526 afkondigen, dat alle inwoners van Leiden, rijk of arm, ambachtslieden of hun dienstboden, mannen of vrouwen, er opgenomen zouden kunnen worden, en dat de allerrijksten er maar 4 Phil. gulden hoefden te betalen, hetzij ze stierven of herstelden; voor anderen was de som minder, terwijl onvermogensden kosteloos werden opgenomen. De nieuwe inrichting werd vooral aangeprezen om de „goede open lucht”, en omdat men er iedereen „goet bescheyt” zou doen ²⁾. Terwijl we dus weten, dat in 1526 de overname een feit was, lijkt het vreemd, dat de zaak in de vroedschap eerst op het eind van 1527 ter sprake kwam ³⁾; toen eerst werd daar n.l. uitvoerig verteld, hoe het klooster Lopsen door slecht beheer meer en meer was achteruitgegaan, hoe de burgemeesters alles gedaan hadden om het in zijn oude staat te herstellen en hoe met het oog hierop eerst de prioren van de Windesheimer kloosters te Amsterdam en

1) Afleringsboek A, fol. 126 vs..

2) Ib., fol. 135 vs..

3) Vroedschapsresolutie van 8 Okt. 1527.

Leiderdorp gekomen waren, later de prior van Windesheim zelf, maar alles zonder gunstig gevolg. Bij het laatste bezoek was gebleken, dat er nog maar 2 broeders van de orde in het klooster leefden en dat alle goederen verkocht of zeer bezwaard waren, zodat het klooster nagenoeg geruïneerd was. Eerst had men de beslissing uitgesteld, maar eindelijk had het Windesheimer kapittel, te Nuys vergaderd, besloten, dat men behoudens goedkeuring van de paus het klooster aan de stad Leiden zou overdragen, mits deze het wilde bestemmen tot een geestelijk gesticht of gasthuis en de twee laatste broeders een lijfrente toekennen.

De paus had het onderzoek van de zaak opgedragen aan de deken van Abbenbroeck, die zich nu tot de Leidse regering gewend had. De vroedschap keurde de overname na lange besprekingen goed, als de schulden van Lopsen maar niet meer bedroegen dan de bezittingen, en ook hechtte hij zijn goedkeuring aan al wat in vorige jaren door het gerecht was gedaan, waaruit blijkt dat die lange besprekingen toch niet veel meer waren dan een wassen neus. Ook in 1531 werd in de vroedschap nog eens over Lopsen gesproken, alsof het nu eerst overgenomen zou worden ¹⁾.

De pauselijke toestemming voor de overdracht was toen eindelijk gekomen en de vroedschap besloot het klooster zo spoedig mogelijk tot een ziekehuis in gereedheid te doen brengen, of liever stemde toe, dat wat met goedkeuring van het gerecht al door de gasthuismeesters van het Katrijnegasthuis gedaan was, voortgezet zou worden. Mocht het gasthuis door de overname van Lopsen ooit enige schade lijden, dan zou deze door de stad gedragen worden. In de blafferd van het gasthuis van 1531 wordt Lopsen voor het eerst genoemd onder de uitgaven voor vertimmering, het loon van een moeder, allerlei spijzen en dranken enz.; de blafferd van 1532 heet al die van „S. Katrinengasthuysse binnen Leyden ende van Lopsen buyten Leyden”; toen werden ook voor het eerst 5 meesters aangesteld voor de beide huizen. Eerst in 1540 werd Lopsen officieel aan de stad Leiden overgedragen ²⁾; de regering had voor de zekerheid om een open brief gevraagd en het te Windesheim vergaderde kapittel vond geen reden deze te weigeren, aangezien de twee nog overgebleven broeders een voldoende lijfrente genoten en het klooster tot een hospitaal voor „arme crancke menschen” was ingericht. Eigenaardig is, dat terwijl op de blafferds

1) Vroedschapsresolutie van 28 Junie 1531.

2) Zegelbrief van 20 April 1540, Arch. Leiden; Inv. Elsevier I 104.

van 1532, 1534, 1536 en 1537 al vijf gasthuismeesters genoemd worden, hun aantal volgens het Register der Smalle Diensten tot 1540 vier bleef; eerst tegelijk met de feitelijke overdracht van het klooster werd ook de vermeerdering van het aantal gasthuismeesters een feit.

Het blijkt niet, of tussen beide huizen enig verschil werd gemaakt; ook in Lopsen werden arme zieken voor langere tijd opgenomen. Zo gaf de vroedschap in 1545 aan iemand, die bij een brand op de Hoogewoerd hevig was gekwetst, voor de tijd dat hij niet werken kon de keus tussen een uitkering van 2 pond 's jaars of volledig onderhoud als een „miserabel persoon” in Lopsen ¹⁾. Sedert de vereniging werd ook vaak in testamenten gezet, dat de geschonken pinten wijn, maaltijden, witte bollen of Gentse koeken zowel aan de zieken buiten als aan die binnen de stad uitgereikt moesten worden, ook wel eens aan die van Lopsen alleen, of zelfs dat een zielsmis zo goed in de kerk van Lopsen als in die van het gasthuis gehouden moest worden ²⁾. Intussen weten we, dat de kerk van Lopsen later tot ziekezaal was ingericht en dat daar evenals in de eetzaal bedsteden waren gemaakt ³⁾.

Werden dus in Lopsen geen andere mensen verpleegd dan in het gasthuis aan de Breestraat, men had het toch nodig gevonden voor twee soorten van zieken afzonderlike maatregelen te nemen, en wel voor die aan de pest en die aan de pokken leden. Het „pestilentichuys” vond ik het eerst genoemd in 1458, toen men geld aan een vrouw betaalde, die daar een poosje dienst had gedaan ⁴⁾; in 1459 waren er twee dienstmeisjes, uitsluitend voor dat huis bestemd ⁵⁾, en in 1467 werd daar verbouwd en stierven er velen aan de pest, wat de uitgaven voor grafmaken deed stijgen; er waren toen mannelijke zieke-oppassers ⁶⁾, maar in 1485 weer twee vrouwelike met de tietel van moeder ⁷⁾. De stadsdokter mr. Ewout Wel, die in 1481 door de vroedschap tot dokter voor het Katrijngasthuis werd aangesteld, kreeg ook in het bijzonder

1) Vroedschapsresolutie van 10 Nov. 1545.

2) Zie b.v. Wijn- en Maaltijdenboek Katr. g. No. 8, hs. Arch. Leiden (eigenlijk een Memorieboek, ouder dan No. 7) op 17 Mei, St. Lourysdach, Zondag na St. Michiel, Zondag na St. Simon en Judendag, en Allerheiligen.

3) Bijdr. en Mededeelingen Histor. Gen. XXVI 146.

4) Rek. Katr. g. 1458, fol. 56.

5) Rek. 1459, fol. 62.

6) Rek. 1467, fol. 47 vs., 50 en 50 vs..

7) Rek. 1485, fol. 38.

de opdracht de pestzieken te bezoeken ¹⁾. Het pesthuis voorzag in een werkelijke behoefte en bleef jaren lang aan het gasthuis verbonden. Eens trof mij de vermelding, dat iemand geld aan het gasthuis vermaakte speciaal voor het pesthuis ²⁾.

Dan had men er ook een „pokhuys”, dat ik het eerst in 1512 vermeld vond, toen de Heilige Geestmeesters een kind opnamen, dat daar geboren was en natuurlijk niet bij de moeder kon blijven ³⁾. In 1582 en 1583 vond ik het pokhuis nog genoemd ⁴⁾ en ook Orlers spreekt ervan. Het verwondert ons niet, dat aangezien in het Katrijnegasthuis de ergste zieken werden verpleegd, de meesters van het gasthuis door de vroedschap geraadpleegd plachten te worden over de aanstelling van de stadschirurgijns; dit gebeurde b.v. in 1558 ⁵⁾, en in 1583 stelden zij mede de toen benoemde stadspestmeester aan ⁶⁾. Uitbreiding van hun macht was niet meer nodig, maar wel waakte de stadsregering ertegen, dat deze verminderd zou worden, door in 1546 nog eens uitdrukkelijk te verbieden mensen in het gasthuis te brengen zonder verlof van de meesters ⁷⁾. De vermelding dat men voortdurend trachtte van buiten en binnen de stad arme ellendige zieken met schuiten en op berries in het gasthuis te brengen, pleit intussen voor de roep, die het ook toen nog genoot.

De onrustige eerste jaren van de 80jarige oorlog brachten ook in het Katrijnegasthuis veranderingen. In 1570 vond men Lopsen, als buiten de stad gelegen, niet veilig genoeg meer voor de zieken, en zoals Orlers in zijn kroniek vertelt, begon men in Julic van dat jaar een huis naast het gasthuis voor de verbouwing af te breken om daar een grote nieuwe zaal te maken ⁸⁾; in 1571 moesten de gasthuismeesters met het oog hierop enige keren renten en land verkopen ⁹⁾. In 1573 was Lopsen verlaten, want toen besloot men de gasthuisrosmolen, die daar gestaan had, op landskosten naar binnen de stad Leiden te verplaatsen ¹⁰⁾, waarvoor het terrain van het

-
- 1) Vroedschapsresolutie van 13 Junie 1481.
 - 2) Zegelbrief van 25 April 1537, Arch. Leiden.
 - 3) Catalogus H. G. Boeken VII 754, bl. 50.
 - 4) Gerechtdagboek A, fol. 155 vs. en 211 vs..
 - 5) Vroedschapsresolutie van 10 Nov. 1558.
 - 6) Vroedschapsresolutie van 16 Julic 1583.
 - 7) Aflezingsboek B, fol. 145 vs..
 - 8) T. a. p. bl. 560; zie ook bl. 128.
 - 9) Gerechtdagboek I, fol. 65, 71 vs. en 87.
 - 10) Ib., fol. 137.

vroegere klooster van St. Ursula werd uitgekozen ¹⁾, en tijdens het beleg is het oude Windesheimer klooster geheel verdwenen.

Al vóór het beleg raakte het gasthuis in grote geldverlegenheid. Tengevolge van de oorlog verarmde het platteland, zodat de pachten en renten van het gasthuis haast niet meer betaald werden; daarbij kreeg men door dezelfde oorzaak voor een ongewoon groot aantal arme oude en zieke mensen te zorgen en ook nog voor een menigte van gewonde soldaten. In 1573 verzochten de gasthuismeesters daarom aan het Hof van Holland, of zij tot een waarde van f 3000 (juist zoveel als de soldaten hun al gekost hadden) aan munt mochten laten slaan, en wel koperen oortjes en halve stuivers met het wapen van Leiden aan de ene en het rad van St. Katrijne aan de andere zijde, die alleen in Leiden gangbaar zouden zijn en binnen 6 jaar ingelost zouden worden. Zij kregen slechts verlof voor f 1000 tegelijk koperen oortjes te laten slaan, die zij telkens na 3 maanden of eerder tegen ander geld zouden moeten inwisselen en die alleen in Leiden gangbaar zouden zijn ²⁾. De toen geslagen koperen munt, aan de ene zijde het wapen van Leiden vertonende met de woorden: „Gedenct den armen 1573” er omheen, aan de andere een rad met vilmessen, is nog in de Lakenhal te zien. Maar men had niet lang plezier van deze maatregel. Al in 1576 werden deze oortjes nagemaakt en vervalst tot groot nadeel van het gasthuis, waarom het gerecht beval dadelik met het uitgeven ervan op te houden en alle in omloop zijnde oortjes binnen een dag op het raadhuis in te leveren aan de gasthuismeesters en andere gekommitteerden, die dan later uit zouden maken, op hoeveel schadevergoeding ieder recht had ³⁾.

Zo had dit middel niet veel geholpen, wat ook wel blijkt uit het feit, dat de gasthuismeesters in 1574 weer een paar maal geld moesten opnemen ⁴⁾, en dat ze in 1575 aan de Staten van Holland vroegen hun het vervallen St. Agnietenklooster af te staan, dat ze in het bijzonder voor krankzinnigen en pestzieken wilden gebruiken, terwijl ze bereid waren de overgebleven zusters tot haar dood te onderhouden. De Staten traden hier niet in, maar waren bereid de kosten, die het gasthuis voor gewonde soldaten gemaakt had, door het land te laten betalen, waarom deze som van de achterstallige quote van de stad Leiden mocht worden afge-

1) Ib., fol. 140 vs..

2) Gerechtsdagboek I, fol. 139; het oktrooi is afgedrukt bij van Mieris-Leyden I 170.

3) Aflezingsboek D, fol. 94.

4) Gerechtsdagboek I, fol. 155 en 167.

houden ¹⁾. Toen men het over de som niet eens kon worden, stelden de Staten een van de Delftse magistraten als gecommitteerde aan om de zaak tot een goed einde te brengen ²⁾.

Het gasthuis kreeg enige jaren later evenals de meeste andere instellingen van armezorg toch een van de verlaten kloosters, het Ceciliënklooster achter de Vrouwenkerk. In 1580 gaf de vroedschap er zijn toestemming voor ³⁾, maar eerst in 1596 werd er door de gasthuismeesters een bestemming aan gegeven. Geldgebrek zal wel de oorzaak zijn geweest, dat zij dit niet eerder deden. Maar in dat jaar hadden zij gelegenheid hun financiës te herstellen door het houden van een loterij, een meer toegepast middel, waarbij b.v. 20 jaar vroeger het Delftse gasthuis veel baat gevonden had. Het plan hiervoor was al in 1577 in de vroedschap gecopperd, toen men de kosten van een voorgestelde centralisatie van de hele armezorg op deze wijze had willen bestrijden. Over dit plan wordt in het laatste hoofdstuk uitvoerig gehandeld; hier volsta de mededeling, dat het toen niet in zijn geheel werd uitgevoerd, maar dat allerlei onderdelen ervan, zoals deze loterij, later tot uitvoering kwamen.

In 1592 besloot de vroedschap n.l. op advies van het gerecht op kosten van alle gasthuizen samen een afzonderlijk pesthuis te laten bouwen, waaraan grote behoefte was, en liet aan het gerecht over de gasthuizen te steunen door een subsidie van de stad, het houden van een loterij of een subsidie van de Staten van Holland ⁴⁾. Men koos het tweede. In 1593 gaven de Staten van Holland aan de regering van Leyden toestemming een openbare loterij te houden om de meesters van het Katrijnengasthuis in staat te stellen een pesthuis te bouwen en ook een dolhuis, waaraan even grote behoefte was, daar de krankzinnigen op een zeer ongeschikte plaats waren ondergebracht ⁵⁾. Met de voorbereiding van de loterij gingen een paar jaar heen, want eerst in Okt. 1595 stelde het gerecht vast, dat men ze van Mei tot Augustus 1596 zou houden ⁶⁾. Ze viel nu samen met het grote rederijkersfeest van de Camer der Witte Acoleyen, dat zo een reclame werd voor de loterij. Jan van Hout was de ziel van dit feest, en zijn merk-

1) Resol. St. v. Holl. 21 Febr. 1575.

2) Res. St. v. Holl. 29 Maart 1575.

3) Vroedschapsresolutie van 7 April 1580.

4) Vroedschapsresolutie van 29 Febr. 1592.

5) Zegelbrief van 13 Maart 1593. Inv. Elsevier I 132; afgedrukt bij van Mieris - Leyden I 172.

6) Van Mieris - Leyden I 173.

waardig Loterij-spel, op Maandag 27 Mei 1596 gespeeld, eindigt met de aanbeveling om de armen te steunen door geld te steken in deze loterij ¹⁾). En het middel hielp, te Leiden zo goed als elders. Al gauw kon men beginnen het Ceciliënklooster tot een pest- en dolhuis in te richten, dat een onderdeel van het Katrijnegasthuis werd.

Hiermee treedt het oude gasthuis in een nieuw tijdperk, en zo besluit ik, die de geschiedenis van de Leidse armezorg tot het eind van de 16e eeuw wil geven, met de vermelding van deze ingrijpende verandering mijn hoofdstuk over het Katrijnegasthuis.

1) Zie hierover: J. Prinsen J.Lzn. - Bronnen voor de kennis van leven en werken van Jan van Hout, in Tijdschr. v. Ned. Taal- en Lett. XXIII, bl. 201—256; dez. - De Nederlandsche Renaissance-Dichter Jan van Hout, in De Beweging III (1907), Afl. V, bl. 251—260 en Afl. VII, bl. 48—60. Dit laatste artikel is ook onder dezelfde titel als boek verschenen (Amsterdam 1907).

HET VROUWENGASTHUIS.

In 1395 stond op de Hooigracht, waar is niet te bepalen ¹⁾, een klein gasthuis, gesticht door Claes Rengher, oud-schepen ²⁾, en jonkvrouw Machtelt van den Zijl, zijn vrouw. Zij hadden het opgericht „in der eren Goods ende der reynre moeder ende maghet Marien” en het was evenals het Katrijngasthuis bestemd om arme zwervers voor een of meer nachten een bed met vuur en licht en wat eten te verschaffen; natuurlijk was alles op veel kleiner schaal ingericht dan in het bloeiende oude gasthuis. Claes Rengher kocht er op 19 Sept. 1395 een jaarlijkse rente van tien schellingen Holl. voor, waaruit de kosten voor een deel bestreden konden worden ³⁾. Een paar jaar later, op 7 Sept. 1398, schonken Claes en zijn vrouw samen aan dit zelfde gasthuis het derde deel van 4 $\frac{1}{2}$ morgen, één hont en 40 gaarden land onder Koudekerk (belast met een jaarlijkse rente van 7 penningen), en hieraan verbonden zij de voorwaarde, dat men op beider sterfdagen een memoriedienst zou houden over hun graven in de St. Pankraskerk. Men zou dan vier „stalkaersen” moeten plaatsen op het graf, en 's avonds zowel als 's morgens aan de deken één groot en aan de kanunniken en de koster elk $\frac{1}{2}$ groot uitreiken ⁴⁾.

Blijkbaar voldeed op den duur dit gasthuis op de Hooigracht de stichters niet. Misschien was het te klein of had het andere gebreken. Hoe dit zij: Claes Rengher en Machtelt verplaatsten

1) De enige aanwijzing is: „vlak naast Jan Grieten soens huis en erf”.

2) Hij komt in 1387 en 1388 als schepen voor in Reg. 1 H. G., fol. 66 vs. en 84 (Cat. H. G. Br., op bl. 5).

3) Zegelbrief van 19 Sept. 1395, Archief Leiden (Inv. Elsevier I 197). Ook opgenomen in het oudste register van O. L. Vrouwengasthuis (Inv. Elsevier I, bl. 198), fol. 149 vs.. Zie hierachter: Bijlage V.

4) Zegelbrief van 7 Sept. 1398 (Inv. Elsevier I 197). Zie hierachter: Bijlage VI.

hun stichting na enige jaren naar een terrein aan de Hooglandse Kerkgracht, gelegen tussen die gracht en de Burchtgracht.

Begin 1403 was het gasthuis daarheen al overgebracht ¹⁾, want op 8 Maart ²⁾ droeg Haestgen, Dirc Smeders soens wed., aan de gasthuismceesters van het Katrijngasthuis op, jaarliks een pond rente uit te reiken „den gasthuysse op tHoghelant, also langhe alset in sijnre staet blijft”, en op 28 Maart van dat jaar schonken Claes Rengher en Machtelt „in rechter aelmissen den ghashuse op tHoogelandt, gelegen op die Kercgraft” 4 morgen, één hont en 10 gaarden land onder Koudekerk (belast met een jaarlijkse rente van 7 schellingen en 2 penningen) ³⁾. En nu achtten zij ook de tijd gekomen om aan hun gasthuis een blijvende plaats in Leiden te verzekeren door van de stichting ervan plechtig kennis te geven aan schout, schepenen en raad. Op de avond vóór Pinkster, 2 Junie, 1403 verschenen ze hiertoe op het stadhuis, waar de stichtingsoorkonde werd opgemaakt ⁴⁾. Hierin werd bepaald, dat het huis met erf op de Hooglandse Kerkgracht een gasthuis zou blijven, waar men arme mensen, die het nodig hadden, moest herbergen. Voor zover de geldmiddelen het toelieten, moest men het huis door een turfvuur verwarmen en de armen 's avonds vlees, spek of ander eten voorzetten om het hun zo aangenaam mogelijk te maken.

Het geld hiervoor kon gevonden worden uit de opbrengst van landerijen onder Koudekerk, dezelfde die al in 1398 en in Maart 1403 door Claes Rengher en Machtelt aan hun gasthuis gegeven waren. Ook de bepaling, dat na beider dood een jaarlijkse memoriedienst gehouden zou worden op hun graven in de St. Pankraskerk, werd herhaald, want zij verheelden niet, dat ze het goede werk deden „om zalichede hore ende hore ouder ziele ende ghedenckenesse”. Ten slotte werd de stichting onder toezicht gesteld van de kureit en de vier kerkmeesters van de St. Pankraskerk en hun opvolgers, maar zolang Claes en Machtelt nog leefden, zouden

1) Pleyte - Leiden vóór 300 Jaar en Thans, bl. 40, noemt de zegelbrieven van 1395 en 1398 uit de Inventaris Elsevier, en plaatst toch het gasthuis al dadelijk op de Hooglandse Kerkgracht. Blok-Stad in de M. E. stelt de stichting beurtelings op 1403 (bl. 61), op 1416 bl. 182) en op omstreeks 1395 (bl. 340). De oudere schrijvers noemen allen 1403 als stichtingsjaar.

2) Register Katrijngasthuis 1397, bl. 118.

3) Zegelbrief van 28 Maart 1403, Archief Leiden. Opgenomen in Register I O. L. Vrouwengasthuis, fol. 18.

4) Zegelbrief van 2 Junie 1403 (Inv. Elsevier I 197). Opgenomen in Register II O. L. Vrouwengasthuis, fol. 1. Afgedrukt bij van Mieris - Leyden I 180. Zie hierachter: Bijlage VII.

zij zelf het toezicht houden of het doen houden door personen, die zij daarvoor zouden aanwijzen.

Het gasthuis was in 1403 nog niet geheel af en de middelen, waarover het beschikte, waren maar gering. Dit blijkt uit een aflaatbrief van Palm-Zondag (23 Maart) 1404 ¹⁾, gegeven door de wijbisschop Mathias van Budoa ²⁾, vikaris-generaal van de bisschop van Utrecht. „Aangezien het nieuwe gasthuis voor de armen, dat op de St. Pankraskerkgracht te Leiden gebouwd wordt, wegens zijn kennelijke armoede zonder aalmoezen van de vromen niet tot het gewenste doel kan graken”, zo heet het hier, „worden aan alle gelovigen, die hun gaven schenken voor de bouw van dit gasthuis en voor het verkwikken of verwarmen van de armen, die er verpleegd of geherbergd worden, veertig dagen aflaat van de hun opgelegde kerkelijke straffen toegestaan”. Het was in de middeleeuwen niet ongewoon, dat men op deze wijze de geldmiddelen van een gasthuis trachtte te verbeteren ³⁾; wij zullen zien, dat dit middel voor het Vrouwengasthuis herhaalde malen werd toegepast. Of het werkelijk hielp, kan ik niet zeggen: onder de schenkingsbrieven in de registers en bij de losse zegels is er maar één uit de eerste jaren na de stichting, n.l. een van 10 Junie 1411, waarbij Machtelt, Willem Janzs. weduwe, een jaarlijkse rente van 8 comans groot aan „Clais Renghers gasthuus” geeft ⁴⁾. Hoe het met de geldmiddelen stond, blijft dus onzeker. Maar wèl weten we, dat er veel arme mensen verpleegd werden en dat het gasthuis goed werd beheerd; immers dit verklaarde het gerecht in een keur van 19 Okt. 1416 ⁵⁾. Claes Rengher en Machtelt waren toen beiden overleden ⁶⁾, zodat volgens de stichtingsbrief de kureit en de vier kerkmeesters van de St. Pankraskerk nu wettige beheerders van het gasthuis waren.

Waarschijnlijk waren zij niet biezonder met die opdracht ingenomen, of deden ze het werk niet geheel naar de zin van het gerecht; dit vond het tenminste nodig „alsulcke godlike wercken

1) Register II O. L. Vrouwengasthuis, fol. 84 vs..

2) In Slavonië; een bisschop in partibus infidelium dus.

3) Vergelijk S. Muller Fzn. in de Gids 1901 IV, bl. 434, en dez. - Bijdr. tot de gesch. van het aartsbisdom Utrecht 1905, bl. 59, waar zo'n aflaat staat afgedrukt. Zie ook Moll-Kerkgeschiedenis II, bl. 187 en 188.

4) Register II O. L. Vrouwengasthuis, fol. 10.

5) Hamaker - Keurboeken, bl. 489 en Register II O. L. Vrouwengasthuis, fol. 2. Het origineel onder de stukken van de St. Pankraskerk (Archief Leiden), Inv. No. 97. Zie hierachter: Bijlage VIII.

6) In 1411 waarschijnlijk nog niet, blijkens de schenking van Machtelt aan „Clais Renghers gasthuus”. Zie boven.

van caritaten te starcken ende in horen staet te houden na alle (onse) vermoghen” door te bepalen, dat in het vervolg op St. Pietersavond ook voor het Vrouwengasthuis twee gasthuismeesters benoemd zouden worden. Hun taak zou zijn het gasthuis te besturen, het geldelijk beheer eróver te voeren en mee rond te gaan met de bede in de St. Pankraskerk ten behoeve van hun gasthuis. Ook moesten zij driemaal per week iemand met een schel laten rondgaan in de St. Pankrasparochie om gaven voor het gasthuis te verzamelen. Op St. Pieter 1417 moeten dus de eerste gasthuismeesters gekozen zijn; hun namen zijn niet bekend. Eerst in een brief van 7 Febr. 1421 ¹⁾ worden twee gasthuismeesters bij name genoemd, Pouwels Reynerszn. en Dirc Rengher. Nog in 1434 komt de laatste als gasthuismeester voor ²⁾; hij zal stellig familie van de stichters geweest zijn. Of hij hun zoon was, kan ik niet uitmaken, maar het is best mogelijk. In het op 28 Jan. 1395 door Claes Rengher en Machtelt gemaakte testament ³⁾ is sprake van „hore beider kinder, die si tezamen hebben”, en hiertoe kan deze Dirc behoord hebben. Het aantal van de gasthuismeesters werd tussen 1440 en 1450 uitgebreid, eerst tot drie en later tot vier, zoals uit de koop- en giftbrieven blijkt; in 1515 waren er ook al „butenmoeders” of regentessen ⁴⁾.

Werden de kureit en de kerkmeesters zo maar als beheerders afgezet, zonder dat ze hiertegen in verzet kwamen? Ik vermoed, dat ze eer blij waren van het geldelijk beheer af te zijn, en dat ze volkomen tevreden waren met de geestelike macht over het gasthuis, die ze bleven behouden, daar de gasthuiskapel natuurlijk onder de St. Pankrasparochie hoorde. Want ook het Vrouwengasthuis kreeg een kapel, waarover we de eerste aanwijzing hebben uit 1418. In dat jaar kreeg het gasthuis n.l. een nieuwe aflatbrief van dezelfde wijbisschop Mathias van Budoa ⁵⁾, en daarin werd behalve aan degenen, die de armen in het gasthuis op enige wijze wel zouden doen, ook een aflat van 40 dagen beloofd aan hen, die in het gasthuis de mis bediend of andere heilige diensten verricht hadden, en aan hen, die er gebeden en preken uitgesproken of aangehoord hadden. Niet alleen werd dus in 1418 in het gasthuis de mis bediend, maar er werd zelfs al gepreekt; en

1) Zegelbrief van 7 Febr. 1421 (Inv. Elsevier I 198). Opgenomen in Register I O. L. Vrouwengasthuis, fol. 139 vs..

2) Register II O. L. Vrouwengasthuis, fol. 12.

3) Stedeboek, fol. 57.

4) Register der Smalle Diensten, 1515 en volgende jaren.

5) Register II O. L. Vrouwengasthuis, fol. 84.

dit laatste kunnen we ons niet goed anders dan in een kapel voorstellen. Er was toen nog geen altaar; dit werd eerst op St. Michielsdag (29 Sept.) 1421 door Mathias van Budoa gewijd, onder verlening van een nieuwe aflaatbrief ¹⁾. Dat dit het eerste altaar (altare fixum) was, blijkt uit het opschrift van de brief in het register: „Dit is die brief naevolgende van die wiyngc des outaers”. Tot 1421 zal men dus de mis bediend hebben op een gewijde steen (altare portabile), zoals wij weten dat in de kapel van Onze Lieve Vrouwe in het Katrijngasthuis gebeurde. Het altaar van O. L. Vrouwe werd daar n.l. in 1427 gemaakt en gewijd ²⁾, maar een jaar tevoren had men een gewijde steen gekocht „dair men misse op doet voir Onser Vrouwen” ³⁾. Ik meen gerust te mogen aannemen, dat men zich ook in het Vrouwengasthuis een tijdlang met zo'n altare portabile beholpen heeft, voor de plechtige wijding van het altaar met zijn relieken plaats had. Daar dit op St. Michielsdag gebeurde, werd het altaar óók aan die heilige gewijd, en de jaarlijkse herdenking van de plechtigheid werd vastgesteld op de Zondag voor Maria Hemelvaart. Het was een zgn. altare privelegiatum, en de aflaat van 40 dagen werd aan een groot aantal mensen toegestaan. Zo werden o. a. genoemd al degenen, die bij de altairwijding of op de feestdagen van O. L. Vrouwe en in de oktaaf daarvan bij het altaar en de relieken zouden komen bidden, of die iets zouden geven voor het begraven van de in het gasthuis gestorven armen, of die de priester zouden volgen, als zij hem naar het gasthuis zagen gaan om daar aan iemand het laatste Oliesel toe te dienen, of die aan de kapel kaarsen, priestergewaden, misboeken, kelken of iets anders zouden geven. Natuurlijk werden ook weer de weldoeners van de armen genoemd evenals in de aflaatbrieven van 1404 en 1418, maar het verzorgen van de armen was blijkbaar niet langer het enige, waaraan men zich in het Vrouwengasthuis gelegen liet liggen; de dienst in de kapel trok meer en meer de belangstelling van meer wereldse dingen af.

Omstreeks 1418 zal wel reeds door het kapittel van St. Pankras de regeling omtrent de kerkdienst in het Vrouwengasthuis gemaakt zijn, waarvan we alleen een ongedateerde kopie bezitten ⁴⁾. De gasthuismeesters kregen verlof twee missen

1) Register II O. L. Vrouwengasthuis, fol. 83. Zie hierachter: Bijlage X.

2) Rekening Katrijngasthuis 1427, fol. 33 en 34.

3) Rekening Katrijngasthuis 1426, fol. 32 vs..

4) Los afschrift op papier in het Cartularium van de St. Pankraskerk (hs. Archief Leiden), tussen fol. 105 vs. en 106. Zie hierachter: Bijlage IX.

per week te doen houden, waarvan het offergeld evenwel aan het kapittel zou komen. Alleen als geen priester van St. Pankras bereid gevonden werd ze tegen behoorlik loon te lezen, zou men ze ook aan een ander mogen opdragen. Verder mocht men ééns per jaar een kerkmis doen lezen of zingen, wat de kureit van St. Pankras bereid was zelf te doen, terwijl hij dan ook wel wilde preken en de mensen opwekken tot het geven van aalmoezen aan het gasthuis; ook van deze dienst zou hij het offergeld krijgen. Overigens mocht er nooit gepreekt worden, mocht men er niet met wijwater werpen en werd het verboden ooit een grotere klok op te hangen dan er toen boven de gevel van het gasthuis hangen kon.

Op 17 April 1431 kocht de priester Jan Schade „tot behoef der cappelryen, dier nu gedoteert is in Onser Vrouwen ghashuus te Leyden” een jaarlikse rente van 3 gouden Wilhelmusschilden ¹⁾. Ik vermoed, dat met deze kapelrie de 2 missen bedoeld zijn, waarvoor het kapittel van St. Pankras zijn toestemming gegeven had, en dat dus toen al het misverstand bestond, als zouden deze missen gelijk staan met een in de St. Pankraskerk gevestigde kapelrie. Dit misverstand was bijna noodlottig geworden voor het gasthuis, want men ging nu alle op het altaar van Onze Lieve Vrouwe geofferde gaven beschouwen als uitsluitend voor de kerkdienst bestemd, zodat de armen grote schade leden, daar het gasthuis hierdoor een voorname bron van inkomsten miste. Het gerecht van Leiden vond dan ook reden om zich met de zaak te bemoeien. In 1443 wendde het zich samen met de priester Jan Schade en de gasthuismeeesters tot bisschop Rudolf van Diepholt, en deze erkende de rechtmatigheid van hun klachten. Hij verklaarde alle schenkingen aan de kapelrie op het altaar van Onze Lieve Vrouwe voor nietig, en besliste dat de op dat ogenblik door de kapelrie genoten inkomsten in het vervolg gebruikt moesten worden voor de armen in het gasthuis ²⁾. Zo was het gevaar afgewend, dat de belangstelling voor de kapel de armen benadelen zou.

Het is intussen zeker, dat het Vrouwengasthuis toch wel v.n.l. om die kapel bezocht en begiftigd werd. In de eerste plaats zal dit te danken zijn geweest aan de op het eind van de middel-

¹⁾ Register I O. L. Vrouwengasthuis, fol. 127.

²⁾ Register II O. L. Vrouwengasthuis, fol. 85. Het opschrift van de brief luidt: „Een brief inhoudende dattet gheen cappelrye en is op thoge altair in tghasthuus, ende alle brieve, die dairof zijn, hiermede zijn te niet”.

eeuwen steeds toenemende Maria-verering, maar het kan ook in verband gestaan hebben met de in de kapel bewaarde relieken. Wat het voor relieken waren, blijkt nog niet uit de brief van de altaarwijding, maar wel uit een aflatbrief van 1435, gegeven door een wijbisschop Martinus van Magionië¹⁾, waarin sprake is van een stukje hout van het kruis van Christus, in de kapel in een zilveren kruis bewaard. Zal niet dit mysterieuze stukje hout, niet dan onduidelijk in zijn kostbaar omhulsel te onderscheiden, veel gelovigen naar de kapel gelokt hebben? Het komt mij niet onmogelijk voor. In 1451 kreeg het gasthuis nog weer eens een aflatbrief, nu voor 100 dagen, van de kardinaal Nicolaas van Cusa, legaat van de pauselijke stoel in Duitsland, die in dat jaar ons land bezocht en ook tijdelijk in Leiden was²⁾. Na een bloemrijke aanduiding van de Hemelkoningin, schitterende morgenster, als voorspraak van de mensheid bij God, volgt hier de uitdrukkelijke verzekering, dat de kardinaal de aan Maria gewijde kerken bijzonder wilde onderscheiden.

Behalve uit de vele aflaten blijkt de bekendheid van de kapel ook uit het grote aantal van de kapelrieën, die er gevestigd werden. In 1431 schonken op de kermisavond van de kapel een zoon van Claes Rengher, die zich met zijn moeders naam Jan van Zijl Claeszn. noemt, en zijn vrouw 10 Wilhelmusschilden aan het gasthuis voor een kapelrie, gewijd aan Maria, die zij de eerste keer opdroegen aan hun zoon Claes Rengher. Zolang deze nog school lag, moest hij er 3 Paternosters en 3 Ave Maria's daags voor bidden, maar voor het vervolg was de bezitter van de kapelrie verplicht 's Zaterdags een mis in het gasthuis te lezen of te doen lezen en daarin voor de schenkers en hun familie te bidden. De kapelrie werd onder bescherming van de heren van St. Pankras gesteld, maar de gift ervan bleef aan het geslacht van Zijl, uit

1) *Ib.*, fol. 83 vs.. Ik heb geen diocese Magionië (?) kunnen vinden. Deze wijbisschop was ook niet door de eigenlijke bisschop Rudolf van Diepholt, maar door de tegenover hem gestelde elekt Walraven van Meurs, die het concilie van Bazel aan zijn zijde, maar paus Eugenius IV tegen zich had, aangesteld. In 1435 stond dus het kapittel van St. Pankras aan de zijde van de vroegere aanhangers van Zweder van Kuilenburg, terwijl de stadsregering zich in 1443 tot Rudolf van Diepholt zelf wendde. Die kwestie over een kapelrie in het Vrouwengasthuis had dus misschien ook nog wel een diepere, politieke ondergrond.

2) Register II O. L. Vrouwengasthuis, fol. 85 vs.. Over dit bezoek van Nicolaas van Cusa aan Leiden vergelijkte men: J. Pool-Frederik van Heilo en zijn schriften (1866), bl. 10. Hij schonk ook een aflat van 100 dagen aan het vrouweklooster van Rome op het Rapenburg; Pool's vermoeden, dat dit uit vriendschap voor Frederik van Heilo was, en zijn gevolgtrekking, dat Frederik dús biechtvader in dit klooster geweest zal zijn, verliezen veel van hun grond, nu we weten, dat ook aan het Vrouwengasthuis een aflat van 100 dagen gegeven werd. Zie ook Alb. Thijm t. a. p. bl. 128.

welk geslacht de priester ook liefst altijd gekozen moest worden ¹⁾. Vermelding verdient nog, dat Jan van Zijl in dit stuk als medestichter van het gasthuis zijn oom Dirc Nuweveen noemt, die nergens anders voorkomt. — In 1434 hechtte bisschop Rudolf van Diepholt zijn goedkeuring aan de instelling van deze kapelrie ²⁾. In 1483 stierf Claes van Zijl, de bezitter ervan, waarschijnlijk wel dezelfde als de Claes Rengher uit 1431, en zijn broer Florys van Zijl, zeker ook dezelfde Florys, die in het stuk van 1431 van Rijsoirde heet, stelde zijn kleinzoon Dirck van der Does als opvolger aan het kapittel van St. Pankras voor ³⁾. In 1487 gaven de kleinkinderen van de stichters ander land aan de kapelrie dan er in de stichtingsoorkonde voor aangewezen was, en bepaalden zij tegelijk, dat er behalve de Zaterdagse mis wekeliks nog een zielsmis gelezen zou worden volgens de wens van hun oudoom Claes van Zijl voor hemzelf, zijn ouders, broers, vrienden en weldoeners. De uitvoerige bepalingen over wat er gedaan moest worden, als deze mis op een feestdag viel, kunnen wij hier wel overslaan ⁴⁾. In 1500 gaf Pieter van Zijl de door Dirck van der Does opengelaten kapelrie aan zijn zoon Willem van Zijl ⁵⁾. In 1503 ruilde deze zijn waardigheid met een vikaris uit Hulst ⁶⁾, tot wiens opvolger Pieter van Zijl in 1511 zekere Franciscus Johannis de Brielis benoemde ⁷⁾. In 1541 werd deze Frans Jansz., die dan kanunnik van Oudshoorn heet, weer vervangen door een Pieter van Zijl, zodat de wens van de stichters van de kapelrie weer vervuld was ⁸⁾. Verdere berichten erover ontbreken.

In 1445 stelde mr. Jacob van der Goude in het gasthuis een kapelrie in, gewijd aan St. Apolonia, waarvoor hij dageliks 3 Paternosters en 3 Ave Maria's bad. In 1476 bepaalde hij, dat een door de afstammelingen van zijn broers aan te wijzen priester er na zijn dood wekeliks een mis voor lezen zou op het hoogaltaar van het Vrouwengasthuis, wat de heren van St. Pankras en David van Bourgondië goedkeurden ⁹⁾. In 1510 werd mr. Pieter van der Goude

1) Zegelbrief van 28 Sept. 1431, Inv. St. Pankras No. 828a.

2) Zegelbrief van 2 Jan. 1434, Inv. St. Pankras No. 828b.

3) Zegelbrief van 3 Nov. 1483, Inv. St. Pankras No. 87c.

4) Zegelbrief van 22 Okt. 1487, Inv. St. Pankras No. 828c.

5) Zegelbrief van 17 Nov. 1500, Inv. St. Pankras No. 87d.

6) Zegelbrief van 2 Maart 1503, Inv. St. Pankras No. 88b.

7) Zegelbrief van 2 Okt. 1511, Inv. St. Pankras No. 89.

8) Zegelbrief van 20 Junie 1541, Inv. St. Pankras No. 87c.

9) Zegelbrief van 2 Okt. 1476 met transfixen van 25 Sept. 1476 en 5 Okt. 1476, Inv. St. Pankras No. 820.

als nieuwe bezitter van deze kapelrie aan het kapittel-voorgesteld, en in 1547 zekere Florencius, filius Johannes Hoy, zodat de kapelrie toen niet meer door een van der Goude bediend werd ¹⁾).

Op 13 Des. 1446 gaf het kapittel van St. Pankras een vidimus van een brief, waarbij de kanunnik Rutgher van Oestgeest een kapelrie van St. Adriaan stichtte in het Vrouwengasthuis van één mis per week. Als de eerste bezitter ervan dood was, moest men die mis in de St. Pankraskerk houden ²⁾. In 1479 gaf David van Bourgondië aan de bezitter van deze kapelrie verlof zijn waardigheid met een ander te ruilen ³⁾; daarna hoort men er niet meer van.

In 1456 vermaakte Ijsbrant Sproncxzn. aan het gasthuis een jaarlijkse rente, groot genoeg om er geregeld driemaal per week, op Maandag, Woensdag en Vrijdag, als het tenminste geen heiligedagen waren, door „enen goeden, eersamen, devoten priester” in het gasthuis een mis voor te laten lezen. Natuurlijk was aan deze schenking een voorwaarde verbonden: dat de priester in elke mis Ijsbrant zou gedenken, en zou bidden voor zijn ziel en de zielen van al zijn vrienden ⁴⁾.

In 1458 stichtte Allard Dirczn. de Bruun een kapelrie van St. Katherina van één mis per week op het hoogaltaar van het gasthuis met goedkeuring van David van Bourgondië en van het kapittel van St. Pankras ⁵⁾. Hij stierf in 1500, zodat de kapelrie toen eerst een andere bezitter kreeg ⁶⁾. Wij weten er alleen nog van, dat hij in 1506 en in 1520 weer aan een ander werd gegeven ⁷⁾.

In 1467 gaven de kinderen van Gheryt die Man en zijn vrouw Clemeyns aan het gasthuis de helft van 4 morgen land onder Oegstgeest, van de opbrengst waarvan men in het vervolg ook voor hen elke Donderdag een mis moest laten lezen ⁸⁾. Om te voorkomen dat men het na verloop van tijd minder nauw hiermee zou nemen werd bepaald, dat het Vrouwengasthuis voor elk verzuim 4 comans groot aan het Katrijngasthuis zou verbeuren.

1) Zegelbrieven van 12 Mei 1510 en 8 Febr. 1547, Inv. St. Pankras No. 85a en b. Deze kapelrie wordt ook genoemd onder de Memorialen vóór in Register II O. L. Vrouwengasthuis.

2) Fundatieboek St. Pankras (hs. Arch. Leiden), fol. 72 vs..

3) Zegelbrief van 21 Mei 1479, Inv. St. Pankras No. 84.

4) Register II O. L. Vrouwengasthuis, fol. 74 vs..

5) Zegelbrief van 26 Okt. 1458 met transfixen van 30 Okt. 1458 en 4 Nov. 1458, Inv. St. Pankras No. 822 a, b en c.

6) Zegelbrief van 8 Nov. 1500, Inv. St. Pankras No. 87b.

7) Zegelbrieven van 5 Jan. 1506 en van 2 Okt. 1520, Inv. St. Pankras No. 86 a en b.

8) Register I O. L. Vrouwengasthuis, fol. 71 vs..

Omstreeks 1470 zullen de kapelrieën gesticht zijn van Claes Stevens en Volcwijf, zijn vrouw, waarvoor men respektievelik 2 missen per week en één mis op Vrijdag in het gasthuis moest laten lezen ¹⁾, want in 1470 gaf Claes Stevens 5 morgen land aan de meesters ²⁾.

Eindelijk stichtte Wouter Pouwelsz., kanunnik van St. Pankras, in 1476 nog een aan Maria gewijde kapelrie van 3 missen per week in het Vrouwengasthuis, waarvan er één in het gasthuis en twee in de St. Pankraskerk gehouden moesten worden, en waarvan zijn familie de gift hield ³⁾. Het volgende jaar stierf hij, en kwam de kapelrie aan heer Jan, Pouwels Reynersz. ⁴⁾, en zeker is het ook wel deze kapelrie van Onze Lieve Vrouwe, waarvan de bezitter in 1500 met toestemming van bisschop Frederik van Baden met een ander ruilde ⁵⁾.

Zo werden er niet minder dan 8 kapelrieën in de loop van de 15e eeuw in het Vrouwengasthuis gevestigd, en daarbij moesten er elk jaar nog op bepaalde dagen missen van requiem worden gelezen: sedert 1487 in de week vóór Kerstmis voor Hüge Claeszn. en zijn ouders ⁶⁾, sedert 1528 op drie Maandagen in het jaar, n.l. na Beloken Pasen, na St. Matthaëus en na St. Nikolaas, voor Geryt, Jan Kerstantzs. zoon ⁷⁾, sedert 1543 op de H. Sakramentsdag voor Cornelis Paets ⁸⁾. Dit waren goede dagen voor het gasthuis, want dan werden de armen ook op een feestelike maaltijd met wittebrood, gebraad en wijn onthaald. De hier genoemde Hüge Claeszn. maakte nog een andere beschikking, die vermelding verdient ⁹⁾: als de priesters naar gewoonte na de mis naar het graf gingen, waar de memoriegelden werden uitgedeeld, moest men ook aan 13 arme oude mannen, die daar kwamen bidden, ieder 6 comans groot uitreiken: dertien mannen, het getal van Jezus met de apostelen, en arm en oud, omdat dan èn gebed èn gift des te meer waarde hadden. Bij voorkeur zouden dit mannen moeten zijn uit

1) Aantekening onder de Memorialen vóór in Register II O. L. Vrouwengasthuis.

2) *Ib.*, fol. 47.

3) Fundatieboek St. Pankras, fol. 25 vs. en 27.

4) Zegelbrief van 25 Febr. 1477, Inv. St. Pankras No. 87 a.

5) Zegelbrief van 8 Mei 1500, Inv. St. Pankras No. 88 a.

6) Register I O. L. Vrouwengasthuis, fol. 93.

7) *Ib.*, fol. 20 vs..

8) Zegelbrief van 21 April 1543, St. Annahof; Inventaris St. Anna, bl. 4, No. 4. De meesters van het Vrouwengasthuis moesten ook 6 maal per jaar aan de 13 bewoonders van het St. Annahof elk 1/2 pint rijwijn en een wittebrood uitreiken.

9) Register II O. L. Vrouwengasthuis, fol. 67 vs..

Willem Danelzs. klooster op de Vliet, een aantal vrijwoningen voor arme oude mannen, gesticht door Hugcs grootmoeder Fije, Willems weduwe van Bosch. Over het bestaan van deze vrijwoningen, die in de eerste helft van de 15e eeuw door Fije van Bosch gesticht moeten zijn, heb ik behalve op deze plaats nergens icts kunnen vinden. Maar de bepaling in het testament bewijst in elk geval, dat het Jerusalemshof niet de eerste inrichting van dien aard te Leiden was, wat door verschillende andere gegevens wordt bevestigd.

Het ligt niet in mijn bedoeling nauwkeurig na te gaan, hoe de kerkdienst in het Vrouwengasthuis zich verder ontwikkelde, en al wilde ik het, dan zou het toch bij gebrek aan gegevens onmogelijk zijn. Mij rest nog slechts te vertellen, hoe de dienst in de 2e helft van de 16e eeuw was ingericht, wat we uit de blafferdrekeningen ¹⁾ precies weten. In 1555 en volgende jaren nam een van de priesters van de St. Pankraskerk op zich zes missen per week in het gasthuis te lezen, dus op elke weckdag één. Deze priester woonde naast het gasthuis, in een aan de stichting toebehorend huis, waarvoor men hem 5 Karolusguldens op zijn salaris kortte ²⁾. Verder ³⁾ werd er door de kapellanen van de St. Pankraskerk in het gasthuis tweemaal gepreekt vóór Pasen en ééns op de „kermisdach” van de kapel (de Zondag vóór Maria Hemelvaart, zoals wij gezien hebben), en kwamen die kapellanen ook tweemaal per jaar, met Pasen en Kerstmis, in het gasthuis om de armen te laten biechten, die bij die gelegenheid op wijn onthaald werden. De „zangers” (d. i. het koor van de St. Pankraskerk) kwamen op alle heilige avonden, op alle heilige dagen en 's Zondags het lof zingen in het gasthuis, en de kanunniken en priesters zongen er op de „kermisavondt” de vesper en op de „kermisdach” de mis. Eindelijk stak nog de koster van de St. Pankraskerk het gehele jaar door de kaarsen van het gasthuis aan voor het Heilige Sakrament; voor het branden van een van deze kaarsen had Jan Aerntszn. van Tetroede in 1498 een jaarlijkse rente aan het gasthuis gegeven ⁴⁾. Hoe het in 1566 tijdens de beeldestorm met de kapel en de dienst daarin ging, weten we

1) Hiss. Archief Leiden. De oudste blafferd, die van 1552, is zeer onvolledig; daarom nam ik de daarop volgende, die van 1555, als punt van uitgang. Inventaris Elsevier 1201 worden deze rekeningen verkeerdelijk genoemd onder het Elisabethgasthuis; tot 1583 behoren ze tot het Vrouwengasthuis.

2) Blafferd Vrouwengasthuis 1555, fol. 60.

3) Ib., fol. 47 en 47 vs..

4) Register I O. L. Vrouwengasthuis, fol. 8.

niet, daar de rekening van dat jaar ontbreekt. Maar in 1567 was de toestand weer precies als in 1555, en dit bleef zo nog enige jaren. Eerst in 1573 schafte men in het Vrouwengasthuis de Katolieke kerkdienst af; sedert dat jaar komen de kapellanen en de priester in de rekeningen niet meer voor. Dat hierdoor het hele karakter van de stichting veranderde, behoeft niet nader betoogd te worden; trouwens de jaren van het bestaan van het Vrouwengasthuis waren geteld.

Maar alvorens verder over de ondergang van het gasthuis te spreken moet ik nog een en ander uit zijn geschiedenis vertellen. Het ging ermee, zoals met de andere instellingen van armezorg: het zag zijn bezittingen toenemen door testamenten en schenkingen, en hiermee tevens zijn verplichtingen om te zorgen voor uitdelingen en memoriediensten. Maar als we het aantal testamenten in de registers van het Vrouwengasthuis vergelijken met die van het Katrijngasthuis en vooral met die van de Heilige Geest, dan komen we tot het besluit, dat de gasthuismeesters van het Vrouwengasthuis het niet heel druk gehad moeten hebben. Voor zover ons bekend is, werd hun het eerst in 1418 door Dirck van Alckemade het houden van een jaarlijkse memoriedienst in de St. Pankraskerk voor zich en zijn vrouw, en in 1421 een andere in de St. Pieterskerk voor zijn zuster Joncfrou Haestgens van der Duyn opgedragen ¹⁾. Blijkens de toevoeging, „waer dat zaecke, dat dit voorsz. ghashuus te niet ghynghe, zodat men die armen daer niet en sustineerde noch onderstandich en waer, zo zouden dese voorsz. renten voortan comen an Sinte Katherynenghashuus tot Sinte Pieters, ende die zouden dan die renten ontfaen ende die memorie doen, als voorsz. is”, was men er toen nog niet vast van overtuigd, dat het nieuwe gasthuis zich op den duur naast het oude staande zou kunnen houden. Maar dit ging toch vrijwel, al namen de bezittingen slechts langzaam toe. Er zijn er onder de giftbrieven niet veel, die ons iets omtrent de geschiedenis van het gasthuis leren, niet veel dus, die hier vermelding verdienen. Ik vestig slechts de aandacht op twee testamenten van 1442 en 1444 van heer Geryt de Witte ²⁾ (een priester, die alle Leidse instellingen van armezorg rijkelijk bedacht), omdat in het ene de bepaling voorkwam, dat $\frac{2}{3}$ van de rente eerst als lijfrente en later aan de

¹⁾ Memoriale B van St. Pankras (hs. Archief Leiden), fol. 56 vs., en zegelbrief van 7 Febr. 1421 (Inv. Elsevier I 197); ook in Register I O. L. Vrouwengasthuis, fol. 139 vs..

²⁾ Memoriale B van St. Pankras, fol. 101 en 112 vs., en Register I O. L. Vrouwengasthuis, fol. 105 vs..

huiszitten van St. Pankras zou moeten worden uitgekeerd; op een van 1453, waarin Ermgairt, Aernt van Rollants vrouw, de armen in het Vrouwengasthuis ten eeuwigen dage op Witte Donderdag een stoop rijnwijn besprak, uit het Katrijngasthuis te halen ¹⁾; op een van 1467, waarin bepaald was, dat men misbrood en miswijn moest kopen voor wat er na een uitdeling van wijn aan de zieken in het gasthuis mocht overschieten ²⁾; op een van 1483, een overdracht van land aan de St. Sebastiaansbroederschap in de St. Pankraskerk, welk land bij ontbinding van de broederschap aan het Vrouwengasthuis zou komen om de armen „dairmede te spysen ende te laven” ³⁾; en op een van 1496, een overgift van rente, die men eerst aan de schenkster zelf zou moeten uitkeren en later voor de armen gebruiken, „tenwaer van nootzaecken als dieren tijt, of dattet ghashuus voorsz. verbrande, twelc God verhoeden wil” ⁴⁾.

Hoeveel armen men tegelijk kon huisvesten, valt niet uit de stukken op te maken; het waren er stellig niet veel, waarschijnlijk zelfs minder dan de ruimte toeliet. Want al uit 1447 hebben wij een bericht over het aannemen van een provenierster ⁵⁾: Hillegondt, Dirc Eggaerds weduwe, schonk toen $\frac{3}{4}$ deel van 7 hont land onder Voorhout, „mit welcken lande Hillegondt in den ghashuse angenommen is”. Op welke voorwaarden dit gebeurde, wordt niet vermeld, maar het is niet gewaagd te veronderstellen, dat men haar ongeveer zo behandeld zal hebben als Lijsbet Bertelmees dochter, die 60 jaar later, in 1507, als provenierster aangenomen werd ⁶⁾. Deze bedong voor haar verdere leven huisvesting in het gasthuis met vuur en licht, eten en drinken, „zulck als men dair dagelicx coect ende andere provenieren geeft, na den dach tydych is, als dat gewoenlicken ende behoerlicken is”. Ook voor de toekomst werd gezorgd, want „als Lijsbet voorsz. oudt, zieck ofte onmachtich hore leden wordt, soe zal men hair hair havoninge ende gemack doen van wasschen, wringen ⁷⁾, heffen, leggen, of en toe gaen, gelijc men andere provenieren ende ziecken gewoenlic is te

1) Zegelbrief van 15 Mei 1453 in de trommel van het Katrijngasthuis; ook in Register II O. L. Vrouwengasthuis, fol. 73.

2) Register I O. L. Vrouwengasthuis, fol. 108.

3) Register II O. L. Vrouwengasthuis, fol. 44.

4) Register I O. L. Vrouwengasthuis, fol. 136 vs..

5) Ib., fol. 101.

6) Zegelbrief van 19 Nov. 1507, Archief Leiden.

7) Dit is al heel sekuur; men mocht het linnen eens *niet* uitwringen na het gewassen te hebben.

doen". Verder bepaalde Lijsbet, dat ze samen zou wonen met Griete, Dirc Govertszs. weduwe, en met niemand anders, en ook nog, dat zij zelf voor haar boven- en onderkieren, linnen zowel als wollen, en voor haar schoenen zou zorgen. Zij bracht hiervoor dadelik 1½ morgen land onder Warmond of 150 pond Holl. in (naar keuze van de gasthuismeesters), en nog 100 pond, binnen 5 jaar te betalen, en zij beloofde bij testament aan het gasthuis één pond groot Vlaams te vermaken, benevens een bed, een peluw, een deken, drie lakens en een hoofdkussen met een sloop (fluwijn).

Blijkt uit dit kontrakt, dat men in 1507 in het Vrouwengasthuis al gewoon was goed voor oude en gebrekkige proveniers te zorgen, er is nog een ander stuk, dat dit bevestigt. In 1525 maakt Kathrijn, Dirck Geryts zoons weduwe, geprovenierde in het Vrouwengasthuis, aan die stichting een jaarlijkse rente van 3 pond en 4 schellingen ¹⁾, en uit de reden, die zij hiervoor opgeeft, „also . . . mijn conscientie wroeget, dat ick tvoorsz. gasthanus te luttel voor mijn coste ende den dienste, die my minnelick gedaen wordt, gegeven ende bewesen hebbe, ende angesien dat die gasthanusmeesteren, ende byzonder die gasthanusmoeder ende dienstmaechden, my zo vriendelick ende duechdelic zijn ende zo wel doen, zo ist, dat ic weldaet ongelooft ende onder my niet laten en wille", blijkt duidelik, dat in die tijd de proveniers zich in het Vrouwengasthuis op hun gemak voelden. Kathrijn bedingt weliswaar, dat men haar als „graclicheyte" tijdens haar leven de hele of halve rente zal uitkeren, maar dit is heel iets anders dan een lijfrente, en de waarderende wijze, waarop zij over de verzorging in het gasthuis spreekt, is geheel éinig in de Leidse testamenten.

Hoe lang het gasthuis aan zijn oorspronkelijke bestemming van tijdelik arme zwervers te herbergen bleef beantwoorden, is niet na te gaan, maar alles wijst erop, dat het in de 16e eeuw meer en meer proveniers- en arnhuis werd. Het meest sprekende bewijs hiervoor vond ik in een testament van 1571, waarbij Maritgen Ghijsbrechts dochter, wonende in het Vrouwengasthuis, aan dit huis al haar goederen „roerende, onroerende, renten, actiën, crediten, clederen, linnen ende wollen, gheen ter werlt vuytgesondert noch buytengehouden", vermaakte, en wel „in gratuite ende recompense", dat de gasthuismeesters haar zuster en een dochter van die zuster als „miserable personen" in het

1) Register I O. L. Vrouwengasthuis, fol. 121.

gasthuis opgenomen hadden omme aldaer haer beyder leven lang geduyrende onderhouden te werden in eeten, drincken ende andere nootruften, conformelicken de andere arme personen, in denselven gasthuysc wesende" ¹⁾). Deze „miserable" personen waren dus een soort arme proveniers, en het Vrouwengasthuis was blijkbaar geworden, wat wij nu een armhuis noemen. Al in 1554 ²⁾ had men er een zaal voor die arme „miserable" mensen, die voor hun leven in het gasthuis opgenomen konden worden. De gasthuismeesters sloten toen n.l. een overeenkomst met een vroegere scheepmaker, Cornelis Meynaertszn. en zijn vrouw, Christina Heynricx dochter; de man zou als vader en kosten het gasthuis besturen, de vrouw als moeder. Na de dood van de man zou men de vrouw in de zaal bij de arme „miserable" mensen of elders mogen plaatsen; blijkbaar wilde men dus altijd een getrouwd paar aan het hoofd van de inrichting hebben. Cornelis was bij het opmaken van het kontrakt zelf al provenier, maar voor zijn vrouw bracht hij 100 Karolusguldens in; ook vermaakten zij al hun goederen, „tzy ghelt, gout, zilver, gemunt, gemaect, ongemunt, ongemaect, cleynodiën, juweelen, cleederen, huysraidt, ymboel ende anders", aan het gasthuis, onder belofte hiervan niets meer te zullen vervreemden. Alleen hield Cornelis de vrije beschikking over zijn kleren, en mochten zij hoogstens 6 gulden per jaar aan aalmoezen weggeven. Eindelijk bedongen ze nog, dat een te Haarlem wonende zuster van Cornelis als een arm „miserabel" mens „om Gods willen" in het gasthuis opgenomen zou kunnen worden, als zij dit verlangde. In 1573 kregen de gasthuismeesters weer toestemming van het gerecht om 3 proveniers, in 1574 om er één op te nemen ³⁾, en in een stuk van 1578 lezen we nog eens van iemand, die in het Vrouwengasthuis als „miserabel" onderhouden, en daar na 9 maanden gestorven was ⁴⁾.

Over het opnemen van zieken in het gasthuis vond ik alleen een paar berichten uit 1492 en 1493 in het Kinderboek van de Heilige Geest ⁵⁾. Tweemaal is daar sprake van een kind, dat tijdelijk in het Heilige Geesthuis werd opgenomen, terwijl de moeder in het Vrouwengasthuis lag, en eens van een kind, dat door een

1) Origineel van 8 Julie 1571, getekend door een notaris Ijsbrant Jacobszn. van der Bouchorst; Archief Leiden.

2) Zegelbrief van 1554 (datum oningevuld); Archief Leiden.

3) Gerechtsdagboek J, fol. 129, 136 vs. en 152 vs..

4) Origineel op papier van 29 Jan. 1578; Archief Leiden.

5) Kinderboek, bl. 9, 12 en 15 (Cat. H. G. Afd. Boeken VII No. 752).

oom van de H. G. werd overgenomen, hoewel de vader leefde, maar waarvan de moeder ook in het Vrouwengasthuis was. Als ziekehuis heeft dit gasthuis stellig niet met het Katrijngasthuis kunnen wedijveren.

Toch zag het zich al in 1455 door de vroedschap een taak opgedragen, die niet bepaald bij een middeleeuws gasthuis behoorde, n.l. het verzorgen van arme krankzinnigen, als men hier van verzorgen mag spreken. De vroedschap besloot toen ¹⁾ een huisje te kopen naast het Vrouwengasthuis en hierin te laten maken „vijf of ses ghiselen om die arme bysinnede luyden dairin te leggen”. „Dairin te leggen”, de uitdrukking is veelzeggend genoeg. Met krankzinnigen wist de middeleeuwse maatschappij geen raad; men liet ze lopen, zolang ze geen kwaad deden, gaf in Leiden aan enige van de armsten van hen van stadswege zelfs een tabberd van paars of rood „anderwollen” laken met de slcutels van Leiden op de mouwen geborduurd ²⁾, maar sloot ze als wilde dieren achter tralies, zodra ze gevaarlijk werden. Er was in de 15e eeuw in Leiden nog geen partikuliere instelling, waar men zich het lot van de krankzinnigen aantrok; uit de gasthuizen werden ze liefst gewerd, zoals de rekeningen van het Katrijngasthuis bewijzen ³⁾, en dit was voor de stadsregering aanleiding genoeg om zich ermee te bemoeien. De vroedschap besliste in 1455 eenvoudig, dat alle inrichtingen van armezorg: de drie gasthuizen, de Heilige Geest en de huiszitten gezamenlik voor het onderhoud en de voeding van de krankzinnigen moesten zorgen. Het Vrouwengasthuis kreeg dus van de andere instellingen geregeld een deel van de uitgaven voor de krankzinnigen terug: zo betaalde het Katrijngasthuis in 1458 ⁴⁾

1) Vroedschapsresolutie van 9 Mei 1455.

2) Vroedschapsresolutie van 10 April 1465. In de Tresoriersrekening van 1466 staan de uitgaven hiervoor voor het eerst geboekt.

3) Zie de rekeningen van het Katrijngasthuis:

1432, fol. 55: „een roise gedaen, dat hi een dulman, die in t'gasthuus lach, voerde te Benthuyzen”.

1436, fol. 40 vs.: „wasser een dul wijf in t'gasthuus gebrocht, ende wasser omtrent 21 weken, ende want si niet en beterde ende den sieken seer moeilic was, so wortse wech gesent”.

1449, fol. 47: „so wort in t'gasthuus gebrocht een dulman van Amsterdam, die zy in t'gasthuus laten wouden, ende die scout beval, dat men den luden weder geven soude”.

1452, fol. 67 vs.: „quam tot Leyden een naect dulman, die by consent van den gerecht op t'gasthuus cost gesent worde tot Hairlem”.

1459, fol. 81: „wordde een arm wijf van Reynsburch in t'gasthuus ghebrocht, die wederomme gesendt wordde, soe zy haer zynnen myste”.

Toch lezen we in 1495 van een vrouw, die als krankzinnig voor haar leven in het Katrijngasthuis was opgenomen (Zegelbrief v. 18 Febr. 1495, Arch. Leiden).

4) Rek. Matr. g. 1458, fol. 65 vs..

31 pond „by beveil van den gerechte totten costen te batcn van den dullen luden, die zy te bewaren hebben” en in 1467 weer 9 pond 15 sch. ¹⁾); de H. G. hield o.a. in 1474 afrekening met de meesters van het Vrouwengasthuis op bevel van het gerecht, en betaalde hun in 1476 een bijdrage voor 2 krankzinnige vrouwen ²⁾).

Ook in 1477 betaalden de H. G.-meesters weer tweemaal 12 pond aan het Vrouwengasthuis, maar ze kregen iets terug, omdat zij een krankzinnige vrouw te Sassenheim in de kost hadden gedaan ³⁾. Maar blijkbaar vond men deze plaats op den duur niet geschikt voor de krankzinnigen: in 1466 ⁴⁾ besloot de vroedschap uit te zien naar een goede plaats „om die dolle luyden te leggen.... dair dat men sel maken een goede sterke ghisel by den vestmeesteren”. Of en waar deze plaats gevonden werd, heb ik niet kunnen nagaan, maar aangezien er in 1472 nog sprake is van een kind, „dair die moeder of buten hoir synnen is, ende leyt in Onser Vrouwen gasthuys” ⁵⁾, en in 1475 van een vrouw, die in hetzelfde gasthuis „dul ende besinnich leyt” ⁶⁾, meen ik te mogen besluiten, dat de verplaatsing niet doorgegaan is. De vroedschap bepaalde in 1466 opnieuw, dat de drie gasthuizen en de H. G. (de huiszitten worden niet meer genoemd) de krankzinnigen moesten onderhouden. Zij schijnen hier allerminst op gesteld te zijn geweest; in 1536 vroegen b.v. de H. G.-meesters van hun bijdrage hiervoor ontlast te worden ⁷⁾. Het zou nog een hele tijd duren, tot 1596, eer men te Leiden door de stichting van een dolhuis de zorg voor de krankzinnigen voor goed regelde; voorlopig was men blij ze in het Vrouwengasthuis achter slot te hebben.

Toen het gasthuis in 1455 door dit huisje voor krankzinnigen werd uitgebreid, was het niet de eerste vergroting, en het zou niet de laatste zijn. Al in 1448 had men een huis naast het gasthuis gekocht ⁸⁾ met een erf, dat zich ook tot de Burchtgracht uitstrekte. In 1484 kwam men in het bezit van een schuur aan de Oude Rijn, waarvan het erf aan het gasthuis grensde ⁹⁾, en in 1502 kocht men andermaal een erf met een schuur, gelegen achter

1) Id. 1467, fol. 54.

2) Blafferd H. G. 1474, fol. 28 vs., en 1476, fol. 6 (Cat. H. G. Afd. Boeken III No. 379).

3) Blafferd H. G. 1477, fol. 12 en 23.

4) Vroedschapsresolutie van St. Martijnsavont 1466.

5) Blafferd H. G. 1471—72, fol. 47.

6) Register II O. L. Vrouwengasthuis, fol. 25 vs..

7) Doleantie van 1537, fol. 3 vs. (Cat. H. G. A I No. 8).

8) Register II O. L. Vrouwengasthuis, fol. 73 vs..

9) Ib., fol. 75 vs..

een huis aan de Oude Rijn 1). In 1516 kocht men een huis en erf aan de Oude Rijn, grenzende aan de schuur van het gasthuis 2), en in 1524 van twee huizen daarnaast respektievelik de helft en een vierde deel 3). Wil men beweren, dat het gasthuis aan deze laatste aankopen met het oog op de moeilikheid om een huis te halveren of te vierendelen weinig gehad moet hebben, wat zegt men dan wel van de koopbrieven uit de jaren 1534 en 1535, waarbij het gasthuis zich achtereenvolgens in het bezit stelde van $\frac{4}{11}$ deel, $\frac{1}{11}$ deel, $\frac{2}{11}$ deel, $\frac{1}{22}$ deel en $\frac{1}{11}$ deel van een half huis, gelegen aan de Oude Rijn en aan beide zijden door huizen van het gasthuis begrensd 4)? Men wordt duizelig, als men zich verplaatst in de toestand van iemand, die zich bezitter weet van welgeteld $\frac{17}{22}$ deel van een half of wel $\frac{17}{44}$ deel van een heel huis. Maar we behoeven ons niet ongerust te maken; daar deze aankopen ons alleen uit losse zegelbrieven bekend zijn, mogen we wel aannemen, dat het gasthuis ook de andere delen van deze huizen heeft opgekocht, maar dat de zegelbrieven daarvan, als zoveel andere stukken, verloren zijn gegaan.

Sommige van deze huizen en erven zijn stellig aan het gasthuis getrokken, maar blijkens de rekeningen werd in de 2e helft van de 16e eeuw ook een deel ervan verhuurd. Ook werd één ervan gebruikt voor „velhuys”, d. i. het huis, waar de uit Calais en andere plaatsen aangevoerde vachten voor de lakenindustrie opgeslagen werden. Ik vond dit „velhuys” het eerst genoemd in 1534; een priester werd toen wegens armoede voor zijn leven vrijgesteld van het betalen van een jaarlijkse rente van 2 pond Holl., staande op het „velhuys” van het Vrouwengasthuis 5). Later gebruikte de Admiraliteit van Holland het als bergplaats voor geschut, en blijkens enige beëdigde verklaringen van werklieden uit 1578 werd het bij het in- en uitdragen hiervan zo beschadigd, dat het minstens 10 pond Vlaams aan herstellingen moest kosten 6).

Wij hebben verder geen berichten over de geschiedenis of inrichting van het gasthuis gedurende de middeleeuwen. Voor de 2e helft van de 16e eeuw blijkt een en ander uit de blafferden.

1) *Ib.*, fol. 97 vs..

2) Zegelbrief van 24 Julie 1516; Archief Leiden. Misschien was het dit huis, dat men in 1517 met leien deed dekken; zie Vroedschapsresolutie van 12 April 1518.

3) Zegelbrief van 23 Sept. 1524, Archief Leiden.

4) Zegelbrieven van 28 April, 6 Julie en 3 Oktober 1534, en van 10 Mei en 28 Augustus 1535, Archief Leiden.

5) Zegelbrief van 4 Oktober 1534, Archief Leiden.

6) Origineel op papier van 19 Mei 1578, en idem van 28 Mei 1578, Archief Leiden.

De ontvangsten bestonden toen behalve uit de gewone renten, pachten en huren, uit de kollekten met de bel (in de parochie van het Hogeland) en met de borden (in de St. Pankraskerk), en verder uit toevallige baten als de inbreng van proveniers, erfenissen, verkochte beesten en beestehuiden, en inkomsten van het „velhuys”. Hiertegenover stonden de uit te keren lijfrenten en andere renten, en de uitgaven voor de kerkdienst, de memoriediensten en de huishouding. Over de laatste blijkt niets biezonders: de moeder kreeg weeggeld voor „versche spyse”; en het overige als koren, boter, olie, zeep, zout, azijn, bier, vlees en spck, turf en hout, hooi, raapkoeken en afval voor de kocien en varkens, sloeg men in het groot in. Behalve de uitgaven voor onderhoud van de gebouwen betaalde men nog loon aan drie dienstboden: de stal- en melkmeid („ons moelkelmoer”), de zaalmeid en de keukenmeid. De chirurgijn kreeg een vaste som voor het bezoeken en genezen van de zieken en gebrekkigen, en de grafmaker 2½ stuiver voor elk graf. Omstreeks 1560 liep het aantal graven uiteen van 2 tot 11 per jaar. Vermelding verdient nog, dat de „buurluden” van het gasthuis ieder jaar 25 stuivers kregen voor het naar de kerk dragen van de doden. Aan de armen in het gasthuis werd maandgeld en weeggeld gegeven, en ook waren de meesters gehouden elk jaar vóór St. Thomas met de kerkmeesters van St. Pankras samen aan elk arm mens van de St. Pankrasparochie een oort stuyvers uit te keren.

Over de uitgaven voor de kerkdienst heb ik al gesproken, maar daarbij vermeldde ik nog niet een eigenaardige post van 10 stuivers per jaar voor elke kapellaan van St. Pankras. Zij moesten hiervoor „de memoriën ofte jaergetyden opten stoel vercondigen”, dit is niets biezonders, maar ook moesten ze „voor den ghashuse twoort houden by ziecken ende elders omme goede testamenten desen ghashuse te maccken, dat wel van noode is”. Zulke kleine geschenken aan priesters om iets voor een kerk of instelling van armezorg te „prokureren”, zoals het heet, zijn ook van elders bekend ¹⁾. Het woord van de priester had natuurlijk veel invloed op de zieke, aan wie hij het laatste Oliesel toediende, en hiervan wisten de gasthuismeesters meer listig dan fijngevoelig gebruik te maken; als hun verontschuldiging voerden zij aan, dat het gasthuis de erfenissen zo nodig had. Nog in 1733 zond het stedelik

1) Vgl. voor Utrecht: S. Muller Fz. - Schetsen uit de Middeleeuwen, bl. 255 en 256. Het zorgen voor goede testamenten werd uitdrukkelijk aan alle geesteliken bevolen in de ordonnantie op het armwezen van Karel V van 1531 (Gr. Pl. Boeck I 470, art. XXIII).

bestuur van Leiden aan de notarissen een gedrukte resolutie rond 1), hun voorschrijvend er bij allen, die bij hen testamenten maakten, „op een discreete en vriendelijke wijze” op aan te dringen, dat ze ook de armen en de gasthuizen zouden bedenken, en er vooral bij te voegen, dat hun dit door burgemeesteren bevolen was. Het lijkt ons een vreemd middel, maar iets zal het altijd geholpen hebben.

In de eerste jaren van de 80jarige oorlog raakten de financies van het Vrouwengasthuis hopeloos in de war. Op 21 Des. 1573 bepaalde het gerecht van Leiden, dat alle maaltijden en uitdelingen, die het gasthuis moest houden, voorlopig opgeschort werden 2). Op 20 April 1574 stond Willem van Oranje als stadhouder aan de gasthuismeesters op hun verzoek toe de achterstallige renten niet te betalen 3). Aan de andere kant ontvingen zij ook lang niet alles, wat men hun schuldig was. De ijver van de meesters, die in 1574 en volgende jaren door hun handtekening 4) beloofden elke Vrijdag om 2 uur in het gasthuis aanwezig te zullen zijn, op verbeurte van een stuiver voor elk onnodig en niet van te voren aan de binnenmoeder aangekondigd verzuim, vermocht hiertegen niets. Het gasthuis ging tijdens de beroerten hard achteruit, meer dan de andere instellingen van armezorg in Leiden, wat vooral te wijten was aan het opnemen van een groot aantal proveniers, die maar heel weinig inbrachten 5). Het liep erop uit, dat het gerecht ten slotte besloot het Vrouwengasthuis maar met het Elisabethgasthuis te verenigen. Dit hing samen met een gehele reorganisatie van het armwezen te Leiden na 1577, waarover ik in mijn laatste hoofdstuk uitvoerig zal spreken. Op deze plaats vermeld ik dus slechts, dat het gerecht op 23 Maart 1580 besloot de bewoners van het Vrouwengasthuis in het Elisabethgasthuis over te brengen, en de wizen in het Vrouwengasthuis 6). In 1581 werden de nieuwe meesters en moeders van de twee gasthuizen gekozen 7) „mit last omme ter ordonnantie van Burgermeesteren ende Gerechte beyde de gasthuysse tsamen te brengen, mitten

1) Vroedschapsresolutie van 3 Febr. 1733. Een kopie in de portefeuille Armwezen, Archief Leiden.

2) Gerechtsdagboek I, fol. 142.

3) Origineel op perkament van 20 April 1574, Archief Leiden.

4) Blafferd Vrouwengasthuis 1574 enz., op de eerste bladzijde.

5) Dit wordt uitdrukkelijk gezegd in de oorkonde van 31 Des. 1583, waarbij het gerecht het Vrouwengasthuis overdraagt aan de Heilige Geest (Cat. H. G. A IX No. 136).

6) Gerechtsdagboek A, fol. 134 vs..

7) Dienstboek A, in dato 21 Febr. 1581.

eersten des doenlicken zijnde". Zij haastten zich hiermee echter allerminst, want in 1582 en zelfs in 1583 werden de nieuwe meesters en moeders weer gekozen met precies dezelfde opdracht. De hoofdschuldigen waren hier de meesters van het Vrouwen-gasthuis, die hùn huis niet zo maar te niet wilden laten gaan. Zij waren degenen, over wie het gerecht in de overdrachtsoorkonde aan de H. G. klaagde: „Dan hebben tot onze groote leedwezen bevonden, dat enige van degene, die wy tot de voorsz. overvoeringe expresselicken hadden gelast, ende die deselve zulcx eerende eedshalven gehouden waren geweest te verzorgen ende te doen ende te vorderen, niet alleenlic zulcx ons bevel niet gehoorsacmt en hebben, alst wel behoorde, mer dat die ter contrarie hem jegens soodanige notige, ende voor de huizen vorderlicke, zaecken geopposeert, deselve heymelic verhindert, ooc openbaeric wcdersproocken, ende mitter dact betoont hebben, hoezeer hem tzelve ten onwille was, enige van dien hem ooc sooverre vergetende van de versorginge der huizen, daertoe sy gestelt waren, daeromme terugge te stellen ende naer te laten". De ergste grief tegen hen was, dat ze van de H. G.-meesters voor de gebouwen van het gasthuis een „exorbitante" geldsom eisten, groter dan ze er bij verkoop ooit voor gekregen zouden hebben. Zo bleef de zaak een poos slepen, tot het gerecht besloot er een eind aan te maken. Toen in 1583 een tussentijdse verkiezing van gasthuismeesters nodig was, werd er nog eens ernstig op aangedrongen de huizen spoedig te verenigen, ja het werd zelfs „op correctie" geboden, en ten einde de zaak te bespoedigen werden nu 2 schepenen aangewezen om de gasthuismeesters bij te staan ¹⁾. Zij slaagden er in de vereniging van de beide gasthuizen tot stand te brengen, en sedert 1584 werden jaarliks meesters en moeders gekozen voor het Vrouwen-Lijsbethsgasthuis, zoals het om beide partijen te bevredigen genoemd werd.

De wezen trokken in het oude Vrouwengasthuis, dat in 1607 verbouwd werd. Wat er toen nieuw bij kwam, is het oudste deel van het tegenwoordige weeshuis. Van het Vrouwengasthuis staat dus geen steen meer, en de herinnering eraan is alleen bewaard in de oude boeken en papieren, waaruit ik deze geschiedenis kon samenstellen.

¹⁾ Dienstboek A, in dato 10 Maart 1583. Op 17 Maart 1583 stond het gerecht ook aan deze gasthuizen de opbrengst toe van de oortjes van de aanstaande verpachtingen, van de stad zowel als van het gemene land (Gerechtsdagboek A, fol. 202).

HET SINT ELISABETHSGASTHUIS.

In de 2e helft van de 14e eeuw was Leiden kerkelijk verdeeld in drie parochieën. Zoals wij gezien hebben, kreeg de oudste, die van St. Pieter, al vóór 1276 een gasthuis. De parochie van de St. Pankraskerk, in 1315 gesticht en in 1366 tot kapittelkerk verheven, bezat er een in 1395. Ook de derde parochie, die van Onze Lieve Vrouwe, oorspronkelijk onder Oegstgeest behorend, maar in 1365 tot een afzonderlike parochie verheven, zou spoedig een gasthuis krijgen.

Dit stond in de zgn. Vrouwen Camp, ten N.W. van de Vrouwenkerk, en strekte zich met zijn huizen en erven uit tot de Oude Vest. Wanneer men begonnen is deze huizen te verbouwen en ze in te richten tot een gasthuis, kunnen we evenmin nagaan, als dit bij de beide andere gasthuizen het geval was. Het was immers gewoonte in de middeleeuwen een stichting eerst dan onder de bescherming van de stedelijke overheid te stellen, als de inrichting voltooid en het gebouw in gebruik genomen was. Aangezien nu de stichtingsbrief ¹⁾ van het St. Elisabethsgasthuis van 5 Okt. 1428 dateert, en er geen oudere stukken bekend zijn, waarin het genoemd wordt, mogen we wel aannemen, dat dit gasthuis niet lang vóór 1428 in gebruik is genomen.

Het onderscheidde zich in twee opzichten van de beide andere gasthuizen: 1° was het alleen bestemd voor arme *vrouwen*, en 2° in het bijzonder voor arme *sieke* vrouwen. Het was dus niet uitsluitend bedoeld als gasthuis in de gewone middeleeuwse betekenis van: huis voor gasten of vreemdelingen, maar zeer stellig

1) Zegelbrief van 5 Okt. 1428, Archief Leiden (Inv. Elsevier I 199). Een kopie o.a. in Register I St. Elisabethsgasthuis (Inv. Elsevier I 201), fol. 18 vs.. Afgedrukt bij van Mieris - Leyden I 181. Zie hierachter: Bijlage XI.

vooral als ziekehuis. Toch wijst de bepaling, dat geen arme, ellendige, zieke vrouwen, *waar ze ook vandaan kwamen*, afgewezen zouden mogen worden, crop, dat hier vooral gedacht werd aan arme zwervelingen. Daarbij werden ook bepalingen gemaakt voor vrouwen, die er een of twee nachten zouden slapen. We hebben hier te doen met een verbinding van de begrippen gasthuis en ziekehuis, die de overgang van de betekenis van het ene woord in die van het andere duidelijk maakt.

De stichters van het Elisabethsgasthuis, Jan Dirc Coenenzn. en zijn vrouw, Katrijn Willem Teedenz. dochter, behoorden stellig tot de aanzienlijke Leidenaren. Jan Dirc Coenenzn. komt in oorkonden van de Heilige Geest in 1413 ¹⁾, 1414, 1415, 1419 en 1426 ²⁾ als Heilige Geestmeester, in 1439 als schepen ³⁾, en nog in 1450 als poortmeester ⁴⁾ voor. Daarbij was hij in 1423 kerkmeester van de St. Pieterskerk ⁵⁾, in 1426 huiszittenmeester van de Vrouwenparochie ⁶⁾, in 1427 hooman van de stad Leiden ⁷⁾, en in 1431 gasthuismester van het Katrijnengasthuis ⁸⁾. Zowel in het bestuur van de stad als in dat van de instellingen van armezorg heeft hij in zijn tijd dus een woordje mee te spreken gehad. Wat zijn beroep was, blijkt niet. Zijn vader was waarschijnlijk de Dirc Coenen, die bekend is uit een proces over zijn, door een buurman met heet water begoten en daardoor gekwetste hond ⁹⁾, en uit een ander over een al of niet verkocht bed ¹⁰⁾, in welke beide gevallen hij in het gelijk gesteld werd. Maar dit doet weinig ter zake. Er zijn over het Elisabethsgasthuis inderdaad belangrijker dingen te vertellen, want niet alleen vertoont het een type, afwijkend van het gewone, maar het is ook het enige gasthuis van Leiden, waarvan we een even uitvoerig als eigenaardig reglement bewaard hebben. Hoewel er geen jaartal bij staat in het register, dat ermee begint, blijkt uit alles, dat het dadelik bij de stichting

1) Cat. H. G. Register B 1, fol. 117.

2) Cat. H. G. A, portef. V, No. 46, 48, 53 en 56. In de Tresoriersrekening van Leiden van 1434 komt hij ook als schepen voor, en in de lijst bij van Heussen (Oudh. v. Rhijnl., Voorreden) ook nog in 1436.

3) H. G. AV, No. 64.

4) Cat. H. G. Register B 2, fol. 180°. Hij was in 1449 gekozen; zie Oudh. v. Rhijnland, Voorreden.

5) Register Leprozen (Inv. Elsevier I 196, No. 2), fol. 4.

6) Register I Elisabethsgasthuis, fol. 1.

7) Tres. rek. 1427, fol. 8.

8) Rek. Matr. g. 1432, fol. 1.

9) Zoenboek A (hs. Archief Leiden), fol. 17 vs.. Bij P. J. Blok - Leidsche Rechtsbronnen uit de M. E., bl. 7.

10) *Ib.*, resp. fol. 23 en bl. 8.

gemaakt moet zijn. Maar alvorens dit reglement te bespreken moet ik eerst nog een en ander aanstippen uit de stichtingsbrief.

Schout, schepenen en raad van Leiden verklaren hierin de door Jan Dirc Coenenzn. en zijn vrouw gekochte en vertimmerde huizen in bescherming te nemen, en ze volgens begcerte van de genoemde personen te bestemmen tot een gasthuis voor arme, ellendige, zieke vrouwen „in der eeren der heiliger Drievoudicheit, der gebenedider moeder Goids der maget Marien, ende der heiliger vrouwen Sinte Elysabeth”. Om er zeker van te zijn, dat men in dit gasthuis de werken van barmhartigheid zal volbrengen, hebben de stichters om te beginnen ook nog 4 koeien en 100 gouden Vrancrixen cronon gegeven. De stichting is gedeeltelik onder de hoede gesteld van de stad, gedeeltelik onder die van de rektor en de ministra van het klooster van St. Margriet bij Leiden. De stad zal ook voor dit gasthuis twee meesters benoemen, die het moeten helpen besturen, en voor de arme zieke vrouwen de bede moeten doen in de Vrouwenkerk, zo vaak de godshuismeesters daar gelden inzamelen voor de kerk. De rektor en de ministra van het klooster zullen drie of vier „devote conscienciose” maagden of weduwen aanwijzen, die evenals de andere bewoonsters van het klooster onder hen zullen staan, maar die in het gasthuis zullen wonen om er voor het huishouden en de zieken te zorgen. Eenmaal per jaar, met Pasen, moeten ze biechten bij de kureit van de Vrouwenkerk of zijn plaatsvervanger, en daar het Heilige Sakrament ontvangen, en op de drie andere grote feestdagen moeten ze in die kerk hun offeranden brengen of zenden. Ten slotte vermeldt de brief nog drie privilegieën, die evenals aan de beide andere gasthuizen nu ook aan dat van St. Elisabeth worden toegestaan: 1°. de goederen van hen, die in het gasthuis sterven, komen aan de stichting; 2°. op wat aan het gasthuis bij testament wordt vermaakt, heeft het 't volste recht; 3°. het wordt vrijgesteld van alle belastingen.

Door de oorkonde van de stad is een andere gestoken, waarbij Coenraat Janszn. priester en Katrijn Woutersdochter, rektor en ministra van het klooster van St. Margriet, voor zich en hun opvolgers beloven zich strikt aan de bepalingen van de stichtingsbrief te zullen houden. Hoe de stichters ertoe kwamen het gasthuis juist onder het klooster van St. Margriet te stellen, blijkt uit een aantekening onder de kopie van deze oorkonden in het oudste register ¹⁾. Jan Dirc Coenenzn. liet daar inschrijven, dat hij en zijn

1) Register I St. Elisabethsgasthuis, fol. 20 vs..

vrouw niet wisten, of ze hun stichting onder toezicht van de stad Leiden of onder dat van de een of andere broederschap zouden stellen. Zij hadden toen de raad ingewonnen van de vrome en eerbare maagd Katrijn Woutersdochter, ministra van het klooster van St. Margriet. Deze wist niets beters dan het gasthuis toe te vertrouwen aan de zorg van de stad Leiden en van haar klooster, en deze raad leek Jan Dirc Coenenzn. en zijn vrouw zo goed, dat ze die dadelik opvolgden. Het is niet onwaarschijnlijk, dat dezelfde Katrijn ook de hand heeft gehad in het samenstellen van het reglement ¹⁾, waarin nauwkeurig bepaald werd, hoe men de zieken moest behandelen.

In de eerste plaats: met goedertierenheid en barmhartigheid. Het geestelike vooropstellend, spreken de stichters van het gasthuis onmiddellik hierna de wens uit, dat men de zieken er dikwels toe zal opwekken te denken aan het lijden van Christus, hem te prijzen en te danken, voor wat er aan hen gedaan wordt, en door zijn voorbeeld geduld en andere deugden te leren. Wel wat prozaïes staat dadelik hierna in dezelfde paragraaf, dat men er vooral voor moet zorgen, dat de zieken altijd schoon linnengoed hebben. Eerst dan volgt een bepaling, die eigenlijk vooraf had moeten gaan, over de soort mensen, die men in het gasthuis zou mogen opnemen, n.l. volstrekt géén proveniers, maar alleen zieken, zó zwak, dat ze hun parochiekerk niet meer konden bereiken en hun levensonderhoud niet meer konden verdienen of bij elkaar bedelen. Maar zodra ze sterk genoeg zijn om dit weer te doen, zo luidt het voorschrift, moet men ze uit het gasthuis zetten, hun alles teruggevend wat zij erin meebrachten. Iedereen zonder onderscheid, mits voldoende aan deze voorwaarden, moet opgenomen worden, zolang de geldmiddelen van het gasthuis het toelaten.

Van de zieken wordt geëist, dat ze minstens vijfmaal per jaar, bij gelegenheid van de grote feestdagen van de kerk, zullen biechten, en men moet al zijn best doen om ze over te halen dan ook het Heilige Sakrament te ontvangen. Hierop volgen uitgebreide bepalingen voor de voeding en verzorging van de zieken, voor het personeel, voor de gasthuismeesters, en voor het huishoudelijk en financieel beheer. De eerste geven ons een goede kijk op de inrichting van een middeleeuws gasthuis.

In haar proefschrift *De Maaltijd en de Keuken in de Middeleeuwen* ²⁾ komt dr. Florence Baudet tot het besluit, dat onze

1) *Ib.*, fol. 7. Zie hierachter: Bijlage XII.

2) Uitg. bij A. W. Sijthoff - Leiden; aldaar bl. 2 en 3.

voorouders niet meer dan twee maaltijden per dag gebruikten. Waar gesproken wordt van „enen ontbitene” mogen wij daaronder, naar haar mening, geen derde maaltijd, overeenkomend met ons tegenwoordig ontbijt, verstaan. Voor het St. Elisabethsgasthuis geldt dit beslist niet. Integendeel: er werd daar aan de zieken vaker voedsel verstrekt dan in een gewoon Hollands huishouden tegenwoordig het geval is, en daarbij was het steviger kost dan waar wij aan gewend zijn. Het begon 's morgens met een ontbijt. Alle zieken hadden bij hun bed korfjes hangen, die de moeder 's morgens vroeg moest gaan schoonmaken. Daarna ging ze rond met een grote korf, waaruit ze aan ieder vers brood, bier, kaas, boter en melk, of bierenbrood ¹⁾ gaf, zoveel als men maar hebben wilde. Met name van het brood, de kaas en de boter mochten de zieken zoveel in hun korfjes nemen, als ze die dag meenden te kunnen opeten. Voor het geval, dat ze hun eetlust te laag aangeslagen hadden, moest de moeder vóór het avondeten nog eens met de korf rondgaan om weer de gewenste hoeveelheden brood, bier, kaas en boter uit te delen. Er zal wel niemand willen beweren, dat dit minder op een maaltijd leek dan ons tegenwoordig ontbijt. En behalve dit had men een vast avondeten, dat uit het overgebleven of opnicuw verstrekte brood met kaas, boter en bier als bijzaak, maar in hoofdzaak uit gekookte karnemelk of zoetemelk met geroosterd brood erin bestond; voor de liefhebsters was er ook weer bierenbrood. Vol moederlike zorg was voorgeschreven, dat men de karnemelk, zodra die lauw begon te worden, goed moest omroeren en weer opkoken, opdat ze goed zou zijn voor de zieken. — En nu schrikt men waarlik van de eetlust van middeleeuwse zieke vrouwen, als men leest, dat er behalve deze kleinere maaltijden op twee dagen van de week, n.l. op Zondag en de ene week op Dinsdag, de andere op Donderdag, nog twee hoofdmaaltijden met vlees werden verstrekt, 's morgens en 's avonds een. De andere vijf dagen kwam hiervoor 's middags één hoofdmaaltijd in de plaats. Nemen we aan, dat het ontbijt 's morgens in de vroegte om 6 of 7 uur werd gebruikt, het avondeten om 8 of 9 uur, dan zal de ochtendmaaltijd om 10 of 11 uur, de avondmaaltijd om 5 of 6 uur gehouden zijn, en de middagmaaltijd om een uur of één. In geen geval zouden deze zieke vrouwen het recht hebben op hun nakomelingen, die zich drie à vier maal daags voeden, met minachting neer te zien ²⁾!

1) D.i. een soort biersoep.

2) Vgl. hiervoor Baudet - De Maaltijd en de Keuken, bl. 3.

Ook voor de hoofdmaaltijden was nauwkeurig bepaald, wat er gegeten moest worden. In de eerste plaats kregen de zieken altijd bier en tarwebrood, maar het overige verschilde naar de dagen van de week. De morgenmaaltijd van Zondag en die van Dinsdag of Donderdag bestond uit gebraden vlees, n.l. uit eendvogels, schape-, lams-, kalfs- of varkensvlees, kippen of ganzen. Alles moest opgediend worden in een hoeveelheid, evenredig aan het aantal zieken. Dat de porties niet heel groot waren, zou men opmaken uit wat bepaald was over het braden van eendvogels. Dan moest men rekenen, dat één volwassen eendvogel genoeg was voor 8 personen, een kleinere voor 6, en een vogel wat groter dan een taling ¹⁾, voor vier. Op deze zelfde dagen bestond de avondmaaltijd uit gekookt vlees, behalve in de twee weken na Pasen, wanneer de zieken 's avonds geen vlees maar eieren kregen, als ze die hebben wilden. — De middagmaaltijd van Maandag en die van Dinsdag in de ene, van Donderdag in de andere week, was zeer uitgebreid. Hij bestond n.l. uit vers gekookt vlees met „pottactse” ²⁾, aangevuld door spek en gezouten vlees. Natuurlijk verviel het vlees in de vasten. — Het eenvoudigst waren de middagmaaltijden van Woensdag, Vrijdag en Zaterdag. Dan kregen de zieken vis of eieren met „pottaetse”, en daarbij zuivel. Men mocht in de regel maar één vissoort geven, behalve op dagen, dat de kerk het gebruik van zuivel verbood. In de vasten kregen degenen, die geen zuivel aten, 's middags en 's avonds gekookte vis en gebraden of gebakken „spise in die panne” ³⁾, en daarbij fruit en wittebrood ⁴⁾. — Men mocht altijd iets extra's geven aan ernstige zieken of lijdsters aan bepaalde kwalen. Voor het bedienend personeel golden deze bepalingen ook, maar zij kregen op de dagen met twee maaltijden alleen 's avonds vlees of wildbraad en 's morgens niet. Als een kleine trek van waarlijk liefdevolle zorg kan hier nog aan toegevoegd worden: dat men de zieken het eten eerst mocht afnemen, als ze het zelf kwijt wilden wezen; en als een staaltje van overdreven zucht om alles te reglementeren: dat men elke middag onder de zieken moest

1) D.i. de kleinste inheemse zwemecnd.

2) Hieronder wordt meest verstaan: warmoes, erten of bonen.

3) Het is mij niet recht duidelijk, wat we hieronder te verstaan hebben. Vlees zal het hier wel niet zijn, en spise betekent gewoonlijk: vlees, wildbraad of vis.

4) De lezing van het Hs. is hier stellig bedorven, maar ik zie geen kans die op bevredigende wijze te herstellen: er was n.l. blijkbaar ook iets bepaald voor degenen, die niet vastten.

rondgaan met een pot met mosterd, waaruit ze zich naar verkiezing konden bedienen.

Op de paragrafen over de voeding volgen er in het reglement enige over de verpleging. In het huis, waar de zieken lagen ¹⁾, was altijd een „sicke marthe” ²⁾ om de vrouwen te wassen, de bedden op te maken en de zieken in alles behulpzaam te zijn. Wanneer dit niet haar hele dag in beslag nam, bracht zij voor het overige haar tijd door met het verrichten van andere vrouwelijke bezigheden, die ze te doen vond. Wanneer het nodig was, dat er gewaakt werd, wees de moeder hiervoor twee personen aan, van wie de ene vóór en de andere ná middernacht de waakbeurt vervulde. Er werd nauwkeurig op gelet, dat de ene vroeg genoeg naar bed ging, en de andere laat genoeg opstond om haar behoorlijke portie slaap te krijgen. Was er een ernstige zieke die niet door één persoon opgetild of verlegd kon worden, of was er meer te wassen dan één mens af kon, dan voegde de moeder aan de verpleegster een hulp toe. In bijzondere gevallen moesten alle leden van het personeel elkaar helpen, onverschillig aan welk werk, in het belang van het gasthuis. Behalve de vermaning om in het algemeen alles te doen, wat voor het welzijn van de zieken nodig was, kregen de verpleegsters nog in het bijzonder de opdracht om 's winters het bier voor de zieken een beetje te warmen, hun hete kruiken aan de voeten te leggen, hun hoofden en voeten te wassen en hun nagels te knippen, alles opdat „dat lof Gods ende minne ons evenmensen ymmer volbracht worde”.

Aan de vreemde zwervelingen, die maar een of twee nachten in het gasthuis bleven, behoefde de moeder alleen 's winters, van Allerheiligen tot Sint Pieter, 's avonds een schotel „pottaetse” voor te zetten; in de zomer werd dit behalve in bijzondere gevallen ³⁾ onnodig geoordeeld. De zwervelingen kregen wel altijd voetwater, of men waste hun liefderijk de voeten; en wanneer het koud en donker was, werd voor vuur en licht gezorgd.

Elke Zondagmiddag na het eten moest de moeder het reglement aan het personeel voorlezen of laten voorlezen, opdat de beschikkingen van de stichters van het gasthuis goed onthouden en uitgevoerd zouden worden. Zij zal dit wel niet als haar aangenaamste plicht beschouwd hebben, en er is alle reden om te veronderstellen, dat men deze paragraaf uit het reglement (en daarmee tevens

1) Ook dit gasthuis bestond uit verschillende gebouwen, zoals wij gezien hebben.

2) Hier heeft men de naam Martha, later verbasterd tot maerte, nog bijna ongeschonden.

3) Misschien gaf men dan alleen eten, als iemand flauw viel van de honger of zo iets.

verscheidene andere) wel gauw vergeten zal hebben. Verder ging de moeder ter markt, zorgde zij, dat het eten goed werd klaargemaakt, zodat de zieken er wel bij voeren, en diende zij het op. En eindelijk had zij het toezicht over de hele huishouding en over alle goederen van het gasthuis.

De verplichtingen van de gasthuismeesters waren weer heel andere. Ten eerste moesten ze, zoals in de stichtingsbrief bepaald was, de bede voor het gasthuis doen in de Vrouwenkerk. Vroeg iemand om in het gasthuis opgenomen te worden, dan onderzochten zij met de moeder samen, of het nodig was, en schreven de bezittingen en schulden, aktieve en passieve, van de nieuwe zieke op, om haar bij haar vertrek alles precies terug te kunnen geven. De moeder mocht buiten de gasthuismeesters om geen kleren van de zieken verkopen, en als er iemand gestorven was, hield men boelhuis van de nagelaten goederen, of ontbood een uitdraagster om aan deze te verkopen, wat men zelf niet nodig had. Wekelijks droegen de moeder en het overig personeel aan de gasthuismeesters het geld af, dat hun voor de zieken gegeven was. De melk, die men in het gasthuis niet gebruikte, werd verkocht, en de opbrengst hiervan viermaal per jaar door de moeder aan de gasthuismeesters verantwoord. Toen men het huishouden in het gasthuis eerst begon, kreeg de moeder 20 cromsteerten om daarvan een week lang de dagelijkse kost en andere kleinigheden te betalen; dit bleef zo van week tot week, maar als het aantal zieken toenam, konden de gasthuismeesters de som verhogen. Zij haalden dit geld iedere Zondag uit een kist in het gasthuis, waarin zij viermaal per jaar het geld van de bede stortten, dat zij eerst in de kerk in een bus hadden bewaard; natuurlijk werd dit geld geteld en de som ervan geboekt. Als de bede niet genoeg opleverde voor het weegeld van de moeder, werd dit uit andere fondsen betaald. De gasthuismeesters voerden overigens het geldelijk beheer, zoals dat in de andere gasthuizen gebeurde, en hielden over alles het oppertoezicht. Eens of tweemaal in de week gingen ze onder de zieken rond om te horen, of hun iets ontbrak, waarin zij konden voorzien, bij welke gelegenheid ze de zieken ook over God en zijn goedheid moesten spreken.

Ziehier de hoofdzaken van het reglement, dat ons zo'n aardige kijk geeft op een middeleeuws gasthuis.

Men zou kunnen denken, dat Jan Dirc Coenenzn. en zijn vrouw na het vaststellen van deze bepalingen hun handen van hun stichting aftrokken. Maar dan vergist men zich, want nog in 1456, dus 28

jaar later, komt Jan Dirc Coenenzn. in de papieren van het gasthuis voor. Blijkbaar heeft hij niet begeerd zelf gasthuismeester te worden, want hij wordt verschillende keren met twee gasthuismeesters samen genoemd. Maar hij gaf herhaaldelijk blijk van zijn grote belangstelling in de bloei van het gasthuis, en wel vooral door het schonken van landerijen of renten. Al in 1429 gaf hij 2 morgen land onder Leiderdorp ¹⁾; dit was echter geen nieuwe gift, maar diende ter aflossing van de 100 gouden Vrancrixen cronnen, die in de stichtingsbrief beloofd waren. Het St. Elisabethsgasthuis behoefde zeker geldelijke steun in het belang van de zieken, maar het miste nog iets, wat het in de ogen van een vroom katholiek veel meer nodig had dan geld, n.l. een kapel. Het was dan ook de eerste zorg van Jan Dirc Coenenzn. zijn stichting daarmee te verrijken.

In 1432 was het zover, dat een overeenkomst over de kerkdienst getroffen kon worden met heer Jan van Epe, kureit van de Vrouwenkerk ²⁾; als vertegenwoordigers van het gasthuis traden daarbij eigenaardig genoeg niet de door de stad aangestelde gasthuismeesters, noch de rektor en de ministra van het klooster van St. Margriet op, maar alleen de stichters. Men zou in het St. Elisabethsgasthuis een altaar mogen wijden, en daarop elke dag één mis laten bedienen. Klokgelui mocht het beginnen van die mis door de Vrouwenparochie verkondigen, behalve op Zondagen en op grote kerkfeesten, als in de parochiekerk 's morgens onder de eerste mis gepreekt werd; ook als er een dode was in de Camp tussen de St. Jozefs- en de Calslaghensstegen mocht de klok van het gasthuis niet geluid worden. Wilden vrome priesters „uut devocien” op één dag meer missen in de kapel lezen, dan moest dit ook in stilte gebeuren. De gewone dagelijkse mis was voor ieder toegankelijk, en moest afgelopen zijn, als de klok van de Vrouwenkerk begon te luiden voor de hoogmis. Het gasthuis zou twee grote feestdagen hebben: St. Elisabeth en de kermisdag, die gevierd mochten worden door het zingen van de vesper aan de vooravond, en het houden van een zingende mis met preek op de dag zelf. Bij deze feesten zou de kureit zelf of zijn vertegenwoordiger als priester optreden, en hiervoor kreeg hij 's avonds zowel als 's morgens het offergeld. Wilde men een koor laten zingen, dan moest het gasthuis dit bekostigen. Verder moest aan de kureit of zijn plaatsvervanger dezelfde „gunst ende reverencie” bewezen worden, als in het Katrijngasthuis op grote feestdagen aan de kureit van

1) Register I St. Elisabethsgasthuis, fol. 15 vs..

2) Ib., fol. 21. Zie hierachter: Bijlage XIII.

St. Pieter ten deel viel: zoals we gezien hebben, bestond dit v.n.l. hierin, dat hij op wijn onthaald werd. Er mocht in het gasthuis alleen gepreekt worden na de middag, of na de avonddienst, mits er in de parochiekerk niet gepreekt werd. Men kreeg verlof zelf water te laten wijden om hiermee de zieken, en allen die de mis bijwoonden, te besprenkelen. De kureit zou op het gasthuis letten, opdat alles goed mocht gaan „totten love Gods ende der armer ellendigher sieken behoef”, en hiervoor jaarliks op Allerheiligen twee lood fijn zilver of de waarde daarvan ontvangen. Hiervoor gaven de stichters aan het gasthuis een jaarlijkse rente van 3 pond; en ook schonken ze in 1432 nog 3 morgen land onder Oegstgeest ¹⁾ om uit de opbrengst hiervan ééns per week in de kapel een preek te doen houden.

Op 12 Jan. 1433 ²⁾ werd het altaar door de wijbisschop Egidius van Rose ³⁾, op gezag van bisschop Zweder van Kuilenburg ⁴⁾, gewijd onder verlening van een afaat van 40 dagen aan al wie het gasthuis op de kermisdag of op de feestdagen van de schutpatronen van het altaar zou bezoeken, en zijn gaven zou offeren. De kermisdag werd vastgesteld op de Zondag vóór de geboorte van Johannes de Doper, en het altaar gewijd aan de H. Drie-vuldigheid, het H. Kruis, de maagd Maria, de apostelen Matthaëus en Johannes, St. Christophorus, St. Egidius de belijder, St. Elisabeth en St. Dorothea. Op dezelfde tijd beloofden de broeders van het klooster St. Hiëronymusdal (Lopsen) bij Leiden, dat zij van hundertwege ten eeuwigen dage wekelijks een mis in het gasthuis zouden lezen of doen lezen, tenzij het om dringende redenen onmogelijk was. De gasthuismeesters zouden hierop toezicht houden, en er met het klooster samen voor zorgen ⁵⁾.

Zo was de kerkdienst naar behoren ingericht, en konden Jan Dirc Coenenzn. en zijn vrouw er gerust op zijn, dat zij genoeg werken van barmhartigheid hadden volbracht om er hun eigen zielsrust en die van hun ouders en vrienden mee te verdienen. Want dat dit laatste ook hun niet onverschillig was, lieten zij verklaren in een schepenbrief van 1435, die diende om verschillende giften van renten, huizen en land aan het gasthuis te bevestigen,

1) Ib., fol. 14.

2) Ib., fol. 23.

3) Dit is een dyocese in Slavonië.

4) Vgl. noot 1 op bl. 91.

5) Register I St. Elisabethsgasthuis, fol. 23 vs.. Volgens Acquoy — Het Klooster te Windesheim III 148 — komt Lopsen eerst in 1450 voor; hier vinden wij het dus al 17 jaar vroeger.

en te bepalen, dat ze onvervreemdbaar zouden zijn ¹⁾. In ruil hiervoor moesten de gasthuismeesters aan de kureit van de Vrouwenkerk een pond aan jaarlijkse rente uitreiken, en ook de reeds genoemde 2 lood fijn zilver voor de bewezen gunst en nog te bewijzen diensten. Men kan dit stuk beschouwen als een aanvulling van de stichtingsbrief, want hierin werden aan de gasthuismeesters nog enige verplichtingen opgelegd, die in het stuk van 1428 niet genoemd waren. In 1433 was n.l. aan het klooster van St. Margriet door de stichters van het gasthuis een huis met erf naast het klooster in eeuwige pacht gegeven ²⁾. De zusters hadden daarvoor op zich genomen jaarliks een op dat huis staande pacht van 35 oude boddreger te betalen, en verder tweemaal per jaar aan het gasthuis levensmiddelen uit te reiken, n.l. telkens vier achtendeel beste witte of groene erten, en daarbij de ene keer vier pond grasboter en de andere keer drie pond raapolie. Behalve de andere schenkingen werd nu ook deze gift in de schepenbrief van 1435 bevestigd, maar hiertegenover stond als nieuwe verplichting een geregelde uitkering aan arme huiszitten. Over de betrekking, waarin de stichters van het Elisabethsgasthuis tot de huiszitten van de Vrouwenparochie stonden, zal in een volgend hoofdstuk gesproken worden. Op deze plaats zij alleen vermeld, wat de gasthuismeesters voor die huiszitten moesten doen. Elk jaar op Allerzielendag (2 Nov.) zouden ze 20 el wollen laken (van ± $\frac{1}{4}$ Rijns-gulden de el) uitdelen, aan niemand meer dan $\frac{1}{2}$ el, en op St. Lebuïnusdag (12 Nov.) 30 paar mans-, vrouwe- of kinderschoenen aan arme huiszitten, die geen laken gehad hadden. Verder moesten ze 's winters van St. Elisabeth (19 Nov.) tot Pasen aan hoogstens 50 personen tweemaal per week warm eten verschaffen. Dit gebeurde in de gewone tijd elke Dinsdag en Donderdag, en een portie bestond dan uit een potje pottaetse (warmoes of erten) met $\frac{1}{2}$ vierendeel spek, maar in de advent voor Kerstmis en in de vasten gebeurde het op Woensdag en Vrijdag en de portie bestond uit een potje pottaetse met een haring of een andere vis. Uitdrukkelijk was bepaald, dat dit alles alleen bestemd was voor armen, die niet in de kerken of bij de huizen gingen bedelen.

Behalve de in deze brief vermelde giften hadden de stichters aan het gasthuis nog andere dingen geschonken, die ze niet beschreven wilden hebben. In het register lieten ze echter onder

1) Ib., fol. 12.

2) Origineel van 7 Sept. 1433 (Inv. Elsevier I 199). Opgenomen in Register I St. Elisabethsgasthuis, fol. 27 vs.,

deze brief aantekenen ¹⁾, dat ze o. a. ook nog meer dan 70 Phil. schilden hadden gegeven voor een toestel om zelf bier te brouwen („broutou”), en meer kleinigheden. Verder had Katrijn, de vrouw, samen met haar vriendin Griet, Pieter Pelsers, een zilveren beker van ± 7 lood gegeven om de zieken daaruit te laten drinken, wanneer ze wijn of een andere drank, kostbaarder dan bier, kregen. Deze beker mocht nooit verkocht worden. Maar ook hiermee hield de zorg van de stichters voor hun gasthuis nog niet op. Al in 1436 komt Jan Dirc Coenenzn. weer tweemaal in de schepenbrieven voor: eerst kocht hij „tot Sinte Lijsbetten ghashuys behoef in den Camp” een morgen land onder Voorschoten ²⁾. Het blijkt niet, of hij dit land met zijn eigen geld of uit de fondsen van het gasthuis betaalde. Later gaf een priester hem „tot Sinte Lijsbetten gashuis behoef” een schepenbrief van de helft van 3 morgen land onder Voorschoten ³⁾. In het laatste geval, en misschien ook in het eerste, trad hij dus in de rechten van de gasthuismeesters, hoewel niet uitdrukkelijk bepaald was, dat hij dit zou mogen doen. Bij de stichting van het Vrouwengasthuis hielden Claes Rengher en zijn vrouw het beheer voor hun leven aan zich; eerst na hun dood werden gasthuismeesters benoemd. Blijkbaar beschouwde men het bij de stichting van het Elisabethsgasthuis al als van zelf sprekend, was het dus onbeschreven recht, dat de stichters bij hun leven dezelfde rechten hadden als de gasthuismeesters.

In 1437 gaf Jan Dirc Coenenzn. weer twee jaarlijkse renten aan het gasthuis ⁴⁾. Hij had in 1435 een molenwerf met erf aan de Rijndijk verkocht aan de broeders van het klooster in de Waard, maar hierop waren 3 jaarlijkse renten blijven staan: een van 2' schell. voor de Heilige Geest, een van 24 schell. voor de pastoor van de Vrouwenkerk, die Jan Dirc Coenenzn. in 1437 terugkreeg, en een van 53 schell. en 4 penn. voor hemzelf. Deze laatste twee renten waren het, die hij in 1437 aan de gasthuismeesters overgaf. Of hij de in 1439 gekochte twee morgen land onder Oegstgeest ⁵⁾ zelf betaalde, blijkt niet; wèl dat hij toen weer voor het gasthuis optrad. In 1444 kocht hij met de gasthuismeesters samen een rente van 10½ gouden Wilh. Holl. schild ⁶⁾; schoon het er niet

1) Register I Elisabethsgasthuis, fol. 13 vs..

2) Ib., fol. 28.

3) Ib., fol. 29.

4) Ib., fol. 29 en 29 vs.. De 2e ook in origineel met transfix, resp. van 14 Mei 1435 en 8 Maart 1437, Archief Leiden.

5) Ib., fol. 26.

6) Ib., fol. 32. Ook origineel van 21 Okt. 1444, Archief Leiden.

bij staat, blijkt wel, dat hij zijn helft aan het gasthuis afstond. In 1455 schonk hij aan het gasthuis als onvervreemdbaar eigendom een stuk land onder Oegstgeest ¹⁾. Zijn vrouw was toen overleden, want zij wordt in deze brief „Katrijn, sijn wijf, saliger gedachten” genoemd. Nog ééns, in 1456, gaf hij „in rechter aelmisse ende puymentelic om Goids willen Sinte Lijsbetten gasthuys totter armen behoef” een erf aan de Nieuwe weg ²⁾. Niet lang daarna zal hij gestorven zijn.

Na zijn dood werd het aantal van de gasthuismeesters tot drie uitgebreid, en in het begin van de 16e eeuw tot vier; ja, zelfs eigenlijk tot vijf. Volgens het Register der smalle diensten werden n.l. voor het Elisabethsgasthuis jaarliks vier meesters gekozen „mitten superintendent”. Zo'n superintendent komt bij geen van de andere instellingen van armezorg voor, en de vraag rijst dus, waarom hij juist voor dit gasthuis nodig was. Het lijkt mij niet onwaarschijnlijk, dat hij in latere jaren de plaats heeft ingenomen, hetzij van de rektor en de ministra van het klooster van St. Margriet, hetzij van de kureit van de Vrouwenkerk. Beider toezicht over het gasthuis was gevraagd, maar uit de overgebleven bescheiden bleek mij maar ééns, dat de kureit zich er ook werkelijk mee bemoeid heeft. In het begin zullen ze dit wel meer gedaan hebben, maar het moet lastig geweest zijn, dat hun bevoegdheid niet precies was omschreven tegenover die van de gasthuismeesters. Toezicht oefenen op deze was onnodig, daar dit van stadswege gebeurde. De onderstelling lijkt mij niet al te gewaagd, dat het gerecht daarom ten slotte hun taak heeft overgenomen door het aanstellen van een superintendent. Blijkens het Register der smalle diensten werden voor het Elisabethsgasthuis in 1515 jaarliks ook al twee moeders of regentessen gekozen.

De bezittingen bleven toenemen door erfenissen en schenkingen. Uit de schepenbrieven blijkt niet veel hiervan, maar de memorieboeken zijn daar om te bewijzen, dat ook dit derde Leidse gasthuis ruim zijn aandeel kreeg in de liefdegaven, die voor de schenkers de weg naar de hemel moesten effenen. Ook bleef een register bewaard van de personen, voor wie gebeden moest worden; het bevat vele honderden namen ³⁾. Het is eenvoudig onmogelijk, dat men ooit al deze personen in de gebeden bij name zou hebben herdacht; men moet er zich wel met een algemene vermelding

1) Ib., fol. 34 vs. Ook origineel van 29 Des. 1455, Archief Leiden.

2) Ib., fol. 36. Ook origineel van 5 Jan. 1456, Archief Leiden.

3) Hs. op perkament; Inv. Elsevier I 201, No. 3.

afgemaakt hebben, al was dit in strijd met de bedoeling van de schenkers. Al bij het leven van Jan Dirc Coenenzn. kreeg het Elisabethsgasthuis van anderen enige geschenken in landerijen ¹⁾ en geld ²⁾, zonder dat hiervoor bepaalde verplichtingen werden opgelegd. Er zijn mij ook twee giften in natura bekend, n.l. van een bed van twee el breed met een deken, in 1435 door Alijt, Jan Poeszs. ³⁾, en van een bed met een deken en twee lakens, in 1497 door Gheertruyt Zeghersdochter vermaakt ⁴⁾. In 1453 besprak Ermgairt, de vrouw van Airnt van Rollant, aan het Elisabethsgasthuis jaarliks op Witte Donderdag een stoop rijnwijn, te halen uit het Katrijngasthuis ⁵⁾, evenals zij dit voor het Vrouwen-gasthuis had gedaan. Dat dit niet de enige vaste uitdeling aan de zieken bleef, bewijzen de beide Memorieboeken ⁶⁾. Het jongste en meest volledige van de twee werd in 1511 door meester Jacob Claeszn. in die Houtstraet geschreven, die het nodig vond vóórin twee vermaningen te plaatsen: „Item of daer yemant waer, die den armen in dit gasthuys versien woude mit haren aelmissen ende in dit boeck begeert te staen, so versintet wel, eer ghi dat in tboeck laet setten, dat men elc set in sijn maent ende op sinen dach, daer hy tbegeert, of desen boeck sal weder dwalen, als hy weleer ghedaen heeft”; en „Item wat men in desen boeck set, dat laet uut eenre hant setten of van enen, die wel scriven can, want men soude den boeck mit alle man dairin te brabbelen”. Blijkens dit boek hadden de zieken in de eerste helft van de 16e eeuw 18 maal per jaar recht op wijn, gewoonlijk rijnwijn of romenije, 14 maal op een maaltijd van gebraden vlees of vis en wittebrood met wijn, 9 maal op wittebrood of bollen alleen, en 5 maal op wittebrood met wijn. Hierbij kwamen dikwels nog maaltijden, die maar ééns, kort na de dood van een erflater, gegeven moesten worden. Tegenover de uitdelingen stond 4 maal de verplichting om memoriediensten te houden in de gasthuiskapel.

Het oudere Memorieboek is veel minder volledig, maar van waarde is hierin een lijst op papier van de in het Elisabethsgasthuis te houden missen. Terwijl maar twee testamenten bewaard zijn,

1) In 1442 van heer Geryt die Wit (Register I Elisabethsgasthuis, fol. 30 vs.) en in 1452 van Gheertruut, Jan Dirczsz. wed. (ib. fol. 45).

2) In 1445 van Jacop Henricszn. (Zegelbrief van 1445, Archief Leiden).

3) Register Huiszitten v. St. Pieter (Arch. Huiszitten A No. 1), fol. II (rechts).

4) Zegelbrief van 13 Sept. 1497, Archief Leiden.

5) Register I Elisabethsgasthuis, fol. 35.

6) Hss. op perkament, Archief Leiden. In de Inventaris Elsevier I 196 worden ze verkeerdelijk genoemd als No. 3 en 4 van de Leprozenboeken.

waarbij missen geschonken werden ¹⁾, leert deze lijst ons, dat men er langzamerhand 8 per week vast had gekregen. De eerste was de mis, bij de stichting van de kapel door de regulieren van Hiëronymusdal beloofd; hiervoor was geen vaste dag bepaald. Twee missen waren afkomstig van de stichters: de Woensdagse van Jan Dirc Coenenzn. en de Zaterdagse van zijn vrouw. De mis op Zondag was die van Claes Stevenszn., die van Maandag en Dinsdag kwamen beide van Willem van Leeuwen mitten sinen, de mis van Donderdag was door Kerstant Nannenzn. gegeven en die van Vrijdag door Suppijn Woutersdochter. In het jaar van de aantekening nam zekere priester Willeboert op zich 6 missen per week te doen voor een jaarlijkse toelage van 21 Rijns gulden, maar hij deed ze over aan de broeders van Hiëronymusdal. Zo hadden deze in hoofdzaak de kerkdienst van het Elisabethsgasthuis in handen. — Over de mis van Zaterdag hebben we nog een bericht uit 1514 ²⁾. De kollatie ervan berustte toen bij Heyl, Airt Pouwelszn. dochter, getrouwd met Vranck Bouwenszn. in den Haag. Zij was een kleindochter van Jan Dirc Coenenzn. en Katrijn, en ontleende hieraan haar recht op de kollatie. Maar de brief, waarin dit beschreven stond, was verloren gegaan. Daarbij had de laatste bezitter van de vikarie zijn plichten schandelijk verwaarloosd. Dit was reden voor Heyl om haar recht op de begeving van de vikarie, waaraan een jaarlijkse rente van 10 Rijns gulden verbonden was, over te dragen aan de gasthuismeesters, en zij verwierf hiervoor de toestemming van Frederik van Baden, bisschop van Utrecht ³⁾. Daar de gasthuismeesters met deze mis mee er 7 te begeben hadden, en er in de aantekening in het Memorieboek maar sprake is van 6, moet die aantekening van vóór 1514 dagtekennen. Meer gegevens over de kerkdienst hebben we niet bewaard.

Had de kleindochter van de stichters iets gedaan, in strijd met de wensen van haar grootouders, al voor jaren was in een ander opzicht hun gebod overtreden. Ondanks de bepaling van het reglement, dat men in het Elisabethsgasthuis nooit proveniers zou mogen opnemen, had men dit in 1470 al gedaan. Geheel zonder protest

1) In 1456 door Kerstant Nannenzn. (Reg. I Elisabeth. gasthuis, fol. 39), en in 1470 door Claes Stevenszn. (van Mieris - Leyden I 183).

Onder de zegelbrieven van St. Pankras zijn er twee (No. 50 en 93), die de goedkeuring inhouden van bisschop David van Bourgondië, dat de priester van een officium in het Elisabethsgasthuis met een ander ruilt, in 1460 en in 1489. Het is niet uit te maken, welke officia hier bedoeld zijn.

2) Register I Elisabethsgasthuis, fol. 62.

3) Ib., fol. 63 vs..

gebeurde het toen weliswaar nog niet, want de pastoor van de Vrouwenkerk diende overeenkomstig de wens van de stichters zijn beklag hierover in bij de vroedschap ¹⁾). Wat hij precies beweerde, blijft in de notulen van de vroedschap onder een geheimzinnig „etc.” verborgen, maar men kan het wel zo ongeveer nagaan. De vroedschap besloot, dat men doen zou gelijk van ouds gewoonte was, en dat het toen al gewoonte was geworden om wél proveniers aan te nemen, blijkt uit een overeenkomst van het volgende jaar ²⁾). Op 18 Okt. 1471 verschenen de gasthuismeesters voor het gerecht met Govert Janszn. en zijn vrouw Acchte Jansdochter, die als proveniers voor hun leven in het gasthuis opgenomen werden. Zij zouden een kamer hebben achter aan het Oostende „an der stede Vestsloet”, en verder de kost met vuur, licht, bewassing en verzorging in tijd van ouderdom en ziekte; alleen voor hun kleren en schoenen moesten zij zelf zorgen. Zij waren volstrekt geen armen, maar vrij vermogende mensen, die zich op deze manier een rustige oude dag verzekerden. Niet alleen brachten ze een huis met erf op Gansoorde in, maar ook de inrichting van hun kamer: tin- en koperwerk, kisten, kasten, banken en stoelen (geschat op een waarde van 25 Eng. nobelen), en 10 pond groot Vlaams aan geld. Zij maakten het gasthuis ook nog erfgenaam van al hun bezittingen. Hiertegenover verbond Govert Janszn. zich de renten en schulden van het gasthuis te zullen invorderen, zo lang hij ertoe in staat was, maar dan toch op kosten van het gasthuis. — Twee bepalingen van de stichters waren in dit kontrakt overtreden: immers ook het opnemen van mannen was uitdrukkelijk verboden. Was het enkel onwil, dat men zich zo weinig aan de wensen van de stichters stoorde? Veeleer moet men het beschouwen als onmacht: de omstandigheden maakten het nodig proveniers op te nemen, wilde men in staat zijn voor de zieken te blijven zorgen.

Schoon we over de uitbreiding van het gasthuis maar enkele gegevens hebben, kunnen we ons wel voorstellen, hoe deze in het werk moet zijn gegaan. Langzamerhand werd het open erf bebouwd met kleine huisjes of kamers, die voor een deel aan proveniers toegewezen werden. Dat gebeurde al in de 15e eeuw, toen de hele stad Leiden langzamerhand van uiterlik veranderde, en veel open terreinen, tuinen en boomgaarden voor huizen plaats moesten

1) Vroedschapsresolutie van St. Martijnsavont 1470.

2) Register I Elisabethsgasthuis, fol. 41 vs..

maken. Er is mij tweemaal een uitbreiding van het door het gasthuis ingenomen terrein bekend. Eerst in 1500; toen ruilde men een huis naast het klooster van St. Michiel tegen een ander, naast de kapel van het gasthuis, dat zich met zijn erf uitstreckte tot aan de Oude Vest, en aan genoemd klooster behoorde ¹⁾. De vroedschap liet niet na zijn goedkeuring te hechten aan deze ruil ²⁾. Na de hervorming kreeg het gasthuis ook nog het klooster van St. Ursula, dat er aan de andere zijde aan grensde. Dit klooster had door de troebelen zeer geleden; het was driemaal door de soldaten geplunderd, en kon nauweliks meer bewoonbaar genoemd worden. Daar de pachten en renten op huizen en landerijen bijna nooit meer betaald werden, waren sommige van de zusters nagenoeg van gebrek omgekomen; andere waren her- en derwaarts verstrooid, zodat er ten slotte nog maar 12 over waren. Op 12 Maart 1575 ³⁾ kwam bij de Staten van Holland het verzoek in van de meesters van het Elisabethsgasthuis om dit klooster met zijn goederen aan het gasthuis te mogen trekken. Het werd eerst om advies opgezonden aan Andries Schot, de ontvanger van Rijnland, maar reeds in de vergadering van 30 Maart werd gunstig op het verzoek beschikt. De enige voorwaarde was, dat het gasthuis de twaalf overgebleven zusters tot haar dood zou onderhouden, en dat het met de bezittingen ook de schulden en verplichtingen van het klooster zou overnemen. De oorkonde ⁴⁾, waarbij de vergunning tot overname uit naam van koning Philips plechtig werd verleend, dagtekent eveneens van 30 Maart 1575; eerst op 28 Okt. 1578 werd deze door de rekenkamer van Holland geregistreerd. De gasthuismesters lieten de bouwvallen van het klooster afbreken, en stonden toe, dat de stenen van de kerk van St. Ursula gebruikt werden bij de bouw van de Universiteit ⁵⁾. Zij eisten als vergoeding hiervoor van het gerecht een jaarlijkse rente van 6 pond, door een molenaar aan de stad betaald, omdat zijn molen op grond van het St. Ursula-

1) Ib., fol. 48.

2) Vroedschapsresolutie van 15 Febr. 1500.

3) Resoluties Staten van Holland in dato.

4) Van Mieris - Leyden I 184. De oorspronkelijke brief wordt in de Inv. Elsevier I, bl. 200 en 249 wel vermeld, maar is niet onder de zegelbrieven gevonden.

5) De kapel, die in van Mieris' tijd nog bestond (Leyden I 187), was dus niet die van het klooster, maar die van het gasthuis zelf. Op de afbeelding van de voorgevel aan de Vrouwen Camp (tegenover bl. 163) is de kapel trouwens duidelijk aan de rechterkant te onderscheiden, terwijl het St. Ursulaklooster links van het gasthuis stond.

klooster stond. Het gerecht durfde hierover niet beslissen, maar de vroedschap stond het verzoek in 1578 toe ¹⁾.

Zo was het terrein van het gasthuis groot genoeg geworden voor de verbouwing, die op het eind van de 16e eeuw noodzakelijk was. Een tijdlang had men zelfs plaats te veel voor de zieken en verhuurde men daarom een deel van de kamers, maar in 1580 beval het gerecht de gasthuismeesters alle huren op te zeggen om plaats te maken voor de armen en zieken uit het Vrouwengasthuis ²⁾. Wij hebben gezien, dat dit in 1583 met het Elisabethgasthuis werd verenigd, en daarbij opgemerkt, dat dit een uitvloeisel was van een plan tot volledige centralisatie van de armezorg van Leiden. Van hetzelfde beginsel ging men uit, toen men in 1593 ook het Leprooshuis bij het Elisabethgasthuis voegde ³⁾. Het heette sinds die tijd „het Vrouwen-Lijsbethsgasthuys, gheünieert mitten Leprosen”, en bleef als zodanig nog lang bestaan. Maar de geschiedenis van dit geheel veranderde gasthuis valt buiten mijn bestek. Ik vermeld nog alleen, dat het door verbouwing in de 17e eeuw de vorm kreeg van een langwerpig vierkant plein met een tuin in het midden en gebouwen in het rond, die men nog heden kan herkennen aan het Elisabethgasthuishofje, een rustig plekje dat men bereikt door een oud poortje aan de Oude Vest.

1) Vroedschapsresolutie van 21 Aug. 1578.

2) Gerechtsdagboek A, fol. 134 vs..

3) Hierover uitvoeriger bij de Leprosen.

HET LEPROOSHUIS.

Is het goed gezien de leprooshuizen, de middeleeuwse ziekehuizen bij uitnemendheid, te rangschikken onder de instellingen van armezorg? Verdienen zij niet eer een plaats in de geschiedenis van de geneeskunde? Het antwoord op deze vragen is niet moeilijk te geven: daar de ziekte haast uitsluitend voorkwam onder die klassen van de bevolking, waar onzindelijkheid en onzedelijkheid onbeperkt heersten, onder bedelaars, landlopers, lichtekooien en avonturiers, kreeg al wat er door afzondering van de lijders tegen haar verspreiding gedaan werd noodzakelijkerwijs het karakter van armezorg, een zorg, die zich trouwens niet verder uitstreckte dan tot het onderhouden van de zieken en het tegengaan van besmetting. Want op gezag van de bijbel werd in de middeleeuwen algemeen aangenomen, dat de melaatsheid, ook lepra, leprozij, lazarij, akker- of veldziekte genoemd ¹⁾, even besmettelijk als ongeneeslik was. In hoeverre die mening juist was, kunnen wij daarlaten; ik vermeld ze alleen, omdat het stichten van afzonderlike leprooshuizen buiten de steden een uitvloeisel ervan was. Waardoor deze ontzettende ziekte in de middeleeuwen zo algemeen verspreid was, en door welke oorzaken ze in de loop van de 17e eeuw geheel uit onze landen verdween, het zijn vragen, die ons hier niet kunnen bezig houden. Evenmin hebben wij te onderzoeken, of men vroeger niet dikwels lijders aan andere huidziekten, als favus en lupus, voor leprozen aanzag, en hen als zodanig buiten de maatschappij sloot. Over dit alles is het laatste woord nog niet gesproken, hoeveel waardevol materiaal voor een volledige beantwoording

¹⁾ Melaats is verbasterd uit Fr. la maladie-dè ziekte bij uitnemendheid; lepra en leprozij komen van Gr. *λεπροσ*; lazarij komt van Lazarus, die de ziekte gehad moet hebben; akker- of veldziekte heet ze, omdat de lijders buiten de steden moesten wonen.

van deze vragen ook al door medici en historici is bijeengebracht ¹⁾. Mijn bedoeling kan geen andere zijn dan de geschiedenis van de Leidse St. Anthoniskapel zo uitvoerig mogelijk te geven als een nieuwe bijdrage tot de geschiedenis van de lepra in ons land, die eerst dan geschreven zal kunnen worden, wanneer men over gegevens beschikt omtrent alle leprooshuizen van Nederland.

Al in 1385 woonden er melaatsen buiten Leiden, in het Noordeinde, aan de onder Zoeterwoude gelegen Rijndijk ²⁾. Zij heten in het betreffende stuk, de verhuurbrief van een deel van de uiterdijk langs de Rijn, „die zieke luden”, waaruit men zou opmaken, dat er toen nog geen eigenlijk Leprooshuis stond, maar dat er wat melaatsen in huisjes of hutten bij elkaar woonden. Dit is te meer waarschijnlijk, omdat ook op veel andere plaatsen uit het bijeenwonen van wat melaatsen buiten de stad een lazarij ontstaan is.

In 1390 besprak Willem Foykyn „den armen uutgheseten (d. i. buiten de stad wonende) zieken” in zijn onder de Heilige Geestmeesters berustend testament ³⁾ een eeuwigdurende jaarlijkse gift van 5 schellingen. Dit bewijst, dat er toen al een bepaalde inrichting voor de leprozen was; immers men vermaakt geen *eeuwige* rente aan een troepje mensen, die elk oogenblik uit elkaar kunnen gaan, maar wel aan een instelling die alle kans heeft te blijven bestaan. Is het na te gaan, wie dit Leprooshuis, zoals wij het nu maar zullen noemen, gesticht heeft? Alles wijst erop, dat we hier te doen hebben met een van die zeldzame gevallen in de geschiedenis van de middeleeuwse armezorg, dat de regering van een stad zelf een liefdadige instelling grondvestte. Weliswaar moeten we er niet zozeer de zucht om liefdadig te zijn in zien als wel een voorzorgsmaatregel tegen verdere uitbreiding van de gevreesde ziekte, maar het pleit toch in elk geval voor de wijze voorzichtigheid van de Leidse regcerders uit het eind van de 14e eeuw, dat ze zelf het werk ter hand namen, waar de partikuliere en de kerkelijke armezorg zich niet om bekommerden. Wij hebben over hun bemoeiingen maar enkele gegevens, genoeg echter om er het bovenstaande besluit uit te mogen trekken.

1) Men zie vooral: Dr. A. H. Israëls - Bijdragen tot de geschiedenis der lepra in de Noordelijke Nederlanden, in Ned. Tijdschr. voor Geneeskunde I 161 (1857), en Alb. Thijm, t. a. p. bl. 134—149, waar ook een uitgebreide literaturopgaaft te vinden is. Later verschenen nog enige monografieën over leprooshuizen.

2) Zegelbrief van 25 Sept. 1385 met transfix van 11 Junie 1460, Archief Leiden.

3) Cat. H. G. Register B 1, fol. 67.

In 1399 verkochten de poortmeesters „van der stede wegghen Willem Foytkyn een erfkyn, dat ghelegghen is an den nuwen wech, dat toter armer behoef van der stede wegghen anghccomen was die beziecke lude op te tymmeren” ¹⁾. De stadsregering had dus aan de poortmeesters, die toen nog de zorg hadden voor al wat van stadswege gebouwd werd ²⁾, een stuk grond aan de nieuwe weg langs de Rijndijk, buiten de Wittepoort, gegeven om er een huis voor de leprozen te bouwen. Wanneer dit gebeurd was, blijkt niet, en evenmin is het duidelijk, hoe de poortmeesters in 1399 dit terrein aan Willem Foytkyn konden verkopen, daar we toch weten, dat het Leprooshuis inderdaad op de aangewezen plek gestaan heeft. Was het door de stad aangewezen terrein misschien te groot geweest, zodat de poortmeesters er een deel van verkochten? Of is *verkopen* hier, zoals wel meer het geval is, eenvoudig op te vatten als *overgeven*, en moeten we Willem Foytkyn beschouwen als de vertegenwoordiger van het Leprooshuis, die de stukken in handen moest hebben om het beheer te kunnen voeren? Ik durf hierop ja noch nee zeggen.

Van Willem Foytkyns belangstelling in het lot van de leprozen is door zijn schenking van 5 schell. 's jaars al gebleken. Verder weet ik van hem, dat hij in 1374 schepen van Leiden is geweest ³⁾ en misschien in 1373 schout van Hazerswoude ⁴⁾, dat hij behalve het testament voor de Heilige Geest er in 1390 óók een maakte voor het Katrijngasthuis, waarin hij aan de meesters de zorg voor het houden van een memoriedienst en het uitreiken van een lijfrente aan zijn vrouw opdroeg ⁵⁾, en dat hij in 1396 een kapelrie in de Pieterskerk stichtte, waarvan de Heilige Geest mettertijd het kollatierecht zou krijgen ⁶⁾. Hij behoorde tot een aanzienlike familie: zijn vader Willem Bort draagt een bekende naam en Machtelt zijn vrouw was de dochter van een Pieter van Leyden. Ook moet hij nauw verwant geweest zijn met de stichters van het Vrouwengasthuis, want een kleinzoon van Dirc Rengher en Machtelt van Zijl heette eveneens Willem Foytkyn (van Zijl), en in 1436 komt als burgemeester een Willem Bort voor, de zoon van oom Dirc Nuweveen,

1) Register Katrijngasthuis 1397, bl. 162. Zie hierachter: Bijlage XIV.

2) Later behoorde dit tot de taak van de vestmeesters.

3) Cat. H. G. Register B 1, fol. 102 vs. en zegelbrief No. 367 van het kapittel van St. Pankras.

4) H. G. Reg. B 1, fol. 83.

5) Register Katrijngasthuis 1397, bl. 47.

6) Cat. II, G. A I No. 2.

die als medestichter van het Vrouwengasthuis genoemd wordt. Dit alles verklaart evenwel niet, in welke verhouding Willem Foytkyn tot het Leprooshuis gestaan heeft.

Er is intussen nog iets anders, dat opmerking verdient: het Leprooshuis kan in de eerste jaren van zijn bestaan min of meer met het Katrijngasthuis verbonden zijn geweest. De daareven genoemde brief van 1399 is n.l. te vinden in het oudste register van het Katrijngasthuis met het opschrift: „Van den erfkyn dat Willem Foytkyn gaf”. Is het nu niet mogelijk, dat Willem Foytkyn niet het hem door de poortmeesters gegeven terrein, dat immers inderdaad door de leprozen bewoond werd, maar alleen de koopbrief ervan aan de gasthuismesters in bewaring gaf? Het feit, dat er geen transfix aan het gasthuis bij is, die anders nooit ontbreekt, wijst stellig op zo iets. En er is nog iets anders: het oudste stuk onder de in het Archief berustende zegelbrieven van het Leprooshuis is een koop van 1389 van 19½ morgen land door Aernt, heren Jans soen, met een transfix aan het Katrijngasthuis van 1391 ¹⁾. Wel liggen overigens in het Archief de nog niet geordende brieven van het Leprooshuis en de Vrouwen- en Elisabethsgasthuizen, waarmee het later verbonden werd, vaak door elkaar, maar de stukken van het Katrijngasthuis zijn geheel afzonderlijk gehouden. Dit stuk moet dus al in oude tijd onder de leproosmeesters berust hebben, en ik meen dit feit zó te kunnen verklaren, dat er in 1391 nog geen bepaalde personen waren, aan wie Aernt, heren Jans soen, zijn gift voor de leprozen kon overdragen, en dat hij daarom de brief maar aan de meesters van het Katrijngasthuis gaf, zoals Willem Foytkyn in 1399 zou doen. Ik durf hier allerminst beslist spreken, maar de mogelijkheid van een dergelijke verhouding is niet te ontkennen.

De stad bleef intussen voor de leprozen zorgen, want in 1400 werd door de poortmeesters „bi bevelen van der vroescap toter zieker lude huus” 36 pond gegeven ²⁾, het enige mij bekende voorbeeld, dat de stad in de middeleeuwen geld gaf aan een inrichting van armezorg. In 1416 werd zekere Clacs Roelofssoen wegens laster tegen het vollersgild o. a. veroordeeld 10.000 stenen te leveren „den siecken malaetsken dairbuten tot hore tymeryngh te help” ³⁾:

1) Zegelbrief van 16 Sept. 1389 met transfix van 18 Julie 1391, Archief Leiden.

2) Tresoriersrekening 1400, fol. 25.

3) Blok-Rechtsbronnen, bl. 51 (uit Zoenboek B).

ook dit is het enige voorbeeld, dat een boete van stenen voor een gasthuis bestemd werd.

Wanneer men ertoc overging het toezicht over het Leprooshuis aan twee ziekhuismeesters op te dragen, is niet na te gaan; ik vond hun namen voor het eerst in 1432 genoemd. Eerst in het keurboek van 1450 wordt hun tegelijk met de II. G., gasthuis- en huiszittenmeesters bevolen alle achterstallige renten binnen het jaar in te halen ¹⁾. Hun aantal werd heel gauw (vóór 1442) tot drie en vier uitgebreid. Een hele tijd schijnt men soms drie en dan weer vier ziekhuismeesters benoemd te hebben; in de koop- en giftbrieven altans wisselen gedurende de 15e en ook nog in het begin van de 16e eeuw de beide getallen elkaar af. Na 1515 waren er volgens het Register der smalle diensten geregeld vier ziekhuismeesters. Eerst in 1554 werden ook moeders voor de St. Anthoniskapel benoemd. Natuurlijk legden de meesters jaarlijks verantwoording van hun beheer af aan de stedelijke overheid, maar van hun rekeningen is niets bewaard. In later jaren lieten zij de eigenlijke administratie voeren door een rentmeester, die voor het eerst in 1507 voorkomt ²⁾.

Uit de eerste jaren van het bestaan van het Leprooshuis is weinig bekend. Blijkens de boete van stenen, in 1416 opgelegd, was men in dat jaar met de bouw nog niet klaar. Evenmin was dit het geval in 1427, want toen leende de stad aan het „siechuys dairbuten steigeringe, zant ende bast”, waarvoor zo slecht zorg gedragen werd, dat alles verloren ging ³⁾. Zo bleef het „ziekhuis”, zoals het gewoonlijk heet, meer dan de gasthuizen een voorwerp van zorg voor de stad. Dit bleek weer in 1428, toen het gerecht en de vroedschap aan de leprozen „puermentelic om Goods willen” het vrije gebruik en de opbrengst van de singel afstonden van de Naakte sluis tot de Nicuwe weg, dus bijna de hele tegenwoordige Witte singel ⁴⁾. Alleen bedong de stad voor zich zelf het recht op de „ommeganc”, d. w. z. het recht om de processies langs de singel te laten trekken, bij welke gelegenheid de Naakte sluis altijd overdekt moest worden ⁵⁾, en voor de schutters het recht op hun „zodenslach”. De betekenis van dit

1) Hamaker - Keurboeken, bl. 154.

2) Zegelbrieven van 26 Nov. en 2 Des. 1507, Archief Leiden.

3) Tresoriersrekening 1427, fol. 65.

4) Zegelbrief van 17 Okt. 1428, Inv. Elsevier I 191; ook opgenomen vóór in de registers van het Leprooshuis. Zie hierachter: Bijlage XV.

5) Rek. Pieterskerk in Bijdr. Bisd. v. Haarlem XXX, Afl. 1, bl. 82 en 107.

laatste heb ik niet kunnen vinden; blijkbaar hadden de schutters het recht zoden van de singel te halcn voor hun Doelen, die toen nog achter de Naakte sluis lagen, maar waartoe die dienden, is mij niet helder.

Dat de leprozen in 1429 werden vrijgesteld van het betalen van aksijnzen, was een voorrecht, dat ze met de andere instellingen van armezorg deelden.

Het Leprooshuis is hier al enige malen genoemd met een andere naam, die van St. Anthoniskapel. Wanneer de kapel gebouwd werd, blijkt niet, maar in 1428 moct men in het Leprooshuis de mis al gelezen hebben, want de stadsregering schonk het recht op de singel aan de leprozen „om den dienst Goods te vermeren in den huse”, dus om er meer missen te laten lezen. En in 1432 schonken de bekende stichter van het klooster Marienpoel onder Oegstgeest, Boudijn van Zwieten, en de priester Dirck van Muyden samen „in der eeren Goeds, sijnder ghebenedider moeder Marien, ende den heyligen confessoers Sinte Anthonis” een officium van missen aan de arme lazarusen buiten Leiden, waarvan Boudijn van Zwieten en zijn wettige afstammelingen in de rechte lijn het kollaticrecht zouden houden, terwijl Dirck van Muyden de eerste keer de bediening kreeg ¹⁾. Hier komt de naam van St. Anthonis voor de eerste keer in verband met het Leprooshuis voor; twee dingen zijn nu mogelijk: of een later gebouwde kapel werd naar aanleiding van dit officium aan St. Anthonis gewijd, of juist deze heilige werd genoemd, omdat de kapel van het Leprooshuis aan hem gewijd was. Dirck van Muyden zou verplicht zijn één mis per week in het Leprooshuis te doen of te laten doen, maar zijn opvolgers hadden te zorgen voor 3 missen per week. De verdere bepalingen omtrent het verlenen en bekostigen van dit officium schijnen mij van te weinig belang om ze hier te noemen.

Kan men niet zeker zeggen, of deze missen al dadelik in een aan St. Anthonis gewijde kapel werden gehouden, wij hebben de zekerheid, dat de kapel in 1441 bestond. Toen toch bevestigde

¹⁾ Register Leprozen No. 1 (Inv. Elsevier I 196), fol. 39 vs., en Register Leprozen No. 3 (niet in de Inv. Elsevier vermeld), fol. 44 vs.. Ook de oorspronkelijke brief van 11 Okt. 1432 is nog in het Leidse Archief aanwezig, maar in te slechte staat om nog opgevouwen of gelezen te worden; in de Inv. Elsevier I 191 is deze brief verkeerd gedateerd, en wordt bij de stichtingsbrief van de kapel genoemd, wat hij stellig niet is. Het is geen wonder, dat we geen berichten over de stichting hebben, daar een plechtige wijding nooit plaats had; vgl. bl 149

de regering van Leiden de stichting van „der siecker luyden huys, die belast ende besmit zijn mitter lazariën”, en in deze brief is sprake van de kapel met de huizing van de lazarusen ¹⁾. Ten overvloede blijkt ook uit deze brief, dat men hier niet met een partikuliere instelling te doen heeft. Het is geen vernieuwde stichtingsbrief, zoals van Mieris meent, maar de officiële bevestiging van een bestaande instelling, een hele tijd na de stichting, zoals wij gezien hebben dat ook van het Vrouwengasthuis werd gegeven. Dit maakt de waarde van het stuk voor ons te groter, omdat wij er nu niet alleen uit weten, hoe de regering wilde dat het in het Leprooshuis zou toegaan, maar ook hoe de toestand er inderdaad was. In de eerste plaats hadden de ziekhuismeesters tot taak het huis en de kapel in goede staat te houden en er buiten het dienstpersoneel geen gezonde mensen te laten wonen, terwijl zowel de zieken als de gezonden hun onderdanigheid en gehoorzaamheid verschuldigd waren. Aan het hoofd van het personeel stonden een portier („sluyter”) en een wasvrouw („laven-gierster”) of moeder, die zelf middellik onder het gerecht en onmiddellik onder de ziekhuismeesters stonden, maar aan de andere kant van de zieken en de dienstboden gehoorzaamheid mochten eisen: uitdrukkelijk was bepaald, dat elk vergrijp tegenover de „sluyter” door de meesters voorbeeldig zou worden gestraft. Wanneer iemand voor vast in het Leprooshuis kwam wonen, dan vervielen al zijn goederen aan de stichting, en ook op wat hij later kreeg, had hij zelf geen recht meer. Wie eenmaal vrijwillig of gedwongen het huis verlaten had, kon er nooit meer in terugkeren. Maar behalve op vaste bewoners was er toch ook gerekend op gasten: men mocht slechts aan melaatsen een nachtverblijf verschaffen, en dat niet voor langer dan een of twee nachten. — Op deze algemene bepalingen volgen de meer bijzondere. Bij het luiden van de avondklok moesten alle bewoners van het huis neerknielen, drie Ave Maria's lezen, en bidden voor allen die aan het huis hun aalmoezen of gaven geschonken hadden. Als men dan alle deuren voor de nacht gesloten had, werd 's winters een goed vuur aangelegd en een kaars opgestoken, waarbij men het avondeten gebruikte. Vóór de kaars opgebrand was, gingen allen ter ruste, en 's nachts werd alleen vuur of licht onderhouden, als er ernstige zieken waren. Alle bewoners van het huis, voor zover ze niet

¹⁾ Zegelbrief van 22 Maart 1441, Inv. Elsevier I 192. Opgenomen in de Registers van het Leprooshuis, en zeer onnauwkeurig afgedrukt bij van Mieris - Leiden I 230. Zie hierachter: Bijlage XVI.

bedlegerig waren, hadden de aan de leprozen geschonken rechten, zoals het gebruik van de singel. De zieken gebruikten hun maaltijden met elkaar, en kregen elk dagelijks 2 pinten bier. Het was hun streng verboden zelf eten of drinken uit de kelders te gaan halen; dit mocht alleen de moeder doen, en wie zich hiertegen vergreep, werd voorbeeldig door de ziekhuismeesters gestraft. Ten opzichte van de kerkdienst was bepaald, dat alle bewoners van het huis 's Zondags en zo vaak er op andere dagen dienst werd gehouden, de missen en preken ten einde toe moesten bijwonen; ook bij verzuim hiervan werden ze door de ziekhuismeesters gestraft. Wie naar het oordeel van de priester sterk genoeg was om te vasten, moest met Pasen, Pinksteren en Kerstmis biechten en het Heilige Sakrament ontvangen. Er werd vooral vroomheid van de zieken geëist; met het avondgebed en het bijwonen van alle missen was men nog niet klaar. Want ook zo vaak men de tafel dekte om te gaan eten, bad ieder een Paternoster en een Ave Maria voor de weldoeners van het huis, wat men nog eens deed, voor men van tafel opstond. Daartussen moest het eten vreedzaam verlopen: op wat de moeder met goedkeuring van de ziekhuismeesters gekookt had, mocht men generlei aanmerking maken. — De zieken werden zoveel mogelijk van de wereld afgezonderd, zij waren „uut den luyden geset” ¹⁾, en daarom mochten ze de stad Leiden slechts binnengaan met verlof van de ziekhuismeesters en dan nog alleen, als ze voorzien waren van hun herkenningsteken, de vliegers, een wijde, in tweeën gedeelde mantel ²⁾. — Wie tegen een van de genoemde bepalingen zondigde, werd voor 6 weken weggestuurd, en schikte hij zich hier niet in, dan werd het verblijf in het huis hem voor eeuwig ontzegd, zonder dat hij zijn ingebrachte goederen terug kreeg. Dit lijkt ons een strenge, haast barbaarse bepaling, maar men bedenke dat zo ergens, zeker hier het spreekwoord van de zachte medicijnmeesters en de stinkende wonden van toepassing is. Wilde men de lepra op afdoende wijze bestrijden, dan was te veel medelijden met de rondbrengers van de besmetting misplaatst.

Het behoeft nauweliks vermelding, dat ook het Leprooshuis langzamerhand door testamenten en schenkingen in het bezit kwam

1) Vgl. het Hgd. woord aussätzig voor melaets; al in de 7e eeuw komt het in het Ohd. als uzseaza voor.

2) Waarschijnlijk was het de zwarte mantel met een grote, witte L, die de leprozen dragen op een dorpskermis (1622) van de Antwerpse schilder Sebastiaan Vranck in de Alte Pinacothek te München. Zie het artikel: Leprozen en Leprozenhuizen van H. D. J. van Schevichaven in Oud-Holland XXV (1907), bl. 106.

van vaste bezittingen en voorrechten, waartegenover soms de verplichting stond om een memoriedienst te houden. Van dit laatste zijn maar heel weinig voorbeelden bekend, en hiervan betreft geen enkel een dienst buiten de St. Anthoniskapel. Wel werden aan de leprozen van tijd tot tijd vaste missen (jaarlijkse, wekelijkse of veertiendaagse) geschonken, waarin bepaalde personen herdacht moesten worden. Dit laatste was niet het geval met een door Alijt, Engel die leydeckers wed., in 1447 geschonken mis, elke Vrijdagmorgen omstreeks 8 uur door de biechtvader van het klooster Rome op het Rapenburg in de St. Anthoniskapel te houden ¹⁾, maar wel met alle andere in de registers vermelde missen, zoals die van Woensdag om de 14 dagen, in 1449 door Joncfrou Oelant, Heinric Muysdochter, ingesteld ²⁾, de Zaterdagse mis van O. L. Vrouwe, in 1449 door Kerstant Nannenzn. beloofd en in 1466 inderdaad gegeven ³⁾, een andere mis van Woensdag om de 14 dagen, in 1463 door Aelbrocht Jansz. en zijn vrouw, Machtelt Jansdochter, ingesteld ⁴⁾, en een mis van requiem in de Kerstweek, in 1487 volgens beschikking van Huge Claeszn. gegeven ⁵⁾. Aan deze laatste schenking was een Kerstmaaltijd van gebrad met rijnwijn of romenije voor de leprozen verbonden, een van de vele traktaties, die geregeld hetzij door de ziekuismeesters, hetzij door de gasthuismeesters van het Katrijengasthuis, de H. G.-meesters, de huiszittenmeesters of de deputaten van de Pieterskerk werden uitgereikt. Er is een klein perkamenten boekje bewaard uit de 16e eeuw „Dit sijn testamenten; ghemaect den siecken ofte lasarus buyten Leyden”, waarin ze alle zijn opgesomd ⁶⁾. De leprozen kregen toen jaarliks 31 maal wijn, meest rijnwijn of romenije, éénmaal bier ⁷⁾, 6 maal wijn met wittebrood, 3 maal een maaltijd van gebrad en wittebrood met wijn, éénmaal linnen lakens en nog 4 maal geld. Verder werd op de Zondag na „der Apostelen scheydinghe” (15 Julie) de kermisdag van de kapel plechtig gevierd.

Men zal dit lezende misschien denken, dat het waarlik geen overdaad was om door dergelijke kleine feestelikheden het leven

1) Register Leprozen No. 1, fol. 38 vs..

2) Ib..

3) Ib., fol. 38 en 37 vs.. No. 2 ook bewaard als zegelbrief van 29 Jan. 1466, Arch. Leiden.

4) Ib., fol. 8.

5) Register Leprozen No. 1, fol. 13 vs.; ook No. 3, fol. 13 vs..

6) Inv. Elsevier I 196, No. 6.

7) Dit was in 1449 geschonken door dezelfde Aernt van Rollant en zijn vrouw Ermgait, die aan de 3 gasthuizen wijn vermaakten; Reg. Leprozen No. 1, fol. 44 vs..

van de arme uitgestotenen uit de maatschappij wat minder ondraaglijk te maken. Wij stellen ons het verblijf in zo'n middelceuwse inrichting voor melaatsen onwillkeurig als iets verschrikkeliks voor, en als wij bemerken, dat in het Leidse Leprooshuis onophoudelijk proveniers werden opgenomen, die flinke sommen inbrachten, zijn wij geneigd met een zekere heftigheid te vragen, wat in 's hemelsnaam die mensen bewogen kan hebben vrijwillig zo'n leven te kiezen. Dit brengt ons vanzelf tot de vraag: Wie en wat bepaalde, of iemand in het Leprooshuis zou worden opgenomen? In laatste instantie waren het natuurlijk de ziekhuismeesters, die over iemands opname beslisten, maar dan blijft nog de vraag, of de melaatsen vrijwillig bij hen kwamen, dan wel of zij door de stadsregering naar hen toegezonden werden. Mij dunkt, dat het laatste hoogst zelden zal zijn voorgekomen en wel om de volgende redenen. Een keur dat alle melaatsen zich in het Leprooshuis moesten laten opnemen, heeft te Leiden nooit bestaan, en had m. i. ook niet behoeven of zelfs kunnen bestaan. De leprozen, met wie de Leidse regering zich had te bemoeien, konden zijn: rijke inwoners, arme inwoners of vreemdelingen. Leprozen van de eerste soort waren er stellig heel weinig, maar indien ze er waren, kon men hen onmogelijk *dwingen* in het Leprooshuis te gaan wonen, terwijl hun geldmiddelen hun toelieten zich elders te vestigen en hun leven naar hun eigen zin in te richten; voor hen had men dus een keur van bedoelde strekking niet kunnen maken. Met arme inwoners was het anders: zij konden niet zo maar gaan verhuizen, zij konden niet werken voor hun brood, zij werden door iedereen geschuwd, en zij werden, als de ziekte hen bedlegerig maakte, in geen enkel gasthuis opgenomen; voor hen was het Leprooshuis dus een uitkomst, een plaats van barmhartigheid, waar ze blij waren het hoofd te kunnen neerleggen. En ditzelfde was het voor de vreemdelingen, die overal, aan partikuliere woningen zowel als aan gasthuizen afgewezen, ten slotte dankbaar een nachtverblijf in het Leprooshuis aanvaardden en vaak niet eens meer hadden willen weggaan, als niet bepaald was geweest, dat hun verblijf niet langer dan twee nachten mocht duren. Voor deze beide soorten van melaatsen hoëfde men dus geen keur over hun opname in het Leprooshuis te maken: zij gingen er uit zichzelf wel heen. Wij hebben gezien, dat de leprozen uit het huis in het algemeen niet binnen de stad Leiden mochten komen, en evenmin werden natuurlijk vreemde melaatsen op straat geduld. Het zal wel eens nodig geweest zijn zulke mensen door de schoutendienaars uit de stad te laten zetten, maar van een brengen naar het Leproos-

huis kan moeilik sprake geweest zijn, daar immers de regering *buiten* de stadspoorten geen politietoezicht te oefenen had. — Er is mij alleen een geval bekend, dat een melaatse vrouw uit Alfen, die ziek in het Katrijngasthuis lag, vandaar naar het Leprooshuis werd gebracht ¹⁾. Men hield in de 15e eeuw de leprozen nooit in het Katrijngasthuis maar liet ze wegbrengen, zodra men wist of dacht, dat ze besmet waren ²⁾, of zond ze ter keuring naar de meesters van de St. Jacobskapel bij Haarlem.

Het is bekend dat er in de middeleeuwen bepaalde plaatsen waren, waar jaar in jaar uit de melaatsen volgens een vast en onfeilbaar geacht systeem werden onderzocht. Een door de keurmeesters afgegeven en bezegeld briefje, dat men al of niet met lazarij besmet was, gold als een onomstotelijk bewijs, dat men 't zij hoogst gevaarlijk, 't zij volstrekt ongevaarlijk voor zijn omgeving was. In Noord-Nederland was Haarlem de enige plaats, waar van die gezworen keurmeesters woonden, maar de melaatsen uit het N. en O. van ons land konden zich ook in Keulen laten onderzoeken, die uit het Z. in Brugge. De Leidse leprozen gingen geregeld naar Haarlem, waarvoor hun soms door de meesters van het Katrijngasthuis reisgeld werd gegeven ³⁾, maar het kwam ook wel voor, dat men op kosten van het gasthuis de „besienders” uit Haarlem liet overkomen om verschillende mensen tegelijk te onderzoeken ⁴⁾. Uit de stukken van het Leprooshuis zelf blijkt eerst iets over die keuring in een nieuw reglement van 1555; ook zijn in het archief van het huis twee briefjes bewaard gebleven, een van 1554 in het Gemeente-Archief ⁵⁾ en een van 1572 in de Lakenhal ⁶⁾, waarbij de „gemeen gesworen van Sinte Jacobs capelle buyten Haerlem” iemand voor melaats verklaren, waarom hij in het vervolg lopen moet met vliegers, een klap op de borst en een witte band om het hoofd. Over de vliegers is al gesproken; hoe zo'n band er uitzag, kan men zich gemakkelijk voorstellen, en de klap of klep is te Leiden in de Lakenhal te zien ⁷⁾; hij bestaat uit drie op elkaar klappende plankjes met het wapen van Haarlem op de ene en de letters L P, waaronder in

1) Rek. Katrijngasthuis 1414, fol. 24 vs..

2) Id. 1422, fol. 32 en 1454, fol. 81 vs..

3) Id. 1448, fol. 46; 1449, fol. 46 vs.; 1452, fol. 61 vs..

4) Id. 1448, fol. 46, 47 en 48.

5) Inv. Elsevier I 193.

6) Catalogus Lakenhal No. 1208.

7) Ib. No. 1207.

een cirkel 1188, op de andere zijde. Zo toegerust werden de leprozen overal herkend en — geweerd. Zo trokken ze vaak van de ene plaats naar de andere, tot ze eindelijk in een leprooshuis werden opgenomen.

Er waren vrij veel van die huizen in ons land, maar het spreekt vanzelf, dat kleine plaatsen en dorpen zich de weelde van zo'n inrichting niet konden veroorloven. Het Leidse Leprooshuis was het enige in heel Rijnland, en daarom werden melaatsen uit alle dorpen in de buurt naar de St. Anthoniskapel gebracht, wat oorspronkelijk niet in de bedoeling van de Leidse regering had gelegen en wat de uitgaven van het huis natuurlijk zeer deed toenemen. In 1457, toen de toevloed al te groot werd, sloten het gerecht en de raad van Leiden een overeenkomst met de provisor en de baljuw van Rijnland om de zaak voorgoed te regelen, en hiervan werd aan alle kurciten, vicc-kureiten, kapellanen, vice-kapellanen, klerken, baljuws, schouten, boden en goede luiden binnen de landen van Rijnland mededeling gedaan, met verzoek het stuk in elke kerk te doen voorlezen ¹⁾. Men ging uit van de overweging, dat het van de stad Leiden niet te vergen was ook de arme leprozen van Rijnland, en nog minder die uit allerlei plaatsen van Holland, Zeeland en West-Friesland te onderhouden. Nu gebeurde het dagelijks, dat „alrehande zieken ende melaedsche menschen, die comen uten lande ende dorpen, gelegen in Rijnlant, die soe arm zijn, dat sy niet en hebben of te leven, noch op te leggen” in de St. Anthoniskapel werden gebracht. Ook kwam het dikwels voor, dat melaatsen uit alle delen van Holland, Zeeland en West-Friesland in de dorpen van Rijnland kwamen bedelen, voorgevend aalmoezen voor de St. Anthoniskapel te verzamelen, waardoor ze zich onttrokken aan het toezicht van de ziekhuismeesters van hun geboorteplaats. Dit leverde „alsoe alst een loopende ende voirtspringende ziekte is, dair veel menschen misquaem of crigen”, gevaar op voor heel Rijnland, en daarbij kon de St. Anthoniskapel deze aalmoezen heel goed gebruiken. De provisor en de baljuw van Rijnland en de regering van Leiden vroegen nu vriendelijk (bevelen ging natuurlijk niet), dat men in alle parochiekerken van Rijnland enige personen zou aanwijzen om te kollekteren voor het Leprooshuis, zo vaak er gaven werden verzameld voor de kerk, en dat men voortaan niet meer aan vreemde melaatsen zou toestaan in of voor de kerken en bij de huizen te bedelen. Beweerde iemand

1) Zegelbrief van 9 April 1457, Inv. Elsevier I 192.

dit vanwege de St. Anthoniskapel te doen, dan behoefde men daaraan geen geloof te slaan, aangezien de ziekhuismeesters nooit mensen hiertoe uitzonden of zouden uitzenden. Met vriendelijke aandrang werd erop gewezen, dat zodoende de leprozen uit Rijnland te beter verzorgd zouden worden, maar ten slotte werd toch ook bedreigd, dat melaatse bewoners van parochieën, waar men het verzoek weigerde, voortaan niet meer in de St. Anthoniskapel opgenomen zouden worden.

Het is niet na te gaan in hoeverre de verschillende parochieën voldeden aan wat hier gevraagd werd, maar uit het feit dat de dorpen Zwammerdam, Noordwijk en Leiderdorp later nog afzonderlijke overeenkomsten over het onderhoud van hun leprozen met de meesters van de St. Anthoniskapel sloten, blijkt wel, dat het verzoek niet dadelijk algemeen opgevolgd werd. De overeenkomst, met de pastoor en de kerkmeesters van Zwammerdam in 1515 gesloten ¹⁾, hield alleen in, dat men daar in de kerk op de gewone tijden met borden aalmoezen zou verzamelen voor de lazarusen buiten Leiden, en dat de kerkmeesters die aan de ziekhuismeesters zouden overleveren. Uitvoeriger was de overeenkomst van 1552 met de ambachtsheer, de Heilige Geestmeesters en de pastoor van Noordwijk ²⁾. Hierin waren de wederzijdse verplichtingen nauwkeurig omschreven: 1°. zou in de kerk te Noordwijk voor de leprozen van Leiden geregeld een bord rondgaan, en als opbrengst hiervan moesten de H. G.-meesters elk jaar op 9 Junie 10 Karolusgulden aan de ziekhuismeesters uitreiken; 2°. moest elke stuurman ter haringvaart na iedere reis aan de leprozen een vaatje haring geven of 20 stuivers hiervoor; 3°. zouden jaarliks twee „goede mannen” rondgaan bij de vissers in Noordwijk aan Zee om gedroogde vis en bij de boeren in Noordwijk-Binnen om kaas en boter voor de leprozen op te halen; 4°. moesten de H. G.-meesters 10 jaren lang 10 Karolusguldens per jaar aan de ziekhuismeesters betalen, en 5°. in 1553 ééns 50 Karolusguldens. Hiertegenover stond, dat de ziekhuismeesters verplicht waren tot het opnemen van alle leprozen uit het ambacht van Noordwijk, die daar minstens drie jaar gewoond hadden en nog niet melaats waren, toen zij er zich vestigden. Deze mensen zouden recht hebben op volledig onderhoud maar daarvoor al hun bezittingen in het Leprooshuis brengen; als iemand

1) Zegelbrief van 27 Des. 1515, Inv. Elsevier I 193.

2) Zegelbrief van 1 Sept. 1552; in de Inv. Elsevier I 193 verkeerd gedateerd.

hersteld ontslagen werd, kreeg hij het zijne terug „mits gevende den leprosen een gratuyteyt ende properheyt tot goede mannen seggen”. Al dadelik moest men zekere Willem Woutersz. opnemen, maar diens goederen kwamen bij uitzondering aan de Heilige Geest van Noordwijk. De slotbepaling was, dat zodra een van beide partijen zich niet aan de overeenkomst hield, ook de andere vrij zou wezen, waarna men als goede vrienden zou scheiden. — De overeenkomst van 1562 met de schout, de kerkmeesters en de gemene bureu van Leiderdorp betrof een bepaald geval ¹⁾: het dochtertje van een inwoner van Leiderdorp was in het Leprooshuis opgenomen en hierom zou in het vervolg ook daar in de kerk jaarliks een bord voor de leprozen rondgaan. Bracht de kollekte minder dan 12 Karolusguldens op, dan werd het ontbrekende aangevuld; was er meer, dan kregen de leprozen toch de hele som.

Door al het voorgaande is al voldoende bewezen, dat men het als een voorrecht beschouwde in het Leprooshuis te worden opgenomen, maar dit blijkt toch wel het allermeest uit de kontrakten met proveniers, waarvan we een groter aantal bewaard hebben dan van enig ander Leids gasthuis ²⁾. Ze zijn er van tweeërlei soort: òf de proveniers werden opgenomen als kostgangers zonder meer, òf ze verbonden zich om in of voor het huis bepaalde werkzaamheden te verrichten, tot ze er te oud voor werden. Wat ons wel het meest verbaast is, dat niet al die proveniers werkelijk leprozen waren. Weliswaar was in 1441 door de regering verboden gezonde mensen in het huis te laten wonen buiten het dienstpersoneel, maar aan zulke bepalingen placht men zich niet altijd te houden: we hebben bij het Elisabethgasthuis b.v. ook gezien, dat men daar ondanks het uitdrukkelijk verbod van de stichters al vrij gauw proveniers opnam. Zo handelde men ook in het Leprooshuis in tijden van geldgebrek, wanneer het feit dat proveniers meestal een som geld ineens meebrachten, het dubbel verleidelik maakte dan ook maar iedereen op te nemen, die men krijgen kon. Een raadsel blijft het dan nog, hoe ooit iemand begeren kon temidden van melaatsen te leven, met het gezicht op de soms afzichtelijke ellende en op gevaar af van zelf door de ziekte besmet te worden. Het feit dat er zulke mensen gevonden werden, staat intussen onomstotelijk vast, zoals bij de bespreking van de verschillende provenierskontrakten blijken zal.

1) Origineel op papier van 29 Des. 1562, Archief Leiden.

2) Ook in Zuid-Nederland moeten de prebenden van de lazarijen zeer gezocht zijn geweest; zie Alb. Thijm, t. a p. bl. 139.

Het oudste daarvan is van 1470, maar al vóór dat jaar moeten proveniers opgenomen zijn, want er is in dit stuk sprake van een priester, die toen al in het Leprooshuis woonde. Het bedoelde kontrakt ¹⁾ werd tussen de ziekhuismeesters en Aelbrecht Jacobzn. gesloten ten overstaan van gerecht en raad van Leiden, zoals bij belangrijke overeenkomsten gewoonte was; bij minder belangrijke traden alleen twee schepenen op. Aelbrecht bedong voor zijn leven volledige kost, dus eten en drinken, en daarbij huisvesting met vuur, licht en een bed met toebehoren („beddinge onder ende over”); in tijd van gezondheid zowel als van ziekte kreeg hij recht op behoorlijke verzorging en zo nodig verpleging. Alleen voor zijn kleren en schoenen moest hij geheel zelf zorgen. Zolang de priester Aernt van Pseiresteyn als provenier in het Leprooshuis woonde, zou Aelbrecht met hem samen eten in zijn kamer, waar 's winters tijdens de maaltijden een goed vuur onder de schoorsteen moest branden; zij hadden dan ieder recht op een warm plaatsje, Aelbrecht aan de ene, heer Aernt aan de andere kant van de schoorsteen. Maar dit gold ook alleen onder het eten, want op andere tijden moesten ze zich maar warmen bij het grote vuur in de keuken, waar alle andere bewoners van het huis, zieken zowel als bedienden, bijeen zaten. Als heer Aernt uit het Leprooshuis ging, zou het gerecht van Leiden bepalen, waar en met wie Aelbrecht eten zou tot op het tijdstip, dat er weer een nieuwe provenier werd opgenomen, met wie hij afgezonderd van de anderen zijn maaltijden gebruiken kon. Aelbrecht beloofde zijn leven lang de ziekhuismeesters te zullen gehoorzamen, maar als hem in enig opzicht te kort werd gedaan, kon hij zich altijd beroepen op het gerecht. Hij bracht verschillende landerijen in, hem uit de erfenis van zijn vader door zijn broers en zuster in deze zelfde oorkonde afgestaan. Het lijkt mij wel waarschijnlijk, dat deze man een leproos is geweest van niet onbemiddelde familie, die met vreugde een plaats in het Leprooshuis aannam, toen men hem in staat stelde die onder gunstige voorwaarden te kopen. Was hij géén leproos geweest, dan zou hij wel bedongen hebben geheel op zichzelf te blijven, zoals anderen later deden.

In een volgend kontrakt ²⁾ van het jaar 1479 hebben we zeker ook wel met leprozen te doen. Een hele familie, man, vrouw en dochter, werd toen in het Leprooshuis opgenomen met het recht

1) Register Leprozen No. 1, fol. 10 vs. en id. No. 3, fol. 29 vs..

2) Register Leprozen No. 1, fol. 12 en id. No. 3, fol. 13.

op eten, drinken, huisvesting, vuur, licht en verzorging in tijd van ziekte en van gezondheid, en zij gaven hiervoor aan de ziekhuismeesters een boerderij met 11 morgen weiland en bos en al hun verdere roerende goederen. Zij bedongen niets bijzonders, wat ze met het oog op de grootte van hun inbreng toch zeker hadden kunnen doen, als ze bang waren geweest voor besmetting. Verdere kontrakten uit de 15e eeuw zijn niet bewaard; alleen is in de Vroedschapsresoluties een paar maal sprake van personen, die men in het Leprooshuis moest opnemen. In 1497 was het een melaatse molenaar, over wiens opname blijkbaar zoveel moeilijkheden waren ontstaan, dat men de zaak aan het oordeel van de vroedschap onderwierp ¹⁾; in 1499 waren het een man en vrouw aan wie „van der stede wegen ene proven gegunt” was in het Leprooshuis en die zich bij de vroedschap beklagden, dat de ziekhuismeesters hun verplichtingen jegens hen niet nakwamen ²⁾.

In 1503 krijgen we voor het eerst een kontrakt met een dienstbode ³⁾. Engel Gijsbrechtsdochter woonde al als zodanig in het huis, en had de zorg voor het vee en ook voor het melken, het karnen en de verdere zuivelbereiding; gelijk andere dienstboden in de middeleeuwen kreeg zij kost, inwoning, kleren en schoenen van het huis, en daarenboven nog 40 comans groten per jaar om naar willekeur te besteden. Dit alles zou zo blijven, maar er werd nu bepaald, dat Engel haar hele leven als een getrouwe dienstbode in het Leprooshuis zou wonen, terwijl zij haar werk niet langer hoefde te doen dan het haar redelijkerwijze mogelijk was. Zodra zij er te oud voor werd, zou ze worden behandeld als andere proveniers, waarvoor zij 101 pond, 13 schell., 4 penn. en wat huisraad ter waarde van 16 pond inbracht. Het was een bijzonderheid, dat Engel ook haar kleren van het huis kreeg, wat bij andere proveniers nooit het geval was; dit was natuurlijk een uitvloeisel van haar dienstbetrekking. Deze dienstbode, die de hele zorg voor de stal en de melkerij op zich kon nemen, was stellig géén melaatse.

Over het algemeen komen de provenierskontrakten vrijwel op hetzelfde neer, daar iedereen kost, huisvesting en verzorging bedong, maar toch zijn er telkens kleine afwijkingen, die een bespreking verdienen. Zo werden in 1505 Jacob Barentz. en zijn vrouw

1) Vroedschapsresolutie van 28 April 1497.

2) Id. van 23 Febr. 1499.

3) Register Leprozen No. 1, fol. 55 vs.

Marrigen Bouwensdr. opgenomen ¹⁾ onder voorwaarde, dat Marrigen hoegenaamd geen huiswerk of iets anders zou behoeven te doen, tenzij ze er lust in had; maar Jacob zou zoveel mogelijk moeten werken ten bate van het Leprooshuis en alles doen, wat de ziekhuismeesters redelijkerwijs van hem eisten. Daar hij zich hiertoe uit vrije beweging („guedwillicken”) verbond, moest men oppassen hem geen werk op te dragen boven zijn krachten. Het blijkt niet, of deze mensen leprozen waren, misschien was alleen de vrouw ziek; maar stellig waren ze vrij vermogend, want ze brachten behalve 250 Rijnsgulden nog heel wat huisraad in: voor de slaapkamer een bed, een peluw, 4 dekens, 2 paar lakens, 4 hoofdkussens met slopen en blauwe bedgordijnen; voor de zitkamer 7 kussens voor stoelen of banken („sitcussenen”), een dientafel („trisoer”), een schrijftafel en een grote stoel („seedsee”); als tafelgerei 5 pintsbierkannen, 3 sleepjes ²⁾, 3 platelen, 2 schotels, 2 sauskommen, een zoutvat, een tinnen kop, 4 metalen kandelaars en een bekken om de handen te wassen; eindelijk nog een garderobe bestaande uit 3 vrouwchuiken, 3 vrouwetabberds, 3 keurslijven en al hun linnen en wollen kleren. Schoon het er niet uitdrukkelijk bij staat, mag men wel aannemen, dat ze dit alles bij hun leven zelf gebruikten in de hun toegewezen „camer”, een klein huisje op de plaats van het Leprooshuis, maar al het opgesomde werd bezit van het huis, wat niet het geval was met wat ze later nog zouden kopen of krijgen. In hetzelfde jaar werd ook als provenier aangenomen zekere Cornelis Wittenzn. ³⁾, die behalve geld nog veel meer huisraad inbracht en wel: 2 bedden, 2 peluwen, 6 lakens, 4 dekens en 5 hoofdkussens met tocbehoren, 2 tafellakens, 4 handdoeken en nog een andere doek, tot een tafellaken gemaakt ⁴⁾, 6 kussens voor stoelen en banken, een dientafel, een kannebord, 3 grote wijnkannen van een mengelen inhoud en 4 kleinere, waarvan 2 van een pint, een van een $\frac{1}{2}$ pint en een van $\frac{1}{4}$ pint, 4 pintsbierkannen, 4 sleepjes, 4 platelen, 4 schotels, 2 sauskommen, 2 tinnen koppen, een tinnen pispot, een kleerkast, een kleptafel, een ronde tafel met opslaande bladen ⁵⁾, een vierkante tafel, een haardscherm, een leunstoel en andere stoelen, wat rommel, een waterpot, een stenen wasbekken („lavoer”), 6 kandelaars, 3 bekkens

1) Register Leprozen No. 1, fol. 55.

2) Een soort bekens. Kiliaan: „minoris poculi aut mensurae genus, cyathus”.

3) Register Leprozen No. 1, fol. 54 vs..

4) Dit zal wel de betekenis zijn van „een hangeren dwale, gewrocht als tafellaken”.

5) Er staat: „een voutafel en een ront upslachtafel”.

en een bekkenijzer ¹⁾, 2 ijzeren braadspeten, 2 roosters, 2 ketelhaken, n.l. een „hogel” en een „hangyser” ²⁾, en een treeft; behalve de meubels voor een slaap- en eetkamer bracht Cornelis dus ook een volledige keukeninrichting mee. Hij kan wel melaats geweest zijn, want hij behoefde geen werk te doen, als hij er geen lust in had. Blijkbaar stond hij als een lastig heer bekend: hij is n.l. de enige voor wie bepaald was, dat men hem, zodra hij in het Leprooshuis ongenoegen kreeg of ruzie maakte, waarover bij het gerecht geklaagd werd, uit het huis zou mogen zetten na hem voor de tijd van zijn verblijf een behoorlijke geldsom te hebben laten betalen.

In 1506 werd Jan Willemzn. als provenier opgenomen ³⁾, die behalve het derde deel van een huis en een lijfrente van 3 pond ook nog een bed met toebehoren inbracht en wat niet nader omschreven huisraad, tin, koperwerk en timmergereedschap („timmer-tou”). Het kontrakt is niet uitvoerig, en hierbij is dan ook volstrekt niet uit te maken, of de man een leproos was of niet. Dit was stellig wel het geval met Jan Dirckzn., in 1510 als provenier opgenomen ⁴⁾, want hij nam op zich 's middags met de klep in de hand in Leiden langs de huizen te gaan om aalmoezen voor de leprozen te verzamelen, en hiervoor zal men stellig een zieke genomen hebben om het medelijden van de burgers op te wekken. Om hem tot ijver aan te sporen werd hem $\frac{1}{5}$ van de opbrengst van zijn kollekte beloofd. Hij zou ook, zolang hij ertoe in staat was, het ambt van koster in de St. Anthoniskapel waarnemen, en verder zijn hele leven in het Leprooshuis blijven wonen. Hij bracht 100 pond Holl. in en een bed met 2 dekens en 2 paar lakens, 2 hoofdkussens met slopen, een kleerkast met een ijzeren roede, waaraan een blauw gordijn hing, 2 tinnen platelen, een tinnen schotel en een pintsbierkan. Voor zijn kleren zou hij zelf zorgen, maar ze kwamen na zijn dood aan de leprozen. Men zou denken, dat deze koster en vergaarder van aalmoezen de plaats innam van degeen, die in de oorkonde van 1441 de „sluyter” werd genoemd. Dat dit niet zo was, blijkt uit een kontrakt van

1) Waarschijnlijk zijn de bekkens hier potten of pannen en het bekkenijzer een soort drievoet of treeft, waar de pannen in pasten; voor zo'n treeft komt tenminste ook de naam „potyzer” voor. Vgl. Baudet-De Maaltijd en de Keuken, bl. 135.

2) Volgens het Mnl. Wdb. betekenen deze beide woorden een ketelhaak, maar blijkbaar was er toch verschil tussen. Misschien was de hogel de gewone haak en het hangyser een dwarslat met kleinere haken. Vgl. Baudet-De Maaltijd en de Keuken, bl. 132.

3) Register Leprozen No. 1, fol. 54.

4) Ib..

het volgende jaar, waarbij Jasper Coennairtszn. en Ewout Airntsd. als „provenmeesters” van het Leprooshuis werden aangenomen ¹⁾; zij namen de plaats in van de „sluyter” en de „lavengierster”, welke namen na 1441 niet meer voorkomen. Provenmeesters werden zij genoemd, omdat ze aan het hoofd van de huishouding stonden, en dus in de eerste plaats voor de voeding van alle inwoners hadden te zorgen; die inwoners waren, zoals uitdrukkelijk vermeld staat: zieken, dienstboden en „andere in den zieckhuysse wesende”. Deze laatste soort mensen moeten gezonde proveniers geweest zijn, en deze plaats levert dan ook het meest stellige bewijs voor hun aanwezigheid in het Leprooshuis. Ook deze provenmeesters waren bepaald geen zieken, want de zieckhuysmeesters zouden Jasper alles mogen laten doen, wat redelijkerwijs van hem geëist kon worden, en ook Ewout verbond zich tot allerlei werkzaamheden. Zij zou in de eerste plaats keukenmoeder en markt-gangster wezen; zij moest dus zelf voor de zieken naar de wekelijkse en de dagelijkse markt gaan, toezicht houden op het bereiden van de spijsen, en zorgen dat alles behoorlijk en op tijd werd opgediend. Ook rustte op haar de verantwoordelijkheid voor het onderhoud van alle inboedel en huisraad, van het linnengoed en de wollen kleren zowel als van het tin- en koperwerk, opdat niets zou vergaan en bederven, of weggenomen, verloren, gestolen en vernield zou worden. Als ouderdom hun het werken belette, zou het echtpaar een eigen kamer gelijkvloers („by der airden”) krijgen met volledige verzorging evenals andere proveniers. Zij brachten hiervoor heel wat mee n.l. 3 huizen met erven en een bed, een peluw, 2 dekens, 2 paar lakens, 2 hoofdkussens met slopen, 2 gordijnen, 2 tinnen pintsbierkannen, 2 schotels, 2 sauskommen en 2 platelen, samen 25 pond tin wegende; op hun verdere bezittingen had het Leprooshuis echter geen recht.

Uit het jaar 1511 zijn nog twee andere kontrakten overgeleverd, die weinig opmerkenswaardigs bieden; in het ene ²⁾ bedong Dirck Willemzn., dat hij zou wonen in de z.g.n. St. Anthoniskamer bij de put, maar de zieckhuysmeesters behielden zich het recht voor hem die kamer af te nemen, als ze een voor het huis voordeliger provenier, b.v. een priester konden krijgen, en aan Dirck dan een andere kamer gelijkvloers te geven; in het andere ³⁾ besprak

1) Zegelbrief van 20 Febr. 1511, Inv. Elsevier I 192; ook Register Leprozen No. 1, fol. 52 vs..

2) Register Leprozen No. 1, fol. 23.

3) Ib., fol. 23 vs..

Volckert Jacobszn. voor zich de zgn. Jan Willemszs. kamer op de plaats. Mogelijk waren deze twee mannen gezonde proveniers, die geheel afgezonderd van de melaatsen wilden leven. Net zo'n kontrakt werd in 1512 met Dirck Ghijsbrechtzn. en zijn vrouw Alijt Jansdr. gesloten ¹⁾, en een dergelijk in 1517 met Joost Claiszn. en Gheertruut Andricsdochter ²⁾. De laatste bedongen uitdrukkelijk, dat ze zoveel zoete en zure melk zouden krijgen als ze nodig vonden en wensten. Het eerste echtpaar gaf 424 pond, het tweede 300 Rijnsgulden en twee bedden met toebehoren en ander huisraad; ook hier is niet uit te maken, of men met leprozen te doen heeft of niet.

In 1528 kreeg het Leprooshuis een nieuwe koster Willem Janszn. Focck ³⁾, die dus Jan Dirckzn. opvolgde en dan ook op dezelfde voorwaarden als deze opgenomen werd; alleen bracht hij meer geld in maar overigens slechts een bed met toebehoren. Daar hij ook moest kollekeren in de stad, zal hij wel een leproos geweest zijn.

In een kontrakt van 1535 met Adriaen Gerytszn. ⁴⁾ vinden we als een eigenaardigheid, dat de ziekuismesters hem een bed met een peluw, een hoofdkussen, 2 gevocrde dekens en 3 lakens moesten leveren; dit was dus net het omgekeerde van wat de meeste proveniers overeenkwamen en Adriaen kreeg het ook alleen gedaan door het Leprooshuis tot enig erfgenaam te benoemen. Ook in een „Memorybouck van alrehande zaecken”, begonnen in 1550 ⁵⁾, zijn nog enige overeenkomsten met proveniers aangetekend, waarvan de eerste van Sept. 1550 de opname van twee vrouwen betreft, en niets bijzonders biedt ⁶⁾. Van 1551 zijn er twee, beide op 15 Sept. gesloten, die bijna volkomen overeenstemmen ⁷⁾; het ene betreft een weduwe, Alijdt Jansdochter, het andere een echtpaar. Ze bedongen hetzelfde als andere proveniers, maar daarbij nog uitdrukkelijk, dat hun bedden dagelijks moesten worden opgemaakt en dat er voor hen gewassen zou worden; verder dat ze in de keuken bij de moeder mochten gaan eten, als ze er lust in hadden, en dat men hun, zo vaak ze het vroegen, een potje zoete melk moest geven. Als ze ziek werden, zou hun een verpleger of verpleegster worden toegevoegd; ze mochten altijd zonder verlof van

1) Ib., fol. 53.

2) Ib..

3) Ib., fol. 51 vs..

4) Ib., fol. 52.

5) Hs. Archief Leiden.

6) Memorybouck, fol. 1 vs..

7) Ib., fol. 4 en 5.

de ziekhuismeesters op reis gaan en ook bezoek ontvangen. Voor Alijdt werd bepaald, dat ze zelf de lekkernijen voor haar gasten, zoals konijnen, moest betalen, maar dat men ze in de keuken zou toebereiden „zonder eenige murmeratie ofte scrominge”; voor Huych Dirckszn. en zijn vrouw, dat hun kinderen hen niet te vaak mochten komen opzoeken maar dan ook wat mochten eten en een kan bier drinken op kosten van het huis. In 1552 werd een vroegere moeder van het Leprooshuis als provenierster aangenomen, weer op dezelfde voorwaarden ¹⁾. Zij vermaakte haar huisraad en kleren aan de leprozen, behalve haar beste rok, haar beste keurslijf en een van haar beste dekens, die voor haar dochter bestemd waren.

Een kontrakt van 1553 met Maerten Janszn. en zijn vrouw Lijsbeth Claesdr. ²⁾ stemt bijna geheel overeen met dat van de „provenmeesters” van 1511, schoon ze niet bij die naam genoemd worden. Maerten moest al wat hem mogelijk was doen „in den boemgaert ende warmoeslant ende opt erf, ende dacrenboven te gaen in die cappel mit dat bort”, en Lijsbeth werd keukenmoeder en marktgangster, net als Ewout Airntsd. ; ook zij zouden in hun ouderdom een kamer krijgen als proveniers. Ten slotte kunnen nog genoemd worden een kontrakt van 1578 met Arien Willemsen van Oegstgeest en Urmgaert Jansdr., die in ziekte en gezondheid huisvesting met vuur en licht bespraken en „zulc eeten ende drincken als de binnenmueder van tvoirsz. huys darmen gewoonl. es te reycken ende uyt te dienen sonder vorder” ³⁾, en een van 1586 met Lenaert Huygenszn. van Noordwijk en Dirckgen Floorisdr., die voor een inbreng van 325 gulden een „eerlicke camer ofte andere bewooning” bespraken met de gewone kost ⁴⁾. In geen van deze laatste kontrakten is iets, dat ons aan leprozen doet denken. Maar van andere aard is een overeenkomst, in 1522 gesloten met de zuster en de zwager van een in het huis vertoevende leproos, die voor 25 pond zijn plaats mocht houden maar verlof kreeg om te vertrekken, zodra hij beter was, en later weer terug te komen, als het nodig mocht wezen ⁵⁾; en een van 1577, waarbij twee broers de opname van een 3e melaatse broer verkregen tegen

1) Ib., fol. 3 vs..

2) Zegelbrief van 28 Nov. 1553, Archief Leiden.

3) Zegelbrief van 20 Julie 1578 in het Archief van de Oud-Bisschoppelijke Klerezij te Utrecht.

4) Zegelbrief van 13 Aug. 1586, Archief Leiden.

5) Register Leprozen No. 1, fol. 53 vs..

10 gulden per kwartaal ¹⁾). Ook hebben wij uit het jaar 1551 nog een gewoon kontrakt met een moeder van het Leprooshuis, die 10 Karolusgulden en 2 hemden per jaar zou verdienen, maar niet als provenierster werd opgenomen ²⁾).

Ik heb gemeend al deze overeenkomsten enigszins uitvoerig te moeten bespreken, omdat ze ons meer dan iets anders inlichten over de inrichting van het Leprooshuis. We kunnen het ons nu voorstellen: een gebouw met als middelpunt de grote keuken, waar de vader en moeder huisden met de dienstboden, en waar ook de zieken aten en zich kwamen warmen bij het vuur; op het erf een stal en een melkerij, daarnaast de boomgaard en verderop wat warmoesland; rondom het erf de kleine huisjes van de proveniers, min of meer weelderig ingericht met het door de bewoners meegebrachte huisraad; en dan nog de kapel van St. Anthonis, middelpunt van het geestelijk leven in het huis. Zo moet het geweest zijn omstreeks het midden van de 16e eeuw, eer het van de Haagweg naar Marendorp werd verplaatst, gevolg van armoede in de eerste plaats. Want ondanks, misschien zelfs door het opnemen van veel proveniers bleef het inkomen van het Leprooshuis „sober”. Daarom bepaalde het gerecht op 13 Sept. 1553, dat de meesters in het vervolg maar ééns per jaar, n.l. op de kermisdag, zelf een maaltijd zouden mogen houden met hun gewone gasten ³⁾; ze mochten daarvan aan niemand anders iets geven of zenden, om het zo goedkoop mogelijk te maken ⁴⁾). Weer een bewijs, dat lang vóór de in dit opzicht beruchte 18e eeuw de regenten van een instelling van armezorg wel eens meer voor hun eigen plezier uitgaven, dan de geldmiddelen van de stichting wenselijk maakten.

Blijkt reeds uit deze bepaling, dat het gerecht niet alleen het oppertoezicht over het Leprooshuis had, maar ook doorging voorschriften te geven voor het inwendig bestuur, men ziet dit nog meer uit een nieuw reglement voor de leprozen, in 1555 door het gerecht op verzoek van de meesters gemaakt ⁵⁾). Het was in enige artikelen verdeeld:

1°. Zouden de leprozen voortaan in het geheel niet meer binnen

1) Origineel op papier van 21 Julie 1577, Archief Leiden.

2) Memorybouck, fol. 3. Ik vermeld hier nog, dat het dienstjaar liep van Allerheiligen tot Allerheiligen, dat de termijn van opzegging voor beide partijen 3 maanden was, maar dat de leproosmeesters de dienstbode ten allen tijde mochten wegsturen, mits ze haar 1/2 jaar huur (5 gulden) gaven.

3) Wie dit waren, blijkt niet; waarschijnlijk geesteliken.

4) Vóór in het Register Leprozen No. 2.

5) Ib..

de stad mogen komen behalve op Vastenavond, als zij volgens het oude gebruik in bonte optocht met allerlei voorstellingen („met thoen”) door de stad trokken ¹⁾, en op de beide dagen van de grote processies: „ommegancxdach” en de Heilige Sakramentsdag. Er was dan natuurlijk veel volk op straat, en daarom stond het de leprozen niet vrij overal rond te lopen, maar ze mochten op een hun door de ziekhuismeesters aangewezen plek de processie zien voorbijgaan, en moesten daarna dadelijk naar het Leprooshuis terugkeren.

2°. Werd aan alle leprozen verboden binnen of buiten het huis met elkaar of met iemand anders enig spel te spelen, van welke aard dan ook.

3°. Zou geen leproos in het vervolg zijn kleren en lijfgoed of enig deel daarvan mogen verkopen, verruilen en in de lombard of elders verpanden.

4°. Mocht geen leproos gaan reizen of trekken, 't zij te water of te land, behalve als hij door de ziekhuismeesters naar Haarlem werd gestuurd om gekeurd te worden. Overigens moest iedereen binnen het huis blijven en wel altijd op de plaats, waar hij hoorde, maar men mocht gaan wandelen „upten dijck ofte wech up het sieckenpat binnen de paelen, ende an de andere zyde tot tbruggetgen, leggende neffens de laen van thuys van Busschuysen”. Ik lees hieruit, dat er naar de kant van de stad toe een afzonderlijk pad voor de leprozen was gemaakt, door palen afgezet, waarlangs ze b.v. naar de Witte singel konden gaan, die hun in 1428 toegewezen was, terwijl ze naar de kant van Voorschoten de Rijndijk mochten opwandelen tot de laan van Boschhuijzen, dus tot het bruggetje, waar nu nog de Boschhuijzer wetering in de Rijn komt. Het was de leprozen evenwel streng verboden de dijk te verlaten om b.v. een huis binnen te gaan.

5°. Was het de leprozen verboden in enig water met netten, zegens of andere voorwerpen te gaan vissen.

6°. Mocht men zonder verlof van de ziekhuismeesters geen wijn of bier in het huis halen, laten halen of drinken.

Wie tegen een van deze 6 voorschriften zondigde, kon door de meesters voor de tijd van 6 weken of langer in de kerker van het Leprooshuis opgesloten worden op water en brood, of op een andere manier gestraft.

¹⁾ Dit was in meer steden, b.v. ook in Amsterdam en Den Haag, een voorrecht van de Leprozen; de oorsprong ervan is mij onbekend.

7°. Mocht geen leproos ooit komen in een bordeel of andere „oneerlycke plaetse”, binnen of buiten de stad, ook niet als hij verlof had om uit te gaan. Wie hierop betrapt werd, zou tot straf door de meesters een jaar lang op water en brood gezet worden in de kerker van het Leprooshuis.

Het springt dadelik in het oog, dat de bedoeling van al deze bepalingen was gezonde mensen voor besmetting te vrijwaren, en de leprozen rustig te houden. Alle aanraking met andere mensen moest belet, alle opwekking van hartstochten door spel of drank vermeden worden. Terecht zag men in, dat niet alleen de mensen zelf maar ook hun kleren overbrengers van besmetting zouden kunnen zijn, en het verbod van te vissen wijst er m. i. op, dat men ook toen al het gevaar inzag van het brengen van ziektekiemen in het zich steeds verplaatsende en door ieder gebruikte water. Wat de 7e bepaling betreft, verschillende schrijvers vertellen van de ontoombare geslachtsdrift van de leprozen in bepaalde perioden van hun ziekte ¹⁾, en zo verwondert het ons niet, dat het gerecht meende op dit laatste misdrijf een buitengewoon strenge straf te moeten stellen.

Het schijnt, dat deze bepalingen niet dadelik goed werden nageleefd, want op 15 April 1556 werd van de pui van het stadhuis afgelezen ²⁾, dat aangezien er nog altijd met lazarij besmette mensen in Leiden kwamen en bleven, en er ook burgers dom genoeg waren hun huisvesting te verlenen, alle leprozen en gewezen leprozen binnen 3 dagen de stad moesten verlaten, tenzij ze aan de burgemeesters een briefje konden tonen, dat ze door de keurmeesters schoon geschouwd waren. Wie het waagde terug te komen, zou volgens uitspraak van het gerecht op water en brood gezet worden, en wie zulke verbannen herbergde, zou met 3 pond beboet, of als hij dit niet kon betalen, een maand op Eversteyn opgesloten worden op water en brood. Op 3 Julie 1571 werd nog eens afgelezen, dat voortaan geen leproos binnen Leiden zou mogen wonen of verblijven, op straffe van voor eeuwig uit de stad en de vrijheid van Leiden verbannen te worden, en dat men in het Leprooshuis voor een of twee nachten alleen nog maar leprozen zou mogen herbergen, die op de heen- of terugreis waren om gekeurd te worden ³⁾.

Toen het reglement van 1555 gemaakt werd, stond het Leprooshuis nog op zijn oude plaats aan de Haagweg buiten de Witte-

1) Zie hierover het aangehaalde artikel van Dr. Israëls.

2) Aflezingsboek B, fol. 213 vs..

3) Aflezingsboek C, fol. 21 vs..

poort, maar er waren al maatregelen genomen om het mettertijd te verplaatsen. In 1553 hadden n.l. de leproosmeesters, zoals zij in later tijd heetten, met toestemming van het gerecht een overeenkomst getroffen met de mater en de 13 overgebleven zusters van het St. Achtenklooster buiten de Rijnsburgerpoort, dat bij gebrek aan voldoende middelen niet langer in stand gehouden kon worden ¹⁾. Dit klooster was in 1432 door zekere Aechte Aelbarensdr., wed. Rondeel, gesticht ²⁾, wier dochter getrouwd was met een van Noorde. Toen de overeenkomst gesloten werd, waren niet alleen de mater, een van de zusters en de voorgd van een priester, die voor zijn zieke zuster optrad, van Noordens, maar werd er ook de goedkeuring aan gheecht van de „naiste vrunden ende maegen van de fundateurs”, die voor een deel tot die familie behoorden. Het klooster was toen zo arm, dat de zusters niet meer van haar verdiensten konden leven en dus wel uit elkaar moesten gaan. Behalve het vervallen klooster, dat met zijn omgeving ongeveer 2 morgen land besloeg, bezaten ze nog maar 11 gld. 15½ st. aan jaarlijkse renten, terwijl ze 14 gld. 10 st. aan renten moesten uitkeren, zodat ze nog 2 gld. 14½ st. 's jaars te kort kwamen. Ze vonden het 't meest in overeenstemming met de bepalingen van de stichtingsbrief om het klooster nu aan een instelling van armezorg over te dragen, en boden het eerst aan de Heilige Geestmeesters, toen deze geweigerd hadden, aan de leproosmeesters aan. Deze zouden, als alle zusters gestorven waren, de gebouwen met alle renten en lasten aanvaarden op voorwaarde, dat zij al dadelik de kerk zouden laten herstellen en deze ten eeuwigen dage zouden onderhouden, terwijl zij ook tijdens het leven van de zusters de door haar bewoonde huisjes en kamers in goede staat moesten houden. Verder moesten zij op de vier hoogtijden, op alle Vrouwedagen, op alle Zondagen en op 16 bepaalde heiligedagen op kosten van het Leprooshuis een mis laten lezen in de kerk en ook de wijn, de kaarsen, de olie en het misbrood betalen. Zolang de 14 zusters leefden, moesten de leproosmeesters aan elk van haar jaarliks 10 gld. en 10 st. uitreiken, en al dadelik kreeg ieder 5 gld. en 5 st.. Zodra een kamer of een huisje door overlijden van een van de zusters leeg kwam, hadden de leproosmeesters er recht op, en daarom mochten de zusters volstrekt

1) Zegelbrief van 11 Jan. 1553, met transfixen van 15 Jan. 1553 en 15 Junie 1562, Inv. Elsevier I 193 en 230. Een kopie van de twee eerste brieven in Register Leprozen No. 4, fol. 85 vs. en 86 vs..

2) Zie Inv. Elsevier I 229.

niet verhuizen. Om de leproosmeesters het toezicht hierop gemakkelijk te maken gaf de mater hun een lijstje van de kamers met de namen van de bewoonsters ¹⁾, waaruit blijkt, dat er toen in 2 huisjes 4 vrouwen bij elkaar woonden, in een 3e drie, in een 4e twee en in het laatste één. Ook kwam het huisraad uit een kamer, waarvan alle zusters gestorven waren, aan de leprozen, zonder dat de bewoonsters van andere huisjes er iets van mochten gebruiken of wegmaken, maar de zusters bedongen, dat men vóór zij allen gestorven waren, geen leprozen in de andere huisjes zou laten wonen, tenzij ze er zelf verlof toe gaven. Eindelijk stonden de leproosmeesters nog aan de familie van Noorde toe hun familiegraven in de kapel van het klooster te blijven gebruiken tegen betaling van de onkosten en de kerkelijke rechten, en beloofden zij een in de kapel gebruikte cyborie en een kelk niet te zullen verkopen zonder toestemming van het geslacht van Noorde.

Het lag in de bedoeling van de leproosmeesters de hele St. Anthoniskapel naar dit terrein buiten de Rijnsburgerpoort te verplaatsen, en daarom kochten zij in 1558 ook nog een boomgaard of tuin, achter het St. Aechtenklooster gelegen ²⁾. Maar zij moesten nog wat geduld hebben, want het duurde tot 1562, eer de aartsbisschop van Utrecht, Frederik van Tautenborch, zijn goedkeuring hechtte aan de overeenkomst van de leproosmeesters met de zusters van St. Aechten ³⁾; hij deed dit ten slotte uit de overweging, dat de zusters geen geld hadden voor haar gewone levensonderhoud en kleren, veel minder nog voor het laten herstellen van de kapel en de andere gebouwen van het klooster. Aangezien door een geloofwaardig getuige was verzekerd, dat de St. Anthoniskapel en het Leprooshuis nooit gewijd waren, kon men deze gerust afbreken zonder enig kerkelijk recht te schenden, waarom dan ook aan de leproosmeesters werd vergund dit te doen en het hout en de stenen te verkopen of ze te gebruiken voor het verbouwen van het klooster.

Nu kon men dus langzamerhand beginnen het huis te verplaatsen, maar voor dit goed en wel gebeuren kon, hadden de leproosmeesters eerst een proces uit te vechten met de nog levende zusters van St. Aechten. Blijkbaar hadden beide partijen min of meer berouw over de gesloten overeenkomst, die voor het Leprooshuis ook niet

1) Origineel op papier van 11 Jan. 1553, Arch. Leiden.

2) Register Leprozen No. 3, fol. 56.

3) De ze transfix van het in noot 1 op bl. 148 genoemde stuk.

in alle opzichten voordelig bleek. De twist begon al in April 1563, toen de meesters de niet door de zusters bewoonde gebouwen voor de leprozen in gereedheid gingen brengen ¹⁾. Bang voor besmetting kwamen de zusters heftig hiertegen op, en de leproosmeesters gaven gedeeltelijk toe door een kontrakt te sluiten, waarbij ze zich vooreerst verbonden een sloot te laten graven van de weg tot het kerkpad van het klooster en alleen aan de overkant van die sloot een huis te bouwen voor de zieken. Zij zouden langs die sloot een doornhaag planten van een manshoogte, ten overvloede nog door een schut van matten bedekt, zodat de zieken de zusters niet konden bespieden, maar zij mochten dan ook in de zijmuur aan de kant van het klooster glazen vensters aanbrengen voor licht en lucht. Zolang er zusters leefden, zouden verder geen leprozen aan gene zijde van de sloot mogen komen. — Maar toen men met timmeren begon, bleek het voordeliger en ook aangenamer voor de zusters het vervallen oude hoofdgebouw van het klooster te herstellen dan een nieuw huis te zetten, en men kreeg ook hiervoor toestemming. Twee jaar duurde de verbouwing; er werd een brede sloot gegraven tussen het huis en het kerkpad van de zusters, een doornhaag daarlangs geplant en met matten afgezet, zodat de zusters langs een korter weg en onbespied naar de kapel konden gaan; er werd met het oog op de besmetting een dam gelegd tussen het water van de zusters en dat van de leprozen, en eindelijk bracht men in 1565 de zieken over in het nieuwe huis. Maar nu protesteerde een deel van de zusters opnieuw en de leproosmeesters, boos geworden, besloten van hun kant krasse maatregelen te nemen. Zij verzochten aan de vroedschap hen in 't vervolg vrij te stellen van het betalen van de lijfrenten aan de zusters en hun tegelijk van stadswege geld te geven voor de verbouwing, waarmee zij op bevel van het gerecht begonnen waren ²⁾. Het eerste verzoek werd als onrechtmatig geweigerd, maar wel werd op advies van het gerecht voor de verbouwing een voorschot van 600 gulden toegestaan, op behoorlike termijnen terug te betalen. De vroedschap was bang voor verdere besmetting, daar het Leprooshuis buiten de Wittepoort alle zieken, die een plaats vroegen, niet meer bevatten kon, en beschouwde het ook als plicht van de overheid een goed werk, op last van diezelfde overheid begonnen, te steunen. Hiermee niet tevreden brachten de leproosmeesters hun zaak

1) Dit blijkt uit het in noot 1 op bl. 151 aangehaalde stuk.

2) Vroedschapsresolutie van 9 Mei 1565.

voor het Hof van Holland, en van het in 1565 gevoerde proces zijn ons twee stukken bewaard, n. l. een door Joost de Bije als prokureur ingeleverde lijst van grieven van de leproosmeesters ¹⁾, en een ongedateerde kopie van de uitspraak van het Hof ²⁾. Het blijkt uit de grievelijst, dat de meesters meenden geheel volgens de overeenkomst gehandeld te hebben; zij hadden de 2 morgen land als moestuinen en boomgaarden verhuurd, de tot ruïnes geworden onbewoonde gebouwen gebruikt tot bergplaats voor hun wintervoorraad als uien en wortelen, de gebouwen waarvan de muren door het vocht dreigden in te storten, sinds 2 jaar doen onderhouden en het kontrakt van 1563 zo goed mogelijk nageleefd onder het oog van de zusters. De mater en de seniore zuster vonden ook geen reden tot klachten en procedeerden niet mee, maar enige andere zusters dreigden met grote boeten aan de koning, als men zieken in het verbouwde klooster bracht. Reeds alleen omdat de zusters, aan het gezag van haar mater onderworpen, niet zonder deze procederen konden, meenden de leproosmeesters, dat haar klacht nietig verklaard moest worden, maar zij hadden nog andere en erger grieven, zoals uit de uitspraak van het Hof blijkt. De zusters hadden „oick nyet sonder schandaele ende upspraeck van den gemeenen volck” allerlei wereldlike personen bij zich in huis genomen en zelfs het verste huisje bij het bleekveld, toen dat leeg gekomen was, weer in gebruik genomen. Het Hof besliste, dat allen die er niet hoorden, het klooster moesten verlaten, en dat de leprozen in de kapel mochten komen, als men een deel daarvan afschoot voor de zusters om ongezien de diensten te kunnen bijwonen. De leproosmeesters zouden de lijfrenten blijven betalen, als de zusters eerst een memoriedienst, waartoe ze verplicht waren, maar die ze in 1553 verzwegen hadden, hadden afgekocht. Ook hiermee was de zaak echter niet uit; er bleven „questiën ende processen”, tot in 1567 enige hooggeplaatste personen een minnelike schikking tussen de beide partijen wisten te bewerken ³⁾. Het waren heer Johan Knijff, koöperator van de aartsbisschop van Utrecht en bisschop van Groningen, heer Cornelis Janszn., pastoor van de Vrouwenkerk, en de schepen Cornelis van Noorde, die de leproosmeesters en de 5 overgebleven zusters van St. Aechten overhaalden voor gerecht en vroedschap te verschijnen, de zusters met Jan van Hout als

1) Origineel op papier van 15 Sept. 1565, Arch. Leiden.

2) Kopie op papier, Arch. Leiden.

3) Zegelbrief van 20 Aug. 1567, in duplo Arch. Leiden (Inv. Elsevier I 194 verkeerd gedateerd).

haar voogd, om een nieuw verdrag te sluiten, waarbij beide partijen iets toegaven. De meesters zouden in het vervolg aan elk van de 5 zusters jaarliks 18 gld. 10 st. betalen, maar de zusters zouden dan ook geen maaltijden of iets dergelijks meer mogen eisen. Het huisraad dat zij bezaten en gebruikten, bleef haar eigendom, zodat de leprozen er ook na haar dood geen recht op hadden. De zusters mochten haar „commensalen” houden maar geen nieuwe aannemen, tenzij met goedvinden van de leproosmeesters. Zij hielden haar gewone kerkpad langs de moestuin en mochten daaruit zoveel groente halen, als ze nodig hadden. De leprozen behielden het vrije gebruik van de gebouwen en erven, waar ze al woonden, en ook „de gange van de geele poort”, maar ze mochten niet anders dan langs de kerklaan naar de kapel gaan en van deze alleen de sakristie betreden, die met een hek van de eigenlike kapel moest worden afgeschoten. De gezonde bewoners van het Leprooshuis mochten in de kerk zelf de diensten bijwonen. Verder zou een poort bij de keuken, aan het eind van de turfloods, alleen in geval van nood geopend mogen worden, en moesten de meesters nog een hek laten maken van die loods tot aan het vreemdelinghuis. Blijkbaar was de bedoeling van deze laatste bepaling de zusters te vrijwaren voor mogelijke invallen van de rondzwerfende leprozen, die nog altijd voor enige nachten in een afzonderlik huis geherbergd konden worden. Ten slotte namen de leproosmeesters alle verplichtingen van maaltijden en „ander speciale sang”, dus missen of memoriediensten, van de zusters over.

Ik heb de hele twist over het St. Aechtenklooster uitvoerig verteld, omdat er zo duidelijk uit blijkt, hoe bang men in de 16e eeuw was voor besmetting door melaatsheid, en ook om te bewijzen, dat de ziekte toen nog volstrekt niet aan het verdwijnen was. Over wat uit de verplaatsing van het Leprooshuis voortvloeide, een verandering in de kerkdienst, kan ik korter zijn. Het oude huis had, als buiten de stad gelegen, onder geen van de Leidse parochies behoord en de kapel van St. Anthonis was ook nooit gewijd geweest. Maar het aan St. Aechte gewijde klooster behoorde onder de Vrouwenparochie, en dus hadden de leproosmeesters in het vervolg rekening te houden met de pastoor van de Vrouwenkerk. Er is al sprake van „questie” met deze in een stuk van 1568, waarbij de meesters een nieuwe kapellaan aannamen voor de dienst in de kapel, en ook om de biecht van de zieken te horen, hen te bedienen en te begraven ¹⁾. De meesters

¹⁾ Origineel op papier van 1 Jan. 1568, Arch. Leiden.

beloofden de kapellaan hem tegenover de pastoor te zullen steunen, maar eisten dat hij in zijn preken de Katolieke godsdienst zou belijden. In 1569 stonden de meesters nog vijandig tegenover de pastoor; waarschijnlijk had hij voor zich aanspraak gemaakt op het offergeld van de diensten in de kapel enz., en wilden de meesters daartegenover bewijzen, dat hij zelf de leprozen eerst niet tot zijn parochianen had willen rekenen. Zij lieten n. l. een proces-verbaal maken van een verhoor, afgenomen aan Maerten Janszn., de vader van het Leprooshuis 1); het stuk is merkwaardig genoeg om de inhoud ervan hier weer te geven. Omstreeks 1566 was een vreemde leproos uit Gelre in het huis gekomen, die blijkens zijn briefje Raes heette. Ziek geworden wenste hij het laatste Oliesel te ontvangen, waarom de vader de pastoor van de Vrouwenkerk ging halen. Na van de meid gehoord te hebben, dat de pastoor uit eten was in het St. Ursulaklooster, ging de vader daarheen en vond hem er temidden van een groot gezelschap, dat goede sier maakte. De pastoor dacht er niet over met de vader mee te gaan, bewerende dat hij de leproos niet kende en daarbij wèl de zusters van St. Aechten, maar niet de leprozen als zijn parochianen beschouwde. Daarop liep de vader naar zekere priester Bonaventura 2), en bezwoer hem de leproos te bedienen om opspraak te voorkomen. Bonaventura ging mee naar de Vrouwenkerk, riep de koster en haalde de Sakramenten te voorschijn, maar zover gekomen aarzelde hij en zond de vader nog eens naar de pastoor om diens toestemming te vragen. Het antwoord was: „hij kan het doen, maar niet als kapellaan”. Toen de vader dit antwoord overbracht, ging Bonaventura hoewel ongaarne mee, maar zij vonden de zieke reeds bewusteloos, en hij stierf bijna onmiddellijk zonder biecht of sakrament: de vader had dan ook twee uur rondgelopen. Er spreekt uit dit stuk een haat tegen de pastoor, waarvoor ernstige redenen geweest moeten zijn, en dit is ook het geval in een proces-verbaal van 1571 betreffende een twist van de pastoor van de Vrouwenkerk en de deken van Rijnland met de leproosmeesters over het begraven van een provenierster in de kapel 3). Door tussenkomst van de burgemeesters kwam evenwel in 1572 een verdrag tussen beide partijen tot stand 4).

1) Origineel op papier van 19 Jan. 1569, Arch. Leiden.

2) Misschien heer Bonaventura Gerytszn., die in 1557 met zijn broer samen de H. G. tot erfgenaam maakte; Cat. H. G. A IX No. 133.

3) Origineel op papier van 25 Nov. 1571, Arch. Leiden.

4) Origineel op papier van 23 April 1572 met de handtekeningen van de pastoor en de leproosmeesters, Arch. Leiden. Ook in Gerechtsdagboek I, fol. 105 vs..

De pastoor, die vroeger van de zusters van St. Aechten een jaarlijkse toelage genoten had, zou nu van de meesters 3 gulden per jaar krijgen. De gezonde bewoners van het Leprooshuis moesten als parochianen van de Vrouwenkerk daar de Sakramenten ontvangen en daar begraven worden, maar voor de zieken mochten de meesters een kapellaan aannemen, die ook 's Zondagsmiddags mocht preken, mits hij aan de pastoor was voorgesteld en na een onderzoek, of hij ook door „heresie off quade opiniën geïnfec-teert” was, zuiver in de leer was bevonden. Op de kermisdag en de feestdag van de patroon van de kapel ¹⁾ zou de pastoor zelf de mis bedienen, waarvoor men hem een stoop rijnwijn moest geven, en ook was de pastoor verplicht in het Leprooshuis te komen, als een van zijn parochianen bediend wilde worden.

De beide aldus verzoende partijen hebben van dit verdrag niet lang plezier gehad, want er braken voor de stad Leiden moeilijke dagen aan, die voor de leprozen het begin betekenden van een voortdurend heen en weer gezwerf. Ook al vóór het beleg leden zij verliezen en heerste er soms onrust in het huis. Zo verloren zij in 1571, door welke oorzaak is onbekend, een deel van hun vcc, waarom zij aan het gerecht verzochten een kelk en twee paasborden te mogen verkopen ²⁾. Zo was er in 1572, op Zondag 19 Okt. „rumoer” in het Leprooshuis wegens de preken van een kruisbroeder, naar Orlers in zijn klein kroniekje vermeldt ³⁾; blijkbaar was deze broeder, zo hij al door de pastoor van de Vrouwenkerk goedgekeurd was, toch niet zo zuiver in de Kato-lieke leer òf niet zo bezadigd, als voor de rust in het huis wen-selik was geweest. Waarschijnlijk was het wel uit angst voor een inval van de soldaten van Lumey, dat het gerecht op 27 Nov. van dat jaar aan de leproosmeesters vergunde hun brieven, registers, eigendommen en geheime stukken binnen de stad Leiden op een veilige plaats in bewaring te brengen ⁴⁾; er waren in elk geval „pregnante redenen” voor volgens de verklaring van het gerecht. De leproosmeesters behoefden hun papieren niet in te leveren bij de ontvanger-generaal van de geestelijke goederen, zoals de bestuurders van andere stichtingen, altans voorlopig niet.

Het is niet na te gaan, wat er tijdens het beleg van Leiden met het Leprooshuis gebeurde, maar vast staat, dat het na het

1) Zeker St. Aechtendag; van St. Anthonis hoort men niet meer.

2) Gerechtsdagboek I, fol. 73 vs..

3) Orlers 2e druk, bl. 566.

4) Gerechtsdagboek I, fol. 108 vs..

beleg niet meer op de plaats van het St. Aechtenklooster buiten de Rijnsburgerpoort te vinden was. Daar het buiten de stad lag, zal het wel door de Spanjaarden platgeschoten of geplunderd zijn. Iets bleef er stellig van staan, want op 3 Des. 1575 betaalden de H. G.-meesters aan de leproosmeesters enig geld voor 700 pannen en wat vorsten, wat waarschijnlijk afbraak van het oude huis is geweest ¹⁾. Het terrein bleef eigendom van de leprozen, want in 1592 hadden ze buiten de Rijnsburgerpoort een weide, die ze toen als raam voor de baainering moesten verhuren ²⁾. Het gerecht wees voorlopig als woonplaats voor de leprozen het vervallen en verlaten klooster van St. Katherina op de Pietersachtergracht bij de Doelen aan, zoals blijkt uit een los ingevoegd stuk in het Gerechtsdagboek van 1576 ³⁾. Maar deze plaats was al heel ongeschikt, daar alle bewoners van het Leprooshuis, mannen, vrouwen en kinderen, zieken en gezonden, er in één gebouw bij elkaar moesten wonen; daarbij werd het in 1576 door een storm nog geheel beschadigd. De leproosmeesters vroegen daarom hun liever de verlaten gebouwen van het klooster van de Grauwe Zusters of Nazareth aan de Oude Vest tusschen de Bouwenlouwen en Duizendraadstegen te geven, die op 7 Maart door de Staten van Holland aan de regering van Leiden waren toegewezen. Het gerecht had hiertegen geen bezwaar, maar maakte van deze gelegenheid gebruik om van de leprozen het oude recht op de Witte singel („die actie ende trecht van de concessie van de ettinge ofte beweydinge van den chingel, gelegen tusschen de Witte poerte ende de Naecte sluyse”) af te kopen. Het vond n.l. op 13 Maart goed de leprozen het klooster Nazareth met alle daarop rustende pachten en renten af te staan op drie voorwaarden: dat de stad het recht op de Witte singel zou terugkrijgen, dat de renten die de leprozen op de stad hadden staan, niet langer betaald zouden worden, en dat de stad van de leprozen een stuk land buiten de Wittepoort kreeg met alle renten, die daarop stonden ⁴⁾. Op 19 Maart keurde de vroedschap dit goed ⁵⁾, en op 19 April volgde de bevestiging van het besluit door de Staten van Holland ⁶⁾. Op 24 Mei stond het gerecht nog aan de leproosmeesters toe planken en balken („zolderen

1) Blafferd Heilige Geest 1575 (III 387).

2) Gerechtsdagboek B, fol. 262 vs..

3) Gerechtsdagboek A, tussen fol. 36 vs. en 37.

4) Ib., fol. 37.

5) Ib., fol. 37 vs..

6) Zegelbrief van 19 April 1576, Inv. Elsevier I 195. Afgedrukt bij van Mieris - Leiden I 122.

ende ribben") van de vervallen kloosters van Schagen en Abcoude mogengebruiken om het klooster van Nazareth voor de zieken bewoonbaar te maken, als de vestmeesters eerst hadden weggehaald, wat ze voor de opbouw van de toren nodig hadden; een verzoek van de leproosmeesters om geld werd bij deze gelegenheid afgeslagen 1). Men slaagde er ook zonder toelage van de stad in het klooster weer goed bewoonbaar te maken, wat een paar al genoemde kontrakten, een over het opnemen van een zieke in 1577 en die over het opnemen van proveniers in 1578 en 1586 bewijzen.

Dat de leproosmeesters getrouw bleven aan de oude gewoonte om slechts te zorgen voor leprozen uit Leiden of uit de dorpen van Rijnland, waar geregeld voor de Leidse leprozen werd gekollekteerd, blijkt uit een twist met de meesters van het Katrijngasthuis in 1582 over het opnemen van een vrouw uit Friesland, die ziek had gelegen aan de pokken, maar te Haarlem voor melaats verklaard was 2). Erkennende dat de leproosmeesters niet verplicht waren de vrouw te onderhouden, besliste het gerecht toch, dat men haar voor deze keer voor een maand of 6 weken op proef zou opnemen, omdat ze ziek en bedlegerig was. Blijkbaar stonden de financiers van het Leprooshuis ook nog zo slecht niet, want toen het gerecht in 1592 200 gulden toestond voor de bouw van een nieuw leprooshuis te Schiedam, besloot het, dat dit geld binnen een jaar uit de fondsen van de Leidse leprozen moest worden terugbetaald 3).

Maar ook in het klooster Nazareth zouden de leprozen niet lang blijven. Er was, wij hebben het al gezien, na 1577 in Leiden een zucht tot centraliseren van de armezorg, die ertoe leidde, dat het gerecht in zijn vergadering van 30 Des. 1592 besloot ook het Leprooshuis te voegen bij de al verenigde Vrouwen- en Elisabethgasthuizen 4). De op 31 Des. nieuw te kiezen meesters en moeders kregen last dadelik alle boeken, registers en stukken van het Leprooshuis in het Vrou-Lijsbethgasthuis over te brengen en daar hun vergaderingen te houden, waarin ze moesten beraadslagen, hoe en waar ze in het gasthuis een geschikte en goed geïsoleerde plaats voor de leprozen in gereedheid konden brengen. Om hier wat vaart achter te zetten en de zaak tot een goed

1) Gerechtsdagboek A, fol. 42.

2) Ib., fol. 155 vs..

3) Gerechtsdagboek B, fol. 160 vs..

4) Ib., fol. 275.

einde te brengen werd niemand minder dan Pieter Adriaanszn. van der Werff voor het volgende jaar aangewezen als superintendent van de meesters en moeders van de verenigde huizen. Behalve van der Werff werden de volgende dag 5 meesters en 5 moeders voor de leprozen en het Vrou-Lijsbethsgasthuis gekozen ¹⁾, en zo hield het Leprooshuis met 1 Jan. 1593 op als afzonderlike instelling te bestaan.

1) Dienstboek B, fol. 70.

DE HEILIGE GEEST EN HET HEILIGE GEEST-HUIS.

Wie de geschiedenis van een instelling, waaraan de naam van de Heilige Geest verbonden is, in enige stad van Nederland, wil schrijven, moet beginnen met wèl te onderscheiden tussen wat de instelling van de Heilige Geest overal oorspronkelijk was, en hoe die zich in de loop van de tijden, in verschillende steden op geheel verschillende wijze, ontwikkelde. Zeer nauwkeurig is dit onderscheid het eerst gemaakt door Mr. S. Muller Hzn. in zijn boek over het Heilige Geest-huis te Rotterdam ¹⁾, waar uitvoerig wordt aangetoond, dat de Heilige Geest als instelling van armezorg oorspronkelijk heel iets anders was dan het Oudemannenhuis, waar de Rotterdamse Heilige Geest ten slotte geheel in opging ²⁾. Zo heeft men er voor Leiden in de eerste plaats op te letten, dat de Heilige Geest daar als algemene instelling van armezorg al minstens 150 jaar bestaan had, eer er sprake was van een Heilige Geest-huis, en heeft men vervolgens na te gaan, hoe dit huis, door de behoefte van de tijd en door plaatselijke omstandigheden als vanzelf tot een weeshuis geworden, zich langzamerhand ontwikkelde om ten slotte de oude instelling geheel te overvleugelen en te niet te doen gaan. Het is voldoende de geschiedenis van de Heilige Geest tot het eind van de 16e eeuw te vervolgen om te laten zien, hoe deze verandering tot stand kwam: na die tijd is van de oude instelling van de Heilige Geest niets meer over dan de naam, verbonden aan het Weeshuis.

Het is bekend, dat sedert Guy de Montpellier in de 2e helft

1) Rotterdam 1896.

2) Aldaar: Inleiding I-XXVII en bl. 245—257.

van de 12e eeuw in Frankrijk een broederschap van de Heilige Geest stichtte, die zich de zorg voor alle armen zonder onderscheid ten doel stelde, de naam van de Heilige Geest langzamerhand ook verbonden werd aan de algemene instellingen van armezorg, zoals elke parochie in Noord- en Zuid-Nederland er een kreeg ¹⁾. Als staatsrechtelijke instellingen waren de parochiën n.l. onder andere verplicht tot het behartigen van de armezorg binnen hun gebied, en hun bestuurders deden dit oorspronkelijk v.n.l. door het uitdelen van aalmoezen in of bij de kerk. In vele van de parochiekerken had men tafels, aan de Heilige Geest gewijd (mense Sancti Spiritus), waar de gaven aan de armen, zowel in natura als in geld, werden uitgedeeld, en met deze uitdeling waren overal de Heilige Geestmeesters (procuratores Sancti Spiritus of mense Sancti Spiritus) belast, die evenwel in verschillende parochiën op geheel verschillende wijze gekozen werden. Zij waren geen kerkdienaren in de letterlike zin van het woord, en waren dus niet krachtens hun ambt aan het gezag van de bisschoppen onderworpen, maar moesten verantwoording afleggen aan wie hen aangesteld hadden, feitelijk dus aan de parochie als lichaam. Het komt mij voor, dat de meeste instellingen van de Heilige Geest in ons land uit het eind van de 13e en het begin van de 14e eeuw dagtekenen; niet alle in het eind van de 14e eeuw en later gevestigde parochiën kregen nog Heilige Geestmeesters. Daarentegen hadden alle oude dorpen, zelfs de kleine, hun Heilige Geest: in de buurt van Leiden b.v. Oegstgeest, Leiderdorp, Rijnsburg, Katwijk, Noordwijk, Zegwaard-Zoetermeer, Voorschoten, Voorburg.

De stad Leiden vormde oorspronkelijk één parochie, die van de Pieterskerk, en tot deze behoorde in het begin van de 14e eeuw de instelling, bij afkorting Heilige Geest genoemd, onder het beheer van twee Heilige Geestmeesters. Schoon deze Heilige Geest het eerst in 1316, maar dan ook als gevestigde instelling, genoemd wordt, mogen we, gelet op de ouderdom van de Pieterskerk, gerust aannemen, dat het ontstaan ervan minstens in het eind van de 13e eeuw heeft plaats gehad. In 1316 nu maakte Pieter van Leyden, kanunnik van de Pieterskerken te Utrecht en Middelburg en persoon van de kerk te Zoeterwoude, twee testamenten: het ene betrof v.n.l. de stichting van vier kapelriën in de Pieterskerk te Leiden, maar ook maakte hij daarin o.a. aan de Heilige Geest

¹⁾ Zie Alb. Thijm, t. a. p. bl. 104—108, en het aangehaalde werk van Mr. S. Muller Hzn., bl. 309 vlgg..

te Leiden 10 schellingen 's jaars ¹⁾); in het andere maakte hij uitvoerige beschikkingen over zijn stenen huis aan de Breestraat bij de Blauwe Steen, op de hoek van de Kerksteeg ²⁾. Hij vermaakte dit aan de Pieterskerk, „Gode ende der kerken des Goeds, Sinte Pieters te Leyden”, zoals er staat, onder voorwaarde dat deze het voor 10 schellingen 's jaars eerst aan hemzelf en later aan zijn familie in erfpacht zou geven. Over het versterven van het huis waren zeer uitvoerige bepalingen gemaakt, die voor ons onderzoek alleen van belang zijn, voor zover ze de Heilige Geest betreffen. Wie n.l. het leen erfde van vader of moeder, was verplicht een jaarlijkse rente van 10 schellingen te kopen voor de Heilige Geest om die uit te delen onder de armen („tien scellinghen tornois sjaers te copen ende den Heylighen Gheest jairlix te Leyden te geven onder die arme”); wie broer of zuster of een verdere verwant in het leen opvolgde, moest voor hetzelfde doel een pond geven („een pond tornois sjaers seker renten daertoe te gheven den Heylighen Gheest te Leyden den armen jaerlicx te delen”). In een niet bewaard memorieboek van de Heilige Geest stond dit in het kort aangetekend ³⁾, terwijl het testament onder de kerkmeesters van de Pieterskerk bleef berusten en in hun fundatieboek geregistreerd werd ⁴⁾.

Wij vernemen dus uit deze oudste stukken, dat de Heilige Geest in 1316 aalmoezen uitdeelde onder de armen, maar hoe en waar dit gebeurde, wordt niet vermeld. Had men in de Pieterskerk ook zo'n aan de Heilige Geest gewijde tafel, waar de gaven werden neergelegd? Het is niet onmogelijk, maar er is nergens sprake van, noch in de stukken van de Pieterskerk, noch in die van de Heilige Geest. Eenmaal, in 1465, heten de Heilige Geestmeesters „magistri Sancti Spiritus seu procuratores mense Sancti Spiritus” ⁵⁾,

1) Fundatieboek Pieterskerk, Hs. Archief Leiden, fol. 1 en fol. d vs.; afgedrukt bij van Heussen - Oudh. v. Rhijnl., bl. 18, en bij van Mieris - Groot Charterboek II 175, en Leyden I 38.

2) Fundatieboek Pieterskerk, fol. 36. Een 16e-eeuwse kopie hiervan in het archief van de H. G. A I No. 1b.

3) Ook hiervan is een kopie in het archief van de H. G. A I No. 1a. Afgedrukt bij van Mieris - Leyden I 40.

4) In het Fundatieboek Pieterskerk, fol. 37 vs., staat nog een testament van Pieter van Leyden, de schenking van een ander huis op de Voldersgracht aan St. Pieter, dat op dezelfde wijze als leen in zijn familie zou blijven, terwijl de kerk bij elke overdracht recht had op 4 schellingen van de opvolger, of 8, als hij in gebreke bleef de 4 dadelijk te betalen. Daar dit stuk van 1368 dagtekent, rijst er natuurlijk twijfel, of we hier met dezelfde Pieter van Leyden te doen hebben, maar het is niet onmogelijk, want we weten, dat in 1316 zijn moeder nog leefde, zodat hij toen in geen geval een oud man geweest kan zijn.

5) Zegelbrief van 20 April 1465, Archief Leiden (Inv. Pieterskerk No. 3).

maar het kan op die plaats niet anders dan als een staande formule opgevat worden, omdat 1°. in het op dezelfde zaak betrekking hebbende Ned. stuk ¹⁾ gewoon sprake is van Heilige Geestmeesters van St. Pieters parochie, 2°. dit stuk dagtekent uit een tijd, toen de Heilige Geest al een eigen huis bezat, waar o. a. ook de aalmoezen uitgedeeld werden, en 3°. de stellers van beide stukken geen Leidenaars waren, wat te meer aannemelijk maakt, dat ze de algemene Latijnse naam voor Heilige Geestmeesters gebruikten zonder er een bepaalde betekenis aan te hechten. Terwijl ik dus geen reden vind om aan te nemen, dat men in de Pieterskerk een tafel van de Heilige Geest heeft gehad, houd ik het wel voor zeker, dat de aalmoezen oorspronkelijk in de kerk of op het kerkhof werden uitgedeeld en eerst later in een door de Heilige Geest gekocht huis. Dat er in de kerk vroeger brood werd uitgedeeld, blijkt immers hieruit, dat dit in 1442 te Leiden werd verboden ²⁾ en wel om „veel gescals ende ruymoren”, door de armen gemaakt; het bleef alleen toegestaan in het Katrijnengasthuis. Dit verbod sloeg weliswaar niet alléén op de uitdelingen van de Heilige Geestmeesters, want ook bij veel, door anderen te bezorgen memoriediensten was het geven van brood aan de armen bij het graf voorgeschreven, maar toch zeker in de eerste plaats wel op hen.

Wat de Heilige Geestmeesters behalve brood nog verder uitdeelden, en hoe ver hun werkkring zich uitstreckte, blijkt hier en daar uit andere testamenten. We vinden die in de registers en onder de zegelbrieven van de Heilige Geest in groter aantal dan bij enige andere kerkelijke of liefdadige instelling te Leiden. Zorg voor eigen en anderer zielsrust, wij zagen het reeds ³⁾, was de voornaamste drijfveer tot het geven van aalmoezen, en er waren velen, die de kerkmeesters, gasthuismeesters en Heilige Geestmeesters slechts beschouwden als mensen, die tegen een kleine vergoeding ten bate van de kerk of de armen de landerijen en renten beheerden, waaruit de memoriediensten betaald moesten worden. De Heilige Geestmeesters heeft men wel het allermeeest zo beschouwd, want het blijkt, dat zij in de 15e eeuw voor evenveel memoriediensten te zorgen hadden, als de kerkmeesters en gasthuismeesters samen. Wat in dit opzicht aan de bestuurders van de andere gasthuizen en van de kloosters opgedragen werd,

1) Zegelbrief van 27 Mei 1465, Archief Leiden (Inv. Pieterskerk No. 4).

2) Hamaker - Keurboeken, bl. 485; keur van 20 Des. 1442.

3) Vgl. onder het Katrijnengasthuis, bl. 33.

valt in vergelijking met het aandeel van de Heilige Geest geheel in het niet. Wij zullen nog een en ander over deze memoriediensten te zeggen hebben, maar willen eerst nagaan, wat uit de 14e-eeuwse testamenten over de werkkring van de Heilige Geest blijkt.

Het eerste testament, nà dat van Pieter van Leyden ten behoeve van de Heilige Geest gemaakt, is van Reymer, vir Gobburghenzn. en zijn vrouw Badeloge van 1318 1). Het is eigenaardig, dat terwijl Pieter van Leydens testament het eerste is, waarin èn de Heilige Geest èn het Katrijnengasthuis genoemd worden, voor beide instellingen het testament van deze Reymer en zijn vrouw het eerste is, dat er uitsluitend voor is bestemd. Ja, ook het 3e testament voor het Katrijnengasthuis en de Heilige Geest beiden is uit 1322 en van dezelfde geefster, en in het 4e voor de Heilige Geest wordt het gasthuis voor de 4e keer bedacht. Terwijl Reymer en zijn vrouw aan het gasthuis bedden en lakens vermaakten, waarvoor men dagelijks hun zielen moest gedenken, gaven zij op dezelfde dag aan de Heilige Geest „simpelike om Goeds willen” een stuk land om voor de arme mensen kleren en schoeisel te kopen („die arme liede mede te cleden ende scoyen”); in 1333 gaf Reymer alleen nog een stuk land voor precies hetzelfde doel 2). Op 18 Maart en 29 Julie 1322 maakte Agathe, Heynendr. van Velsen, twee testamenten voor de Heilige Geest 3), waarin evenwel niets omtrent de armen bepaald was. In het eerste maakte zij al haar landerijen „in rechter aelmisse” aan de Heilige Geest om memoriediensten te doen houden op haar graf te Haarlem en in de Pieterskerk, en eeuwig dag en nacht een lamp brandende te houden in die kerk; in het 2e droeg ze de begeving van een door haar ouders gestichte kapelrie in de Pieterskerk over aan de Heilige Geestmeesters, onder voorwaarde dat deze nooit geschonken zou worden aan een afstammeling van Dirk van der Dobbe, wie ze om onbekende redenen blijkbaar vijandig gezind was. Voor de lamp in de Pieterskerk bleven de Heilige Geestmeesters trouw zorgen, zoals o.a. blijkt uit de telkens voorkomende posten hiervoor in de rekeningen, tot ze in 1545 met de kerkmeesters van St. Pieter een overeenkomst sloten, waarbij deze de verplichting overnamen 4). Een testament van 1334 van

1) H. G. Register B 1, fol. 2 vs..

2) Ib., fol. 3.

3) Ib., fol. 1 en 2.

4) Zegelbrief van 30 Des. 1545, H. G. A VII No. 123; ook verantwoord in de blafferd van 1545.

Heinric van Screvelant ¹⁾ bewijst, dat men niet alleen kleren, maar ook brood en schoenen uitdeelde; er was hier n.l. bepaald, dat de armen op de memoriedag van de schenker jaarliks een pond aan brood, op St. Martijnsavond een pond aan schoenen zouden krijgen. Zagen wij tot nu toe slechts, dat de gaven aan de arme mensen of de armen ten goede moesten komen, in een testament van 1342 ²⁾ werden die armen door Clays Pijl nader omschreven als „arme huysittin, dair si vermoeden, dat wel an besteet is”. Hier werd dus voor een bepaald geval de werkkring van de Heilige Geestmeesters al beperkt: zij mochten dit geld niet aan bedelaars en landlopers geven, maar moesten het gebruiken voor de huuszittende, de fatsocnlike armen, die men vaak met de rechte of ware armen vcreenzelvigde. Door bepalingen als deze wordt de nog wel heersende mening, als zouden de Heilige Geestmeesters in tegenstelling van de huuszittinmeesters uitsluitend voor bedelaars gezorgd hebben ³⁾, genoegzaam weerlegd. Een testament van 1353 ⁴⁾ spreekt alleen van de armen, van wie de Heilige Geestmeesters bij hun ziel en geweten overtuigd waren, dat ze de aalmoezen verdienden, een van 1359 ⁵⁾ bepaald van het uitdelen van schoenen, een van 1362 ⁶⁾ weer van arme huuszittin. Soms was ook de plaats van de uitdeling vastgesteld: zo in een testament van 1375 ⁷⁾, dat het geven van geld voorschreef aan arme mensen, die tijdens de memoriedienst bij het graf kwamen, en in een ander van 1382 ⁸⁾, waarin het uitdelen van brood aan de armen geboden werd, en wel na de hoogmis op het kerkhof. De laatste gever, Jan Ghoede Ghijsbrechtszn., bedong nog, dat de Heilige Geestmeesters hem jaarliks 4 of 5 paar schoenen zouden geven om die zelf onder zijn arme vrienden uit te delen.

Komen al deze testamenten vrijwel op hetzelfde neer, er zijn er andere, die ons doen zien, dat de werkkring van de Heilige Geest veel uitgebreider was. In 1341 droeg b.v. zekere Dieric Mouwerijnsz. aan de Heilige Geestmeesters de zorg voor memo-

1) Zegelbrief van 17 Maart 1334, H. G. A IV No. 1; dit is het oudste oorspronkelijke stuk in het Weeshuis-archief.

2) H. G. Register B 1, fol. 8 vs..

3) Men zie b.v. het Woordenboek der Ned. Taal, i.v. Heiligegeestarme.

4) H. G. Reg. B 1, fol. 21 vs..

5) Ib., fol. 18.

6) Ib., fol. 19.

7) Ib., fol. 33.

8) Ib., fol. 46.

riediensten op, en hij bepaalde erbij, dat als er nog eens een „mene (= algemene, gezamenlike) vairt worde over zee”, men daarheen 10 pond Holl. moest zenden door middel van een goed vertrouwd persoon 1). Dat was dus nog iemand, die ruim een halve eeuw na het eindigen van de kruistochten droomde van een herhaling van het grootse ondernemen: een gezamenlike tocht naar Palestina; die misschien zijn hele leven verlangd had aan zo iets deel te kunnen nemen, en nu nog hoopte na zijn dood het goede werk te kunnen steunen. — Het uitreiken van een lijfrente aan Alijd Hollanders wed. en haar erfgenamen zagen de Heilige Geestmeesters zich al in 1356 opgedragen 2); een lijfrente, waaraan verbonden was de verplichting tot het houden van memoriediensten met de gasthuismeesters samen, kocht Harman Bitter van hen in 1397 voor zich en zijn vrouw 3). Ingewikkelder waren de bepalingen, gemaakt door heer Dammes Dircxsoen, pastoor van de Vrouwenkerk, en heer Pieter, Danclssoen Utenpol, die in 1399 drie schepenbrieven aan de Heilige Geest overgaven 4), waarvan de opbrengst bij hun leven aan henzelf moest worden uitgekeerd op één pond na voor de armen, terwijl de gelden na hun dood bepaaldelijk uitgedeeld moesten worden aan de arme huiszitten van de Vrouwenparochie op aanwijzen van de pastoor en de kerkmeesters, en wel aan elk arm mens 12 penningen per week. In 1390 had Willem Foykyn het de Heilige Geestmeesters nog lastiger gemaakt 5) door hun niet alleen het uitreiken van twee lijfrenten (waarvan één aan Dirc, Claren Dirx dochter van der Dobbe, een kleinzoon dus van de grote vijand van Agathe van Velsen) op te dragen, maar ook jaarlijkse giften aan het Begijnhof, de Lazarussen en de arme huiszitten. Een ander testament van 1400 schreef op de memoriedag het zenden van wijn aan de Lazarussen („die sieken, die buten Leyden wonen”) voor 6).

Behalve voor memoriediensten en uitdelingen kregen de H. G.-meesters ook voor verschillende kapelrieën te zorgen. De eerste werd in 1350 gesticht in de Pieterskerk door Aerst Gontersoen en zijn vrouw Machtelt 7) en moest door de H. G.-meesters altijd

1) Ib., fol. 5 vs..

2) H. G. A IV No. 2.

3) H. G. Reg. B 1, fol. 88.

4) Ib., fol. 88 vs. en 89.

5) Ib., fol. 67.

6) Ib., fol. 92 vs..

7) Ib., fol. 80.

aan een arme priester gegeven worden. In 1544 verzochten zij aan de regering van Leiden de inkomsten van deze kapelrie, met het oog op hun grote armoede, zelf te mogen gebruiken voor de wezen en vondelingen; ze zouden altijd wel een arme priester vinden, die de dienst wilde waarnemen zonder andere geregelde beloning dan het aandeel in de memoriegelden van de Pieterskerk, waarop de bezitter van deze kapelrie recht had ¹⁾. Zij kregen de vereiste vergunning van de stadsregering en de hoge geestelijkheid, en slaagden er ook in op deze voorwaarden priesters te vinden. — Een 2e kapelrie, waarvan de H. G.-meesters de begeving hadden, gevestigd in O. L. Vrouwenkerk op het altaar van Maria Magdalena, werd in 1391 gesticht door een priester Aernt Zwaluaert ²⁾. Van de bezitters van deze kapelrie werd in de 16e eeuw een schriftelijke verklaring geëist, voor schepenen opgemaakt, dat ze de bezittingen ervan niet op voorbeeld van hun voorgangers zouden vervreemden ³⁾. Er is zo'n verklaring bewaard uit 1557 van heer Bonaventura Gherytsz. ⁴⁾, waarin sprake is van een vergulde kelk en een vergulde schaal (patena), een missaal, 4 korporalen, 4 korporaalzakken, waarvan een van rood fluweel, 2 kelkzakken, 2 pateendoeken, 2 amicta's en een houten paasbordje, alles bewaard in een kastje in de sakristie van O. L. Vrouwenkerk. Het was deze zelfde priester, die in 1557 uit dankbaarheid, dat hij de kapelrie gekregen had, met zijn broer samen de H. G. tot enig erfgenaam benoemde ⁵⁾. De kapelrie in 1396 door Willem Foytgen of Foykyn in de Pieterskerk gesticht is onder het Leprooshuis genoemd. Ook het door Berwout Willemssoen in 1398 in de Pieterskerk gestichte altaar van St. Katherina kwam onder de hoede van de H. G.-meesters ⁶⁾: zij moesten aan de kerkmeesters jaarliks het geld geven voor de op het altaar gebruikte kaarsen en wijn, aan de pastoor het geld voor een „kermisse misse”, en zelf nog een jaarlijkse memoriedienst voor Berwout en zijn familie doen houden. Bij de in 1421 door Boudewijn van Zwieten gestichte kapelrie in de Pieterskerk zouden de H. G.-meesters moeten optreden, zo vaak de begeving en waarneming ervan niet volgens de bepalingen van de stichtings-

1) H. G. A VII No. 127, zegelbrief van 4 Junie 1544 met 5 transfixen, o.a. de goedkeuring van de bisschop van Utrecht en 2 verklaringen van priesters, dat ze op de nieuwe voorwaarden de dienst van de kapelrie wilden waarnemen.

2) H. G. Reg. B 1, fol. 70 vs., met de goedkeuring van de bisschop van Utrecht, fol. 73 vs.

3) Reg. B 2, los stuk tussen fol. 69 en 70.

4) H. G. A VII No. 125.

5) H. G. A IX No. 133, het 3e stuk.

6) Reg. B 1, fol. 83 vs..

brief geschiedden 1). Zorg van andere aard werd in 1421 nog aan de H. G.-meesters opgedragen door het gerecht en de raad van Leiden, die het klooster van de Cellebroeders onder hun toezicht stelden met de gunstige bepaling, dat het kloostergebouw aan de Heilige Geest zou komen, als het ooit door de broederkens verlaten werd 2).

Wij hebben gezien, dat oorspronkelijk aan twee H. G.-meesters de armezorg van de parochie was opgedragen. Voor zover wij kunnen nagaan, werden zij te Leiden altijd door de stadsregering gekozen uit de regerende familieën; hun ambt werd onder de smalle diensten gerekend en zij traden jaarliks met St. Pieter af, maar waren terstond herkiesbaar. Sedert 1351 moesten zij 7 jaar poorter van Leiden geweest zijn 3). Dat men hen als stadsdienaren beschouwde, blijkt ook hieruit, dat hun op de H. Sakramentsdag van stadswege wijn werd geschonken 4). In een vonnis van 1458 noemden schout en schepenen de H. G.-meesters zelfs uitdrukkelijk hun dienaren, die zij moesten beschermen en steunen 5). Zij werden gewoonlijk „meesters”, maar in de 14e eeuw ook wel „uytmeesters” of „bewarers” van de Heilige Geest genoemd, vaak met de toevoeging: „in Sinte Pieterskerck of prochie”. In de 16e eeuw heetten ze ook wel „de H. G.-huysmeesters”, en nog later geregeld „de meesters van de arme wezen”; maar toen was er al veel veranderd. Zij legden jaarliks rekening van hun beheer af voor het gerecht; in het keurboek van 1406 was bepaald, dat ze dit binnen een maand na hun aftreden moesten doen op een verbeurte van 3 pond 6). In 1486 besloot de vroedschap, dat ze vóór Palm-Zondag hun rekening gedaan moesten hebben 7), en in het keurboek van 1545 werd bepaald, dat ze binnen een maand, nadat hun dit door burgemeesters aangezegd was, rekening moesten doen voor degenen, die het gerecht daartoe zou aanwijzen 8). Van hun rekeningen zijn alleen de blafferden (na 1452) gedeeltelijk bewaard. — Hun

1) H. G. A I No. 3.

2) Stedeboek, fol. 129 vs..

3) Van Mieris - Groot Charterboek II 796.

4) Tresoriersrekening 1413, fol. 31; 1420, fol. 14; 1426, fol. 39 vs..

5) Correctieboek B, fol. 117 vs.; het vonnis betrof een onwillig pachter van de Heilige Geest, die de meesters had uitgescholden. Hij werd veroordeeld tot het doen verwerken van 3000 stenen aan de stadsvesten.

6) Hamaker - Keurboeken, bl. 12.

7) Vroedschapsresolutie van 22 Maart 1486.

8) Hamaker - Keurboeken, bl. 355.

aantal werd in 1435 uitgebreid tot drie ¹⁾, terwijl er in 1439 voor 't eerst vier H. G.-meesters waren ²⁾. In de jaren 1444 en 1445 vond ik er zelfs vijf genoemd ³⁾, maar vier bleef het gewone getal. Het is mogelijk, dat deze uitbreiding in verband stond met de van 1430—1445 in Holland heersende duurte van levensmiddelen, die grote armoede ten gevolge had ⁴⁾; de H. G.-meesters tekenden zelf in een van hun registers aan, dat ze in 1438 vaste bezittingen verkochten „van groten noets wegghen den ermen te hulp te comen, of si souden van ghebrec vergaen hebben” ⁵⁾, en in 1439 „om die diertijt” of „om die duert van koren” ⁶⁾. Toen hun werkzaamheden zich steeds uitbreidden, lieten de H. G.-meesters het beheer van de godderen en renten voeren door een rentmeester, die ik voor het eerst in een zegelbrief van 1466 genoemd vond ⁷⁾. In 1505 werd zekere Jan Louwerys als zodanig aangenomen tegen een jaarlijkse beloning van 21 Rijns gulden, waarvan hij zelf zijn onkosten moest betalen; verder kreeg hij nog 3 Rijns gulden per jaar om toezicht te houden op het H. G.-huis, kleine herstellingen te doen, en te helpen bij het hooien en het brengen van de koeien in het land ⁸⁾.

Gaven de straks genoemde testamenten al een beeld van wat de H. G.-meesters langzamerhand te doen kregen, de omvang van hun werkkring blijkt het best uit aantekeningen in hun boeken. Het oudste van dien aard vinden we achter in het Maanboek van 1425, eigenlijk alleen bestemd om er de pachten en renten in op te schrijven ⁹⁾. Uit een paar losse aantekeningen blijkt daar, dat de H. G.-meesters in 1425 171 paar mans- en 224 paar vrouwschoenen uitreikten, benevens 100 paar kinderschoenen en voor 6 pond schoenen aan arme klerken. Op Kerstavond deelden ze 3 hoed tarwe aan brood uit en 25 varkens, waarvan er waarschijnlijk 9 bij één slager, 3 bij een andere en 12 in het Katrijnen-

1) Er komen 3 H. G.-meesters voor in 1435 (Reg. B 2, fol. 143), 1436 (Ib.) en 1438 (Ib., fol. 147¹ en A V No. 61).

2) H. G. A V No. 64.

3) H. G. Reg. B 2, fol. 160², en A VI No. 66.

4) Blok-Stad M. E. bl. 331 merkt dit op, maar zegt ten onrechte, dat er in 1430 al 3, en in 1440 voor 't eerst 4 H. G.-meesters waren.

5) H. G. Reg. B 2, fol. 1471.

6) Ib., fol. 109 en 119.

7) H. G. A VI No. 79.

8) H. G. A II No. 2, fol. 12.

9) Cat. H. G. Boeken I 31. Deze aantekeningen werden al opgemerkt door L. G. le Poole, die het archief van het Weeshuis ordende en de katalogus samenstelde (Inleiding VII en VIII), maar zijn lezing ervan is onzuiver en de verklaring al heel zonderling.

gasthuis geslacht waren. Feitelijk deelden zij geen schoenen, brood of spek uit maar loodjes met een merk, waarop men bij de schoenmakers schoenen en aan het huis van de H. G.-meesters brood en spek kon krijgen. De schoenmakers wisselden later de loodjes bij de H. G.-meesters in tegen geld. Deze zeer praktische vereenvoudiging van het geldelijk beheer werd ook ingevoerd bij de memoriediensten: de priesters kregen bij de graven geen geld maar eveneens loodjes, uitgereikt door iemand, die in 1536 „de loodmeester” genoemd werd, en wisselden de loodjes bij grotere hoeveelheden tegen geld in.

Erst uit de 16e eeuw weten we over die loodjes nadere bijzonderheden. In 1532 betekende een loodje met een lelie spek en brood, een met leesten een heel roggebrood, een met de Leidse sleutels een half roggebrood ¹⁾. Ik veronderstel, dat de loodjes met de leesten oorspronkelijk wel schoenen betekend zullen hebben. In 1533 was de betekenis van de sleutels een heel, van de leesten een half roggebrood, en zo hadden er van jaar tot jaar veranderingen in de betekenis plaats. In 1544 kwamen er loodjes met kleine kruisjes bij; toen betekenden de lelies een portie brood met spek, de leesten een portie brood met een stuiver, de sleutels een heel en de kleine kruisjes een half roggebrood. In 1545 is er sprake van de sleutels, de vaantjes en de Heilige Geesten met de lelies; in 1546 van de sleutels, de vaantjes met de kruisjes aan de achterkant, en de Heilige Geesten met de lelies. In 1556 kwamen er weer nieuwe tekens: ruiten met een Griekse g aan de achterkant, de Heilige Geest met een Griekse k aan de achterkant, en een roos met een Griekse dz. Deze tekens bleven met verschillende betekenis tot 1571 geregeld in gebruik. Hoe de oudste loodjes er uitgezien hebben, weten we niet, maar in de aantekeningen in het Maanboek van 1425 is al sprake van „lood van vrouwenscoen” en „lood an kinderscoen”, en toen werden ook de varkens uitgedeeld „an teken”. In 1474 gaf men 8 stuivers uit voor tin, lood en het gieten van de tekens om spek, brood en schoenen uit te delen ²⁾; maar het blijkt niet, hoe ze er toen uitzagen.

Er werden in 1425 in het geheel iets meer dan 500 paar schoenen

¹⁾ Aantekening op de omslag van het Kinderbueck van 1532 (Boeken VII 784):

„Item de lelye zijn speck ende broet.

Item de leesten heele roggenbroen.

Item de slotelen halve roggenbroen”.

Tot 1571 wordt elk jaar in de Kinderboeken (VII 784 en 785) de betekenis van de loodjes vermeld.

²⁾ Blafferdt 1474 (Boeken III 379), fol. 13.

uitgedeeld: dus waren er toen te Leiden stellig 500 bedeelden op een bevolking van ongeveer 5000 zielen ¹⁾; maar er kan geen twijfel aan zijn, of van de 25 varkens en de 3 hoed tarwe kregen véél meer dan 500 mensen een portie: men kan hun aantal gerust op minstens 1500 stellen.

Een tweede aanwijzing omtrent de omvang van de werkkring van de Heilige Geest vindt men achter in een Register van renten en landhuren van 1452 ²⁾. De H. G.-meesters moesten toen jaarliks:

1°. aan arme huiszitten in de Vrouwenparochie 22 pond uitreiken volgens testament van heer Dammes en heer Pieter Uuttenpol;

2°. de lamp van Agathe van Velsen in de Pieterskerk brandende houden;

3°. alle memoriediensten doen houden volgens de inhoud van het memorieboek;

4°. omstreeks Allerheiligen 40 pond aan schoenen uitdelen onder de armen;

5°. op Kerstavond 40 zijden spek en 2½ hoed aan tarwebrood uitdelen; en

→ 6°. elke week of om de 14 dagen de stad rondgaan om aan arme huiszitten of bedlegerige zieken aalmoezen te geven van de H. G., groter of kleiner naar de mate van hun armoede.

Volgens hun eigen opgaaf ³⁾ hadden ze in 1452 daarvoor 's winters 13 en 's zomers 6½ pond per week over, v.n.l. te gebruiken voor het onderhoud van vondelingen en kraamvrouwen en de wekelijkse uitdelingen van schoenen en brood.

Zij volbrachten dus 4 van de 7 werken van barmhartigheid: spijzen van hongerigen, laven van dorstigen, kleden van naakten, bezoeken van zieken, en zoals wij zien zullen, als vijfde ook nog het begraven van doden, door n.l. doodkisten te geven voor de armen. Alleen met het herbergen van vreemden, of het moesten dan vreemde kinderen zijn, en het troosten van gevangenen hielden zij zich niet op.

In dit boek werd ook aangetekend, welke voorrechten de Heilige Geest in deze tijd al van de stad gekregen had: in 1438 hadden de meesters zich beklagd, dat zij een vaste toelage aan de stadsdokters moesten betalen, hoewel zij hun hulp nooit inriepen, waarop gerecht en vroedschap hen voor 't vervolg hiervan vrijgesteld

1) Dit was het aantal bewoners van Leiden + 1400, volgens Blok - Stad in de M. E. bl. 67.

2) Cat. H. G. Boeken I 1, fol. 52 vs. en vlgg.. Achter in de Maanboeken van 1453 (Boeken I 35) en volgende jaren werden deze verplichtingen en voorrechten van de Heilige Geest herhaald. Evenzo in het Memorieboek van 1491 (A II No. 1), fol. 3, 6 vs., 7, 8 en 9 met andere, straks te bespreken, keuren (fol. 9 vs. en 10).

3) Ib., fol. 55.

hadden ¹⁾). In 1436 was in overleg met de huiszitten- en H. G.-meesters een keur gemaakt over de nagelaten*goederen van mensen, die geregeld bedeed werden: op voorbeeld van de steden Haarlem, Delft, Amsterdam en Gouda was besloten, dat men alleen diegenen geregeld 's winters en 's zomers aalmoezen geven zou, die zich verbonden al hun bezittingen aan de Heilige Geest en de huiszitten na te laten, behalve als zij kinderen beneden de 15 jaar hadden ²⁾). Maar tegelijk was bepaald, dat arme mensen, die alleen in tijden van werkloosheid bedeling nodig hadden, deze tijdelik konden krijgen zonder daardoor de beschikking over hun erfenis te verliezen. Bedelaars („diegheen die om broot gaen”) mocht men alleen aalmoezen geven, als ze te ziek waren om te bedelen, terwijl kraamvrouwen steun konden krijgen tot haar eerste kerkgang, eveneens zonder dat de Heilige Geest recht op haar erfenissen zou krijgen ³⁾).

Eindelijk werd in dit register ook nog aangetekend, wat de Heilige Geest volgens een optelling van 1448 jaarliks voor de memoriediensten uit te geven had ⁴⁾). De kommandeur van St. Pieter met de hem vergezellende priesters en de opperkoster kregen samen 45 pond, 9 sch., 9 d.; de kapellanen, als zij alle 32 bij het graf kwamen, 196 pond, 6 sch.. De diensten in de Hooglandse kerk kostten maar 6 pond, 4 sch., 4 d.; die in O. L. Vrouwenkerk 37 sch., 4 d. per jaar. Verder kregen de begijnen nog 37 sch., 4 d. voor het beleggen van en bidden bij de graven, kostte de wijn 3 pond, 14 sch., en deelde men voor 25 pond, 16 sch., 8 d. aan brood uit; eindelijk gaf men voor de lazarusen en voor zielsmissen nog 16 sch. uit. Men had op de graven in de Pieterskerk per jaar 399 kandelaars te zetten, als men 4 kaarsen voor één, 9 kaarsen voor 2 kandelaars rekende; in de Hooglandse kerk waren het 16, in de Vrouwenkerk 9 kandelaars. Waren dus de uitgaven voor de memoriediensten vrij aanzienlik, alles wijst erop, dat ze toch zowel voor de H. G.-meesters als voor de geesteliken van de Pieterskerk een voordelig zaakje waren. Al in 1436 beklagden de kapellanen en vice-kapellanen van St. Pieter zich, dat de H. G.-meesters, kerkmeesters en gasthuismeesters niet

1) Ib., fol. 53 vs..

2) Ib., fol. 54. Deze keur werd in 1438 hernieuwd (Hamaker-Keurboeken, bl. 493), maar alleen voor de Heilige Geest en met deze verandering, dat het aan de bescheidenheid van het gerecht en de H. G.-meesters werd overgelaten naar goedvinden te handelen, als de armen kinderen nalieten.

3) Ib., fol. 54 vs..

4) Ib., fol. 55 vs. en 56.

alle memoriediensten lieten houden, die in hun boeken aangetekend stonden, en dat ze ook niet hun volle aandeel in de memoriegelden kregen ¹⁾. De uitspraak van de scheidsrechters luidde, dat om het verwaarlozen van memoriediensten te voorkomen de kapellanen voortaan inzage moesten hebben van alle registers, waarin de testamenten aangetekend stonden; dat verder de 12 of 13 oudste kapellanen de volle som, in de beschikkingen genoemd, zouden ontvangen, terwijl de jongere in dat voorrecht zouden delen tegen betaling van één pond Holl. per jaar; allen zonder onderscheid moesten ze nog 32 sch. per jaar storten, voor ze hun aandeel in de memoriegelden konden krijgen. Bezitters van nieuw te stichten kapelrieën in de Pieterskerk zouden alleen delen in de opbrengsten van later in te stellen memoriediensten. Eindelijk werd bepaald, dat van de door de kapellanen gestorte gelden de H. G.-meesters de helft, en de kerkmeesters en gasthuismeesters elk $\frac{1}{4}$ deel zouden krijgen, waaruit blijkt, dat de helft van alle memoriediensten in de Pieterskerk toen aan de Heilige Geest was opgedragen. In 1465 was er weer twist tussen beide partijen over dezelfde zaak: de vice-kapellanen wilden toen met de kapellanen op één lijn gesteld worden, en tevens eiste men, dat als er van de 12 of 13 oudste kapellanen enige ontbraken, de jongere in hun plaats zouden treden. Nu werden de kapellanen in het gelijk gesteld, met handhaving van de overige bepalingen van 1436 ²⁾. — Het was uit een prakties oogpunt beschouwd heel verstandig van de instellers van memoriediensten om de H. G.-meesters en de geesteliken aldus toezicht op elkaar te laten oefenen: de geesteliken hadden geldelijk voordeel bij het houden van zoveel mogelijk diensten, en tikten de H. G.-meesters dus dadelik op de vingers, als deze neiging hadden ze te verwaarlozen; de H. G.-meesters hielden nauwlettend toezicht op het houden van de diensten om bij verzuim van de zijde van de geesteliken de gelden te kunnen inhouden in het voordeel van hun stichting. Zo was er geen sprake van het samen nastreven van een vroom doel, maar werd de verhouding noodzakelijkerwijs een vijandige, daar uitsluitend hebzucht beide partijen bezielde. Zo was er aanhoudend aanleiding tot kleine botsingen en ook wel tot hooglopende twisten. In het begin van de 16e eeuw hadden de H. G.-meesters weer heel wat op de houding van de priesters aan te merken: zij kwamen te laat bij

1) Memorieboek Pieterskerk (Hs. Archief Leiden), fol. 6 vs..

2) Zegelbrieven van de Pieterskerk, Inv. No. 3 en 4.

de graven, stonden er te babbelen in plaats van te bidden, betaalden hun in 1436 vastgestelde bijdrage niet op tijd, spraken „kijfhycke woorden” tegen de loodmeester, als hij de loodjes niet dadelik tegen geld wilde inwisselen. In 1534 stelden de H. G.-meesters daarom aan alle „memoristen” enige artikelen voor, die de meeste van hen wel wilden aanvaarden. In 1536 werden ze op schrift gebracht en door 29 priesters ondertekend, terwijl maar 3 weigerden dit te doen ¹⁾. Ze behelsden: dat geen priester een loodje zou krijgen, of hij moest op het ogenblik van de uitdeling bij het graf staan; dat wie stond te praten in plaats van te bidden niets zou krijgen; dat wie zijn bijdrage niet op tijd betaalde, geen loodjes zou krijgen, zolang hij niet aan zijn verplichtingen voldaan had; dat men alle memoriediensten zou houden, al werden de kapellanen maar met één duit beloond; dat de priesters de loodjes op de daarop met een merk aangegeven plaats zouden komen inwisselen, en dat ze geen boze woorden tegen de loodmeester zouden spreken op verbeurte van een door het gerecht te bepalen boete.

Behalve voor de memoriediensten hadden de H. G.-meesters de priesters nog in een ander opzicht nodig, n.l. om voor de Heilige Geest goede testamenten te prokureren, waarover bij het Vrouwengasthuis al gesproken is. Zo tekenden zij in 1505 in een van hun Memorieboeken ²⁾ aan, dat men jaarliks aan 2 kapellanen van St. Pieter en 2 van St. Pankras elk een nieuwe muts of 12 schell. zou geven om de zieken bij het toedienen van het laatste Olicsel te vermanen de Heilige Geest in hun testamenten te bedenken, en tevens om de kerkgangers op te wekken flink wat te geven, als er in de kerk voor de Heilige Geest gekollekteerd werd, en zo vaak de meesters hun dit lieten weten, van de preekstoel voor de weldoeners van de armen te bidden. Er staat uitdrukkelijk bij, dat men niet verplicht was deze toelage te geven, maar dat de H. G.-meesters goed gevonden hadden dit middel te proberen om wat groter aalmoezen en nalatenschappen te krijgen. In de blafferds ³⁾ vond ik die geschenken aan de kapellanen ook telkens verantwoord.

Als wij zien, hoe de vaste bezittingen van de H. G. steeds

¹⁾ Cat. H. G. A I No. 9, in de katalogus geheel verkeerd aangeduid, evenals A I No. 12, dat een vidimus op perkament is van het oorspronkelijke papieren stuk, met merk van de notaris Andries Bertholomeuszn. Cel.

²⁾ H. G. A II No. 1, fol. 48.

³⁾ Onder het hoofd „Oncosten of Alrehande uutgheven”.

toenamen, verbaast het ons de meesters herhaaldelijk over geringe inkomsten te horen klagen. Misschien behoeven we dit ook niet zo ernstig op te nemen, en was het maar een uiting van de zucht om de werkring van de Heilige Geest steeds uit te breiden. Want stellig werden de inkomsten van jaar tot jaar groter. Ze bestonden behalve uit de opbrengst van de landerijen en renten v.n.l. uit wat er in de kerken, eerst alleen in die van St. Pieter maar later ook in de andere, en langs de huizen opgehaald werd. Al in het Keurboek van 1397 was het bedelen in de kerk en op het kerkhof ten bate van iemand anders dan de vrager zelf verboden, behalve aan de kerkmeesters, de gasthuismeesters en de H. G.-meesters, een bewijs dat deze toen al geregeld kollekteerden ¹⁾. Deze kollekte geschiedde met een open schaal, en heette later in de blafferds de „bede met de borden”, in tegenstelling van de bede met „die belle”, die langs de huizen gehouden werd, en waarbij de kollektant (in later tijd meest een dienstbode uit het H. G.-huis) zijn nadering door het doen klinken van een bel aankondigde. Soms kreeg men op Goede Vrijdag wat op het kerkhof ²⁾, en later kollekteerde de moeder van het H. G.-huis geregeld met de daar verpleegde kinderen op Allerzielendag in de kerk ³⁾.

Wij mogen aannemen, dat de H. G.-meesters de hun toevertrouwde gelden met overleg hebben beheerd, want wij weten, dat ze gedurig voor het overgebleven geld vaste goederen en renten kochten. Zo waren ze omstreeks 1450 in staat een eigen huis te kopen. Dit was gelegen in het gedeelte van de Breestraat, dat toen nog het Noordeinde heette, tussen de St. Anthonisbrug en de Vrouwesteeg, op de plaats van het tegenwoordige Museum van Oudheden. Het stond bekend als het huis van Jan van Sanen, en was in 1450 op verzoek van de hypotheekhouders door de poortmeesters van Leiden aan Ghijsbrecht van Zwieten verkocht voor 310 gouden Phil. schilden. Het strekte zich met zijn erf van de Breestraat tot aan de Rijn uit, en werd aan beide zijden door andere huizen begrensd. Niet lang na 1450 droeg Ghijsbrecht van Zwieten de koop van het huis aan de Heilige Geest over; daar dit niet voor schepenen gebeurde, en een transfix dus ontbrak,

1) Hamaker - Keurboeken, bl. 91, No. XXXIII en bl. 45, No. XV (uit 't keurboek van 1406).

2) Blafferds 1471—1472, fol. 33, b.v. 6 1/2 stuiver.

3) O.a. ib. fol. 34, en blafferds 1478, fol. 20. Hier staat uitdrukkelijk vermeld, dat de moeder met de kinderen kollekteerde, maar de bede op Allerzielendag komt jaarliks in de blafferds voor.

lieten de H. G.-meesters in hun register aantekenen, dat deze „wairbrieff” hun door Ghijsbrecht van Zwieten overgeleverd was 1).

De H. G.-meesters vonden het goed en nodig dit huis in te richten, dat wel in de eerste plaats gediend zal hebben om er voorraad op te slaan, maar ook om hun vergaderingen te houden, hun boeken en papieren te bewaren, kantoor te houden en de memorieloodjes tegen geld in te wisselen. Zij moesten hier natuurlijk enige mensen laten wonen, aan wie ze de zorg voor huis en erf, voor het bakken van het roggebrood zowel als voor het mesten en slachten van de varkens en het melken van de koeien konden opdragen. Maar toen ze dit huis eenmaal hadden, gingen ze het nog voor een ander doel gebruiken. Wij hebben al gezien, dat zij de aangewezen personen waren om voor de vondelingen te zorgen, en ook droeg het gerecht hun af en toe de zorg op voor verlaten kinderen of wezen, over wie niemand zich ontfermde. Zij besteedden deze kinderen bij Leidse burgers uit, meest tegen een kleine wekelijks vergoeding. Er waren vrouwen, die er bepaald haar werk van maakten zulke kinderen in huis te nemen, maar wezen kwamen gewoonlijk bij familieleden in huis, die soms een kleine bijdrage hiervoor eisten van de Heilige Geest. Toch kon het voorkomen, dat men in bepaalde gevallen de kinderen niet dadelijk goed wist te plaatsen, en het is heel natuurlijk, dat men er dan toe overging ze in het Heilige Geesthuis op te nemen 2). Men moet het dus niet opvatten, alsof in 1451 door de H. G.-meesters een weeshuis werd gesticht 3), maar zonder dat men het bedoeld had, werd het H. G.-huis langzamerhand weeshuis, toen gestichtsverpleging de minst kostbare en meest praktische vorm van kinderverzorging bleek. Al in 1452 had men kinderen in het huis opgenomen; in dat jaar werd n.l. het H. G.-huis door de vroedschap vrijgesteld van het betalen van alle aksijnzen evenals de gasthuizen, en toen kon men al spreken van „het Heylige Geesthuys, dair men die wesekinderen hout” 4).

In het begin werden evenwel volstrekt niet alle kinderen, waar de Heilige Geest voor zorgde, in het huis opgenomen; de meeste

1) H. G. Reg. B 2, fol. 180r. In de blafferd van 1452 (III 379) staat al het betalen van een rente verantwoord, die op dit huis was blijven staan.

2) Hetzelfde gebeurde ook te Brugge, zie Albl Thijm, t. a. p. bl. 184.

3) Dit is de opvatting van Pleyte-Leyden voor 300 Jaren, bl. 9, en van Le Poole-Cat. H. G. Inleiding, bl. VIII.

4) Vroedschapsresolutie van 27 Sept. 1452. In 1429 was de Heilige Geest als instelling van algemene armezorg al vrijgesteld van het betalen van aksijns (Stedeboek, fol. 267).

werden uitbesteed, en dit bleef steeds het geval met de zuigelingen, van wie men in een grote inrichting niets dan last zou gehad hebben. Hoc groot het aantal uitbestede kinderen was, is volstrekt niet na te gaan, want in de blaffers staat telkens onder het hoofd „van kinder te houden” alleen geboekt, wat men per week aan verschillende personen voor het onderhoud van een of meer kinderen betaalde. In de blafferd van 1466 en volgende jaren ¹⁾ komt als „houvrouw” telkens Erkerært of Ecke voor, aan wie men ook wel geld gaf voor het maken van kinderrokjes ²⁾, om kinderen te onderzoeken ³⁾, voor het melken van de koeien ⁴⁾, om kinderen weg te brengen ⁵⁾, om een bedevaart met een kind te doen naar het graf van St. Bernard (?) te Utrecht ⁶⁾, om de kollekte met de bel te houden ⁷⁾ of om op Kerstavond de stad rond te gaan ⁸⁾. In 1476 komt naast haar als „houvrouw” heel dikwels Elskijn voor en een enkele maal Beatrijs, die in dat jaar ook tweemaal met een kind een bedevaart naar Utrecht doet. In 1477 worden om de beurt Ecke, Beatrijs en Elskijn als „houvrouwen” genoemd, en een enkele maal ook Machtelt Gheryts als verzorgster van pas gevonden kinderen. In de blafferd van 1481—83 worden voor het eerst geen vrouwen meer genoemd, maar is alles samengebracht onder het hoofd „kosten buten den huuse”, die per week opgegeven worden.

Onder deze kosten zijn ook de uitgedeelde aalmoezen begrepen, zodat men hieruit geen gevolgtrekkingen over het aantal uitbestede kinderen kan maken. Na 1529 verdwijnt de post „buytencosten”: wat aan aalmoezen gegeven werd, was al sinds 1500 gebracht onder het hoofd „wat den armen om Gods willen gegeven is an gelt van tcontoer”, en het aantal uitbestede kinderen was na die tijd klein genoeg om de kosten ervan onder „alrehande uitgheven” te boeken. Of wel, men stelde de mensen, die kinderen in de kost hadden, op één lijn met alle anderen, die wekelijks iets van de Heilige Geest kregen. Dit blijkt uit de z. g. n. Kinderboeken, de kladboeken van de vaste wekelijkse, maandelikse en

1) H. G. Boeken III 379 en volgende.

2) Blafferd 1470, fol. 3.

3) Ib., fol. 4. Het is mij niet duidelijk, wat „versoecken” hier betekent.

4) Blafferd 1471, fol. 3.

5) Passim.

6) Blafferd 1476, fol. 4. Er staat „Sinte Baernaerts graf”, maar ik waag de onderstelling, dat St. Bernulf in de Pieterskerk bedoeld is, naar wie men met zwakke kinderen placht te gaan.

7) Ib., fol. 8.

8) Blafferd 1477, fol. 11 vs..

driemaandelijke uitgaven, waarvan het oudste van 1527 dagtekent ¹⁾. Aan allerlei mensen werden wekelijks loodjes uitgedeeld ter waarde van een ½ of een heel roggebrood, of van brood met een stuiver, of ook wel 1 à 5 stuivers, en dit waren niet alleen bedeeden, zoals gebrekkigen en krankzinnigen, maar ook wel mensen, die al of niet aan hen verwante kinderen bij zich genomen hadden, en daarvoor soms niet meer dan één roggebrood per week kregen. Er werd lang niet altijd evenveel betaald, wat natuurlijk afhing van de leeftijd van de kinderen en de mate van welstand van wie hen onderhielden; 5 stuivers per week was wel het meeste. Voor de kleertjes van de kinderen zorgde de Heilige Geest blijkbaar gewoonlijk zelf, want als dit een enkele maal niet het geval was, werd het uitdrukkelijk vermeld ²⁾. Sommige kinderen werden voor goed uitbesteed, andere kwamen, als ze oud genoeg waren, in het H. G.-huis.

Blijkens de blafferd van 1452 werd dit eerst heel eenvoudig en op kleine schaal ingericht ³⁾. Zekere Marigen werd tot moeder aangesteld, en nadat men eerst 's winters tijdelijk een dienstmeisje had gehad, werd met Mei 1452 een nieuwe „ondermacht” gehuurd tegen 2½ schell., een hemd en een paar schoenen per jaar. Aan Marigen werd als tot het huis behorende inboedel het volgende geleverd: 5 bedden, waaronder één van 1¾ el breed en één klein bedje met een versleten dekentje ⁴⁾, 8 paar nieuwe lakens, 2 nieuwe tafellakens, 2 nieuwe linnen handdoeken, 4 oude kussentjes en 4 oude kussens, 3 of 4 versleten dekentjes; verder voor de keuken een grote en een kleine ketel, een koperen pot, een ijzeren spit, een rooster, een lepel, een tang, een treeft en een hangijzer. Het spreekt vanzelf, dat dit niet genoeg was om een heel huis te meubelen, zodat we moeten aannemen, dat de rest van het huisraad door Marigen zelf werd meegebracht, zoals de moeders van de gasthuizen plachten te doen. In 1452 had men verder op het erf al een stal met drie koeien, waarvoor Marigen ook zorgde; de overblijvende melk en boter verkocht ze ten bate van de Heilige Geest.

1) H. G. Boeken VII 784.

2) Zie b.v. het Kinderboek van 1536: „Jacop Luck heeft angenomen sijn wijs broeders kint, gheuoemt Jacop Jacopsz., om 2 1/2 st. ter weecke ende tghene dat het kint winnen sal; des sel hy kint mede houden in cleederen, in schoen ende in eeten ende drincken, als redelick is ende nae hoer state”.

3) Aldaar bl. 33 en 34.

4) Een „quaet dekengen”.

Na enige tijd kwam er ook een knecht, die later de vader werd van het H. G.-huis. In 1492 trouwde n.l. de knecht Willem Claiszn. met Lijsbet Jansdr., die toen moeder in het huis was. Het kontrakt ¹⁾, dat zij bij deze gelegenheid ten overstaan van het gerecht met de H. G.-meesters maakten, veel gelijkende op de provenierskontrakten van andere instellingen, bevat tegelijk een soort instructie voor de vader en moeder. Hij werd „tocsienre ende beware”, zij „bewairster ende regierster” van de kinderen, die ze moest verzorgen en opvoeden ²⁾ „ter eeren ende oirbair van den Heyligen Geest” onder toezicht van de meesters. Zij moesten naar gewoonte, zoals zij het in ongehuwde staat al gedaan hadden, zorgen voor de dagelijkse kost en geregeld naar de markt gaan. De vader moest verder 's winters, als de beesten op stal waren, de meid helpen om ze te voeren en mest uit te dragen, als hij tenminste buitenshuis niets voor de Heilige Geest te doen had; als de beesten in het veld waren, moest hij af en toe naar ze gaan kijken. Maar zijn belangrijkste werk was het geregeld invorderen van de renten en schulden van de Heilige Geest in en buiten Leiden, die hij elke Zaterdag aan de meesters moest afdragen; de gemaakte onkosten werden hem vergoed. Men moet zijn taak niet verwarren met die van de rentmeester, die in deze tijd de goederen al beheerde en b.v. ook voor de Heilige Geest in rechten optrad, maar hem beschouwen als de bode of looper, die eenvoudig het geld ophaalde.

Willem en Lijsbet werden voor hun leven als proveniers in het H. G.-huis opgenomen met vrij eten en drinken, vuur en licht. Als een van hen ziek en bedlegerig werd, mocht die in de achterkamer naast de keuken blijven wonen, terwijl de ander moest doorwerken, maar ook als beiden op waren, bleven zij daar als proveniers wonen. Zij kregen jaarlijks elk een pond groot (= 8 pond payments) uitgekeerd voor hun kleren, schoenen, enz.; stierf een van beiden, dan zou de Heilige Geest behoorlijk voor de uitvaart, zevendag en maanstond zorgen. Maar al deze voorrechten kregen zij niet voor niets. Zij brachten n.l. in het huis mee om daar voor altijd te blijven: 60 pond Holl. aan geld, een waarde van 4 Rijnsfld. 7½ groot aan tinnen voorwerpen, van 45 plakken aan koperen ketels en bekkens, een groot bed met toebehoren en een ledikant (koets) met bedden, lakens, dekens en kussens, 8

1) Zegelbrief van 28 Junie 1492, H. G. A I No. 5. Ook Memorieboek A II No. 1, fol. 12.

2) „Havenen ende hantieren”; het eerste zal hier lichamelik verzorgen betekenen, het tweede opvoeden in zedelijke zin.

kussens voor stoelen en banken, wat stoelen en ander huisraad, en voor de keuken o.a. een ijzeren spit, een ijzeren pan en een visspaan; verder voor een waarde van 4 Rijnsgld. aan brandhout, turf, spek en vlees, en eindelijk nog een nieuwe veerschuit met zeil en riemen, getakseerd op 6 Rgld., en een jaarlijkse lijfrente van 8 pond payments op naam van Willem Claiszn.; mochten zij later iets erven, dan kwam ook dit aan de Heilige Geest met al wat zij verder zouden nalaten. Uit het feit dat deze vrij welgestelde mensen zich in het H. G.-huis kochten, behoeft nog niet opgemaakt te worden, dat men het daar zo biezonder goed had: in de jaren 1489—1492 heersten grote duurte, hongersnood en armoede als gevolg van de oorlogen, die Maximiliaan van Oostenrijk het gezag over de Nederlanden moesten verzekeren, en men deed wijs zijn lot te verbinden aan dat van een grote instelling, die in oorlogstijd altijd minder dan partikulieren met gehele ondergang werd bedreigd. Trouwens de H. G.-meesters tekenden zelf in hun registers aan, dat ze in 1489 een lijfrente verkochten om 's winters koren te kunnen kopen voor de armen, onder wie groot gebrek heerste ¹⁾, en verscheidene lijfrenten in 1491 en '92, toen het nog erger „dueren tijt” was ²⁾, zodat ze zelfs van hun vaste bezittingen moesten verkopen ³⁾. En in de blafferd van 1489 schreef iemand de jammerklacht ⁴⁾:

„Christus, dijn passy, cruus, naghelen ende doet,
Speer, ghiselen, drancen (?) ende wonden roet,
Sweet, water, bluete ende pyne groet
Moet mijn troost sijn ter lester noet,
O here Jesu, doer die bittertijt”.

Willem Claiszn. en zijn vrouw hadden er wel wat onderdanigheid en gehoorzaamheid aan de H. G.-meesters voor over om in zulke tijden tegen honger verzekerd te zijn. Zij kregen al gauw een zoontje Jan, dat stellig in het H. G.-huis gebleven zal zijn, en waar de meesters zoveel mee ophadden, dat zij in 1495 een van de vondelingen naar hem noemden ⁵⁾. Zoals wij gezien hebben,

1) H. G. A II No. 1, fol. 15 vs..

2) Ib., fol. 32 vs..

3) H. G. Register B 2, fol. 108.

4) Te vinden bij Blok-Stad onder de Bourg.-Oost. heerschappij, bl. 346, die het versje aanhaalt uit Rek. H. G. 1489. Het is er nu niet meer, maar een van de lege bladzijden achter in de blafferd van 1489, waaruit het middengedeelte netjes is weggeknipt, wettigt het vermoeden, dat iemand het „voor de aardigheid” heeft meegenomen.

5) Inneemboek 1491 (H. G. Boeken VII 752), bl. 21:

„Item een kynt ende was geleyt voer Heilige Geesthuys, sonder naem, op die 3 Conines-

hadden zij eerst de hulp van één meid ¹⁾, maar in 1506 waren er twee, de oude Anna die 10 pond, en de jonge Mari-die 1 pond verdiende ²⁾.

De blafferds leren ons een en ander omtrent de inwendige staat van het H. G.-huis: hoe de moeder en de dienstbode zorgden voor het huishouden en de stal, hoe ze hulp kregen voor het grove werk als mest kruien, hout kloven, turf dragen, koren malen, weiden van de koeien, maaien, hooien en natuurlijk voor timmeren, kuipen en slotemaken, maar ook voor het weven van de grote stukken linnen, die men nodig had, voor het naaien van de kinderkleertjes en het maken en verstellen van de schoenen. Het was blijkbaar onmogelijk alle kindergoed, vanaf de luiers tot de tabberds en mutsen, binnenshuis te laten maken, en men sloeg wel zelf laken in, grauw en rood en wit, maar alleen om het ter bewerking te geven aan de kleermaker; soms kocht men ook gemaakte linnen of wollen kinderkleertjes. Liefst werden de kinderen in de stadskleuren, rood met een beetje wit, gekleed, zoals we het al uit de blafferds van 1466 en 1474 weten en zoals het ook te zien is op de oudste afbeeldingen van de wezen aan tafel in de Kaartboeken van 1593 en 1607 ³⁾. Ook het ondergoed als hemden en kousen werd buitenshuis gemaakt; eigenaardig is, dat de kinderen soms gele kousen droegen ⁴⁾. Als de kinderen uit het huis gingen, kregen ze een soort uitzet mee, waarvoor men wel eens oude kleren (1542), maar ook wel nieuwe mutsen (1545, 1556) insloeg; ééns staat vermeld, dat die oude kleren in het Katrijngasthuis gekocht waren (1561), wat ons niet onbedenklijk lijkt. Toen waren er al buitenmoeders van de Heilige Geest, aan wie de meesters graag de zorg voor het linnengoed en de kleren overlieten, en die ook v.n.l. met het oog daarop sinds 1553 jaarlijks gekozen werden ⁵⁾.

Maar er bleef ook zonder dat zij naaiden voor de moeder en de dienstbode in huis en stal genoeg te doen over in een huishouden met steeds meer kinderen, waaronder grote jongens, zo groot

dach, ende wy hieten Jan nae onsse moers zn., actum a^o 1495. — Starf op Synte Ponwels avent a^o voersz."

1) In 1452; ook nog in 1491 en '93 (H. G. Boeken I 2, bl. 4 en 11).

2) H. G. Memorieboek A II No. 2, fol. 48 vs..

3) H. G. C., I en 2.

4) Blafferds 1539..... „om een geel vel om kinderen cousen te maecken". Als het er niet uitdrukkelijk bij staat, is alles wat ik voor het vervolg uit de blafferds aanhaal, te vinden onder het hoofd: „Oncosten of Alrehande Utgheven".

5) Register der Smalle Diensten, 1553 en volgende jaren.

dat men hen al geregeld moest laten scheren ¹⁾. Het aantal koeien, ossen en varkens groeide aan; kocht men in 1466 en ook nog in 1491 bier, in 1507 kreeg de Heilige Geest van Claer, Dirck van Delfs dochter, half ten geschenke en half door koop een huis aan de Rijn, grenzende aan de schuur van het H. G.-huis, dat tot brouwhuis werd ingericht ²⁾. Dit was niet de eerste uitbreiding van het H. G.-huis, want al in 1484 had men er een ander huis met erf aan de Rijn naast dat van Dirck van Delft bij getrokken ³⁾, en in 1495 had men aan de Breestraat het huis aan de linkerkant van het H. G.-huis gekocht ⁴⁾, en er kamers voor de kinderen van gemaakt ⁵⁾. Het eerste brouwhuis werd afgebroken en een nieuw „bierhuys” gemaakt in 1532, een jaar waarin ook verder veel verbouwd werd.

Het is niet veel, wat de blafferds ons omtrent het uiterlik van het H. G.-huis leren. De wetenschap dat een opgeverfde duif, symbool van de patroon, het huis versierde ⁶⁾, en dat er later een door Jan de Beeldeverver gestoffeerd werd ⁷⁾, dat er een put was in de kelder, een wrakke zolder, met een oud molenzeil gestopt, een hoge hooiberg met een ladder bij de stal op het erf, een bleekveld met een heining, een achterpoort aan de Rijn met een met ijzer beslagen deur, een wingerd tegen het huis, een ooievaarsnest op het erf ⁸⁾, een lantaren, een kantoor voor de meesters, een kamertje voor de vader en moeder, een verwarmde kamer voor de kinderen („kinderstoef”) achter de keuken, en in de keuken vuurpannen, tinnen kannen, ketels, potten, schotels, zeven, bekkenijzers enz., ze is niet voldoende om ons een duidelijk beeld van het H. G.-huis te geven; we kunnen er nog heel wat bij denken. Vermelding verdient ten slotte, dat men in 1545 ook het huis aan de andere kant van het H. G.-huis kocht en liet opknappen om het te verhuren ⁹⁾.

Ook over de huishouding en over wat er gegeten en gedronken werd, hebben we maar weinig gegevens. De moeder kreeg een wekelijks toelage om verse spijzen te kopen en nog wel eens wat extra op Paas-

1) Blafferd 1466, fol. 3 vs. en verder passim.

2) H. G. Register B 2, fol. 259¹. Blijkens de blafferd van 1507 betaalde men aan Claer van Delf voor de helft van dit huis 125 pond Hollands.

3) Ib., fol. 224².

4) Ib., fol. 239² en 240¹.

5) H. G. Boeken I 7, fol. 9.

6) Blafferd 1471, fol. 3 en Blafferd 1519.

7) Blafferd 1478, fol. 10.

8) De ooievaar draagt in de blafferds de naam van „onse ouvader” of „oudevaer”.

9) Blafferd 1545 (de gemaakte onkosten).

avond, of inplaats daarvan een paaslam, en bij groter hoeveelheden kocht men spck, dat soms heel uit Deventer aangevoerd werd, haring en bokking, gerst, rogge en tarwe, maar ook tarwebrood op een kerfstok ¹⁾, zout, olie, kruiden, zeep, erten, en afval en dunne-bier voor de varkens, eer men zelf brouwde. Bij sommige gelegenheden werden de kinderen onthaald: wij noemden het Paasfeest al en verder lezen we van pannekoeken op Vastenavond ²⁾, van een feestmaal in het huis in 1515, van witte bollen met zoete melk ter ere van het bezoek van de landvoogdes, koningin Maria van Hongarije, aan Leiden in 1539 ³⁾, en van een jaarliks onthaal van pasteien met rozijnen, zoetemelk en wittebrood volgens testament van Gheryt Jansz. ⁴⁾. Na 1547 kregen de kinderen ook nog 2 maal per jaar room met wittebrood als herinnering aan een vroegere weesvader, voor wie ze dan een Paternoster en een Ave Maria moesten bidden ⁵⁾, en na 1561 een jaarlijkse maaltijd van gebrad of pasteien volgens een ander testament en met dezelfde opdracht ⁶⁾.

Waren er kinderen ziek, men liep naar de apoteek ⁷⁾, zelfs in het geval dat een kind lam was ⁸⁾, of haalde wormkruid, spijskruid en dryakel bij de drogist ⁹⁾, maar voor ernstige gevallen riep men de dokter ¹⁰⁾, b.v. om een kind van de steen te snijden ¹¹⁾, een tot gruis gebroken bovenbeen te behandelen (1494), een hoofd te verbinden (1500), een kind van de pokken te genezen (1520), een „quade hant” te helen (1583) en een kleine epidemie van scheurbuik („blauwe schuyt”) te bedwingen (1583). Er waren herhaaldelijk zere hoofdjes („scurfde hoefden”) te behandelen, soms 7 tegelijk (1477), waarvoor een enkele keer een vrouw uit Den Haag overkwam (1547). Ook werden haast jaar op jaar

1) Blafferdt 1466, fol. 3 vs. b.v. voor 8½ Rijns gulden.

2) Bl. 1470, fol. 4.

3) „Item om 16 witte bollen voor alle die kinderen myt zwote melck te eten, doen die conckynne bynnen Leyden quam”. Zij kwam op 12 Aug. en bleef een nacht over; zie dr. L. Knappert - Theol. Tijdschr. XLI, bl. 32.

4) H. G. A II N°. 3, fol. 25; voor 't eerst verantwoord Blafferdt 1543.

5) Ib., fol. 12.

6) Ib., fol. 15.

7) Blafferdt 1470, fol. 1 vs..

8) Blafferdt 1491 onder Oncosten. Dit zal het kind geweest zijn van Jan van der Bue, waarvoor men 1 st. per week gaf, maar dat blijkbaar niet in het huis was (Inneemboek 1491, bl. 18).

9) Blafferdt 1471, fol. 1 vs.. Wat spijskruid was, weet ik niet; dryakel of theriaculum was een in de M. E. zeer bekend geneesmiddel, uit allerlei grondstoffen bereid.

10) Het eerst blafferdt 1470, fol. 4.

11) Blafferdt 1472, fol. 47 en verder sparsim.

kinderen naar Haarlem gestuurd om te laten onderzoeken, of ze melaats waren; ze gingen wel alleen per schuit (1531), maar meest in gezelschap van de moeder en een enkele maal in dat van de schoolmeester (1554). Eéns vond ik, dat een kind na met een certifikatie naar Haarlem gestuurd te zijn inderdaad uit het H. G.-huis werd overgebracht in het Leprooshuis, waar het na 3 weken stierf; het meisje werd toen door de bureu van het H. G.-huis naar de kerk gedragen, en bij haar graf zette men kaarsen en las men gebeden (1531). Een ander kind, een jongetje van ongeveer 6 jaar, in 1544 als vondeling in het huis gekomen, werd in 1548 na geschouwd te zijn in het Leprooshuis gebracht ¹⁾. Ook kinderen die aan pest leden, werden buitenshuis verpleegd, hetzij bij andere mensen uitbesteed ²⁾ of aan een bepaalde ziekemeid toevertrouwd ³⁾; in 1557 liet men in „de toren” 8 bedsteden maken ⁴⁾ en daar werden toen de pestzieke kinderen door een dokter behandeld en door enige vrouwen verpleegd. De vader en moeder hadden, tenminste in 1538, hun eigen dokter, en na 1548 komt een heilkundige en barbier als vaste dokter van het huis voor, tegelijk ook om de jongens te scheren.

Het waren zeker ook zieke kinderen, met wie men een bedevaart ging doen, hetzij naar het graf van St. Bernulf te Utrecht (1476 en 1536) ⁵⁾, hetzij naar St. Michgeyt te Utrecht (1537) ⁶⁾ of zelfs helemaal naar Nuys (1550). Eens gaf men ook de moeder van het H. G.-huis 2 stuivers voor een bedevaart naar Schiedam (1476). Stierven er kinderen, en dit gebeurde maar al te vaak, dan zorgde de Heilige Geest natuurlijk voor hun begrafenis. Gedurig werd voor het maken van een kindergrafje een stuiver betaald ⁷⁾ en kregen de bureu wat voor het naar de kerk dragen van een kleine dode. In het begin van de 16e eeuw waren het een tijdlang de Cellebroeders uit het klooster op de naar hen genoemde Cellebroedersgracht (nu Kaiserstraat), die geregeld zorgden voor het begraven van de kinderen, wat geheel in de geest was van de vrome werken, waar zij zich mee bezigielden. Doodkisten komen

1) Inneemboek 1546 (VII 753), fol. 3.

2) Blafferd 1471, fol. 3 vs. en Blafferd 1509.

3) Blafferd 1493, fol. 16.

4) Het blijkt niet, wat dit voor een toren was. Moet men denken aan het huis met de toren over het H. G.-huis, waarvan in 1499 sprake is (Inneemboek 1491, bl. 118)?

5) Vgl. hier bl. 175, noot 5.

6) Dit is een vreemde vorm; het lijkt het meest op St. Machuyt of Machutus, voor wie een kapel was in de Jacobikerk, maar ik weet niet, of deze heilige als wonderdoend beschouwd werd. (Ik vond het niet in van Riemsdijks boek over die kerk).

7) Blafferd 1477, fol. 11 en passim.

in zeer groot aantal in de blafferds voor; de verklaring hiervan is, dat de H. G.-meesters doodkisten gaven voor de armen, wier familie er geen kon betalen. In 1517 namen zij een vaste kistemaker aan, die voor het maken van grote kisten een blank, van kleine $\frac{1}{2}$ blank zou hebben, en daarbij onder het werk nog een ontbijt met een of 2 kan bier ¹⁾; het hout voor de kisten kochten zij altijd zelf.

Was dit alles maar zorg voor het stoffelike, de H. G.-meesters verwaarloosden ook de geestelike belangen van de kinderen niet. Zodra ze groot genoeg waren, gingen allen, jongens en meisjes, naar school ²⁾, de kleintjes op weekdagen, de groten die al op een ambacht waren op heiligedagen ³⁾. Ze gingen niet naar de grote school maar naar allerlei bijschooltjes, want gewoonlik werd in één jaar aan verschillende meesters en meesteressen schoolgeld betaald; de een onderwees bepaald meisjes ⁴⁾, de ander jongens en meisjes door elkaar. Er was een schooltje op het Begijnhof, waar de kinderen leerden ⁵⁾, er waren schrijvers, die de boeken van de H. G.-meesters, blafferds, maanboeken en kinderboeken van mooie opschriften en tietels voorzagen, en tegelijk ook de H. G.-kinderen in de gheimen van hun kunst inwijdden ⁶⁾. Zij waren er niet heel duur mee: in 1515 betaalde men voor een jaar schoolgaan van 7 kinderen 35 schellingen. Na 1538 waren er een paar schoolmeesters op de Voldersgracht, door wie men de kinderen graag lezen en schrijven of een van beide liet leren; in 1539 had Pieter Mceszn. daar 12 kinderen onder zijn opzicht, dagelijks 8 en op heiligedagen nog 4, en in 1541 had hij er zelfs 22 of 23. Waarschijnlijk waren dit de grote jongens, want in dezelfde tijd gingen de kleine kinderen en vier meisjes school bij twee meesteressen, van wie de ene de meisjes ook naaien leerde (1542). De andere schoolmeester van de Voldersgracht, Cornelis Meeszn., later (1562) ook met zijn achternaam „van Houdt” genoemd, de vader van de sekretaris Jan van Hout ⁷⁾, onderwees weer andere kinderen, waarschijnlijk de verst gevorderde, want hij had er altijd minder dan zijn broer, ook wel eens alleen

1) H. G. A II N°. 2, fol. 41 vs..

2) Schoolgeld het eerst in 1473, en verder passim.

3) Dit is niet vreemd, als men weet, dat schrijven op heiligedagen vroeger in de kloosters zelfs voor een hiezonder vroom werk gold; zie dr. K. O. Meisma - Middel-eeuwsche Bibliotheken, bl. 168 en 169.

4) Bl. 1477, fol. 10; 1478, fol. 9 vs.; 1488, fol. 5; 1496, fol. 15².

5) Bl. 1499, fol. 14².

6) Bl. 1510 en verder passim.

7) Zie hiervóór, bl. 5.

meisjes (1542), of een paar kinderen wie hij op heiligedagen zijn kunstig schrift leerde (1547). Jaren lang was hij ook de vaste schrijver van de boeken en brieven van de Heilige Geest en soms ook boekbinder (1539, 1571), nog lang nadat de meesters het beter en vooral goedkoper gevonden hadden de kinderen [†] binnenshuis door een vaste schoolmeester te laten onderwijzen.

Die bezoldigde men voor het eerst in 1545, en in 1546 liet men een zwart bord maken, dat hij bij zijn onderwijs nodig had. Al vroeger waren af en toe boeken aangeschaft: in 1470 een (Dietsche) doctrinale, in 1477 en in 1478 een boek met de zeven boctpsalmen, in 1491 drie benedysten (benedicite = zegenspreuk) voor de boeken van de kinderen ¹⁾, en in 1573 kocht men weer enige niet nader aangeduide leerboeken. Eerst woonde de meester buiten het H. G.-huis en onderwees hij sommige kinderen ook nog wel bij zich aan huis (1547), maar in 1558 werd een huisje voor hem naast het H. G.-huis gemaakt ²⁾, en daarna hoorde hij er geheel en al bij. Hij werd als stadsdienaar beschouwd, waarom hij van stadswege jaarliks laken kreeg voor een tabberd, want hij moest knap voor den dag komen, als hij met de kinderen naar de kerk ging om een oogje op ze te houden, zoals een schoolmeester zelf verzekerde, toen het gerecht hem in 1574 zijn laken te lang onthield ³⁾. Aanvankelijk hoorde dit niet tot zijn taak, want nog in 1549 werd met Mr. Bouwen, de barbier, overeengekomen, dat hij voor 16 Rgld. per jaar met de kinderen naar de kerk zou gaan en met hen in de processie vóór het Heilig Sakrament uitlopen ⁴⁾. Waarschijnlijk heeft men eerst met de invoering van de hervormde godsdienst in het H. G.-huis, toen de kinderen minder vaak naar de kerk gingen, de schoolmeester als hun gelcider aangesteld. Hij schreef ook wel boeken, biljetten en huurcelen voor de Heilige Geest (1575), evenals de vroegere schoolmeesters gedaan hadden, en was in 1582 zelfs tegelijk weesvader ⁵⁾. Toen was het zeker, dat het schoolmeestershuisje weer verhuurd werd ⁶⁾.

Als de leertijd van de kinderen om was en ook wel eerder, werden ze op een ambacht gedaan en moesten de meisjes in het huishouden helpen. Over de beroepen waartoe de wezen werden

1) Het „doctrynael” kostte 10 stuivers, de „sevensalmen” resp. 3 groot + één duit en één stoter, 3 „benedicite” samen 2 groot.

2) Zie de blafferd van dat jaar.

3) Gerechtsdagboek I, fol. 170 vs..

4) Kinderboek 1549 (H. G. Boeken VII 784).

5) Gerechtsdagboek A, fol. 164 vs..

6) H. G. Boeken I 7, fol. 101, zonder jaartal.

opgeleid, weten we eerst een en ander uit de Kinderboeken na 1546¹⁾. Daar is sprake van een jongen, die voor 2 jaar voor 24 Rgld. werd uitbesteed om te leren slotemaken en van een ander, die voor 21 Rgld. in 2 jaar zou leren smeden. De laatste kreeg een bedje met 3 nieuwe lakens, 2 peluwkleden en een deken mee, wat bij zijn vertrek aan de Heilige Geest terugkwam. In 1547 werd een jongen voor 2 jaar uitbesteed om te leren boekbinden, en een ander voor een jaar om te leren schoenmaken. In 1549 kwam er een in de leer bij een messemaker, waar hij ook al 2 st. per week zou verdienen behalve de kost, maar de vrouw van de messemaker kreeg van de Heilige Geest $\frac{1}{2}$ roggebrood per week. In 1550 leerde een jongen weven voor een roggebrood per week, terwijl hij een stoter verdiende; in 1551 werd er één voor 8 Rgld. een jaar te Noordwijk aan Zee uitbesteed op kleremaken, een 2e leerde schoenmaken, een 3e slotemaken. In 1553 kwam er een bij een linnenwever; in 1556 één bij een slotemaker en drie bij verschillende kuipers, waarvan een te Haarlem. In 1557 leerde één jongen scheepmaken en een ander schoenmaken, één meisje wollenaaien en een 2e spinnen aan een wiel. De al genoemde beroepen werden later ook nog door andere kinderen geleerd, en behalve deze linnenaaien (1560) en koperslaan; ook witmaken komt voor²⁾. Eerst het Kinderboek van 1584 is uitvoerig over de ambachten van de kinderen; behalve koperslaan, scheepmaken (7 maal), slotemaken en kuipen werden toen ook mandemaken, spoelen (7 maal) en hoedemaken geleerd, waarbij de kinderen meest dadelik, maar ook wel pas na een jaar wat verdienden.

Al vroeg is er sprake van betaalde arbeid, die de H. G.-kinderen verrichtten. Zo kregen de meesters in 1488 en '89 enig geld betaald, dat de kinderen verdiend hadden met het spoelen van garen³⁾. In 1490 verdiende „Hcinric onsse kynt” weer wat met spoelen, in 1493 Staes met vollen en van 1494 tot 1517 Gherytgen met spinnen. Deze laatste, een idiote jongen, was in 1491 met toestemming en zelfs op verzoek van het gerecht voor zijn leven in het H. G.-huis opgenomen, waar men hem de kost, kleren en schoenen zou geven⁴⁾. Hij bracht dadelik 70 pond paym. en in

1) H. G. Boeken VII 784, 785 en 786.

2) Niet in het Kinderboek, maar in een register (H. G. Boeken I 7), fol. 57, zonder jaartal; een andere aantekening op hetzelfde blad is van 1567.

3) Blafferd 1488, fol. 5² is de som niet ingevuld; bl. 1489, hoofd 11, is de som 2 schilden en 2 pond, 6 schell. payments. Ook de posten uit de volgende blafferds altijd onder het hoofd: „Alrehande Ontfanck”.

4) H. G. Memorieboek A II No. 1, fol. 12 vs..

1498 nog een kleine erfenis aan de Heilige Geest, en wordt in 1514 genoemd „Gheryt die binnen onse huis kneft is”; hij behoorde dus eigenlijk niet tot de kinderen. Ook de oude moeder, Lijsbet Jansdr. 1), verdiende in 1517 wat met spinnen. In 1499 en 1500 verdiende „onsse Fransgen Loffzn.” weer wat met vollen, en in 1511 kregen „onse knechts die vollen gaen” 8 Rgld. 9 st.; natuurlijk werkten zij buitenshuis. Maar in 1512 en 1513 verdienden de kinderen binnenshuis weer ruim 11 Rgld. met garen spoelen. Daarna ontbreken dergelijke posten een tijd lang geheel, en eerst veel later konden de H. G.-meesters geregeld jaarliks een som boeken als verdienste van de kinderen, zoals die aan de buitenmoeders was afgedragen. In 1580 was dit 216 gld. $\frac{1}{2}$ st., in 1585 al 299 gld. 10 st.; in het laatste jaar werd door de spinsters daarenboven nog 95 gld. 8 st. verdiend, en door een meisje, dat in het H. G.-huis spon, 17 gld. $7\frac{1}{2}$ st.. Maar wat als „kinderwinst” werd geboekt, was zeker afkomstig van de grote jongens en meisjes, wier werk niet meer onder kinderarbeid valt. Wij hebben al gezien, dat er geregeld jongens in het H. G.-huis waren, die geschoren moesten worden, en wij weten ook uit een opgaaf van 1582, dat tot de H. G.-kinderen een jongen van 19 jaar en verschillende jongens en meisjes van 14, 15 en 16 jaar werden gerekend 2).

Er is dan ook geen sprake van, dat de H. G.-meesters in de 16e eeuw al optraden als uitbuiters, die zo gauw mogelijk profijt wilden trekken van wat de kinderen verdienden; zij hadden er integendeel veel voor over om hun een goede vakopleiding te laten geven. Terecht merkt Pringsheim op 3), dat de strenge gildcbepalingen in Holland aanvankelijk alle kinderarbeid onmogelijk maakten, maar niet geheel juist is zijn bewering, dat het eerst de Franse Hugenoten waren, die hier het denkbeeld ingang deden vinden, dat weeskinderen een goedkope arbeidskracht voor de industrie konden zijn. Weliswaar werd kinderarbeid eerst in het eind van de 17e eeuw met de ontwikkeling van het grootbedrijf algemeen, en waren het waarschijnlijk uitgewekenen, die de Hollanders leerden weeskinderen in de industrie te gebruiken, maar het gebeurde al minstens 100 jaar vóór de

1) Vgl. bl. 177; zij stierf in 1522, II. G. Boeken I 2, bl. 13.

2) H. G. Inneemboek 1546 (VII 753), fol. 81 vs. - 85.

3) Beiträge zur wirtschaftlichen Entwicklungsgeschichte der vereinigten Niederlande im 17 und 18 Jahrhundert (1890), bl. 55.

opheffing van het edikt van Nantes ¹⁾). In 1582 was n.l. zekere Gregorius 's Heer Jacobs, geboortig van Doornik en in Amsterdam wonende, van plan te Leiden het vervaardigen van wollen en zijden passementen in te voeren ²⁾). Hij liet zijn patronen aan de stadsregering zien, en verzocht op 2 Jan. van deze behalve vrij wonen in een geschikt, des winters verwarmd huis en vrijdom van aksijns, van schutters- en van waakdiensten, de hulp van 30 à 40 arme wezen, die 4 jaar gratis voor hem zouden werken. Het gerecht wilde hem slechts vrij wonen voor een tijd van 3 jaar toestaan en 8 à 10 weeskinderen, die hem die tijd zonder betaling zouden dienen, mits hij hen behoorlik in zijn vak onderwees. Uit dit laatste blijkt, dat de regering van Leiden, aan wie het denkbeeld van Gregorius 's Heer Jacobs nog geheel vreemd was, hem in de eerste plaats als leermeester, als vakonderwijzer beschouwde. Hij kwam niet dadelik, maar verzekerde op 28 Junie van hetzelfde jaar ³⁾), dat hij zich niet te Leiden had kunnen vestigen, maar nog even bereid was de Leidse wezen in zijn kunst in te wijden. Daarom vroeg hij, of zijn broer uit Antwerpen in zijn plaats in Leiden mocht komen, en of deze behalve het toegestane ook vrijdom van aksijns enz. mocht genieten. Dit laatste werd geweigerd maar met de gunstige bepalingen, dat hij zijn waak- en schuttersdiensten door een ander mocht laten waarnemen ⁴⁾), en dat de termijn van 3 jaar, die te kort was om de jongens volleerd te maken in het vak, verlengd zou worden. Aan de meesters van de huisarmen werd bevolen het hun afgestane klooster van Sint Michiel voor de nieuwe industrie in gereedheid te brengen. De broer kwam, maar bleef niet langer dan 6 à 8 maanden, en op 1 Mei 1583 nam Gregorius zelf zijn taak over; in 1584 vroeg hij nog eens 5 kinderen behalve de 10, die hem al toegestaan waren en enige tegemoetkoming voor de tijd, dat hij niet meer vrij zou wonen ⁵⁾). Wat hierop besloten werd, blijkt niet, want het gerecht liet de zaak verder aan de meesters van de arme wezen en van de huisarmen over, en het Gerechtsdagboek vermeldt alleen, dat hun kontrakt met Gregorius 's Heer Jacobs werd goedgekeurd ⁶⁾).

1) Te Rotterdam ook al in 1614: zie dr. C. te Lintum - De Textielindustrie van Oud-Rotterdam, in Rott. Jaarboekje 1900, bl. 26.

2) Gerechtsdagboek A, fol. 150 vs..

3) Ib., fol. 166.

4) Dit was anders streng verboden; men zie de vele vonnissen in de Correctieboeken.

5) Gerechtsdagboek A, fol. 308 vs..

6) Ib., fol. 321.

Nu we al gezien hebben, hoe de kinderen in het H. G.-huis leefden, wordt het tijd na te gaan, hoe zij er kwamen. Wij weten dit na 1491 vrij nauwkeurig, doordat de H. G.-meesters geregeld opschreven, welke vondelingen, verlaten kinderen en wezen zij te verzorgen kregen, en de Inneemboeken van 1491 en 1546 bewaard zijn ¹⁾. Het komt mij voor, dat deze boeken horen tot het belangrijkste van het rijke Weeshuis-archief om de kijk, die ze ons gunnen op het leven in een Hollandse stad aan het eind van de middeleeuwen. Als men deze boeken doorleest, ziet men ze aan zijn ogen voorbijgaan, die hele rij van arme stumpertjes, neergelegd op de altaren of in de biechtstoelen van de kille kerken, op stoepen of in portalen, onverzorgd en slecht gevoed, vaak na een paar dagen moeilijk leven al stervend, al die onwettig geboren, een last voor de moeder en niet erkend door de vader, door beide ouders verlaten, en de arme wezen, over wie geen familielid zich ontfermde, en dan kan men zich lang verdiepen in gissingen omtrent wat was voorafgegaan, eer de Heilige Geest zich het lot van die kinderen aantrok. Er moet wel veel ellende geleden zijn, eer men er toe overgaat een hulpeloos kind te vondeling te leggen of te verlaten, en het is een ware opmerking, dat de statistiek van het aantal vondelingen en verlaten kinderen een aanwijzing is voor toenemende of verminderende armoede ²⁾. Zo'n statistiek zal evenwel nooit voor één stad afzonderlijk kunnen gelden, omdat de meeste vondelingen geen kinderen van burgers uit de stad zelf zijn, maar van vreemdelingen.

Is het aantal te Leiden gevonden en verlaten kinderen geen maatstaf voor de armoede in de stad zelf, in een ander opzicht hebben de aantekeningen in de Inneemboeken zeer zeker statistiese waarde. Ik heb daarom over een tijd van 50 jaar, van 1491 tot 1544 (de jaren 1530—'33 ontbreken geheel) alles aangetekend, wat de H. G.-meesters omtrent de kinderen opschreven, en daaruit verschillende gevolgtrekkingen gemaakt. Zoals bij elke statistiek moet men ook hier voorzichtig zijn: ik heb n.l. enige redenen om te twifelen, of de meesters werkelijk altijd elk kind inschreven ³⁾. Maar in elk geval zijn de cijfers welsprekend.

Vóórin het Inneemboek van 1491 staan de namen van de

1) H. G. Boeken VII 752 en 753.

2) De Bosch Kemper - Armoede, bl. 30 en 31.

3) Immers de jaren 1530—33 ontbreken, en soms ook is elders sprake van een kind, dat in het Inneemboek niet voorkomt.

kinderen, waar de Heilige Geest al voor zorgde, aldus opgeschreven ¹⁾:

„Item Marigen Pollendochter is Geeryt Pollen dochter, ende woude op die Uutterstegraft, ende haer moeder was van Aemsterdam, ende Marigen was gheboren in overspal, ende die moeder starf in tgaesthuys tot Sinte Katrijnen, ende was hier gebroch in tjaer van 88”.

„Sonder naem.

Item Staes Janszn. die wy soe hieten, quam hier op Sinte Annestasiusdach in tjaer van 85, ende was gheleyt tot een vondelinck in Sint Pieters kerck in die Passiweek. Starf anno 1493 in Junio”.

„Grietgen.

Item Grietgen was tot een vondelinck gheset in die Doelsteghe a° 86, die wy Jan van den Muyer hieten sijn kynt. Dit kynt is gegeven een snider in Duysentraetsteghe ende hiet Vrederic Uuttenham ende hy sel thouden geliken sijn selfs kynt tot sijn mondige jaren toe, actum a° 94 in Mey. Dese Griet is hier weder”.

„Item Betgen, Willem Jans Conincxzs. dochter, wart hier ghebrocht overmits dat dat Willem Jans niet hebben en woude ²⁾. Nochtans is them opghesworen mit allen rechten ³⁾, ende daer was moeder off Trijngen ende is uut Vrieslant gheboren, ende quam hier in tjaer van 85.

Hier is off ontf. van Jan Conincxzn. 14 achtendel roghghe”.

„Sonder naem.

Item Marigen, die men hiet Jonghe Marigen, ende was gheleit in Sinte Ursselen susteren in tjaer van 88, Onsse Vrouwe te Lichmisse”.

„Item Matgen, quam ons in tjaer van tnegentichen, ende men seit dat dat uut die lande van Klef is, ende die moeder ghinck bidden bi den huysen ende starf in tgaesthuys”.

„Item een kint, was ghevonden in Claes Janszs. port ende is ende was een knechgen”.

1) Ik neem het woordelik over; men ziet vanzelf, wat in 1491 aangetekend en wat er later bijgevoegd werd.

2) Hs. „een voude”.

3) Over deze uitdrukking en dit hele geval, vgl. bl. 195 en 196.

„Item Matgen, dat is Malle Trijnen kynt ende is dat groestste kynt, ende dese Malle Trijn plach te wonen buyten by die Barvote brueders, ende is Heynric Wouterszs. dochter, ende quam hier in tjaer van 89 omtrent Mitvasten”.

„Urssel.

Item een kynt, dat wy hieten Urssella, ende was ghevonden op Sinte Urssellen dach, ende wais gheleyt a° 88 tot een vondelinck. Dat kynt is nu hier in thuys.

Dit kynt heeft nu Aelbert die opperman in die Mandemakerssteghe, ende hy sel thouden of tsijn eigen kynt waer tot sijn mondege jaren toe; actum a° 94 in Julio”.

Er waren in 1491 dus 8 kinderen in het huis ¹⁾, wat weinig lijkt, als men ziet, dat de H. G.-meesters in 1491 voor 19 en in 1492 voor 24 kinderen te zorgen kregen. Maar dit waren jaren van pest en hongersnood, en daarbij stierven er in 1491 10 en in 1492 7 kinderen jong, keerden er in 1491 2 en in 1492 11 bij de ouders terug (9 hiervan waren eigenlijk geen verlaten kinderen, maar hun moeder lag tijdelik in het gasthuis), en werden er in 1491 één en in 1492 drie door andere mensen als kind aangenomen, zodat de Heilige Geest er in beide jaren maar 6 en 3 overhield. De nevenstaande tabel geeft een, zij het dan niet volledig ²⁾, overzicht van de gang van de bevolking van het H. G-huis over 50 jaren.

Mijn eerste gevolgtrekking betrof de aard van de door de Heilige Geest opgenomen kinderen. Men spreekt van een weeshuis, maar uit het overzicht blijkt, dat het aantal opgenomen wezen [†] maar ruim 13 % van het geheel bedroeg; neemt men hun aantal over de eerste 25 jaar, dan komt men tot nog geen 9 %. Dit is hierdoor te verklaren, dat wezen haast altijd wel door familieleden werden opgenomen, die dan soms van de Heilige Geest een kleine tegemoetkoming in geld of brood hiervoor kregen. Daarentegen [†] waren ruim 27 % van het hele aantal verlaten kinderen en ruim 59 % vondelingen.

1) Ik weet niet hoe Blok-Stad in de M. E. bl. 343 - voor 1490 aan een getal van 30 arme wezen komt.

2) Van de laatste 5 jaar zijn de opgaven stellig niet volledig; 1545 ontbreekt geheel en in 1546 begon men een nieuw boek.

JAAR.	Opgenomen kinderen.	Vondelingen.	Verlaten kinderen.	Wezen.	Jong gestorven.	Bij de ouders terug.	Door anderen aangenomen.	Aan de H. G. gebleven.
1491	19	16	3		10	2	1	6
1492	24	13	11		7	11	3	3
1493	9	4	2	wrs. 3	1	3		5
1494	6	3	2	1	2	2	1	1
1495	6	6			6			
1496	4	3	1		2	2		
1497	5	3	2		1		2	2
1498	9	8		1	3	2		4
1499	5	5	2		1		2	2
1500	4	3	1		1	1	1	1
1501	3	3						3
1502	8	6	2					8
1503	3	3				2		1
1504	3	3						3
1505	4		4				2	2
1506	3	3			1	2		
1507	6	3	1	2	1	1		4
1508	8	3	3	2	3	3		2
1509	3	2		1				3
1510	2	2						2
1511	10	5	1	4	2	1		7
1512	7	4	3		2			5
1513	5	5			1			4
1514	5	4	1		1			4
1515	8	3	4	1	1			7
1516	10	2	4	4	1			9
1517	14	5	6	3		5		9
1518	7	4	1	2	1	1		5
1519	12	3	3	6	4	2	1	5
1520	5	4	1		2			3
1521	6	3	3			1		5
1522	11	2	7	2	2	3		6
1523	5	4	1		2	1		2
1524	8	7	1		4	1		3
1525	5	5				2		3
1526	3	1		2				3
1527	7	4	3		1	1		5
1528	3	2	1		1	1		1
1529	4	3	1		1			3
1534	6	5	1		1			5
1535	14	2	5	7	1	2		11
1536	2	1	1		1			1
1537	10	5	4	1	4			6
1538	2	2			1			1
1539	6	6						6
1540	2	2						2
1541	2	2			1	1		
1542	1	1			1			
1543	1	1			1			
1544	3	2	1					3
	318	189	87	42	75	54	13	176

Die vondelingen waren meest zuigelingen of in elk geval heel jonge kinderen: van de 189 waren er maar 8, die zelf hun naam konden zeggen, en 34 anderen hadden een briefje bij zich, hoe ze heetten, waarvan er in de Inneemboeken nog 10 liggen, op papier of perkament, met duidelijke sporen van naald of speld. Zulke kleine stukjes papier, die eens geprikt of genaaid zijn geweest op het mutsje, de schouder, de mouw of de borst van een klein verlaten kindje, met hun naïeve opschriften als:

„Job ist geheten”;

„Item dit kint heeit Bartelmeis”;

„Dit kynt is ghekorstent ende haerren naem is Mariken”;

„Dit kint heer ¹⁾ Cornelis, dit hoet ²⁾ een schilder een schilder toe, sijn wijf is een kemster”;

of met een poging tot dichten:

„Mijn moeder mi een onrecht

vader gaf, dacrom ben ic

voer een vondelinck gebracht.

Bewaert dit briefken wael, hopdat

men mi weder halen sal. Ic ben

gedopt ende op Remigiusdach geboren”;

of met de smeekbede „houdt ghi der de handt aen, tis van u naeste bloet, omme Ghoeds willen”, zij geven ons nog weer een beter kijkje op de zeden van de 15e en 16e eeuw dan de aantekeningen van de Heilige Geestmeesters. Behalve de inhoud van de briefjes werden soms ook nog andere herkenningstekens opgeschreven, b.v. dat een jongetje een wit rokje droeg, een meisje een St. Jacobschelpje ³⁾ om haar hals had hangen of tien amberen kralen ⁴⁾, een jongen gewikkeld was in een oude zwarte keurs, een meisje een tand miste, in het briefje een oortje gepakt was, een meisje om haar hals een rood snoertje had, waaraan 3 zwarte kralen, één rode kraal en een evangelietje aan een zilveren ringetje hingen, de kousjes en mouwen van een kind gebreid waren, een zuigeling een rood borstrokje droeg en twee wollen luiers, een tweede een rood rokje, een derde een geel wollen hemdje, of dat er een behalve het pelsje, dat zij droeg, een heel

1) Lees: heet.

2) Lees: hoert.

3) Deze schelpjes waren een vast herkenningsteken van de bedevaartgangers naar St. Jacob à Compostella; zij droegen ze op hoeden of mantels. Op de schilderij N°. 1031 in de Lakenhal draagt de St. Jacob op het rechterluik er een op zijn hoed.

4) Er staat: „ameren teylenen”.

uitzet bij zich had: een pakje linnen onder haar hoofd, een pappot en een houten tuit ¹⁾. In het bezit van deze gegevens had men te meer kans de vondelingen hier of daar thuis te brengen. Met het bijvoegen van de briefjes zal men soms het doel gehad hebben alle vergissing uit te sluiten, als men de kinderen later weer terug wou hebben, maar ook nog een ander, n.l. te voorkomen dat een kind voor de 2e maal zou worden gedoopt. Want aan de kinderen „sonder naem” gaven de H. G.-meesters er een, meest die van de heilige, op wiens naamdag ze aan de Heilige Geest kwamen ²⁾, of onder wiens biezondere bescherming ze te vondeling waren gelegd. Heel veel vondelingen kwamen n.l. uit de kerken, waar ze op of bij een altaar gelegen hadden; ook hier wil ik de cijfers laten spreken. Van 177 vondelingen staat aangetekend, waar ze gevonden werden, n.l. 35 in de Pieterskerk (waarvan 15 op of bij altaren, 6 in biechtstoelen, één onder de preekstoel en één onder de vrouwebanken), 25 in de Hooglandse kerk (waarvan 10 op of bij altaren en 2 in biechtstoelen), 24 in de Vrouwenkerk (waarvan 5 op altaren en 2 in biechtstoelen), 9 in kloosters en hofjes en 11 in gasthuizen, dus samen 104 of bijna 59% in de verschillende godshuizen. Dan werden nog 10 kinderen gevonden vóór of op de drempel van het H. G.-huis, 14 in poorten of portalen van huizen, 5 op stoepen, één in het stadhuis en 43 op straat, waaronder één in de brandnetels buiten de poort, één op een mesthoop, één in een privaat aan de Vest, twee in hooibergen en één op het kaakje voor het stadhuis.

Wij hebben gezien, dat de H. G.-meesters al in 1452 verklaarden een deel van hun geld aan vondelingen te besteden: de daar aangehaalde plaats is niet de eerste, waar voor Leiden sprake is van dat soort kinderen, want al in 1397 werd een kindje, dat in het Katrijngasthuis te vondeling was gelegd, op bevel van de gasthuismeesters door een knecht naar de grootmoeder in Den Briel gebracht ³⁾. Maar omstreeks het midden van de 15e eeuw was het te vondeling leggen stellig niet ongewoon, want op 1 Des. †

1) Inneemboek 1546, fol. 74. De tuit, een tuitvormig voorwerp van hout, zal wel een soort zuigfles geweest zijn.

2) Allerlei heiligenamen werden gegeven en ook andere, b.v. Paesken, Pinster, Jheescrijts (Jezus Christus). Was er geen dag van een vrouwelijke heilige in de buurt, dan noemde men de meisjes altijd maar Marigen. Een enkele keer noemen de H. G.-meesters de kinderen ook bij hun bijnamen: een meisje „Nelgen mit die lammen arem”, een jongen „Ouwc Coeij”.

3) Rek. Katrijngasthuis 1397, fol. 12 vs..

x 1459 werd een keur gemaakt ¹⁾, dat wie aan een vrouw uit Leiden of uit den vreemde de gelegenheid gaf heimelijk in zijn huis te bevallen, het kind tot zijn 7e jaar moest onderhouden, voor het geval dat het te vondeling werd gelegd. Wie hiervoor te arm was, moest een uur met het kind op de arm op de Blauwe Steen staan en daarna met het kind de stad voor 5 jaar verlaten ²⁾. Een andere keur van dezelfde dag ³⁾ bepaalde, dat wie vreemdelingen geherbergd had, die hun meegebrachte kinderen in Leiden als vondelingen achterlieten, die kinderen moest onderhouden of de daareven genoemde straf ondergaan. De vondelingen waren meest kinderen van vreemdelingen; dit blijkt ook hieruit, dat van de 38 vondelingen, van wie men tussen 1491 en 1544 de afkomst te weten kwam, geen enkele in Leiden thuis hoorde. Er waren er uit Amsterdam, Haarlem, Hillegom, Sassenheim, Den Haag, Delft, Gouda, Nieuwveen, Langerak, Katwijk, Scheveningen, Zeeland, Friesland, Tessel, Zwolle, Aken en Denemarken.

Ook uit verschillende vonnissen blijkt, hoe streng men te Leiden het te vondeling leggen van kinderen tegenging. In 1486 had een ongetrouwd vader zijn kind bij een vrouw uitbesteed, die het zonder zijn medeweten aan een ander oud wijf gaf om het te Delft in de kerk of voor de Heilige Geest te vondeling te leggen. Het zaakje niet recht vertrouwend keerde de boodschapster evenwel onder weg terug en bracht het kind weer te Leiden, waar het boze opzet van beide vrouwen uitkwam. Schepenen beslisten, dat zij samen een uur op de kaak moesten staan, waarna de aanlegster van het plan voor eeuwig en haar handlangster voor 6 jaar uit Leiden verbannen werd ⁴⁾. Lichter straf kreeg in 1512 zekere Aechte Jansdr., alias Blauc Aecht, die 2 maal een kind van de Leidse coman Frederick Jansz. tegen een geldelijke beloning in Haarlem te vondeling had gelegd, waarvoor ze een uur op de kaak moest staan en op drie achtereenvolgende Zondagen in de processie van de kruisen van de Pieterskerk voorop lopen, telkens met een kind van stro op de arm ⁵⁾. Maar strenger werd in 1520 weer een andere vrouw gestraft, die voor mr. Reyntgen van Schiedam een kind in het Katrijngasthuis te vondeling had

1) Hamaker - Keurboeken, bl. 248. Ook H. G. Memorieboek A II No. 1, fol. 9 vs..

2) In het Keurboek van 1508 werd deze bepaling herhaald, maar toen waren de zeden wat verzacht en kwam voor het kind een stropop in de plaats; Hamaker bl. 249.

3) Hamaker, bl. 249. Ook H. G. Memorieboek A II No. 1, fol. 10.

4) Correctieboek C, fol. 149.

5) Correctieboek F, fol. 53 vs..

gelegd: zij moest een uur op de kaak staan met een kind van stro en werd voor 10 jaar verbannen ¹⁾. Als wij zien, hoe over deze vrouwen werd geoordeeld, verbaast het ons niet, dat het geen Leidenaars waren, die hun kinderen te vondeling legden, maar vreemdelingen, op wie de Leidse justitie geen vat had. Het was trouwens niet uit weelde, dat men tot deze wanhoopsdaad overging; dat bewijst wel het hoge sterftcijfer van de vondelingen, waaruit hun geringe levenskracht, gevolg van door de moeder geleden ontbering, blijkt. Van 62 van de 189 vondelingen, bijna 33 % dus, staat aangetekend, dat ze spoedig na hun opname stierven. †

Op één lijn met de vondelingen stelde men de verlaten kinderen, van wie de ouders wel bekend maar in letterlike of figuurlike zin onbereikbaar waren. Hun aantal was te Leiden kleiner dan dat van de vondelingen, ruim 27 % van het gehele aantal opgenomen kinderen, en van hen tekenden de meesters in de eerste plaats aan, wie hun vader of moeder was. Als het onechte kinderen waren, werd ook vaak de vader aangewezen: volgens het zeggen of b.v. volgens heer Pieter, ons cappellaen, is die en die de vader. Onder die aangewezenen komen leden van bekende Leidse regeringsfamilies voor: Jan Ysbrantz Buttewech (1491), die later al zijn goed aan de Heilige Geest vermaakte ²⁾, Aelbaren van Noorde (1490), Floris Heerman (1499), Claes van Berendrecht (1539). Bij het laatste geval staat aangetekend, dat het kind een briefje bij zich had: „Dyt kint hiet Jan Claesz. van Berendrecht ende behoert thoe Claes van Berendrecht, scout van Leyden, myt meer anderen woerden zoe ons ghezeyt is, meer heet ³⁾ briefgen is verloren”. Het is niet uit te maken, of we hier met een intrigue tegen de schout te doen hebben, dan wel of de H. G.-meesters het briefje met opzet maar verloren om de schout te sparen. Want anders had hij in dit geval zijn eigen rechter moeten zijn.

De vader, ook de onwettige, had n.l., wanneer volgens het te Leiden geldend recht zijn vaderschap bewezen was, met de moeder samen de onderhoudsplicht van het kind. Er zijn maar twee gevallen bekend, waarin de ouders zich aan die plicht wilden onttrekken en de H. G.-meesters hen in rechten aanspraken, genoeg evenwel om de loop van het proces na te gaan. In 1485 was Betgen, onecht kind van Willem Jans Conincxz. en een dienstmeisje, heimelijk door de kapellaan en de vroedvrouw in het

1) Correctieboek G, fol. 33 vs..

2) H. G. Boeken I 2, bl. 60.

3) Lees: mer het.

H. G.-huis gebracht op verzoek van Fij, Jan die Coninckx wijf, de grootmoeder, die wel iets voor het kind wou betalen ¹⁾. De vader had geweigerd het te erkennen, maar de moeder had in de biecht gezworen, dat het 't zijne was (zij had het hem „opgezworen”), en deze eed was te Leiden rechtsgeldig. Toen dus de H. G.-meesters in 1487 voor schout en schepenen van de vader en moeder eisten: 1° voor elke maand, dat zij het kind gehouden hadden, 12 plakken te betalen, en 2° òf het kind een van beiden terug te nemen, òf 100 pond aan de Heilige Geest te geven, werden zij bij de kenning in het gelijk gesteld. Zij gaven als reden van hun eis op, dat zij slechts verplicht waren arme vondelingen en wezen, kinderen zonder ouders of vrienden, die voor hen zorgen moesten, te onderhouden: voor die soort van kinderen hadden zij een huis ingericht, maar niet voor kinderen van wie de ouders gezond van lijf en leden waren. De tegenpartij wist slechts aan te voeren, dat het geen zaak van wereldlik maar van geestelik recht was, dat hij weliswaar voor de provisor van Rijnland de zaak al had verloren, maar dat hij in hoger beroep nog een uitspraak uit Utrecht wachtte, en niet verplicht was zich aan 2 oordelen te onderwerpen. Geen wonder, dat het vonnis in het voordeel van de H. G.-meesters, die heel wat overtuigender redenen bijbrachten, uitviel ²⁾.

In 1518 werd nog eens een onwettig vader om dezelfde reden voor het gerecht gedaagd; de moeder had bij haar dood gezegd, dat hij de vader was, maar ze was in het Katrijnengasthuis zonder biecht of sakrament gestorven. Dan was het opzweren niet rechtsgeldig, zodat schout en schepenen hier de H. G.-meesters niet in het gelijk konden stellen ³⁾. Eens ook tekenden zij van een kind aan, dat de moeder bij haar dood wel aan de biechtvader gezegd had, wie de vader was, maar dat zij het niet mochten weten ⁴⁾; van een proces kon toen natuurlijk geen sprake zijn.

Als vaders worden ook genoemd: Mr. David, de verleider van een uit Tessel gekomen dienstmeisje, Lichte Langen, een Vlaamse „stilleveger”, die een bedevaart naar Rome ging doen, een ruiter, die de trommel sloeg, Robben die schylder en Rycke Pieter wijf

1) Inneemboek 1491, bl. 4 en H. G. Memorieboek A II No. 2, fol. 1. Jan Coninx was verschillende malen burgemeester en schepen van Leiden; de voor het gerecht gedaagde Willem Jan Coninx werd zelf in 1492 schepen (zie de lijst in Oudh. v. Rhijnl., Voorreden).

2) Kenningboek E, fol. 55. Ook gedeeltelik bij Blok-Rechtsbronnen, bl. 283.

3) Inneemboek 1491, bl. 61.

4) Ib., bl. 74.

zoen. De ouders van deze laatste beloofden met een zegelbrief, dat zij alle kosten van het kind aan de H. G. zouden vergoeden, maar het stierf spoedig. Als een opgenomen kind geld bezat, had de Heilige Geest hier recht op. In 1537 stierf b.v. een vrouw, van wie een kind in 't H. G.-huis kwam; haar man kreeg toen $\frac{1}{3}$ van de boedel en de Heilige Geest de rest, maar onder voorbehoud dat men nog $\frac{1}{3}$ deel zou uitkeren, als een dochter van 19 jaar, waarvan niemand de verblijfplaats wist, soms te voorschijn mocht komen ¹⁾). Eens kreeg men ook, toen de vader van twee verlaten kinderen doodgeslagen was, 18 Rgld. van de zoen (1508).

In verschillende gevallen was de vader weggelopen of „uit die lande gelopen”, en vrij dikwels ook de moeder, een b.v. met een venter van zwavelstokjes. Een moeder droeg de bijnaam van Marre met de Lippe, een andere was een statige, goed-geklede vrouw, een derde had vroeger bij de Grauwe Zusters gewoond (1536): een weggelopen non dus? Een moeder uit Groningen, die na 7 jaar haar kind terugkreeg, zond weliswaar niet het beloofde geld voor het onderhoud, maar wel een dankbare brief ²⁾). Behalve dit kind uit Groningen was er ook een, waarvan de moeder in Utrecht, de vader in Vianen woonde, maar de meeste verlaten kinderen kwamen uit Leiden zelf. Eens bracht ook de stadsbode een kind in het H. G.-huis op bevel van het gerecht, met de belofte dat ervoor betaald zou worden: het was een kind van Dulle Diewer, dus van een krankzinnige of idioot (1527). Eens zond een weduwnaar een van zijn 5 kinderen in het huis met de bedreiging, dat hij weg zou lopen, als de meesters dit niet hielden, in welk geval zij ze alle 5 te verzorgen kregen (1519).

Toen in de 16e eeuw de lakenindustrie steeds achteruitging en de bevolking verarmde, werd het weglopen en verlaten van zijn kinderen meer gewoon; dit volgt uit wat er afgelezen werd op 27 Febr. 1518 ³⁾). Verschillende mensen waren toen

1) H. G. Boeken I 4, fol. 66.

2) Inneemboek 1491, bl. 77 staat het geval aangetekend; de brief ligt erbij en luidt: „Erbacren ende dyskret, guede gemynde vrunden, wesemesters van der stede van Leyen, ick Peter Petersdochter danc ju dusuntvolt sere van de groete leste, dye ghy mijn kynt bewesen hebben ende mijn dat ju toe loenen, als yck best kan, ende ick hebbe mijn kynt ontfangen van Klenys Jansen ende ju denders halven nyet, mer op desen tijt: so lange als dye haese vanget een hont etc. etc.”. Het slot is vrij onbegrijpelijk; de laatste regel is er stellig een van een bekend rijmpje, maar ik heb het niet kunnen vinden, en het geheel zal een verontschuldiging voor haar niet-betalen zijn.

De knecht, die de jongen wegbracht, bleef 13 dagen uit (Blafferd 1531).

3) Afezingsboek A, fol. 75 vs.; ook in Memorieboek H. G. A II No. 1, fol. 32 In 1542 en 1554 had weer de afezing plaats.

gewetenloos genoeg om te trachten hun kinderen op listige wijze in het H. G.-huis te krijgen, wat als in strijd met natuur, recht en rede door het gerecht verboden werd; een ieder moest zijn kinderen meenemen, als hij de stad verliet, op straffe van de weg van de processie te moeten afleggen, een man met de ton om zijn hals, een vrouw met de steen. In 1544 werd deze straf inderdaad aan een man opgelegd ¹⁾. Vóór deze algemene bepaling bestond, was het al eens voorgekomen, in 1483, dat een moeder wegens het verlaten van 2 jonge kinderen, die eerst door de bureu, later door de Heilige Geest onderhouden waren, voor schepenen moest verschijnen. Alleen uit de overweging, dat zij door honger gedreven zo onmenselijk gehandeld had, werd haar als straf slechts een bedevaart naar het Heilige Bloed te Bergen opgelegd ²⁾.

Ondanks de keur van 1518 werd het weglopen en verlaten van [†] zijn kinderen steeds algemener. Bitter beklagden de H. G.-meesters zich hierover in 1537 in een verzoekschrift aan het gerecht ³⁾. In die tijd van slappe nering werd hun hulp herhaaldelijk ingeroepen door mensen met veel kinderen en gezinnen, waarvan òf de vader òf de moeder gestorven was, en zij werden maar al te vaak tot geven gedwongen door de bedreiging, dat men anders weg zou lopen en de Heilige Geest met de kinderen laten zitten. Ook blééf het niet bij dreigementen, en wanneer dan de mensen na 3 of 4 weken terugkwamen en de bureu de H. G.-meesters waarschuwden, waren ze zo blij de kinderen kwijt te raken, dat ze de ouders wel 3 à 4 schellingen per week gaven. Elk jong kind kostte hun immers al 5 à 6 st. per week alleen aan de kost, behalve nog kleren en al het andere. Zó brutaal waren de mensen soms, dat ze beweerden door de huiszittenmeesters weggezonden te zijn met de raad maar weg te lopen en de H. G.-meesters voor de kinderen te laten zorgen. Wij hopen, voegden de H. G.-meesters erbij, dat deze beschuldiging tegen de huiszittenmeesters vals is, maar dàt het dikwels gezegd is, weten sommige leden van het gerecht heel goed. Zij verklaarden nu, dat niet zij maar de huiszittenmeesters de aangewezen personen waren om deze armen te ondersteunen; die waren immers met hun tienen en hadden elk hun kwartieren of bonnen, waardoor ze de armen beter konden en de „boeverie”

1) Correctieboek H, fol. 226.

2) Correctieboek C, fol. 100 vs..

3) H. G. A I No. 8, fol. 3 en 3 vs.; dit is een klad van het verzoekschrift zonder de handtekeningen van de meesters. Het oorspronkelijk bleef natuurlijk onder berusting van het gerecht.

beter konden onderzoeken. De H. G.-meesters gaven soms aan mensen, die het niet verdicnden, waarom zij verzochten ontheven te worden van het geven van aalmoezen en ook van het opnemen van door de ouders moedwillig verlaten kinderen, in de mening dat dit tot de taak van de huuszittenmeesters behoorde, terwijl het H. G.-huis allcen was ingericht voor vondelingen en wezen, waarvan men er op die tijd over de 80 had ¹⁾.

Dit is de eerste opgave na 1491 van het aantal verzorgde kinderen; het was dus sedert die tijd al vertiendubbeld. Maar 1537 was een ongunstig jaar, want toen de H. G.-meesters met Januarië 1546 een nieuw Inneemboek begonnen, schreven ze daarin ²⁾ de namen van alle op dat ogenblik verzorgde kinderen en dat waren er toen 55, waarvan in hetzelfde jaar nog 4 en in het volgende 14 wegingen. Het gemiddelde aantal zal in deze tijd wel niet veel meer dan 40 geweest zijn. Verderop in dit zelfde boek staat ook het aantal kinderen van 1582 opgesomd ³⁾: er waren er toen 49, waarvan 10 uitbesteed, maar in hetzelfde jaar kwamen er nog 8 bij.

Het was natuurlijk een sterk wisselende bevolking, die van het H. G.-huis, want lang niet alle kinderen bleven er, tot ze hun brood konden verdienen. Wij merkten al op, dat veel vondelingen jong stierven, en dat ze soms ook bij de ouders terugkeerden, die dan wel eens aan de meesters de gemaakte kosten vergoedden. Voor de 50 onderzochte jaren was het hele aantal van de jonggestorven kinderen ruim 23 % en van de bij de ouders teruggekeerde bijna 17 %, terwijl nog ruim 4 % door andere mensen als kind werd aangenomen; kinderloze mensen kwamen n.l. soms in het H. G.-huis om zich een zoon of dochter uit te kiezen, die zij dan met de kleertjes (b.v. met een blauwe tabberd en een rood keursje) meekregen. Zo bleef maar ruim 55% van de opgenomen kinderen aan de Heilige Geest, meest wezen. In 1546 waren van de 55 kinderen maar 16 % vondelingen, bijna 31 % verlaten kinderen en bijna 53 % wezen. Het aantal vondelingen nam in de 16e eeuw gaandeweg af, zodat in 1582 haast alle verzorgde kinderen wezen waren. Dit waren natuurlijk meest kinderen van Leidse burgers, maar men nam toch ook evengoed wezen van buiten op ⁴⁾. Toen de armoede te

1) Het blijkt niet, wat het gerecht op dit verzoek antwoordde: de Gerechtsdagboeken beginnen eerst met Mei 1567.

2) Inneemboek 1546, fol. 1—3 de jongens, en fol. 70—72 vs. de meisjes.

3) Ib., fol. 81.

4) Eerst in 1585 besloot het gerecht, dat voortaan alleen kinderen zouden worden opgenomen van poorters of van inwoners, die langer dan een jaar te Leiden verblijf gehouden hadden (Gerechtsdagboek A, fol. 335 vs.).

Leiden steeds groter werd, schijnen de H. G.-meesters zich hier wel eens tegen verzet te hebben, want in 1543 ontving het gerecht een brief van de regering van Haarlem, dat men tot zijn verbazing gehoord had, hoe de Leidse Heilige Geest de arme wezen van een daar gestorven Haarlemse vrouw niet had willen opnemen. Het gerecht moest zijn gezag over de H. G.-meesters laten gelden om dit wèl te doen, daar immers de Haarlemse Heilige Geest vaak genoeg voor Leidse armen en wezen zorgde, zoals dat onder goede bureu en vrienden dan ook hoorde. In de slotzin schemert de bedreiging door, dat men te Haarlem anders ook maatregelen nemen zou ten nadele van de Leidse armen ¹⁾.

Op welke leeftijd de kinderen gewoonlijk het huis verlieten, is niet precies na te gaan: in 1546 en '47 gingen 6 jongens van 12 jaar en 2 van 13 weg, 2 meisjes van 12, 2 van 13 en zelfs één van 11 jaar; van de opgenoemde kinderen was er toen géén ouder dan 12 jaar. Maar in 1582 waren 17 kinderen ouder dan 12 jaar, één 19 en verschillende 14, 15 en 16. Waarschijnlijk was er dus geen vaste regel voor, maar bleef men voor de kinderen zorgen, tot ze zelfstandig waren. Ook is het in verband met de na 1580 geboekte kinderwinst niet onmogelijk, dat men de kinderen later opzettelijk langer onder toezicht hield om ook nog wat plezier van ze te hebben, als ze aan het verdienen gingen. — Wat er van hun pupillen terecht kwam, tekenden de meesters gewoonlijk niet op; een paar keer dat er enige naar Londen vertrokken: Thomas en Hannekijn in 1524, Heynrych in 1527, Half Paep in 1541 ²⁾; in 1546 ging er een als schoenmaker naar Antwerpen. Maar één moest men aantekenen, nog wel van een meisje: „Het is utgeset ende loept deur dat lant ende wil nyet dogen” ³⁾. Waaruit men zou opmaken, dat de H. G.-meesters wel plezier van hun werk hadden.

Het verwondert ons dan ook niet, dat zij meer en meer de kinderverzorging als hun voornaamste taak en de algemene armenzorg als iets bijkomstigs gingen beschouwen. Weliswaar groeiden in de 15e eeuw hun verplichtingen tot het uitdelen van bepaalde hoeveelheden brood of iets anders aan de armen op bepaalde dagen gedurig aan, zodat zij op het eind van die eeuw al 33 maal per jaar brood moesten uitdelen en nog eenmaal brood met wijn, 2 maal

1) H. G. Memorieboek A II No. 1, fol. 24 vs..

2) Blafferd 1541: „Maritgen, Jan Lappers wijf, van dat si Half Paep in Enghelant ghebrocht heeft....”.

3) Inneemboek 149r, bl. 37.

schoenen, eenmaal geld en eenmaal kousen, schoenen, hemden, turf, hout of wat ze maar wilden, behalve nog de grote uitdeling op Kerstavond en de schenkingen van wijn aan de gasthuizen, het Leprooshuis, kloosters, begijnen en hofjes 1), maar zij hebben er blijkbaar hun hoofd niet over gebroken, hoe ze dit alles nauwkeurig zouden nakomen: zij voegden al het beschikbare geld eenvoudig bij elkaar en gaven, waar en wanneer 't hun het meest nodig leek en zolang de voorraad strekte. Ook gaf men b.v. aan het Leprooshuis en het Katrijnengasthuis, waar de meeste wijn geschonken moest worden, later voor het gemak maar een vaste som geld per jaar 2), en werd ook het plaatsen van waskaarsen op de graven aan een bepaald persoon opgedragen 3); dat bij de memoriediensten een loodmeester de loodjes aan de priesters uitdeelde, hebben wij al gezien. De H. G.-meesters meenden, en terecht, dat zij genoeg te doen overhielden, als zij op deze manier hun administratie vereenvoudigden.

Na 1451 zetelden zij in het H. G.-huis, waar ze hun kantoor hadden met een grote tafel, door een kleed van laken bedekt 4), waarop de tinnen inktpot stond (1508), een kast met laden voor de zegelbrieven 5) en natuurlijk ook kasten voor de boeken en kisten voor de loodjes en het geld. Zij kwamen daar minstens eens per week, op Zaterdag, bij elkaar, maar waarschijnlijk wel vaker. Dan hielden zij hun boeken bij: memorieboeken, blafferds, maanboeken, inneemboeken en kinderboeken, die wel door schrijvers van beroep van titels en opschriften voorzien, maar door de meesters zelf ingevuld werden: hun weinige geoefendheid in het schrijven en hun losse opvattingen over spelling maakten de taak van de geschiedschrijfster van de Heilige Geest niet gemakkelijker! Daar deelden zij ook geld en loodjes uit voor allerlei mensen: kraamvrouwen, halve wezen, pestzieken en andere bedlegerige zieken, arme oude vrouwtjes, krankzinnigen, de verzorgster van een drieling, een onder de stadsmuur geboren kind, een blinde bedevaartgangster met een kind, andere zwervers, zieke weduwen,

1) H. G. Memorieboek A II No. 1, fol. 33: „Item hier beghint dat boeck van die wynen ende broet ende anders dat men jaerlix uutreickt”.

2) Zie voor de Leprozen b.v. de Blafferd van 1575, en voor het Katrijnengasthuis een aantekening op de omslag van het Memorieboek H. G. A II no. 3, geschreven met dezelfde hand als het jaartal 1561, dat op die omslag staat.

3) In 1547 b.v. voor een tijd van 10 jaar tegen 10 Rgld. jaarliks: aantekening op de omslag van de blafferd.

4) Blafferd 1491: „van dat laken dat op onsse contoer leyt, daer wy an sitten....”.

5) Blafferd 1496, fol. 15².

een half blind meisje; zij gaven meest brood maar soms ook een bed ten geschenke of te leen, en kleren zoals hemden of een keurs. Niet zelden was het slechts op bevel van het gerecht, dat zij deze aalmoezen gaven, met name voor de krankzinnigen ¹⁾. Ook wie een vondeling weg kwam halen, kreeg aan het kantoor soms zijn kosten vergoed, en een beloning kreeg er ieder, die inlichtingen over vondelingen kon geven; we lezen zelfs van een vrouwtje, dat daarvoor uit Haarlem overkwam (1549). Dan wisselde men er de loodjes van de schoenmakers en de priesters tegen geld in, en besprak wat er verder te doen was: wie de vaak verre reizen zou ondernemen om vondelingen bij hun ouders thuis te brengen, (wat soms zo gevaarlijk geweest schijnt te zijn, dat men een schoutendienaar moest meenemen ²⁾), wie de landerijen zou gaan verpachten of verkopen, wie voor een proces naar Den Haag of naar de provisor van Rijnland zou trekken. Had men moeite de renten of huishuren binnen te krijgen, dan moest men beslag op het huisraad laten leggen of panding aanvragen ³⁾. Eens ook vond ik, dat de H. G.-meesters als lombardhouders optraden, toen zij n.l. op 3 zilveren lepels, 3 malvezijkoppen en een zwart gordeltje 15 pond paym. leenden, wat bij gedeelten weer werd afbetaald ⁴⁾. De grootste drukte zullen zij gehad hebben bij het voorbereiden van de grote deling op Kerstavond, wanneer zij voor honderden mensen klaar moesten staan, en men al een week van tevoren begon te bakken en spek te snijden. In 1495 werden 1600 porties brood met spek uitgedeeld, n.l. 850 in de parochie van St. Pieter, 610 op het Hogeland en 140 in de Vrouwenparochie; sommige gezinnen met veel kinderen kregen nog wat roggebrood extra ⁵⁾. In 1544 werden ook weer 1600 porties brood met spek uitgedeeld, nu 840 in de Pieters-, 630 in de Hogelands- en 130 in de Vrouwenparochie. Van dezelfde tarwe werden later nog 220 porties brood met een stuiver uitgedeeld in de parochie van St. Pieter en 70 in die van het Hogeland. Met Kerstmis werden ook nog 650 roggebroden weggegeven: respectievelijk 360, 250 en 40 in de drie parochies ⁶⁾.

1) Vgl. onder Vrouwengasthuis, bl. 100 en 101.

2) Blafferd 1466, fol. 57.

3) In de blafferd van 1491 staat onder „Alrehande oncoesten" de eigenaardige post: „... van Jacop van Maerlants huys an te dingen 6 st.".

4) H. G. Boeken I 2, bl. 24 en 27.

5) H. G. Memorieboek A II No. 1, fol. 50 vs..

6) Achterin het Kinderboek van 1544.

Wij hebben in het begin van dit hoofdstuk gezegd, dat de H.G.-meesters altijd tot een bepaalde parochie behoorden, en toch zien we hen hier te Leiden de armen van 3 verschillende kerken bedelen. De oorzaak hiervan moet zijn, dat de H. G.-meesters van St. Pieter al zo gewoon waren voor de armen van heel Leiden te zorgen, toen de beide andere parochies ontstonden, dat men daar het instellen van een Heilige Geest niet meer nodig oordeelde. Ook waren de H. G.-meesters niet de enige armverzorgers: de gasthuismeesters, de huiszittenmeesters en de ziekhuismeesters namen een deel van hun taak over. Wel lezen wij enige keren van H. G.-meesters op het Hogeland en tot Onser Vrouwen ¹⁾, maar daar ze geld afdroegen aan de meesters van St. Pieter en men ook wel de sleutels van de Heilige Geest naar de Vrouwenkerk bracht ²⁾, natuurlijk om de geldkist te openen, behoeven we in hen niets anders te zien dan degenen, die voor de Heilige Geest in de Hogelands- en Vrouwenkerken kollekteerden. Ik heb ook nergens anders de minste aanwijzing over hen gevonden.

In gewone tijden konden de H. G.-meesters hun armen voldoende verzorgen, maar in dagen van hongersnood werd het moeilik. Behalve de al genoemde jaren 1489—'92 waren in de 15e eeuw ook 1481—'82 berucht ³⁾; men verkocht in zo'n tijd lijfrenten om maar aan geld te komen en hielp soms ook de huiszittenmeesters nog aan koren, alles onder pressie van de vroedschap. Maar in de 16e eeuw werd de armoede al groter en raakte de Heilige Geest zelfs in schulden, waarvan in 1537 de zoëven genoemde klacht aan het gerecht het gevolg was ⁴⁾. Wij danken hieraan een van de weinige overzichten van de geldmiddelen van de Heilige Geest, daar de meesters de rekening van 1536 overlegden. De vaste inkomsten (pachten, huren, renten) bedroegen toen 1441 Rgld. 13 st., de wisselende (melk van de koeien, huiden en smeer van geslachte beesten, erfenissen, kollekten enz.) 362 Rgld. 5 st., maakt 1803 Rgld. 18 st.. De vaste uitgaven waren: renten 90 Rgld. 13½ st., memoriediensten 242 Rgld. 17½ st., spek op Kerstavond 58 Rgld. 4½ st., tarwe op die tijd 61 Rgld. 5 st. en rogge 35 Rgld., lijfrenten 405 Rgld. 2 st., samen 893 Rgld. 3 st.. Dan de uitgaven voor het H. G.-huis:

1) Blafferd 1466, fol. 5 en 1478, fol. 20.

2) B.v. Blafferd 1504.

3) H. G. Memorieboek A II No. 1, fol. 32 vs.; Blafferd 1481—83, fol. 29 vs., en Vroedschapsresolutie van 22 Nov. 1481.

4) Vgl. bl. 198.

dagelikse kost 31 Rgld. 4 st., haver, gerst, erten enz. 127 Rgld. 4½ st., rogge 32 Rgld. 4½ st., arbeidslonen 33 Rgld. 5 st., varkensvoer 13 Rgld. 15 st., wittebrood binnen- en buitenshuis 69 Rgld. 12 st., kleren en kleine uitgaven 368 Rgld. 14 st.; eindelijk nog voor het uitbesteden van kinderen en aan aalmoezen voor krankzinnigen enz. 512 Rgld. 2½ st., maakt een totaaluitgaaf van 2081 Rgld. 5 st.. Er was dus over dat jaar een tekort van 277 gld. 7 st., en als men niet nog rogge in voorraad gehad had, zou het tot 529 Rgld. 7 st. gestegen zijn. Om verdere achteruitgang te voorkomen vroegen de H. G.-meesters nu ontheffing van de zorg voor moedwillig verlaten kinderen, zoals wij gezien hebben, en ook van het geven van aalmoezen aan krankzinnigen enz. en het verschaffen van doodkisten aan de armen. Wat het gerecht antwoordde, is niet na te gaan, maar in de inneemboeken komen na die tijd nog wel verlaten kinderen, in de blafferds doodkisten en in de kinderboeken uitgaven voor krankzinnigen enz. voor, zodat de uitspraak wel niet onverdeeld gunstig geweest zal zijn. Uit het stuk blijkt trouwens, dat onder de klacht ook vrij wat nijd tegen de huiszittenmeesters school. Maar vooral moeten we er de zucht in zien om wat door de omstandigheden geworden was, n.l. het opgaan van de instelling van de Heilige Geest in een weeshuis, officieel door de stadsregering te zien bevestigen. Gebeurde dit nu nog niet, een goede 40 jaar later zag niemand in de H. G.-meesters meer iets anders dan de meesters van de arme wezen, zoals ze toen óók door het gerecht genoemd werden.

In 1571 moesten zij weer renten verkopen en klaagden zij andermaal bij het gerecht over verval en armoede 1). De opstand tegen Spanje was begonnen, het was een „duyeren ende benauden tijdt”, en zwaar drukte op de Heilige Geest de betaling van de 100ste penning. De renten werden niet meer geregeld betaald en de vroegere ontvangsten van de kollekte met de bel en de verkochte melk kwamen niet meer binnen 2). Ook in 1573 kregen de meesters vergunning geld op te nemen om in het nodig onderhoud van de kinderen te kunnen voorzien 3), en tijdens het beleg zal de toestand er niet beter op geworden zijn. Maar daarover blijkt niets bijzonders. Wél dat de Heilige Geest zo hard achteruitging, dat de stadsregering er zich ernstig mee ging bemoeien.

1) Gerechtdagboek I, fol. 68.

2) Voor 't eerst niet meer in de blafferd van 1571.

3) Gerechtdagboek I, fol. 129.

Eerst werd op 18 Febr. 1576 afgelezen, dat de H. G.-meesters op de eerstvolgende Zondag en Vrijdag en verder geregeld ééns per maand een kollekte mochten houden door de hele stad ¹⁾; daarna verplaatste het gerecht de beestemarkt op 19 Junie 1578 van vóór het Katrijngasthuis naar het terrein tussen het H. G.-huis en de St. Anthonisbrug en schonk aan de Heilige Geest de vroeger door het gasthuis genoten voordelen hiervan ²⁾. Op 8 Sept. van hetzelfde jaar brachten de burgemeesters bij monde van Pieter Adriaensz. van der Werff de nood van het weeshuis in de vroedschap ter sprake ³⁾. De meesters van de arme wezen hadden een staat overgelegd, waaruit bleek, dat men zonder krachtige hulp werkelijk de stichting zou moeten opheffen en de kinderen aan hun lot overlaten: „cen zake, daerdoor den toorn des Heeren des te meer over deze stede waerschynelicker zouden ontsteeken”. Dit mocht niet, en na lang praten werden de burgemeester Jan Lucassen van Wassenacr en de schepen Pieter Pieter Jorisz. aangewezen om de meest vermogende burgers aan te zetten tot een vrijwillige lening aan het weeshuis. Maar hun voorlopig sukses bij de rijkste burgers was zo gering, dat het tijdverlies geweest zou zijn met vragen door te gaan, waarom ze in de vroedschap van 10 Okt. op krachtiger maatregelen aandrongen. Weer volgden lange beraadslagingen tot eindelijk werd besloten, dat men behalve de vanwege de Staten geheven 100ste penning ook nog een 100ste penning zou eisen voor de instandhouding van het weeshuis ⁴⁾.

Dit bleef niet het enige, wat voor het weeshuis gedaan werd. Kreeg men tengevolge van de hervorming volgens besluit van de Staten van Holland in 1578 ook de helft van de goederen van de Zeven Getijden in de Vrouwenkerk (die in 1482 door de stichtster half aan de Heilige Geest en half aan het Katrijngasthuis waren beloofd, als de Zeven Getijden niet meer gezongen zouden worden ⁵⁾), in 1580 die van het opgeheven Cellebroedersklooster ⁶⁾, van twee kapelriëen in de Hooglandse kerk op de altaren van St. Andries en St. Jan, overgenomen van Jan Jansz. Buytewech ⁷⁾, van de

1) Aflezingsboek D, fol. 87 vs..

2) Gerechtsdagboek A, fol. 87 vs..

3) Vroedschapsresolutie van 8 Sept. 1578.

4) Vroedschapsresolutie van 10 Okt. 1578.

5) H. G. A I No. 11.

6) Al in 1421 aan de H. G. beloofd. Men verhuurde het klooster aan de Universiteit het archief van het klooster kwam in het Weeshuis: A VIII No. 130.

7) H. G. A IX No. 132.

Calaenderbroeders in Rijnland ¹⁾, en in 1584 van het Sakramentsgilde, waartoe het gerecht op 28 Jan. 1580 al besloten had ²⁾, ook in ander opzicht bleef de stadsregering voor het weeshuis zorgen. Zo stond het gerecht in 1579 en 1580 aan de arme wezen de oortjes toe van de aksijnzen, gewestelike zowel als stedelike ³⁾, en de vroedschap in 1580 voor de tijd van ½ jaar de opbrengst van de Zondagmiddagkollekte langs de huizen ⁴⁾. Op 1 Okt. werd dat van de pui van het stadhuis afgelezen ⁵⁾, met de vermaning uit Christelik medelijden met arme wezen mild te geven in de hoop op Gods zegen, en ook niet zonder de bedreiging, „dat zy (anders) van nootswegen ende by gebreck van behoerlicke middelen tot het onderhout van de kinderen het huys moeten abandonneren ende verlaten ende de kinderen stroomsgewyze zonder anhout of opzichte achter lande laeten zwerven, daeruyt zonder twyfel God Allmachtich zijn geeselen ende straffe over deze stede heftelicken zoude gebruycken mit een uyterlicke ruyne ende ondergang van dezelve”.

In 1577 waren de ogen van de Leidse regeerders voor het vraagstuk van de armezorg geopend, zoals wij in het laatste hoofdstuk zien zullen, en men kreeg het maar niet zo dadelik weer van de baan. Hoe het gerecht op 23 Maart 1580 al besloten had het Vrouwengasthuis met dat van St. Elisabeth te verenigen en de wezen over te brengen in het Vrouwengasthuis, en hoe het door de schuld van de meesters van dit laatste eerst in 1583 gebeurde, is hiervoor al verteld. Dat het hoog tijd werd de wezen te verplaatsen, blijkt uit een mededeling van het gerecht, dat men in het oude weeshuis al bedsteden had moeten uitbreken om de wandluizen, reden waarom het maken van nieuwe bedsteden in het Vrouwengasthuis geen extra-uitgaaf zou zijn ⁶⁾. De meesters van de arme wezen moesten in de zomer van 1583 hun hooi al in het gasthuis opslaan; zij konden voor de verbouwing hulp van stadswege krijgen, b.v. hout van afgebroken kloosters. Het oude weeshuis bleef hun eigendom en kon door zijn gunstige ligging aan de Breestraat voordelig verkocht of verhuurd worden ⁷⁾. Daarenboven kregen ze

1) Ib. No. 131.

2) Ib. No. 138.

3) Gerechtsdagboek A, fol. 119 en 128 vs..

4) Vroedschapsresolutie van 30 Sept. 1580.

5) Aflezingsboek E, fol. 100.

6) Gerechtsdagboek A, fol. 219 vs..

7) Het was in 1584, '85 en '86 voor 60 pond Vlaams per jaar verhuurd: H. G. Boeken I 7, fol. 113

alle vaste bezittingen van het Vrouwengasthuis, uitgezonderd 2 huizen en het gebouw, dat ingericht was tot een ververij voor de saainering, terwijl ze 2 mensen voor hun leven in 2 andere huizen moesten laten wonen en enige renten aan het kapittel van St. Pankras en de huisarmen betalen. Eindelijk moesten ze ineens f 3600 betalen aan de meesters van het Vrouwengasthuis voor het overbrengen van de oude vrouwen naar het Elisabethsgasthuis ¹⁾; zij stortten deze som bij gedeelten ²⁾.

Op een los papier in de blafferd van 1583 staat nauwkeurig aangetekend, hoe het bij de verhuizing met de finances stond. Er was aan geld 1712 gld. 13 st. 8 p. aanwezig, en 130 achtendeel rogge, 37 achtendeel tarwe. De zuivere ontvangst aan renten enz. volgens het maanboek was 2196 gld. 5 st. 2 penn., en de overige ontvangsten bedroegen 2486 gld. 1 st. 5 p., zodat er een totaalontvangst was van 6394 gld. 19 st. 15 p., tegenover een uitgaaf van 6626 gld. 8 st. 4 p.. Het tekort was in dit dure jaar dus niet heel groot, en men ziet, dat ondanks alles de inkomsten, maar ook de uitgaven, sedert 1536 meer dan verdriedubbeld waren. De gelden werden haast uitsluitend voor de wezen besteed, want de memoriediensten, uitdelingen enz. waren natuurlijk vervallen; alleen deed men enkele uitkeringen aan andere instellingen van armezorg.

Ben ik hier en daar in mijn beschrijving al even verder gegaan dan het jaar 1583, ik heb de verplaatsing van het H. G.-huis als grens aan mijn verhaal gesteld, en ik kon dit te eer doen, omdat de overgang van de Heilige Geest, de oude algemene instelling van armezorg, tot een weeshuis op het eind van de 16e eeuw geheel voltrokken was. Meer te geven dan het verhaal hiervan had ik aan het begin van dit hoofdstuk niet beloofd.

1) Dit alles in de overdrachtsoorkonde: H. G. A IX No. 136.

2) Blafferd 1584 b.v. 600 gld. hiervoor.

DE HUISZITTEN-ARMEN.

Toen omstreeks het midden van de 19e eeuw de hevige strijd over het bezit van en het oppergezag over het Huiszittenhuis tussen het stedelijk bestuur van Leiden aan de ene, de diakenen van de N.D.-Hervormde gemeente aan de andere zijde niet alleen in Leiden zelf, maar in geheel Nederland de gemoederen in beroering bracht, is er over de oorsprong van dat Huiszittenhuis heel wat geschreven. Maar diep ging men er niet op in. Wel wist men, dat in vroeger tijd in elk van de drie Leidse parochies een afzonderlijk Huiszittenhuis had bestaan, en ontleende men aan van Mieris de wetenschap, dat al in de jaren 1426 (lees 1427) en 1428 de regering van Leiden voor twee van die huizen een reglement had gegeven, maar over het ontstaan van die inrichtingen bleef men in onzekerheid verkeren. „Door wie, en ten welken tijde zij opgericht waren, ligt in het duister verborgen”, verklaarde de stadsadvokaat in zijn rede ¹⁾, die aanleiding was, dat het pleit aanvankelijk ten gunste van de stad werd beslist, en niemand sprak hem tegen. Had men echter toen zo goed als nu beschikking gehad over het archief van het kapittel van St. Pankras, de vraag had niet onbeantwoord behoeven te blijven. Uit de stukken daarvan is n.l. het ontstaan van de instelling van huiszittenmeesters op het Hogeland nauwkeurig na te gaan, en voor de andere parochies moet men aan navolging denken van, wat in die van St. Pankras al bestond. Ik begin dus de geschiedenis van de huiszitten niet met die uit de oudste parochie, maar met die waarvan wij de oudste berichten hebben.

¹⁾ Mr. J. E. Goudsmit - Pleitrede in de zaak van het Huiszitten- en Diakonie-Armenhuis te Leyden (1849), bl. 5.

Onder de huiszitten of liever huiszittende armen verstonde en verstaat men diegenen, die in stilte, d.w.z. zonder te bedelen armoede lijden. Voor hen heeft men, en terecht, ook in de middeleeuwen vaak meer sympathie gevoeld dan voor de veelal brutale bedelaars, al gaf men aan de enen zo goed als aan de anderen, omdat de kerk het geven van aalmoezen zonder uitzondering voorschreef.

Omstreeks het midden van de 14e eeuw moeten er te Leiden al mensen geweest zijn, die bij testament aan de geestelijkheid van hun kerk geld of landerijen vermaakten om de rente hiervan jaarliks uitsluitend onder die huiszittende armen te verdelen. Zo kon in 1367 heer Willem Nannenz., kanunnik van de St. Pankraskerk, aan de deken en de pastoor van die kerk zonder gevaar te lopen van misverstaan te worden o.a. een jaarlijkse rente van 10 schell. en 3 penn. vermaken „pro pauperibus magis indigentibus, non tamen publice mendicantibus”¹⁾, de huiszitten zeer juist aanduidende als de meest behoeftigen, die niet openlik bedelen.

In 1369 bespraken zekere Michiel Gheretsz. van der Heyde en Ave, zijn vrouw, o.a. aan het kapittel bij hun leven een jaarlijkse rente van één pond om dat op Goede Vrijdag „na rechter conscientie” uit te reiken aan „armme(n) huyszitten binnen den prochi van den Hoghenlande, daer tbest an besteet is”; zodra een van beiden gestorven was, kreeg men er nog een tweede pond 's jaars bij. De uitdeling werd opgedragen aan de onder-tresorier („mynre cameraer”) van het kapittel en aan degeen, die de gift zou hebben van een door Michiel Gheretsz. gestichte kanunniksprebende, maar zij moesten volgens aanwijzing van de pastoor te werk gaan²⁾. Ook uit de overige beschikkingen van dit echtpaar blijkt hun liefdadigheid: bij beider begrafenis en eerste jaargetijde moest aan elke aanwezige arme een wittebrood van 2 penn. uitgereikt worden; het op beider lijkbaar te leggen witte laken van 40 el lang moest dadelik na de begrafenis onder arme huiszitten in de parochie van St. Pankras verdeeld worden; van de 5 waskaarsen van 5 pond het stuk, die bij elke begrafenis aangeschaft moesten worden, kwam er na afloop van de dienst één aan de kerk en bleven de overige vier daar om ze, zolang ze duurden, te branden bij de begrafenis van elk arm mens, dat zelf geen kaarsen krijgen kon; en al hun

1) Memoriale A van St. Pankras, fol. 2.

2) Zegelbrief van 25 April 1369, Inv. St. Pankras No. 844; afschrift in Memoriale A van St. Pankras, fol. 75 vs..

kleren moesten onder de armen verdeeld worden, Aves bont bepaald onder haar arme vriendinnen en wel vóór de begrafenis.

Twee jaar later vermaakte Folpert van der Woude, deken van St. Pankras, aan het kapittel o.a. één pond, dat eerst als lijfrente aan zijn dienstmeid moest worden uitgekeerd en daarna bestemd „ad usum pauperum non mendicantium”, terwijl hij nog dadelik 4 pond 's jaars vermaakte „pauperibus non hostiatim mendicantibus”. Maar bij zijn graf moest men „cuilibet pauperi venienti” een halve groot geven ¹⁾. Ook hier werd dus tussen armen en armen nauwkeurig onderscheiden. — In 1377 was het weer een kanunnik, Claes Jacobsz., die het vierde deel van de opbrengst van zijn land voor die meest behoeftige maar niet openlik beddelende armen uit de parochie bestemde, en hij droeg de zorg hiervoor op aan de deken en het kapittel òf aan degenen, aan wie zij het uitdelen van de aan de armen gegeven of nog te geven gelden zouden opdragen ²⁾.

Hier werd dus de mogelijkheid al geopperd, dat het kapittel bepaalde personen zou aanwijzen om al die langzamerhand voor de arme huiszitten van het Hogeland geschonken renten te beheren, en inderdaad ging men hiertoe in 1382 in een plechtige kapittel-vergadering over ³⁾. De vergaderden gingen uit van de overweging, dat al verscheidene van hun mede-kanunniken geld hadden nagelaten voor die zgn. „arme huyszitten”, en dat nog velen van hen dit voorbeeld wilden volgen. Daar het van belang was, dat deze gelden getrouwelijk voor de armen beheerd zouden worden door iemand, die van mededogen voor hen vervuld was, besloten zij in het vervolg jaarliks in hun vergadering op de dag na het feest van de kerkwijding een bezitter van een kanunniksprebende tot aalmoezenier aan te stellen om alle giften in ontvangst te nemen en nog twee andere kanunniken aan te wijzen om hem te helpen bij het uitdelen van de aalmoezen, terwijl deze drie zich ook nog een of twee buiten het kapittel staande leken konden toevoegen, van wie men wist, dat ze ondervinding hadden opgedaan omtrent de armen. De aalmoezenier mocht niets uitdelen noch het beheer voeren over het geld zonder overleg met de aangewezen kanunniken, maar als zij verhinderd waren, kon hij andere in hun plaats raadplegen. Zij moesten er altijd nauwkeurig op letten aan wie zij gaven, en in de nood van de meest behoef-

1) Zegelbrief van 20 Mei 1371, Inv. St. Pankras No. 851.

2) Cartularium van St. Pankras, fol. 30 (tussengevoegd).

3) Zegelbrief van 9 Sept. 1382, Inv. St. Pankras No. 39; een afschrift in Memoriale A van St. Pankras, fol. 60 vs.. Zie hierachter: Bijlage XVII.

tigen voorzien, tenzij iemand soms had bepaald, dat men zijn verwanten vóór anderen moest ondersteunen. Het kapittel behield zich het recht voor van jaar tot jaar een andere aalmoezenier en andere helpers aan te stellen, al naar het hun in het belang van de armen goed zou dunken.

Ziehier de oorspronkelijke instelling van huizittenmeesters in de St. Pankrasparochie: drie kanunniken, uit en door het kapittel gekozen, met fakultatief één of twee leken als hulp, een zuiver kerkelijke instelling dus. En dat deze een tijdlang ook geheel kerkelijk bleef, bewijzen verschillende testamenten onder de stukken van het kapittel, waaruit we tegelijk zien, hoe het kapitaal steeds aangroeide, waarover de aalmoezenier en zijn helpers de beschikking kregen.

Toen het „Statutum capitulare de elemosinis pauperum domesticorum” van 1382 in het Memoriale van St. Pankras werd ingeschreven, voegde men er een lijst aan toe van degenen, die al iets voor de huisarmen gegeven hadden, en deze lijst werd ook nog een tijdlang bijgehouden. Maar meer dan uit deze opsomming van namen leren we uit de uitdrukkingen in enige testamenten. Zo nam het kapittel van St. Pankras in 1383 op zich aan heer Ghijsbrecht van Walenborch, proost van Leiden, een lijfrente uit te keren en na zijn dood o. a. tussen As-Woensdag en Pasen onder de arme huizitten 3 porties brood en een stoop bier (daags?) te verdelen ¹⁾. Zo besprak Ermgairt Plancmans in 1388 één pond per jaar aan het kapittel om door de aalmoezeniers onder de arme huizitten op het Hogeland verdeeld te worden ²⁾. Zo vermaakte de kanunnik Jan Willemsz. in 1395 aan het kapittel een jaarlijkse rente van 3 pond, door de aalmoezenier „die wittelic ende eendrachtelic van den deken ende capittel op tHoghelant ghecoren zel wezen” onder de arme huizitten, en wel in de eerste plaats onder hen, die familie van hem waren, te verdelen ³⁾. Maar het merkwaardigst is, wat er in een van de memoriaalboeken gezegd wordt tot lof van wijlen de kanunnik Nicolaas van Bleyswije ⁴⁾. Hij had de loffelijke gewoonte aangenomen in zijn preken het volk op te wekken aalmoezen te geven voor hen, die zich schamen zouden te bedelen, gewoonlik „die arme huysitten” genoemd, en hij bracht hierbij allerlei uitspraken en eksempelen van heiligen te pas. Maar hij gaf ook zelf

1) Memoriale A van St. Pankras, fol. 46.

2) Memoriale B van St. Pankras, fol. 12.

3) Zegelbrief van 25 Januarije 1395, Inv. St. Pankras No. 725.

4) Memoriale A van St. Pankras, fol. 68 vs..

het goede voorbeeld. Want vaak haalde hij, zodra men de kollekte voor de huiszitten begon te houden, terwijl hij nog op de preekstoel stond, zijn beurs te voorschijn en wierp één of twee groten op het blad van de kollektanten, metterdaad bevestigend wat hij in zijn preek geleerd had, zoals ook Jezus placht te doen. Behalve een aardige biezonderheid over de geprezen kanunnik levert deze lofrede ons ook het bewijs, dat er in de kerk voor de huiszitten werd gekollekteerd. En nu spreekt het vanzelf, dat het niet de aalmoezenier en de twee andere kanunniken waren, die dit deden, maar dat zij zich hiervoor leken toevoegden, zoals hun in het statuut van 1382 was toegestaan.

Op dit punt gekomen moeten we een sprong maken. Want als we in 1427 weer iets horen over de verzorgers van de arme huiszitten op het Hogeland, zijn het de regering van Leiden en Philips van Bourgondië, die hun voorrechten en voorschriften geven, en niet langer de deken en het kapittel van St. Pankras. De instelling is dan van een kerkelijke in een wereldlike veranderd.

Hoe kunnen we die overgang verklaren? Mij dunkt, heel eenvoudig. We hebben gezien, dat de Leidse regering al van oudsher de meesters van het Katrijngasthuis, een partikuliere instelling van armezorg, benoemde en verantwoording voor zich liet afleggen, dat voor zover wij weten ook de H. G.-meesters, oorspronkelijk dienaren van de St. Pietersparochie, altijd door de stadsregering aangesteld werden, dat de stad ook het Vrouwen-gasthuis, zodra zijn stichters gestorven waren, onder toezicht nam, en het Elisabethsgasthuis al bij het leven van de stichters. Het moet dus voor de Leidse regeerders van zelf sprekend zijn geweest, dat zij hun toezicht óók uitstrekten over de verzorgers van de huiszitten-armen, en zo zullen zij ertoe gekomen zijn het benoemen van de leken, die de aalmoezeniers hielpen bij het kollekteren en het uitdelen van de aalmoezen, aan zich te trekken. Langzamerhand moeten die leken, die vooral de zorg voor het geld (toch altijd het voornaamste!) hadden, het hele werk van de aalmoezeniers hebben overgenomen, — zij waren er waarschijnlijk ook beter voor geschikt —, en moeten deze zich teruggetrokken hebben, zoals de kureit en de kerkmeesters van St. Pankras deden bij het eerst onder hun toezicht gestelde Vrouwengasthuis, de rektor en de ministra van het klooster van St. Margriet en de pastoor van de Vrouwenkerk bij het Elisabethsgasthuis. Het blijft onzeker, wanneer die huiszittenmeesters voor het eerst werden

benoemd; alleen voor die van de Vrouwenparochie weten we, dat het in 1426 was. Daar de huiszittenmeesters in het keurboek van 1406 nog niet genoemd worden, moet hun eerste aanstelling in de parochies van St. Pieter en van het Hogeland tussen 1406 en 1426 liggen ¹⁾).

In 1427 kwam er voor de huiszitten van St. Pankras een belangrijke verandering. Goede mensen „die Gode vruchten ende ontsien” hadden hun toen kort geleden veel geld gegeven, en daarom stond de stadsregering aan hun verzorgers toe op het Hogeland een huizing met erf te kopen, waar zij de goederen van de huiszitten zoals koren, vlees, turf en hout konden opslaan, en waar zij alle Zondagen hun aalmoespot konden koken, waar veel arme mensen uit gevoed werden. Verder mochten zij twee personen, mannen of vrouwen, als proveniers voor hun leven in dit huis opnemen met al hun bezittingen, tenzij deze rijk genoeg waren om iets achter te houden. Ook kregen de huiszitten nog evenals de gasthuizen het volste recht op wat hun bij testament vermaakt zou worden, en eindelijk schonk de stad hun ook de vrijheid van aksijns, die de gasthuizen genoten ²⁾).

Omstreeks dezelfde tijd gaf ook Philips van Bourgondië enige voorrechten aan dit Huiszittenhuis op het Hogeland, genaamd „der mynnen pot”, en wel deze drie: wie in het huis als provenier werd opgenomen, moest er bij zijn dood al z'n goederen laten, tenzij hij rijk genoeg geweest was om het anders te bedingen; de goederen van alle bastaards of vreemdelingen, die in dit huis mochten sterven, zouden daar rechtens blijven; en op wat enig poorter van Leiden, 't zij bastaard of niet, aan het huis mocht vermaken, zou het 't volste recht hebben ³⁾. Het lijkt vreemd, dat

1) Zij heten bij de verkoop van huizen, waar ze renten op hadden staan, in 1397: „die aelmisseniers tot S. Pancraes”; in 1417: „die huussitten op tHoghelant” (Schuldschatting- en verkoopingboek 1394—1417, fol. 17 en 173; hs. Arch. Leiden). Misschien mag men de verandering hierom vóór 1417 plaatsen.

2) Register van de Huiszitten van St. Pankras, Archief Huiszittenhuis A No. 2, fol. 1. Afgedrukt bij van Mieris - Leyden I 196 met jaartal 1426. (Waarschijnlijk maakte hij deze wijziging willekeurig om overeenstemming te krijgen met het voorafgaande charter van Philips van Bourgondië, gedateerd 5 Jan. 1426. Maar hij wist of bedacht niet, dat wat volgens de door het hof gebruikte Paasstijl 5 Jan. 1426 is, volgens de jaarstijl 5 Jan. 1427 moet luiden). Zie hierachter: Bijlage XIX.

3) Ib.; afgedrukt bij van Mieris - Leyden I 197. (Het lijkt vreemd, dat waar de brief van de stad van 16 Jan. 1427 is, de brief van Philips al op 5 Jan. is gegeven, maar ook hier moet de brief van de stad, zoals vaak het geval was, de bevestiging zijn geweest van een al bestaande instelling. Stellig was het Huiszittenhuis er op 5 Jan. 1427 al). Zie hierachter: Bijlage XVIII.

in dit stuk sprake is van de *vele* proveniers, die in het huis opgenomen wilden worden, terwijl we uit het stadscharter weten, dat het stellig geen bepaald proveniershuis was. Maar men merke op, dat dit stuk in inhoud en vorm bijna letterlik overeenstemt met het in 1401 door Albrecht van Beieren gegeven privilege voor het Katrijngasthuis. Stellig hadden de huiszittenmeesters aan Philips om dezelfde voorrechten gevraagd, die het Katrijngasthuis genoot, en liet men aan het hof, waar men van Leidse toestanden niet zo precies op de hoogte was, het privilege van 1401 met enige wijzigingen afschrijven, zodat wie het stadscharter van 1427 niet kent, een enigszins scheve voorstelling van dit Huiszittenhuis moet krijgen.

De in het privilege van Philips gebruikte naam Minnepot komt ook al voor in een testament uit het jaar 1428 van de hiervóór onder het Katrijngasthuis en het Leprooshuis genoemde Machtelt, Willem Foytgens wed., die een deel van de rente van aan het Katrijngasthuis vermaakt land eerst als lijfrente en later voor de huiszitten van St. Pankras bestemde ¹⁾. Eigenaardig is, dat zij verwant geweest moet zijn met heer Willem Nannenz., die wij als de éérste begiftiger van de arme huiszitten ontmoet hebben, want op diens graf moesten de in het testament voorgeschreven memoriediensten voor haar ouders, grootouders en verdere familie gehouden worden.

De eerste huiszittenmeesters van St. Pankras, die we bij name kennen, Heynrick Reynersz. en Dirc Moenez., kochten in 1428 een huis en erf in Marendorp (de tegenwoordige Haarlemmerstraat), aan twee zijden begrensd door „Sinte Barberengasthuys” en met een steeg op de Oude Rijn uitkomende ²⁾. Als we weten, dat de huiszittenmeesters op het Hogeland het eerst in 1431 in een testament, waarbij Dirc van Alcmade land onder Leiderdorp aan de Minnepot vermaakte ³⁾ en later herhaaldelijk de „meesters” of „huyszittenmeesters van Sinte Barberengasthuys” genoemd worden, dan kan er geen twijfel bestaan, of dit St. Barbaragasthuis was niets anders dan het Huiszittenhuis of de Minnepot. Er heeft dus niet, zoals men wel aanneemt, vroeger te Leiden een St. Barbaragasthuis bestaan, waarvan we niets weten dan dat er later het Huiszittenhuis gevestigd was, maar dit gasthuis was niets anders dan het Huiszittenhuis, dat óók zijn kapel kreeg, aan St. Barbara

1) Zegelbrief van 3 April 1428 onder de stukken van het Katrijngasthuis, Archief Leiden; ook Memoriale B van St. Pankras, fol. 79.

2) Register Huisz. v. St. Pankras, fol. 40 vs..

3) *Ib.*, fol. 20.

gewijd, en dat naar analogie van de andere instellingen van armezorg St. Barbaragasthuis genoemd werd. De in 1459 gebruikte uitdrukking, dat iemand aan het St. Barbaragasthuis „totter armen huyszitten behouff in Sinte Pancraes prochye” land geeft, stomt geheel met deze opvatting overeen ¹⁾.

Wanneer die kapel van St. Barbara gesticht werd, blijft onzeker; het eerste bericht over de kerkdienst in het Huiszittenhuis is van 1451. Toen troffen de meesters een overeenkomst met de deken en het kapittel van St. Pankras, dat zij op die tijd 2 of 3 missen per week mochten laten houden, en wanneer zij er de geldmiddelen voor kregen, elke dag één mis maar nooit meer. Alleen op St. Barbara, op de kermisdag van het gasthuis en op St. Andries mochten ze één zingende en 2 lezende missen laten houden, mits zij dan aan elk lid van het kapittel, dat bij de dienst kwam helpen, 2 groot gaven. Men moest alle missen door een lid van het kapittel doen houden, tenzij niemand bereid gevonden werd één mis per week voor 3 Wilh. schilden te doen. Nam men in zo'n geval een ander, dan moest deze zweren de St. Pankraskerk nooit in zijn rechten te zullen verkorten. De missen moesten tussen de vroegmis en de hoogmis van St. Pankras gehouden worden, en alle offergeld zou voor de huiszitten zijn, maar daarvoor moesten de meesters aan het kapittel een Engelse nobel per jaar betalen ²⁾.

In overeenstemming met dit verdrag vestigde heer Willem Dircxz. van Poelgeest in 1452 een vroeger door zijn overgrootvader in de kerk van Nieuwveen gestichte kapelrie, waarover grote ruzie in de familie was geweest, in het St. Barbaragasthuis; de kapelrie werd aan Maria gewijd en zou uit twee missen per week bestaan. De stichter en later de erfgenamen van de heerlijkheid Poelgeest zouden de kollatie ervan hebben; de eerste priester werd Willems neef Jan Aerntz. en ook de latere priesters moesten liefst van zijn grootvader Clais Willemsz. van Poelgeest afstammen ³⁾. Enige dagen later keurde bisschop Rudolf van Diepholt de stichting goed ⁴⁾. In 1454 schonken de huiszittenmeesters aan Jan Aerntz.

1) Ib., fol. 32.

2) Zegelbrief van 20 Aug. 1451, Inv. St. Pankras No. 99; een afschrift in het Cartularium van St. Pankras, fol. 114 vs. en 115. Zie hierachter: Bijlage XX.

3) Fundatieboek van St. Pankras, fol. 48 vs.; gedeeltelijk afgedrukt in Oudh. v. Rhijnl., bl. 239, maar van Heussen verwart daar het St. Barbaragasthuis met het St. Barbara-klooster.

4) Ib., fol. 50.

voor deze kapelrie een brief van 2 pond, die in 1445 aan de armen gegeven was ¹⁾. In 1465 was het nog deze zelfde priester, die van Geryt van Poelgeest en van bisschop David van Bourgondië verlof kreeg enige renten van de kapelrie zekerder te beleggen ²⁾; eerst in 1494 werd hij door een andere bloedverwant vervangen ³⁾, die in 1509 op zijn beurt door een van Poelgeest opgevolgd werd ⁴⁾, terwijl de kapelrie ook in 1529 en 1544 weer aan andere leden van die familie overging ⁵⁾. Vermelding verdient nog, dat tot deze kapelrie een zware kelk van verguld zilver behoorde, die het kapittel van St. Pankras slechts tegen borgstelling aan de priesters in handen mocht geven ⁶⁾.

In 1488 stichtte de kanunnik Clais Tol een tweede kapelrie van 2 missen per week, ter ere van St. Jacob, in het St. Barbaragasthuis. Bij mogelijk verzuim zou de bezitter ervan, die eerst door heer Clais zelf, later door zijn verwanten zou worden aangewezen, telkens 2 plakken aan de huiszitten verbeuren. De stichting werd nog in 1488 door het kapittel, in 1491 door David van Bourgondië bekrachtigd ⁷⁾. Ook deze kapelrie ging in 1496 en in 1516 weer aan familieleden van de stichter over ⁸⁾. — In 1506 droeg een dokter, Mr. Jan van Zeyst, aan de huiszittenmeesters weer de verplichting tot het houden van een mis per week op, maar er staat niet bij, dat het in 't St. Barbaragasthuis moest gebeuren ⁹⁾, en in 1514 namen zij ook nog op zich 3 missen per week te doen houden, stellig wèl in hun eigen kapel, volgens het testament van Jan Kerstantsz., die ook geld gaf voor een uitdeling van vlees aan de arme huiszitten op de Zaterdag vóór of na Nieuwjaar ¹⁰⁾.

Blijkt al uit deze bepalingen, dat de kerkdienst in het St. Barbaragasthuis steeds beter werd ingericht, ook het huis zelf werd enige keren uitgebreid. In 1435 en 1440 kochten de meesters weer een huis met erf naast het gasthuis; in 1449 een crachter aan de Oude Rijn ¹¹⁾, en men mag wel veronderstellen, dat deze huizen

-
- 1) Zegelbrieven van 1437, 1445 en 1454, Inv. St. Pankras No. 833.
 - 2) Zegelbrieven van 11 Mei 1465 en 16 Mei 1464, Inv. St. Pankras No. 836.
 - 3) Zegelbrief van 4 Aug. 1494, Inv. St. Pankras No. 90^a.
 - 4) Zegelbrief van 10 Junie 1509, Inv. St. Pankras No. 90^e.
 - 5) Zegelbrieven van 20 Julie 1529 en 16 Aug. 1544, Inv. St. Pankras No. 90^d en e.
 - 6) Fundatieboek St. Pankras, fol. 53 vs..
 - 7) Ib., fol. 46, 47 en 47 vs..
 - 8) Zegelbrieven van 12 Jan. 1496 en 23 Junie 1516, Inv. St. Pankras No. 90^b en 59.
 - 9) Register Huisz. v. St. Pankras, fol. 42.
 - 10) Ib., fol. 30 vs..
 - 11) Ib., fol. 40 vs., 41 en 40.

erbij getrokken zijn. Waarvoor men al die ruimte gebruikte, en hoe het Huiszittenhuis was ingericht, blijkt heel aardig uit een in 1458 gevoerd proces tegen de huiszittenmeesters ¹⁾.

In een tot het gasthuis behorend huis aan de Rijn, waar de meesters een kruis op hadden laten zetten, hadden jaren lang zekere Clais Heere en zijn vrouw Winen gewoond. Zij hadden dit huis zelf gekocht en het laten vertimmeren uit de opbrengst van een vroeger door hen bewoond huis in de Koppenhinksteeg; het had een vrije in- en uitgang aan de Rijn, en Clais zette er zijn nering voort, terwijl hij zelfs een handel in koren dreef op Calais en andere plaatsen. Hij en zijn vrouw hadden nog een paar dienstmeisjes en ander personeel in de kost; zij waren dus volstrekt niet gelijk te stellen met proveniers uit andere gasthuizen. En dit kòn ook niet. Want in het St. Barbaragasthuis verpleegde men noch zieken, noch gezonde proveniers, zoals in de andere gasthuizen, en er woonden ook geen moeder en dienstboden, maar het bestond alleen uit een kapel en een opslagplaats („deelhuys”) van wol en vachten, die daar dagelijks uitgegeven werden, waarvan de huiszitten de voordelen genoten. Met het toezicht hierop was zekere Heynric Jacopsz. belast, die de dienst van portier deed en in het huis een vrije kamer met de kost had; overigens woonde er niemand. Ook sloeg men er nog altijd voorraad voor de armen op, zoals brood en bier, en kookte men er 's Zondags de minnepot. Nu had Winen altijd de sleutels van de voorraadskasten gehad, zodat ze voor haar gezin vrij bier, brood enz. kon halen, of als er geen brood meer in voorraad was, kocht ze soms voor 4 of 5 plakken per week bij de bakker op kosten van het huis. Ook haalde ze 's Zondags zo goed als andere arme mensen warm eten uit de minnepot. Na Winens dood meenden haar naaste erfgenamen, een getrouwde nicht met haar man en twee neven, recht op haar nalatenschap te hebben en hierover ontstond een proces, daar de huiszittenmeesters, bewerende dat Winen provenierster geweest was, zich op de privileges van 1427 beriepen. De erfgenamen verklaarden het privilege van Philips van Bourgondië voor ongeldig, daar hij het als ruwaard gegeven maar niet als graaf bevestigd had, en dat van de stad als niet van toepassing, daar de huiszittenmeesters geen schepenbrief konden tonen, waarbij Clais en Winen als proveniers waren opgenomen. Verder betoogden zij, dat men onder proveniers alleen mensen verstond, die binnen de muren

1) Kenningboek B, fol. 246 vs..

van een gasthuis woonden, er alle maaltijden kregen en geheel verzorgd werden. En cindelik hadden de meesters van Winen ook geen testament, met de zegels van de stad en van 2 schepenen. — Natuurlik bleven de meesters zich op de privileges van 1427 beroepen en verklaarden zij ook met een brief, zij het dan geen gezegelde, te kunnen bewijzen, dat Clais Heere en zijn vrouw opgenomen waren onder voorwaarde, dat al hun geld en goed op 50 nobelen na aan de huiszitten zou komen. Wat Winen van het huis genoten had, leek toch heel veel op wat proveniers kregen, en zij had zelf stervend aan de priester verzekerd, dat zij niemand iets vermaken kon, daar haar goed de armen al toebehoorde. — Het vonnis van de schepenen ontbreekt, daar de zaak daarvóór al geschikt („ghedadinct”) was, zodat we het eind van deze geschiedenis niet kennen. Maar we weten nu, dat het St. Barbaragasthuis nooit anders dan kapel en „deelhuys” van wol en vachten is geweest, wat nader bevestigd wordt door de enige overgebleven afbeelding ervan, die de kapel met een huis ernaast en een soort loods vertoont ¹⁾, terwijl er enkele proveniers in afzonderlike huizen omheen woonden. Er is maar één kontrakt bewaard van 1556, waarbij zekere Willem Heynnez. met goedkeuring van het gerecht als provenier in het St. Barbaragasthuis werd opgenomen. Hij bracht landerijen en renten en ook een bed met toebehoren en wat huisraad in. Bij zijn leven mocht hij zelf de pachten en renten innen om er zijn levensonderhoud van te betalen, en als hij te kort kwam, zouden de meesters hem bijspringen; maar na zijn dood kwamen al zijn bezittingen aan de huiszitten ²⁾.

Al gauw konden twee huiszittenmeesters het werk op het Hogeland niet meer af, en werd hun aantal tot vier uitgebreid; het eerst vond ik dat getal in 1446. In 1486 werd ook voor hen bepaald, dat ze altijd vóór Palmvasen rekening moesten afleggen ³⁾, en in het keurboek van 1545 worden zij genoemd onder degenen, die binnen een maand, nadat de burgemeesters hun dit bevolen hadden, aan door het gerecht aangewezen personen verantwoording moesten afleggen. Dit gold natuurlik voor de huiszitten in alle drie parochies, en dat was ook het geval met enige voorrechten, die de huiszitten van de stad kregen.

1) Bij van Mieris - Leyden I tegenover bl. 188. Dit is de enige afbeelding, want de No.'s van de Cat. Prentverzameling v. h. Arch. te Leiden, I 2846—2850 zijn alle hetzelfde; voor No. 2845 leze men het St. Barbaraklooster.

2) Register Huisz. v. St. Pankras, fol. 19.

3) Vroedschapsresolutie van 22 Maart 1485.

In de eerste plaats kregen ook zij sommige boeten, die dan natuurlijk onder de meesters van de drie parochies verdeeld werden. Al in 1438 (een jaar van hongersnood) werd iemand, die op Zaterdag meer brood dan hij in een week gebruiken kon, ingeslagen en met winst aan de armen verkocht had, veroordeeld tot een boete van 10 pond aan de H. G.-meesters en huizittenmeesters, en een vrouw die ten nadele van de armen valse geruchten onder de korenkopers uitgestrooid had, evenzo tot een boete van 6 pond ¹). Kort vóór die tijd had al iemand, die wegens Godslastering een bedevaart naar de paus moest doen, tegelijk een boete van 60 Phil. Bourg. schilden aan de huizitten moeten betalen ²). In 1461 werd een keur gemaakt over slecht en vunzig koren, waarvan bij allerlei overtredingen de helft aan de arme huizitten kwam, wat ons geen grote aanwinst lijkt; in 1467 werd deze keur afgeschaft op de bepaling na, dat alle vunzig brood, bij de bakkers aan huis gevonden, ten behoeve van de huizitten verbeurd zou zijn, wat in 1477 nog eens opnieuw gkeurd werd ³). Toen de regering van Leiden in 1445 aan de Minderbroeders vergunning gaf een klooster in de Waard te stichten, werd bepaald, dat zo het klooster ooit door de broeders van die orde verlaten werd, het huis met alle goederen aan de arme huizitten zou komen, zoals het Cellebroedersklooster mettertijd aan de Heilige Geest beloofd was ⁴). Eindelijk golden de in 1436 gemaakte keuren over de erfenissen van bedeeden, die onder de Heilige Geest al besproken zijn, eveneens voor de huizitten ⁵). Er is mij één voorbeeld bekend uit 1451, dat zo'n bedeelde werkelijk iets van belang naliet en er twist over de erfenis ontstond tussen de erfgenamen aan de ene, de Heilige Geest, de huizitten van St. Pieter en de St. Quirijnsbroederschap aan de andere zijde. Het gerecht besliste toen, dat de huizitten $\frac{1}{2}$, de H. G. en de broederschap elk $\frac{1}{4}$ van de landerijen kregen, maar ze moesten in dezelfde verhouding ook de schulden betalen. De huizitten kregen het meest „also Aechte van den huussitten lange jaren bekend gheleeft te hebben” ⁶).

Wij hebben al gezien, dat ook de H. G. voor huizitten zorgde,

1) Correctieboek A, bl. 83 en 87.

2) Blok - Rechtsbronnen, bl. 71.

3) Hamaker - Keurboeken, bl. 254, 256 en 265.

4) Oudh. v. Rhijnl., bl. 195 en 197.

5) Vgl. bl. 170. Behalve op de daar genoemde plaats zijn de keuren ook te vinden in het Register van de Huizitten van St. Pieter, Archief Huizittenhuis A No. 1, vóór de foliëring begint.

6) Reg. Huisz. v. St. Pieter, fol. V.

en daarom kregen beide lichamen niet alleen soortgelijke voorrechten, maar werkten ze ook wel samen; in een van de blafferds van de Heilige Geest staan dan ook achterin enige ontvangsten en uitgaven geboekt met de toevoeging: „Item dat hier ghescreven staet, hoert te staen in ghemeen boeck van die huyszitten ende ons” 1). Er is van die boeken niets bewaard, maar deze aantekening betreft samen ontvangen erfennissen en samen betaalde doodkisten en boeten. Over hun samenwerking in tijden van hongersnood zal in het laatste hoofdstuk nog een en ander blijken. Dat er ook wel eens wrijving tussen de H. G.-meesters en de huyszittenmeesters bestond, is gebleken bij de bespreking van hoe de eersten in 1537 verzochten van de zorg voor moedwillig verlaten kinderen ontheven te worden 2).

Onze oudste berichten over de huyszitten van de St. Pietersparochie zijn van 1428: hun verzorgers kregen toen, evenals die van de huyszitten van St. Pankras een jaar vroeger, het recht een huise te kopen om er hun koren, hout, turf en vlees op te slaan, en daar 2 of 3 mensen als proveniers te laten wonen. De bezittingen van deze proveniers kwamen geheel aan de arme huyszitten en deze kregen van de stad ook vrijdom van aksijns en volledig recht op wat men hun bij testament mocht vermaken 3).

Moeten wij ons voorstellen, dat de instelling van huyszittenmeesters in de St. Pietersparochie evenzo in zijn werk is gegaan als die op het Hogeland? Zeer zeker niet. Wij hebben immers in het vorige hoofdstuk al gezien, dat men in de oudste parochie herhaaldelijk aan de H. G.-meesters uitdelingen onder de arme huyszitten opdroeg. Naast de H. G.-meesters waren dus in de 14e eeuw aalmoezeniers van St. Pieter overbodig. Zij zullen er dan ook wel niet geweest zijn, eer de stadsregering het aanstellen van de huyszittenmeesters van St. Pankras aan zich had getrokken; ik stel mij voor, dat men het omstrecks die tijd goed gevonden heeft ook in de grootste parochie afzonderlike huyszittenmeesters te benoemen om de taak van de H. G.-meesters wat te verlichten. In alle geval waren zij er al vóór 1428, want in het daareven besproken privilege wordt gezegd, dat de gelden van de arme huyszitten in de St. Pietersparochie goed werden beheerd, en dat de instelling kort geleden

1) Blafferd 1493, Cat. H. G..Boeken III 38r.

2) Zie hiervóór, bl. 199.

3) Register Huisz. v. St. Pieter, fol. I; een afschrift hiervan door van Alphen in de portefeuille Armwezen op het Leidse Archief; afgedrukt bij van Mieris - Leyden I 48. Zie hierachter: Bijlage XXI.

door toedoen van veel goede mensen zeer uitgebreid en verbeterd was.

Een week vóór het privilege gegeven werd, hadden de meesters Zeger Willemsz. en Warmbout Karstantz. al een huis in de St. Pieterskerksteeg gekocht om er het Huiszittenhuis van St. Pieter te vestigen ¹⁾. Zij waren toen nog met hun tweeën, maar in 1440 vond ik voor het eerst drie, in 1444 vier huiszittenmeesters van St. Pieter genoemd ²⁾. Zij stonden evenals die van St. Pankras onder toezicht van de stad en genoten dezelfde voorrechten. Een staaltje van de biezondere bescherming, die men hun verleende, is, dat in 1446 Jan Jansz., Boudijn mitten Vincken en Gricte, zijn wijf, die de huiszittenmeesters van St. Pieter uitgescholden hadden, omdat deze hun niet genoeg gaven naar hun zin, met twee jaai verbanning op verbeurte van hun leven gestraft werden ³⁾. Eens vond ik vermeld, dat een stuk in de ramen gevonden laken aan de H. G. en de huiszitten van St. Pieter alléén gegeven werd ⁴⁾. Maar gewoonlik deelden ze de baten met de anderen. Heel dikwels werden ook landerijen, renten of kleren vermaakt aan de huiszitten van de drie parochies samen ⁵⁾. Men zou denken, dat ze dan gelijk op deelden, maar dat is toch niet zo geweest. Ik vond maar ééns zo'n geval vermeld, dat 50 Kar. guldens onder de H. G. en de huiszitten verdeeld moesten worden, en toen kreeg de H. G. 16 Kar. gld., 13 st., 16 miten, de huiszitten van St. Pieter 17 Kar. gld., die van St. Pankras 13 en die van Onze Vrouwen 3 Kar. gld., 6½ st., 8 miten ⁶⁾.

Natuurlijk zagen ook de meesters van St. Pieter langzamerhand hun kapitaal, en daarmee tevens hun verplichtingen toenemen. Zo vermaakte Alijt, Jan Poesz., hun en de Heilige Geest samen in 1435 een huis aan de Oude Rijn, waarvan ze in 1437 ook de helft van de H. G. kochten, en alle brandstof, die ze zou nalaten ⁷⁾; zo werd hun in 1454 een jaarlijkse uitdeling van een pond wittebrood op de dag na Beloken Pasen opgedragen ⁸⁾, en in 1455 een Paasuitdeling aan hoogstens 110 arme mensen van ½ pint rijnwijn en een wittebrood ⁹⁾; bij verzuim van deze laatste kwamen de wijn en

1) Ib., fol. II.

2) Ib., fol. V en III recto.

3) Correctieboek A, bl. 183.

4) Rek. Katr. g. 1441, fol. 22 vs..

5) Zie b.v. Zegelbrief van 20 Maart 1460, Archief Leiden; id. van 17 Des. 1483, Inv. St. Pankras No. 813; en Reg. Huisz. v. St. Pankras, fol. 24 vs..

6) Reg. Huisz. v. St. Pieter, fol. 46.

7) Ib., fol. II recto.

8) Ib., fol. VIII.

9) Ib., fol. IX recto.

het brood op Beloken Pasen aan het Vrouwengasthuis. In 1479 kregen ze de opdracht om jaarliks omtrent Driekoningen voor 2 pond groot Vlaams aan goede zwarte turf onder de huiszitten te verdelen ¹⁾, en in 1498 om van een toen aan een echtpaar verkochte lijfrente na de dood van een van beiden op Driekoningen aan hoogstens 60 arme mensen elk $\frac{1}{2}$ groot uit te delen, na beider dood een groot ²⁾. Aan een andere lijfrente, in 1522 verkocht, was geen bijzondere verplichting verbonden ³⁾.

Ook voor memoriediensten kregen ze soms te zorgen: in 1450 droegen Wouter, coman Ysbrantsz., de stichter van het Jeruzalems-hof, en zijn vrouw Alijt, Pieter Jorysz. dochter, hun de zorg op voor een kapelrie van 3 missen per week op het St. Franciscusaltaar in de Pieterskerk. Van de hiervoor gegeven rente van 34 pond waren er 12 voor de missen, 5 voor het Barnardietenklooster te Warmond en 17 voor de armen bestemd. Bij hun leven wilden de stichters de 17 pond zelf onder hun arme vrienden verdelen, en eerst na hun dood moesten de huiszittenmeesters ze jaarliks tussen St. Maarten en Maria Lichtmis aan de armen uitreiken ⁴⁾. In 1467 werd hun ook de zorg opgedragen voor een jaarlijkse memoriedienst in de Pieterskerk met 3 missen, waarvoor zij 40 schell. per jaar kregen ⁵⁾. Verder droeg men hun soms uitdelingen aan andere instellingen van armezorg op, en eindelijk kregen zij, evenals de huiszittenmeesters van St. Pankras, het oppertoezicht over enige hofjes, waarover in het volgende hoofdstuk gesproken wordt.

Over de inrichting van het Huiszittenhuis van St. Pieter is niets bekend. Wij weten alleen, dat de meesters hun huis in de Pieterskerksteeg in 1449 aan hun buurman Jan Brouwer Louwerysz. verkochten, terwijl zij er de „houde” en een jaarlijkse rente op hielden ⁶⁾. In 1470 kochten zij van de stad het huis van Jan de Ram in het Noordeinde van de Breestraat op de hoek van de Schoolsteeg met het erf en een loods; zij moesten de put met de bureu samen gebruiken en hun erf strekte zich uit tot de Voldersgracht ⁷⁾. Hier bleef het Huiszittenhuis tot 1577 gevestigd. In 1502 kochten de meesters er het lege erf achter en naast hun buurmans huis, dat ook door een poort aan de Breestraat te be-

1) Ib., fol. 30.

2) Ib., fol. 24.

3) Ib., fol. 42.

4) Ib., fol. VI.

5) Ib., fol. XIV.

6) Ib., fol. IX.

7) Ib., fol. XVIII.

reiken was, bij ¹⁾, en in 1521 het huis zelf ²⁾ met de poort en de steeg ³⁾.

In 1547 besloot de vroedschap het St. Jacobsgasthuis op de Steenshuur, dat gevaar liep wegens schuld verkocht te zullen worden, aan de huiszittenmeesters van St. Pieter te geven om er hun „residencie” te vestigen; zij moesten dan ook alle schulden overnemen en kregen daarvoor de 3 groten daags, die bij het meten van gesneden laken voor de armen op de pers kwamen ⁴⁾. — Dit St. Jacobsgasthuis was in 1477 door de St. Jacobsbroederschap, de vereniging van de bedevaartgangers naar St. Jacob à Compostella, gesticht. De vroedschap had er toestemming voor gegeven ⁵⁾ en de kureit van St. Pieter had met goedkeuring van de Landkommandeur te Utrecht goed gevonden, dat men in de kapel dagelijks een lezende en op de kermisdag een zingende mis zou houden, waarvoor men hem 4 pond per jaar moest uitreiken ⁶⁾. Een echt gasthuis is deze inrichting waarschijnlijk nooit geweest, maar de broederschap hield er blijkbaar wel maaltijden: de H. G.-meesters verkochten tenminste in 1488 een halve koe aan het St. Jacobsgasthuis ⁷⁾. Rijk schijnt het nooit geweest te zijn, want in 1486 leende het al 10 pond van de H. G.-meesters ⁸⁾. Wij weten verder, dat het tenminste al in 1541 gebruikt werd als opslagplaats van vachten en wol, waarom het dan ook van de stad de kosten voor het dekken met leien gedeeltelijk terug kreeg ⁹⁾. De huiszittenmeesters aanvaardden het gasthuis in 1547, maar vestigden er hun verblijf niet, en toen de burgemeesters in 1566 een geschikte opslagplaats voor het stadskoren zochten, lieten zij hun oog vallen op dit „Sinte Jacobsgasthuys, jegenwoordelicken competerende de huyszittenmeesteren” ¹⁰⁾. In 1567 verkochten deze het gasthuis voor een rentebrief ter waarde van 400 gulden kapitaal aan de stad, onder voorwaarde dat zij weer in al hun rechten zouden treden en de koop ongedaan gemaakt zou worden, als de stad

1) Ib., fol. XVIII recto.

2) Ib., fol. 41.

3) Ib., fol. 41 recto.

4) Vroedschapsresolutie van 9 Sept. 1547.

5) Vroedschapsresolutie van 26 April 1477.

6) Van Mieris - Leyden I 188.

7) Blafferd 1488, fol. 14 (Cat. H. G. Boeken III 380).

8) Blafferd H. G. 1486, fol. 19.

9) Vroedschapsresolutie van 10 Nov. 1541.

10) Vroedschapsresoluties van 18 Julie en 22 Aug. 1566.

het gasthuis ooit aan partikulieren mocht verkopen ¹⁾. Het bezitten van het St. Jacobsgasthuis was dus maar van korte duur, en het Huiszittenhuis van St. Pieter bleef nog tot 1577 op de Breestraat gevestigd.

Ten slotte iets over de huiszitten van de Vrouwenparochie. Hadden niet de stichters van het Elisabethgasthuis groot belang in deze armen gesteld, wij zouden over hen niets weten, dan dat er ook in de jongste en kleinste parochie van Leiden huiszittenmeesters geweest zijn, en dat men hun soms tegelijk met de huiszitten van St. Pieter en St. Pankras in een testament bedacht. Maar blijkbaar waren, al staat het er niet uitdrukkelijk bij, Jan Dirc Coenzsz. en zijn vrouw ook de eersten, die geld gaven om in de Vrouwenparochie een instelling voor de arme huiszitten te vestigen ²⁾, en zo is het te verklaren, dat zij in het Register van het Elisabethgasthuis de regels lieten inschrijven, volgens welke de door het gerecht aangestelde huiszittenmeesters zich te gedragen zouden hebben ³⁾. Van die twee eerste verzorgers van de „rechte arme huyszitten, die gheen aelmisse en bidden bi den husen noch in der kercken” in de Vrouwenparochie was Jan Dirc Coenzsz. zelf er in 1426 een.

Hun eerste werk zou zijn voor de arme huiszitten in de Vrouwenkerk te kollekeren. Dan moesten zij minstens ééns of tweemaal per week bij de armen rondgaan en hun loodjes („teykene”) geven, waarop ze eten konden halen uit de „aelmispot”, of andere aalmoczen, zover de geldmiddelen strekten. Men was n.l. ook in de Vrouwenparochie begonnen ééns (n.l. op Zondag) of tweemaal per week warm eten te koken voor de arme huiszitten: vlees, vis of „pottaetse”, naar de tijd van het jaar eiste, en nu zouden de huiszittenmeesters ervoor moeten zorgen, dat die instelling in stand gehouden en steeds verbeterd werd. Waar die „aelmispot” gekookt werd, staat er niet bij. Wij weten echter al uit een vorig hoofdstuk ⁴⁾, dat sinds 1435 de gasthuismeesters van het Elisabethgasthuis verplicht waren op Dinsdag en Donderdag of op Woensdag en Vrijdag warm eten uit te reiken aan hoogstens 50 arme huiszitten uit de Vrouwenparochie, behalve nog een jaarlijkse uitdeling van laken en schoenen.

1) Zegelbrief van 13 Febr. 1567 (Inv. Elsevier I 118); afgedrukt bij van Mieris-Leyden I 189.

2) Zij noemen zich zeer bescheiden „dieghene die naest Gode van Hemelrijc dat eerste fundament gheweest hebben mit horen goeden wille ende craften ende mit hore aelmis”.

3) Register I Elisabethgasthuis, fol. 1—3. Zie hierachter: Bijlage XXII.

4) Zie hiervóór, bl. 116.

Dit eten werd stellig in het gasthuis gekookt, en ik meen, dat we hierin niets anders te zien hebben dan een voortzetting van de „aelmispot”, die men in 1426 al begonnen was te koken, en die toen ook wel in het Elisabethgasthuis gevestigd geweest zal zijn. Het blijkt n.l. noch uit dit reglement, noch ergens anders, dat er in de Vrouwenparochie ook al dadelik een afzonderlik Huiszittenhuis ingericht werd, waar men eten had kunnen koken, en de ondervinding zal in 9 jaar geleerd hebben, dat het eenvoudiger was de spijsuitdeling in het gasthuis aan de meesters daarvan op te dragen dan aan de huiszittenmeesters, die in het gasthuis niets te zeggen hadden. Aan de laatsten bleef dan natuurlijk de taak de armen uit te zoeken, die voor de uitdeling in aanmerking kwamen, en hun loodjes te geven. Het was hun streng verboden iets te geven aan bedelaars, want het was veel beter, dat de armen thuis bleven om te werken en hun kinderen een handwerk te leren, dan dat ze erop uit gingen, terwijl zo ook degenen, die te oud of te gebrekkig waren om te werken, des te meer bij elkaar konden bedelen. Ook mochten de meesters aan de armen, die zich in de adventen vóór Pinkster, Allerheiligen en Kerstmis en in de vasten vóór Pasen er niet op voorbereidden het H. Sakrament te ontvangen, tijdens die adventen geen vis of „pottaetse”, op de laatste vleesdag ervóór en de eerste erna geen vlees geven, want de stichters van de „aelmispot” vonden zich ook verplicht de armen tot een goed leven te dwingen, en tot bidden voor hen, van wier arbeid zij leefden. Sterker nog: de meesters moesten de aalmoezen ook onthouden aan wie niet minstens 's Zondags en op heiligedagen naar de hoogmis en de vesper gingen, tenzij ze er b.v. door ziekte niet heen konden. En de armen moesten altijd voor hun begiftigers bidden.

De twee eerste huiszittenmeesters kregen in 1426 geld genoeg om er een jaar lang de armen van te verzorgen; wat zij verder door kollekten, giften en testamenten kregen, moesten ze voor het volgend jaar bewaren en daarvoor aan het begin van het jaar vlees of vis, in tonnen gezouten, turf, wollen laken, linnen enz. inslaan, maar nog genoeg overhouden om er vers eten voor de „aelmispot” van te kopen. Zo zouden zij met hun geld altijd een jaar voor blijven evenals de meesters van het Elisabethgasthuis. Wat zij insloegen, zal wel in dit gasthuis geborgen zijn, en dan moet ook de uitdeling van laken en van schoenen aan huiszitten, die in 1435 aan de meesters van het Elisabethgasthuis werd opgedragen, beschouwd worden als een verplichting, die van de huiszitten-

meesters op hen was overgegaan, daar de goederen toch in het gasthuis lagen.

Overigens hebben we over de huiszitten van de Vrouwenparochie geen enkel bericht, dan dat ze later ook een eigen Huiszittenhuis hadden; in 1487 stond dit aan de Haarlemmerstraat naast het toen gestichte Stevenshof en vóór het klooster van St. Michiel ¹⁾; in 1577 besloot men het te verkopen. Dat hier minder armen waren dan in de andere parochies, hebben we al kunnen opmaken uit hun kleine aandeel in de Kerstuitdeling van de Heilige Geest en in de straks genoemde erfenis. Ook het feit, dat er in de Vrouwenparochie nooit meer dan drie huiszittenmeesters geweest zijn ²⁾, wijst hierop.

Zoals alle andere instellingen van armezorg te Leiden, raakten ook die voor de huiszitten in de loop van de 16e eeuw, eerst onder invloed van de achteruitgang van de lakenindustrie en later onder die van de 80 jarige oorlog, in grote moeilijkheden. Het eerst vernemen we ervan in de parochie van St. Pieter. Daar staken de meesters al in 1557 zo dik in de schuld, doordat zij de vorige winter veel koren hadden moeten uitdelen, dat zij geen raad meer wisten en zich tot de vroedschap wendden. Deze had hun immers bevolen het koren op te slaan, waarvoor zij de kosten hadden mogen halen uit een kollekte door de stad, maar die had 700 gulden te weinig opgebracht. De vroedschap besloot eerst, dat de huiszittenmeesters hun landerijen tot die waarde moesten verkopen, maar dit hielp niet en de klachten bleven aanhouden. Toen bepaalde de vroedschap op voorstel van een kommissie, dat het Katrijngasthuis en de Heilige Geest de huiszitten van St. Pieter met 36 pond Vlaams elk zouden bijspringen, en dat men ook weer een kollekte zou houden en de „rijckdom” om hulp vragen. Toen dit nog niet afdoende bleek, besloot men tot een 2e kollekte, en toen die ook niet genoeg opbracht, moest de Heilige Geest weer 24 pond Vlaams geven. Eindelijk stemde de vroedschap er zelfs in toe, dat men het tekort van de huiszittenmeesters, die ondertussen weer nieuwe rogge hadden moeten kopen, uit de stedelijke aksijnzen zou lichten ³⁾.

Ook het Sint Barbaragasthuis was in die tijd al hard achteruit

1) Zie stichtingsbrief Stevenshof (hs. Archief Leiden).

2) Volgens het Register der Smalle Diensten waren er drie in 1515 en volgende jaren.

3) Vroedschapsresoluties van 30 April, 23 Julie, 8 Okt., 27 Okt. en 3 Des. 1557 en van 29 Jan. en 26 Okt. 1558.

gegaan. Daarom werd door tussenkomst van het gerecht de gouden Eng. nobel, die het jaarliks aan het kapittel van St. Pankras moest betalen, in 1561 tot 48 stuivers verminderd ¹⁾, en daarom werd er ook veel minder uitgedeeld dan vroeger. Op het Huiszittenhuis moet vroeger een lijst op perkament gehangen hebben, waar de verplichtingen op stonden, die het St. Barbaragasthuis in 1568 had ²⁾, en deze bestonden behalve in uitkeringen aan de armen uit het St. Anna- en St. Janshof maar in vier jaarlijkse delingen. Ten eerste gaf men op Pasen aan 100 arme oude mensen, kraamvrouwen en zwangere vrouwen elk $\frac{1}{2}$ pint rijnwijn of romenije met een wittebrood van een duit; vervolgens op de Zondag na St. Viktor aan 60 arme mensen vier schaapsbuiken en elk een tarwebrood van 3 pond; dan nog binnen twaalf dagen na Kerstmis aan 100 mensen samen een koe of een os, en eindelijk op de Zondag vóór Vastenavond aan evenveel armen de minnepot, bestaande uit een potje van $\frac{1}{2}$ pint met hutspot of pastei en een roggebrood van 8 pond. Dat was dus alles wat er van de geregelde Zondagse spijsuitdeling over was; de herkomst van de drie eerste uitdelingen blijkt niet. Ook de huiszittenmeesters van St. Pankras moesten in 1571 om rogge te kunnen kopen een rente aflossen ³⁾.

De taak van de huiszittenmeesters werd intussen niet makkelijker, doordat de armen voortdurend trachtten hen te misleiden omtrent het aantal en de leeftijd van hun kinderen. Het gebeurde zo vaak, dat er in 1571 werd afgelezen, dat wie erop betrapt werd een jaar lang de uitdeling zou moeten missen ⁴⁾.

Al voor het beleg moesten de meesters zorgen, dat er voorraad van koren voor de armen kwam ⁵⁾, en begin 1574 konden zij het werk niet meer alleen af. Er werden toen twee „aalmocsseniers-extraordinarys” benoemd, die er speciaal mee belast waren de in het Huiszittenhuis van St. Pieter berustende matrassen en bedden bij wijze van lening onder de armen te verdelen; de huisbewaarder kreeg bevel hun hierin niet tegen te werken ⁶⁾. — Na het beleg hadden ook de huiszitten krachtige hulp nodig. In Nov. 1574 werd al besloten hun de goederen van de opgeheven gilden te geven ⁷⁾, en toen in 1575 een keur werd gemaakt op de schutterij,

1) Los papiertje bij de zegelbrief van 20 Aug. 1451, Inv. St. Pankras No. 99.

2) Van Mieris - Leyden I 199.

3) Gerechtsdagboek I, fol. 80.

4) Aflezingsboek C, fol. 28.

5) Orlers t. a. p. bl. 566.

6) Gerechtsdagboek I, fol. 146 vs..

7) Gerechtsdagboek A, fol. 7 vs..

stelde men vast, dat sommige boeten voor de huiszitten zouden zijn ¹⁾. Tegen de winter van 1576 gaf het gerecht weer vergunning tot een biezondere kollekte voor de huiszitten ²⁾, maar al die kleine middelen hielpen niet op den duur.

In 1577 zag men eindelijk in, dat er een ingrijpende verandering nodig was, en deze kwam in datzelfde jaar ook tot stand. Op 20 Febr. werd n.l. in de vroedschap rapport uitgebracht over een verbetering van de armezorg ³⁾, waarvoor ik ook nu weer naar mijn laatste hoofdstuk verwijs. Maar op deze plaats wil ik er uitspreken, wat uitsluitend op de huiszitten betrekking had. Er werd voorgesteld de huiszitten van de drie parochies tot één lichaam te verenigen onder de naam „de huysarmen”. Bij hun goederen zou men ook nog die van de gilden kunnen voegen, en dan verder alle door die gilden volgens een nieuw reglement te heffen inlagen en boeten, benevens alle aan de stad toekomende boeten, voor het vervolg aan de huisarmen toewijzen. Aan het hoofd van die instelling zou één generale overste of aalmoezenier staan met 8 huiszittenmeesters, elk voor een bepaald kwartier van de stad volgens een nieuwe indeling. Deze konden zich weer doen bijstaan door de heren van de gebuurten, en ook voor die gebuurten werd een nieuwe indeling voorgesteld, waarbij ze elk niet meer dan 16 à 24 huizen zouden omvatten. Zo kon de heer zijn luidjes goed kennen en de huiszittenmeesters dus van grote dienst zijn. Er zou één rentmeester aangesteld worden voor de administratie van het geld, maar de meesters moesten zelf volgens rooster in de kerken kollekeren en ook ééns per maand met een bus de stad rondgaan. Misschien zou men zelfs het kollekeren onder de predikatie, wat toch altijd hinderlik was voor spreker en toehoorders, tegelijk wel kunnen afschaffen en elke Zondag een kollekte door de stad houden, zodat ook de Rooms en de aanhangers van kleinere sekten moesten offeren. Eindelijk kon men de inkomsten nog vermeerderen door aan de Staten vergoeding te vragen voor wat de abdijen, kloosters en kerken in de laatste jaren verzuimd hadden aan de armen uit te delen, en toekenning van de renten en vaste goederen, die hun daartoe in vroeger tijd gegeven waren. — De meesters moesten er, voorgelicht door de heren van de gebuurten, nauwkeurig op letten, dat de aalmoezen ten goede kwamen aan wie ze 't meest be-

1) Afleringsboek D, fol. 71 vs..

2) Ib., fol. 113.

3) Uitgegeven door J. Prinsen J.Lzn.: Bijdr. en Med. Hist. Gen. XXVI (1905), bl. 128—160.

hoefden, zoals kraamvrouwen, zieken, weduwen en arme mensen met veel kinderen, maar niet aan nietsnutters en luiaards. Om bedrog te voorkomen moest elke huiszittenmeester een lijst aanleggen met nauwkeurige gegevens over de behoeftigen in zijn kwartier, en op bedrog moest de doodstraf of minstens brandmerking, geseling of verbanning staan om anderen af te schrikken. De aalmoezeniers zouden hun hoofdverblijf vestigen in het St. Barbaragasthuis en daar eens of tweemaal per week vergaderen, terwijl men de beide andere Huiszittenhuizen kon verkopen. Aan 't eind van het jaar moesten zij en hun rentmeester verantwoording afleggen van hun beheer, en was er een tekort, dan mocht dit uit de stadskas of uit een hoofdelijke omslag aangevuld worden.

Ziehier wat in de vroedschap voorgesteld werd, en waarover deze niet dadelik een besluit durfde nemen ¹⁾. Men liet de zaak aan het beleid van de burgemeesters en het gerecht over, en deze waren doortastender dan de vroedschap, zodat al op 8 Aug. 1577 een nieuwe verordening over de huisarmen door Jan van Hout van de pui van het raadhuis kon worden afgelezen ²⁾.

De denkbeelden uit het rapport waren hier vrijwel verwezelikt. De bezittingen van de drie Huiszittenhuizen werden verenigd, en daarbij werden de goederen van de gilden, die van alle Leidse kloosters op vijf na en die van het vroeger aan de huiszitten beloofde Minderbroedersklooster in de Waard gevoegd; alleen moest men de overgebleven kloosterlingen nog levenslang onderhouden. Alle aalmoezen zouden in het vervolg 's Zondags tussen elf en één uur langs de huizen opgehaald worden door „seeckere qualificeerde personen”, door de huiszittenmeesters aan te wijzen; niemand mocht zich hieraan onttrekken op een verbeurte van 3 gulden, tenzij hij 3 dagen van te voren een geldige reden voor zijn afwezigheid opgaf. Om de geldmiddelen te versterken werd aan alle predikanten en andere ziekebezoekers en aan de notarissen op het hart gedrukt vooral de belangen van de huisarmen bij de stervenden te behartigen. — Alle armen, die voor bedeling in aanmerking wilden komen, moesten zich binnen 14 dagen aan het St. Barbaragasthuis aanmelden, op de werkdagen tussen 2 en 5 uur; zieken mochten hun naam door anderen laten opgeven. Na die 2 weken zouden de meesters elke Maandag en Vrijdag van 9—11 en 2—5 zitting houden om nieuwe

1) Gerechtsdagboek A, fol. 58 vs..

2) Afleringsboek D, fol. 160 vs..

behoeftigen in te schrijven. Maar er werd ook rekening gehouden met wie zich voor het aan den dag brengen van hun armoede schamen zouden: aan die bij de huiszittenmeesters onbekende armen mocht men wel aalmoezen „met goede discretie” thuis zenden, maar wie het niet heimelijk deed, verbeurde 3 gulden, 2 voor de huisarmen en één voor de aanbrengrer van het feit. Voor bedeling kwamen allereerst zij in aanmerking, die al vóór 1572 in Leiden woonden, maar ook wie buiten hun schuld hadden moeten verhuizen en wie na 6 Mei 1577 uit Engeland, Vlaanderen, Artois of Henegouwen uitgeweken en naar Leiden gekomen waren. De bedeelde zouden nooit in herbergen mogen gaan drinken, noch meedoen aan kansspelen en allerminst verdachte plaatsen bezoeken, op straffe van verbanning. Ook zou geen lid van een bedeelde familie zich zonder toestemming van de huiszittenmeesters in het huwelijk mogen begeven op straffe van verbanning van de hele familie.

Op 15 Aug. besloot het gerecht nog, dat men de eerste keer met een open schaal zou kollekeren en later met een bus, en dat men niet meer turf en brood zou uitreiken maar geld ¹⁾. Op 18 Aug. werd afgelezen, dat men die dag voor 't eerst zou rondgaan, waarbij ieder moest bedenken, „dat de Heere een milden gever lieffheeft, ende dat die in miltheyt zayt, in overvluet weder maeyen zal” ²⁾.

Zo was de zorg voor de huiszitten-armen geheel door de overheid geregeld en had men een centrale instelling, die alle waarborgen bood voor een goede verzorging. De Huiszittenhuizen van St. Pieter en Onze Vrouwen werden in 1580 verkocht ³⁾ en het St. Barbaragasthuis bleef Huiszittenhuis. De kerkdienst was daar in 1572 afgeschaft, maar toch eiste de rentmeester van St. Pankras nog tot 1578 betaling van de in 1451 aan het kapittel beloofde gouden Eng. nobel 's jaars. In 1580 geboden de burgemeesters teruggaaf van het sinds 1572 betaalde ⁴⁾. De kerk werd eerst voor scherm-school, sinds 1585 als opslagplaats voor turf gebruikt ⁵⁾ en in 1591 verkocht ⁶⁾.

1) Gerechtsdagboek A, fol. 68.

2) Afezingsboek D, fol. 163. Orlers vindt dit belangrijk genoeg om 't in zijn kroniekje te vermelden, t. a. p. bl. 574.

3) Gerechtsdagboek A, fol. 129 vs..

4) Aantekening van Jan van Hout achter op de zegelbrief van 20 Aug. 1451, Inv. St. Pankras No. 99.

5) Gerechtsdagboek A, fol. 354 vs..

6) Id. B, fol. 69 vs..

Intussen beschouwde ook de Protestantse kerk de armezorg als plicht, en kreeg men te Leiden evenals elders diakenen, door de kerkeraad aangesteld en met het onderhoud van de arme leden van de gemeente belast. Maar ook zij stonden onder toezicht van de stedelijke overheid, want in 1580 en '82 hadden zij de toestemming van het gerecht nodig om koren te mogen kopen ¹⁾, en 11 Des. 1582 hielden zij met goedkeuring van het gerecht een kollekte door de stad, die ruim 473 gulden opbracht ²⁾. Op die zelfde tijd zag het gerecht, zo goed als de meesters van de huisarmen en de diakenen zelf in, dat men door samenwerking veel meer goed zou doen. Nu werden immers dezelfde personen soms van twee kanten bedeed, terwijl anderen niet genoeg kregen. Dus werd besloten alle goederen van de huisarmen en van de diakenen bij elkaar te voegen, en alles gezamenlik uit te delen om des te beter onnut gespuis te weren. De diakenen zouden op de gewone wijze gekozen worden. Tegelijk werd de oude bepaling afgeschaft, dat de erfenissen van bedeeden aan de huiszitten kwamen; alleen bleef bepaald, dat wie later in beteren doen kwam of wie iets naliet, het genotene terug moest geven ³⁾.

Die samenwerking van huiszittenmeesters en diakenen, nu samen aalmoezeniers genoemd, ging eerst niet heel goed. Al heel gauw kwamen er botsingen tussen de wereldlike en de kerkelike armverzorger, doordat de kerkeraad een gezag over de aalmoezeniers wilde uitoefenen, waaraan de huiszittenmeesters zich niet wensten te onderwerpen. Zo stelde de kerkeraad in Mei 1586 aan het gerecht voor de stad in 4 kwartieren te verdelen en in elk een diaken met een ouderling te laten rondgaan om de armen te bezoeken, en hen dan òf te helpen òf te vermanen, waarop het gerecht hooghartig antwoordde, dat men hiervoor de aalmoezeniers had en dat op het bedriegen van deze strenge straffen gesteld waren. Men behoefde niet aan de ijver van de aalmoezeniers te twijfelen, en kwam de kerkeraad enig bedrog ter ore, waar het gerecht niet van wist, welnu, dan was het hun plicht de aalmoezeniers en de schout te waarschuwen. Van een inmenging van de ouderlingen in de armezorg wilde men niets weten ⁴⁾. In Des. beklagden de aalmoezeniers

1) Id. A, fol. 128 vs. en 178 vs..

2) Ib., fol. 184 vs..

3) Ib., fol. 186 vs.. Vgl. ook in het gedrukte Keurboek van 1583 de keuren 140, 141, 142 en 143, in April afgelezen. Alleen het verbod aan de bedeeden om te trouwen ontbreekt hier.

4) Gerechtsdagboek A, fol. 417 vs..

zich, dat de kerkeraad hen aan sommigen groter bedeling wilde laten geven en daarom inzage van hun boeken geëist had, waarop het gerecht even hooghartig verklaarde, dat de kerkeraad de aalmoezeniers niets had te kommanderen, maar dat zij alleen aan de magistraat verantwoording verschuldigd waren ¹⁾. In Febr. 1587 was de kerkeraad de klagende partij: de aalmoezeniers handelden zó precies volgens hun voorschriften, dat ze b. v. weigerden iets te geven aan van buiten gekomen „huysgenoten des geloofs”, die de aalmoezen toch zeker verdienden, reden waarom de kerkeraad vreesde voor barbaars gescholden te zullen worden. Het gerecht hield de aalmoezeniers wel de hand boven het hoofd, maar gaf toe, dat er uitzonderingen op de regel konden zijn ²⁾.

Intussen had de vroedschap al besloten, dat het maar beter was de diakenen en de meesters van de huis-armen weer van elkaar te scheiden. Op 30 Aug. 1586 kwam n.l. in de vroedschap een nieuwe kerkverordening van de matronale synode ter sprake ³⁾, en toen werd bij art. 23, handelend over het ambt van de diakenen, aangetekend, dat in Leiden weliswaar de diakenen met de huiszittenmeesters maar één beurs hadden en dat dit tot wederzijds genoeg was, maar dat men hen wel weer van elkaar kon scheiden, mits de diakenen geregeld aan de huiszittenmeesters lijsten overleverden van hun bedeeden. De diakenen moesten hun tekort door vrijwillige bijdragen van hun gemeenteleden bij elkaar zien te krijgen, en de vroedschap stond, schoon met tegenzin, toe, dat ze verantwoording zouden afleggen aan de kerkeraad in plaats van aan de magistraat. Maar . . . ze moesten toch altijd het gerecht van te voren waarschuwen, opdat enige van hen aanwezig konden zijn, en die moesten een afschrift van de rekening hebben; zo hield de Leidse vroedschap angstvallig aan zijn oude gewoonten vast.

De scheiding had echter niet plaats: toen de kerkeraad zich in Febr. 1587 over de aalmoezeniers beklaagde, werd wel gevraagd, of het niet beter zou zijn de diakonie weer van de aalmoezeniers te scheiden, maar het gerecht ging hier niet op in. Ook in April onderhandelde het gerecht weer met de aalmoezeniers en de kerkeraad samen ⁴⁾, maar in Julie wendden de meesters van

1) Ib., fol. 479.

2) Ib., fol. 516 vs..

3) Vroedschapsresolutie van 30 Aug. 1586.

4) Gerechtsdagboek A, fol. 541.

de huisarmen zich alléén tot de vroedschap om geldelijke steun ¹⁾, en in 1591 en '92 tot het gerecht ²⁾. Toch werd de scheiding volstrekt niet doorgevoerd, want de keur van 1582 op de aalmoezeniers, bestaande uit meesters van de huisarmen en diakenen, komt zo goed in het gedrukte keurboek van 1658 als in dat van 1583 voor ³⁾. In een gedrukte keur van 1613 over het uitdelen van de aalmoezen worden ze weer in één adem genoemd ⁴⁾, en ook Orlers vertelt, dat in zijn tijd de armverzorgers uit diakenen en huiszittenmeesters of aalmoezeniers bestonden ⁵⁾. Waarschijnlijk leverde de scheiding te grote administratieve moeilijkheden.

Ik heb hier evenwel de grens van mijn bestek al overschreden, en wil dit hoofdstuk sluiten met de vermelding, dat het tegenwoordig Huiszittenhuis weliswaar nog voor een deel op de plek van het St. Barbaragasthuis staat, maar dat er van het oude gebouw hoegenaamd niets over is.

1) Vroedschapsresolutie van 23 Julie 1587.

2) Gerechtsdagboek B, fol. 57 vs., 69 vs. en 204 vs..

3) In Keurboek 1583 op bl. 102 als keur 140, in dat van 1658 op bl. 120 als keur 93.

4) Cat. Bibl. over Leiden en Omgeving, No. 3557.

5) Orlers, t. a. p. bl. 138.

VRIJWONINGEN.

Talrijker misschien dan ergens elders waren al in de middeleeuwen te Leiden de inrichtingen, waar ouden van dagen, mannen of vrouwen, een veilig onderdak konden vinden, terwijl hun vaak ook nog levensmiddelen, brandstof of kleren verschaft werden. Ze zijn te beschouwen als een soort van ouderdomspensionering, die hofjes, daar hun stichting veelal een uitvloeiSEL geweest moet zijn, zo al niet van de uitgesproken gedachte, dan toch wel van het vage gevoel, dat rijke mensen, die goed waren voor hun ondergeschikten, òók de zedelijke verplichting hadden de niet meer tot arbeid geschikten een rustige ouderdom te verzekeren. Het besef dat die zorg voor de ouden behalve een zedelijke ook een maatschappelijke verplichting is, is ook nu nog verre van algemeen doorgedrongen, al voorzien de armhuizen in de ergste nood. Maar even afschrikwekkend als voor de meeste ouden het armhuis is, even begcerlik leek en lijkt het wonen op een hofje in een eigen huisje met de eigen meubels, waar men zijn „eigen baas” kan zijn en zijn leven op de eigen manier inrichten, al moet men zich aan enkele noodzakelijke regels onderwerpen.

Het karakter van een middeleeuwse stad gaf gereede aanleiding tot het stichten van vrijwoningen. De huizen waren ruim uiteengebouwd en de grote erven boden alle gelegenheid om er huisjes te bouwen, „camers” noemde men ze, die men verhuren of kosteloos aan anderen in gebruik geven kon, terwijl ook grote huizen dikwels plaats genoeg boden om er verscheiden mensen te huisvesten. Hadden welgestelde burgers of mensen van adel eenmaal bij of in hun woning aan arme familieleden, oude bedienden of andere armen huisvesting verleend, dan wensten ze dit goede werk vaak na hun dood voort te zetten en zo ontstonden er hofjes.

Men neemt gewoonlik aan, dat deze te Leiden eerst uit de 2e helft van de 15e eeuw dagtekenen, en beschouwt het Jeruzalems-hof als het oudste. Maar een nauwkeurig onderzoek leert, dat ze er al bijna 100 jaar vroeger geweest zijn, al zijn die oudste vrijwoningen dan ook geen blijvende instellingen geworden. Ik noem hier alles wat van die aard in de Katolieke tijd gesticht is, nog bestaand of sinds lang verdwenen, in chronologische volgorde.

Het huis van Meyne Uyt den Waerd.

De eerbare jonkvrouw Meyne Uyt den Waerd, dochter van de ridder Dirc Uyt den Waerd, die omstreeks het midden van de 14e eeuw te Leiden woonde, had niet alleen haar ouders verloren maar ook al veel van haar vrienden zien sterven. Doordrongen van de zekerheid, dat sterven ook eenmaal háár lot zou zijn, en dat dit lot haar ieder uur te wachten stond, besloot zij tijdig voor haar zielheil te zorgen en tegelijk de nagedachtenis van haar ouders en vrienden te eren en boete te doen voor aller zonden door het verrichten van een goed werk.

Zij bewoonde aan een straat of pad, waarvan de naam niet genoemd wordt, een huis met erf en achterhuisje; wat haar verdere bezittingen waren, vernemen we ook al niet, maar stellig kon ze er ruim van leven en had ze genoeg voor meer dan één. Op 25 Julie 1368 kwam ze daarom ten huize van haar vriendin Lijsbet van Zanthorst samen met heer Jacob, kureit van de Pieterskerk, Thomas Koenraadszn. van Voir, notaris, en nog een andere vriendin Aechte Jansdr. van Zassnaem om in hun bijzijn haar uiterste wilsbeschikkingen te maken, waarbij ze haar hele vermogen zonder enig voorbehoud aan de armen schonk.

Na haar dood, zo bepaalde ze, moest heer Jacob of zijn opvolger als kureit van Sint Pieter in haar huis zoveel eerbare arme maagden of weduwen doen wonen, als met schik geplaatst konden worden, die van alle gemakken van het huis zouden mogen genieten zonder ervoor te betalen of zonder zich hierdoor tot iets anders te verplichten. Wanneer een van de vrouwen stierf, had ook weer de kureit tot taak haar plaats aan een andere te geven, en hiermee kon hij nog niet volstaan, want ook voor het beheer en het onderhoud van Meynes huis zou de geestelijke opziener ten eeuwigen dage te zorgen hebben.

Heer Jacob beloofde om de wille van de goede zaak en op herhaald aandringen van Meyne, dat hij en zijn opvolgers aan

haar goede bedoelingen alle recht zouden laten weervaren, en zij kon naar huis gaan in de zalige overtuiging ook nog na haar dood aan enige arme vrouwen tot zegen te zullen strekken ¹⁾).

Is haar testament ook werkelijk uitgevoerd? Het blijkt nergens, maar het is natuurlijk wel waarschijnlijk, dat men er altans mee begonnen is. Het is mij niet gelukt iets over de stichting te vinden, maar over deze Mcyne Uyt den Waerd zelf, die in haar tijd een bekende juffer geweest moet zijn, ben ik wel een en ander te weten gekomen. Zij stamde natuurlijk uit het geslacht, dat het huis te Waerde tussen Leiden en Leiderdorp bewoond heeft, eer het in 1427 afgebroken werd ²⁾. Stellig was zij wel de Joncvrou Utenweer, die in 1377 met de vrij hoge som van 50 pond poorteres van Leiden werd ³⁾. Ook de plaats van haar huis is zo ongeveer te bepalen: in 1385 werd n.l. aan de H. Geest een rente vermaakt op een huis met erf achter het Hof, aan de ene kant begrensd door „een huys ende erve, dat Joncfrou Meynen te wesen plach”, en aan de andere door de Hofgracht met een tussenliggende straat ⁴⁾. Juffer Meyne moet dus gewoond hebben in het blok huizen tussen Rapenburg en Papegracht naast het Prinsenhof, naar de kant van de Pieterskerk toe, en dan waarschijnlijk wel aan het Rapenburg. Uit de uitdrukking „dat Joncfrou Meynen te wesen plach” kan men opmaken, dat zij in 1385 al overleden was. Zij had ook een testament voor de H. Geest gemaakt, dat niet bewaard is, maar uit de maanboeken blijkt, dat zij een jaarlijkse rente van 6 pond aan de H. Geest besproken had op land in de Waard ⁵⁾, en uit een kalender, dat men bij haar jaargetijde op Zondag en Maandag voor St. Gregorius voor een pond wittebrood aan de armen moest uitdelen en nog tweemaal per jaar voor 20 schell. payments ⁶⁾. Verder had zij een jaarlijkse rente van een pond vermaakt aan de in 1391 volgens testament van heer Aernt Zwaluaert in de Vrouwenkerk gevestigde kapelric van Maria Magdalena, zodat door de priester daarvan ook voor haar ziel gebeden moest worden ⁷⁾. Overigens ben ik niets met zekerheid

1) Het testament berust in het Archief van de Balije te Utrecht; uitgegeven bij de Geer II No. 606. Zie hierachter: Bijlage XXIII.

2) Tresoriersrekening 1427, fol. 49, 49 vs., 65 vs., 83 vs. en 85 vs..

3) Poorterboek A (hs. Archief Leiden), op Zaterdag na St. Viktor 1377.

4) H. G. Register B 1, fol. 55 vs..

5) O.a. Cat. H. G. Boeken I 1, fol. 31, en het Maanboek I 34.

6) Cat. H. G. A II No. 3, fol. 6, 15 en 23.

7) H. G. Register B 1, fol. 70 vs.. Vgl. bl. 165.

over haar te weten kunnen komen. Haar testament is het oudste mij bekende stuk uit ons land, waarin sprake is van een vrijwoning, en zo komt haar dan in alle geval de eer toe, dat zij een van de eersten in Nederland geweest is, die op de gedachte kwamen een vreedzame wijkplaats te stichten voor ouden van dagen.

Pieter Simonsz. Zusterhuis.

Ik noem deze inrichting opzettelijk met de oude naam en niet met de meer gewone van Pieter Simonsz. Begijnhof om dadelijk te doen uitkomen, dat dit zusterhuis in zijn oorsprong volstrekt geen begijnhof was, maar een zeer oud en zeer typisch voorbeeld van vrijwoningen. Zoals we zien zullen, is evenwel de bedoeling van de stichter al vroeg misverstaan.

Pieter Symonsz. van den Oerde, een weduwnaar zonder kinderen (zijn vrouw Elizabeth was in 1374 al gestorven ¹⁾), woonde omstreeks 1385 met zijn broer Gerrit samen over het Hof, onder de parochie van St. Pieter. Hij was een geleeterd man, had de stad van 1356 tot 1358 als H. G.-meester gediend ²⁾, en was zeer vermogend: op zijn erf stonden twee huizen, een klein aan de straat en een groot, met vijf kamers en een ruime zolder, dat hij meer achteraf had laten bouwen bij de tuin en de boomgaard, waardoor een deel van zijn erf werd ingenomen. Hij bezat landerijen onder Leiderdorp en Zoeterwoude en zeker ook nog andere fondsen. Maar zoveel weelde begeerde Pieter Symonsz. niet voor zich en zijn broer alleen. Reeds bij zijn leven liet hij zijn kleine huis aan de straat bewonen door enige arme vrouwen, maagden of weduwen zonder kinderen; het was zelfs geen bezwaar voor hem, dat hij zijn eigen woonhuis niet anders bereiken kon dan door dit huisje heen. Het was blijkbaar wel niet heel mooi, want na zijn dood wilde hij het voor turfschuur en bergplaats laten gebruiken, maar de vrouwen waren zeker blij onder dak te zijn, en Pieter Symonsz. deed er een goed werk mee, dat hij bij zijn dood niet te niet wilde laten gaan. Dus bepaalde hij in 1389 bij testament, dat het door hem en zijn broer bewoonde huis ten eeuwigden dage tot verblijf zou strekken aan arme vrouwen, zoals er in het kleine huis woonden, die het vrije gebruik van huizen, boomgaard

1) Zij hoorde tot de benefactrices van de St. Pankraskerk; zie Memoriale A van St. Pankras, fol. 41.

2) H. G. Register B 1, fol. 13 vs., 15 en 15 vs..

en erven zonder enig voorbehoud zouden hebben. De mogelijkheid voorziende, dat hij vóór zijn broer Gerrit zou sterven, stelde hij alleen als voorwaarde, dat deze tot zijn dood het grote huis zou blijven bewonen, met gebruik van erf en boomgaard en vrije doorgang door de voor- en achterdeur van het kleine huis. Ja, dit laatste was nog niet genoeg: er moest na Pieters dood in de gang van het kleine huis een schut gemaakt worden naar de kant van de woonvertrekken toe om Gerrits gang duidelijk van het overige deel van het huis af te scheiden. Misschien was Gerrit Symonsz. wat verleggen, of vreesde Pieter, dat de vrouwen minder eerbied voor zijn broer zouden hebben dan voor hemzelf. Maar met Gerrits dood verviel ook deze beperking, en kwam het grote huis met erven en boomgaard aan de vrouwen, terwijl ze het kleine voor berging van turf of andere benodigdheden mochten gebruiken.

Om nu de zekerheid te krijgen, dat zijn uiterste wil ook nageleefd zou worden, droeg Pieter Symonsz. zijn stichting op aan de kureit van de Sint Pieterskerk en de twee gasthuismeesters van het Katrijngasthuis, en hun opvolgers. Hij had dit stellig *niet* gedaan, als hij had kunnen vermoeden, dat zij al dadelik zijn bedoelingen zó slecht zouden begrijpen. De macht, die hij hun verleende, was vrijwel onbeperkt. Zij kregen het recht zoveel arme vrouwen in het huis te doen wonen, als waar behoorlik plaats voor was, ja ook ze eruit te verwijderen, maar dit laatste alleen op goede gronden. Bij het openkomen van een plaats mochten zij die weer doen vervullen door wie ze maar wilden; natuurlijk gingen de eerste keer de vrouwen vóór, die al in het kleine huis woonden. De kureit en gasthuismeesters kregen behalve het eigendomsbewijs van het huis ook de beschikking over 2½ morgen land, de Doesvenne, onder Leiderdorp, waarvan ze de opbrengst eerst aan Gerrit Symonsz. moesten uitreiken en na zijn dood aan de vrouwen, voor het kopen van turf en andere nuttige zaken en voor het onderhouden en herstellen van het gemeenschappelijk huis; zolang Gerrit leefde, kregen ze hiervoor maar 5 pond 's jaars. Men ziet, dat Pieter Symonsz. zijn stichting in de puntjes wilde hebben. Het werd haast àl te mooi, en hij vreesde dan ook wel, dat zijn wettige erfgenamen niet biezonder met dit liefdewerk ingenomen zouden zijn. Daarom vond hij het nodig te bepalen, dat wie van hen de uitvoering van het testament op enige wijze zou trachten te beletten, daarmee het recht op het hem toekomend deel van de

overige nalatenschap verbeurde, dat dan ten deel viel aan de graaf van Holland.

In 1393 was Pieter Symonsz., naar zijn eigen uitdrukking, de weg van alle vlees gegaan, zonder dat zijn broer hem overleefd had ¹⁾. De kureit van Sint Pieter, heer Jan Zuurmont, en de gasthuismeesters Syman Symansz. en Goeswijn Clacsz. gingen dus met zijn testament naar de stedelijke regering en schout, schepenen en raad, overwegende dat „alle gheoerdineerde dinghen vredelic zijn ende alle ongheoerdincerde dinghe onvredelic” keurden het goed, dat zij een uitvoerige „ordinancie” voor de bewoonsters van het huis maakten. Het blijkt nergens, dat zo iets in Pieter Symonsz. bedoeling had gelegen; hij ciste van de bij hem wonende vrouwen niets anders dan dat ze arm zouden zijn, en dat ze geen man zouden hebben en geen kinderen tot haar last. Maar de uitvoerders van zijn uiterste wil begrepen het anders. De bewoonsters van het huis, bepaalden zij, zouden God moeten dienen, zedig en deugdzaam leven en van de wereld met zijn zonden afsterven. Het werd haar verboden buitenshuis te overnachten of buitenshuis met enig werk haar brood te verdienen, ja zelfs zonder toestemming van de bestuurders het huis te verlaten behalve voor de gewone dagelijkse boodschappen. Zij moesten eenvoudig zijn in kleding en schoeisel: geen heldere kleuren, kostbare stoffen, of geplooiden mutsen, geen nauw-geregen middeltjes of schoenen met punten zouden worden geduld. Vreedzaam moesten ze zijn, inschikkelijk voor anderen en vooral niet eigenwijs, want als ze weigerden naar een driemaal herhaalde vermaning te luisteren, konden ze zonder meer uit het huis worden gezet. En opdat ze dit alles goed zouden weten, moest haar bij haar komst in het huis het hele reglement voorgelezen worden.

Dat een huishouden van 12 vrouwen onder elkaar (want zoveel wisten de eksekuteurs er in Pieter Symonsz. huis te plaats) zo maar goed zou gaan, was meer dan drie mannen durfden hopen. Daarom stelden ze ook hiervoor een regeling vast. De kureit en gasthuismeesters zouden altijd twee van de vrouwen als „bewaersteren” aanwijzen, die elk ogenblik afzetbaar zouden zijn. Deze kregen samen het bestuur over de huishouding; bij onderling verschil moesten ze zich aan de uitspraak van kureit en gasthuismeesters onderwerpen. Zij mochten elke week aan een van de vrouwen opdragen de gemeenschappelijke

1) . Hij stierf in 1392 volgens een aantekening in Memoriale A van St. Pankras, fol. 41.

pot te koken, en alle anderen waren verplicht te eten, wat deze verkoos haar voor te zetten, hetzij moes, erten, melkspijs of iets anders, en God te danken, of het eten goed of slecht was klaargemaakt. Mocht het blijken, dat het beter was een vaste keukenmeid aan te stellen (als het eten al te vaak slecht was, kon het op den duur met die dankbaarheid wel eens mislopen, zal men gedacht hebben), dan konden de bewaarsters ook dit doen en er haar een bescheiden loon voor uitbetalen. Voor het huishouden mocht men niet meer geld uitgeven dan Pieter Symonsz. aan rente nagelaten had, maar als iemand anders later iets aan de stichting gaf of vermaakte, dan zou ook dit ten bate van de gemeenschap komen onder goedkeuring van kureit en gasthuismeesters.

Hoewel aan deze „ordinantie” de slotbepaling werd toegevoegd, dat ze altijd onder goedkeuring van de stedelijke overheid veranderd zou mogen worden, zullen de makers ervan wel gevonden hebben, dat er voor het oogenblik op hun werk niet veel viel aan te merken. Maar ons ontgaat het niet, dat zij aan heel iets anders dachten dan Pieter Symonsz. zelf. Hun zweefde als voorbeeld een begijnhof voor de geest, en zij rekenden zelfs op bewoonsters met neigingen en middelen voor wereldse pracht, waar de stichter alleen bedoeld had arme onverzorgde vrouwen een veilig onderdak te bezorgen. Misschien ook wisten ze wel beter, maar vonden ze het jammer dat mooie huis te laten bewonen door arme stakkerds, uitgeworpenen uit de maatschappij. Hoe dit zij, er schijnt zich niemand tegen deze regeling verzet te hebben, zodat ze werd goedgekeurd.

En nu gingen kureit en gasthuismeesters tot de uitvoering van het testament over. Zij lieten op de zolder van het grote huis nog een kamer timmeren, zodat er nu zes kamers waren, elk groot genoeg voor twee bewoonsters. Daarna wezen zij bij loting aan 12 vrouwen, twee aan twee, de kamers toe. Van het kleine huis aan de straat werd een bergplaats gemaakt.

Het was verstandig geweest van Pieter Symonsz. maar voor de administratie een beetje lastig, dat hij de zorg voor zijn stichting aan verschillende personen had opgedragen. Daarom had hij het zo geschikt, dat de kureit zich vergenoegen zou met het houden van toezicht, terwijl het geldelik beheer geheel aan de gasthuismeesters kwam; zij inden dus de renten, kochten er turf en eten voor, zorgden dat huis en tuin goed onderhouden werden, en hielden afrekening met de bewaarsters. Om dit beheer te kunnen

voeren moesten zij de stukken tot hun beschikking hebben, en zo komt het, dat wij uit het Register van het Katrijngasthuis, begonnen in 1397, en uit de gasthuisrekeningen de juiste geschiedenis van de stichting van „Pieter Symonsz. Zusterhuis” kunnen lezen 1).

Het is niet veel, wat wij verder over deze stichting te weten kunnen komen. Maar genoeg om te zien, dat de bedoeling van Pieter Symonsz. langzamerhand geheel vergeten werd. Vrij dikwels vinden wij de bewoonsters van zijn huis genoemd in testamenten uit de 15e en 16e eeuw. Zij heten dan meest begijnen, soms ook arme begijnen, zusteren of „arme vrouutgens” uit Pieter Symonsz. huis of begijnhof, en men vermaakt haar wat geld onder voorwaarde, dat ze op memoriedagen op de graven zullen komen bidden en offeren, waarbij ze soms ook het graf moeten beleggen met een zwart kleed en groene takken. Meest worden er vier of acht vrouwen gevraagd voor elke memoriedienst, een enkele maal ook vijftien 2). Zij werden dus als een soort arme geestelijke zusters beschouwd. Zekere Marye Thomasdr., die in 1534 heimelik een wederdoop bijwoonde, heet in de sententie over dat feit zelfs „verloopen clopsuster in Pieter Symonsz. zusterhuys tot Leyden” 3).

Dat zij in de eerste tijden tot de armen gerekend werden, blijkt ook hieruit, dat zij op 29 Mei 1429 tegelijk met de gasthuizen en andere instellingen van armezorg werden vrijgesteld van het betalen van aksijns 4). Maar die vrijstelling moet later ingetrokken zijn; in de jaren 1531—1592, waarvan de rekeningen bewaard zijn 5), betalen ze de bieraksijns geregeld.

Het beheer van de gasthuismeesters over Pieter Symonsz. huis duurde niet lang. Van 1394 tot 1424 deden ze alle uitgaven voor turf, rietdekken, bestraten, schoonmaken van de put, ompspitten en bemesten van de tuin, timmeren en beschieten van bedsteden enz.,

1) De belangrijkste stukken in het Register Katrijngasthuis 1397 zijn: 1°, de koopbrief van het huis 1383, bl. 90; 2°, het testament in Latijn 1389, bl. 55 (een vertaling ervan op bl. 58); 3°, de ordonnantie voor de bewoonsters 1393, bl. 59, en 4°, „die cavelinghe van Pieter Symans socons susterhuys”, geschreven op het achterste schutblad van hetzelfde Register. Voor deze stukken zie men hierachter de Bijlagen XXIV, XXV, XXVI en XXVII.

Daar de gasthuismeesters, vreemd genoeg, geen afzonderlijke rekening van „Pieter Symons Susterhuys” hielden, komt het onder deze naam herhaaldelijk in de gewone Gasthuisrekeningen voor.

2) Rekening Katrijngasthuis 1485, fol. 29 vs.. Overigens zie men hiervoor vooral de Memorieboeken van hetzelfde gasthuis.

3) Aangehaald bij dr. L. Knappert - Anabaptistica, Theol. Tijdschr. 1905, bl. 147.

4) Stedeboek, fol. 267.

5) In twee delen 1531—1564 en 1564—1592, hss. Archief Leiden.

maar later schijnen ze toch ingezien te hebben, dat het beter was van Pieter Symonsz. huis een afzonderlike rekening te laten houden. In 1426 en 1427 ¹⁾ keerden ze 8 pond ineens uit voor „turf ende pottaidse na inhout Pieter Symons zoens testament”, maar in 1432 ²⁾ niet meer. Blijkbaar inden de bewaarsters toen zelf ook al de renten en maakten zij een rekening, die door kureit en gasthuismeesters goedgekeurd moest worden, zoals we dat voor 1531 en volgende jaren zeker weten. Pieter Symonsz. Zusterhuis verdwijnt uit de Gasthuisrekeningen; alleen wordt aan de zusters nog wel eens geld uitgereikt uit een testament of voor memoriediensten ³⁾.

Ook uit andere gegevens blijkt, dat het hof meer zelfstandig werd. In 1458 schonk Haes Clais Wermboutsz. dochter aan Katrijn Mychielsdochter en Marritgen Roeloffsdochter, „bewairsteren van Pieter Symons Baghijnhoff, staende after Sinte Pieters kerck tot Leyden, tot der gemeen baghynen ende hoiffs behoiff” een jaarlijkse rente van 31 comans groot, waarvoor ze ten eeuwigen dage op de sterfdagen van de schenkster en van haar moeder een uitvoerig omschreven memoriedienst op de graven moesten doen. Ook kregen ze twee vrouweplaatsen in de Pieterskerk ⁴⁾. Hier zien we de bewaarsters als wettige vertegenwoordigsters van het hof optreden.

En blijkbaar ging het zo heel goed. In 1498 tenminste kon Pieter Symonsz. Beghijnhof van het „Gemeen convent van Sinte Mariën ende Bethleem te Abcou”, gevestigd in de Jan Vossteeg te Leiden, een huis met poort kopen, gelegen aan de Houtstraat naast het hof ⁵⁾. Dit huis werd blijkens de rekeningen geregeld verhuurd ⁶⁾.

In de 16e eeuw zag het er op Pieter Symonsz. erf heel anders uit dan vroeger. Er was heel wat gebouwd en getimmerd, en misschien ook wel wat afgebroken. Toch schijnt het oorspronkelijke huis te zijn blijven staan. In 1564 wordt tenminste nog

1) Rek. Katr. g. 1426, fol. 32; 1427, fol. 34 vs..

2) De rekeningen van 1428, 1429, 1430 en 1431 ontbreken.

3) Rek. Katr. g. 1459, fol. 97; 1467, fol. 59 vs.; 1485, fol. 29 vs. en 43 vs..

4) Zegelbrief van 28 Augustus 1458, Archief Leiden.

5) Zegelbrief van 30 Desember 1502, Archief Leiden. In dit jaar werd de akte van verkoop eerst opgemaakt.

6) Van 1531 tot 1592 werd elk jaar de huursom geïnd. Alleen in de rekening van 1556 vinden we vermeld:

„Van thys in de Houtstraet en hebben wy niet ontfangen, want de vrou die daerinne gewoent heeft en heeft niet te geven, ergo nihil”.

een pacht betaald van 17 stuivers „op tgemeen convents huus responderende ooc aen de Houtstrate” ¹⁾, en eigenaardig genoeg is dit dezelfde rente, verschuldigd aan „die van Rijs-oorde”, die er in 1383 al op stond, toen Pieter Symonsz. het huis kocht ²⁾. Maar terwijl dit gebleven was, had men overigens zoveel veranderd, dat niemand de oorspronkelijke stichting herkend zou hebben. In de jaren van 1531 tot 1571 was de toestand blijkens de rekeningen heel bevredigend. De gewone inkomsten bestonden toen v.n.l. uit huis-, land- en losrenten en uit wat aan de vrouwen bij memoriediensten op de graven werd gegeven; verder betaalden nieuwe bewoonsters van het hof een bepaalde som, 2½ Rijnsgulden, en lieten de gestorvene kleine sommetjes aan het hof na. De vaste uitgaven betroffen in de eerste plaats de memoriediensten (memoriebrood, wijn, kaarsen, offergeld enz.), verder „de pot”, brandstof, bier en bieraksijs, reparaties aan de huizen, stedelijke belastingen als bruggegeld, het schrijven van de rekening, de bewaking 's nachts door de klepperman en enige verschuldigde renten. Twee bewaarsters legden jaar op jaar verantwoording af van haar beheer aan de kureit van Sint Pieter en de gasthuismeesters van het Katrijnengasthuis, die bij die gelegenheid „de kinderen” 15 à 20 stuivers gaven voor haar „recreatie”.

Maar de gebeurtenissen van 1572 en volgende jaren brachten veel beroering op het hof. Toen de woeste soldaten van Lumey in 1572 in Leiden huishielden, was het met de memoriediensten op de graven en het opnemen van nieuwe begijncn gedaan ³⁾. Ook wilden de gasthuismeesters, tot het nieuwe geloof overgegaan, het beheer niet langer met de kureit van Sint Pieter delen; het nazien van de rekeningen bleef enige jaren geheel achterwege. Maar de gasthuismeesters kregen hun zin, want de rekeningen van 1571 tot 1575 zijn alle eerst in 1576 goedgekeurd en wel voor het eerst door de gasthuismeesters alleen. Er waren in 1572 vrij grote uitgaven nodig om het hof tegen de soldaten te beschermen ⁴⁾ en

1) Rekening 1564, fol. 8 vs.; andere jaren staat er altijd alleen maar: „de pacht”.

2) Zie bijlage XXIV.

3) Rekening 1572:

„Ende wert alhier ter memorie gestelt, dat van den ontfang van ingang mitsgaders van den ontfang van de graven overmits dese jegenwoordige beroerte van den jare 1572 nyet en is gecomen, dus alhier nyet”.

4) Ib.:

„Item gegeven ten tyde dat de grave van der Marck eerst binnen Leyden quam vuyt zaecke van een sovegaerde 4 gld. 10 st.

de inkomsten verminderden: niet alleen werd op de graven geen geld meer ontvangen, maar de vaste renten werden hoe langer hoe ongeregelder betaald ¹⁾. Men verkocht zelfs een buksboom uit de tuin ²⁾ om maar aan geld te komen, en toen in hetzelfde jaar de gemeenschappelijke huishouding werd opgeheven, had men ook nog een voordeeltje door het verkopen van de oude potten en pannen ³⁾.

Van 1572 tot 1576 werd aan de bewoonsters van het hof elk 12 gld. per jaar uitbetaald voor haar onderhoud ⁴⁾. Maar ook dit veranderde al gauw. Behalve het huis in de Houtstraat werd sedert 1563 nog een ander huis, staande op het hof, verhuurd. Na 1576 werden *alle* huizen verhuurd; van 1576 tot 1580 betaalden 8 mensen huur, later meer, van 1590 tot 1592 zelfs vijftien. Toen was er van Pieter Symonsz. oorspronkelijke stichting niets meer over, zelfs niet de naam, want in de rekeningen van 1576 tot 1592 heet het „St. Pietersbagijnhoff”. Dat het achter de Pieterskerk lag, was natuurlijk aanleiding tot deze vergissing. Er waren na 1576 ook al mannelijke bewoners, maar de vrouwen kregen nog jaarliks een kleinigheid uitbetaald uit een testament, onder beheer van het Katrijngasthuis. Een andere herinnering aan de oude toestand vinden we nog in de rekeningen van 1586 en 1587; er werd toen aan „Maria Jansdr., eertijts cloostermaecht upten voorsz. hove, de somme van 12 gld. ter cause van een jaer alymentatie, haer uyt gratie vergunt” betaald.

Er is in de laatste jaren van het bestaan van Pieter Symonsz. hof een bewaarster geweest, die blijkbaar buitengewoon bij de hand was en aan wie voor een groot deel de ondergang van het hof als zodanig te wijten zal zijn. Zij heette Agniese Claesdochter, was jaren lang bewaarster, en dit sinds 1576 zelfs alléén. Blijk-

Item noch gegeven een persoon, die tvoorsz. hoffken ten zelven tyde bewaerde overmits
 gewelt van de soldaten 10 gld.”

1) In 1575 bleef b.v. 51 gld. 17 st. 2 p. achterstallig, terwijl in het geheel 73 gld. 14 st. 13 p. ontvangen werd.

2) Rekening 1572:

„Item van een bosboom by de rendanten vercoft 4 gld.”. Misschien plukte men hier vroeger de groene takken af voor de graven, die men nu niet meer nodig had.

3) Ib.:

„Item van ketelen ende potten by de rendanten vercoft 7 gld. 10 st.”

4) Ib.:

„Item noch die baghynen up tvoorsz. hoffgen gegeven om haer zelven te onderhouden (volgende dafirmatie van Agniese Claesdr.) elcx de somme van twaelf gulden, fecit... 72 gld.”

baar streefde ze naar volledige alleenheerschappij, en wilde ze zich ook aan het toezicht van de gasthuismeesters onttrekken. Maar dit gelukte haar niet. De gasthuismeesters wendden zich tot de stedelijke regering, die door Jan van Hout de zaak liet onderzoeken, en in hun vergadering van 30 Julie 1579 verklaarden schout, burgemeesters en gerecht, dat zij „gezien de uysterste wille van zaliger Pieter Symonszoon van Noorde, beroerende de stichtinge van zeeckere aelmoeskamerkens, gelegen ter zyden van tgevangenhuys aen de Papegraft in tbon van Overhof, daerby hy de meesteren van St. Katrinengasthuys in der tijt tot opsieners van de voorsz. camerkens heeft gestelt”, een ieder bevel gaven de gasthuismeesters bij het houden van dit toezicht niet te hinderen, maar hun integendeel ter wille te zijn ¹⁾). Het hof moest bij die gelegenheid aan Jan van Hout enig schrijfgeld betalen. En tot 1589 tekenden de gasthuismeesters weer geregeld elk jaar of om de twee jaar de rekeningen.

Ook geldelik trachtte Agniese Claesdochter zichzelf te bevoorstellen; in 1572 wist ze gedaan te krijgen, dat een jaarlijkse rente van 6 pond Hollands, aan het hof toekomende, haar bij akte voor haar leven persoonlijk werd toegewezen, onder voorwaarde dat het geld na haar dood weer aan het hof ²⁾ zou komen ³⁾). Rijk werd ze toch zeker niet, want toen in 1582 haar hele inboedel door brand was vernield en ze zich tot het gerecht wendde om betaling te krijgen van enige lijfrenten, werd besloten dat men haar zou behandelen als andere oude „miserable” mensen ⁴⁾). Van de jaren 1590, 1591 en 1592 maakte ze één rekening, de laatste die we hebben. Maar deze is niet opgeteld en niet door de gasthuismeesters getekend. Van Agniese Claesdochter weten we verder alleen nog, dat uit haar sterfhuis de bewaarde rekeningen te voorschijn zijn gekomen ⁵⁾). Waarschijnlijk stierf ze al in 1592, want in dat

1) Verklaring op papier, geschreven en getekend door Jan van Hout, hs. Archief Leiden.

2) Bij het nazien van de rekening werd dit veranderd in „aen St. Cathrynengasthuys”.

3) Rekening 1572:

„Ende wert oick ter memorie gestelt, dat de losrente van zes ponden Hollants spreckende up Cornelis Jacobszoon Coninck, verschynende Meyedage, weder tvoorsz. hoffgen onthaelt es by Acchte Coninck, ende dat dselve losrente in presentie van wettige getugen dvoorn. Agniese Claesdochter, rendant alhier, haer leven lang geduyrende by de voorn. Acchte gegeven es omme de jaerlixte rente alleen tot haeren behouue te ontfangen, onder conditie dat na de doot van Agniese voorsz. dvoorsz. rentebrieue weder comen zall aen tvoorsz. hoffgen, dus geduyrende tleven van de voorn. Agniese alhier nyet”.

4) Gerechtsdagboek A, fol. 161 vs..

5) In een van de boeken ligt een los papiertje:

„1605. Dit zijn boecken ende bryeven, die uyt het sterffhuys van Agnyete Claesdochter zijn gecoomen ende werden alhyer gehouden voor Memorye”.

jaar hadden de gasthuismeesters zelf het beheer in handen, en vroegen ze „als gesuccedeert sijnde in de plaetse van Pieter Symonszs. bagynen” betaling van een rente aan het gerecht ¹⁾. Ook nog in 1598 lieten zij rechten op het hof gelden.

In dat jaar besloot de vroedschap een tuchthuis te laten bouwen, en in de vergadering van 12 Maart ²⁾ werd voorgesteld het te zetten „ter plaetse daer jegenwoordeliken staende es de vergaderinge, die men nomt Pieter Symonszs. bagijnhoff, mitsgaders terff van de huysinge van zaliger Henricus Gallus, daertoe in effecte gecoft”. De gasthuismeesters schikten zich hier niet zo maar in, want „belangende de zwaricheyt, by eenige van de meesteren van St. Catryngasthuys voorgewent nopende haer perticulier intrest, als sustinerende gerechtigd te zijn tot het gebou van Pieter Symonszs. bagijnhoff, es geresolveert, dat die van den Gerechte den voorn. meesteren ten behouve van den gasthuysse diesangaende redelicken vergenougen zullen geven, als ten opzicht van haer tytel ende gerechtigheyt bevonden zal werden te behooren”. De zaak is toen door Jan van Hout onderzocht, want volgens de Inventaris Elsevier I 208 moeten hierover in het Archief een aantal belangrijke stukken van zijn hand zijn, waaronder een kopie van Pieter Symonsz. testament. Alleen dit laatste, een extrakt, is op het ogenblik te vinden ³⁾. We weten in elk geval, dat het hof door de stad is aangenomen en later afgebroken. In de Tresoriersrekeningen van de jaren 1599 en 1642 vond van Mieris het bewijs, dat de stad toen nog een rente betaalde, die vroeger op het huis van Pieter Symonsz. gestaan had ⁴⁾.

De drie beschrijvers van Leiden: Orlers, van Leewen en van Mieris vertellen overigens niets van het hof dan een paar onjuistheden. Volgens van Leewen ⁵⁾ en van Mieris ⁶⁾ werd het verplaatst

1) Gerechtsdagboek B, fol. 173.

2) Vroedschapsresolutieboek N, fol. 141 vs..

3) Onder de stukken v. h. Kapittel van St. Pankras, No. 885.

4) Van Mieris - Leyden I 158.

In 1599: „Betaald Adriaan Fransz. als Rentmeester of procuratie hebbende van Jacob About twee gulden vier stuivers wegens verloopene pacht of renten, gestaan hebbende op Pieter Simons Bagijnhoff alhier, twelck by de Stad aangenomen is om gebruiet te worden tot een tuchthuis”.

In 1642: „Aan Jongheer Aelbout als competerende van deeze Stad een jaarlijkse pagt van seventien schellingen mit der houde, gestaan hebbende op Pieter Symons Begijnhof, twelke sedert tot een timmerwerf is gebruikt geworden; ook is aldaar geweest de oude picqueurstal en loots”.

5) T. a. p. bl. 60.

6) T. a. p. bl. 138.

naar de St. Jozefssteeg achter de Vrouwenkerk (waarheen men later het hofje van Syon overbracht), volgens van Mieris nog later naar het Mierennest. Maar daar ik hiervoor geen enkel bewijs gevonden heb, weiger ik het te geloven, te meer omdat Orlers, die de aanneming van het hof door de stad beleefde, er niets van vertelt. We mogen gerust aannemen, dat de hele stichting in 1598 te niet is gegaan.

Zijn dit al twee stichtingen, waarvan de ene in het geheel niet, de andere niet in zijn oorsprong bekend was, ik moet alvorens tot de bekende en nog bestaande hofjes over te gaan enige oudere noemen, waarover we alleen maar vage aanduidingen bezitten.

In 1429 werden, zoals meermalen vermeld is, de inrichtingen van armezorg vrijgesteld van het betalen van aksijns, en daar worden oorspronkelijk, tussen de leprozen en de huiszitten in, genoemd „die wonen in *Heyn Reynsen. huys*”, maar het is al vroeg ook weer doorgehaald. Dit moet wel een spoedig verdwenen vrijwoning geweest zijn.

Onder het Vrouwengasthuis is al even sprake geweest van „een deel cameran, staende optie Vliet, dat men van ouds hiet *Willem Danelszs. cloester*, dairinne dat vele arme parsonen wonen”, gesticht door Fije, de weduwe van Willem van Bosch. Haar kleinzoon Hüge Claisz. bepaalde in 1487, dat de 13 arme oude mannen, aan wie op zijn memoriedag bij het graf 6 comans groot elk gegeven moesten worden, bij voorkeur uit dit huis zouden zijn ¹⁾. Ook dit waren vrijwoningen, die stellig in 1487 al een tijd bestaan hadden, maar waarvan ik verder geen spoor gevonden heb.

In de papieren van het Katrijngasthuis is enige keren sprake van twee maagden, wonende in het huisje of *camertgen van Lijsbet van Overwael*. Zij droeg aan de gasthuismeesters vijfmaal per jaar een uitdeling van wijn met Gentse koeken en ééns een van rijnwijn voor de arme zieken op, en verder voor de bedoelde twee maagden 11 maal een uitkering van rijnwijn en wittebrood per jaar ²⁾. Dit klinkt wel, alsof het een blijvende vrijwoning was en niet maar een tijdelijke voor twee oude dienstboden. Ik vond er alleen nog over, dat de gasthuismeesters in 1485 aan „die macchden die in Lijsbet van Overwaels huys woenen” 16 schell. uitkeerden ³⁾.

1) Vgl. hiervóór, bl. 94 en 95.

2) Wijn- en Maaltijdenboek Katrijngasthuis No. 8, na Allerheiligen.

3) Rek. Katrijngasthuis 1485, fol. 43 vs..

Het Jeruzalemshof.

In de eerste helft van de 15e eeuw woonde er te Leiden een vermogend kruidenier Wouter, de zoon van koopman Ysbrant. In zijn winkel kon men zowel specerijen als eenvoudige waren kopen: koek, honing, vijgen, rozijnen, gember, saffraan, wormkruid, rijst, „oly van Bayen”, peper, raapolie, wijn, azijn, kwikzilver, amandelen, zwavel, „poer”, suiker, komijnekaas, zeep, alles lag er bont dooreen, zoals het over land en over zee, van verre en nabij aangevoerd was ¹⁾. Wouters vader „coman Ijsbrant”, zoals hij altijd genoemd wordt, zal ook wel kruidenier geweest zijn, en zijn moeder Lijsbet handelde in kostbare zijden en wollen stoffen ²⁾. Het ging hun goed, want zij waren vermogend genoeg om aan de gasthuismeeesters van het Katrijngasthuis het houden van een eeuwige memoriedienst op hun graven op te dragen en daarbij geld te geven voor een wekelijks mis, 's Zondags te houden in de ziekezaal van het gasthuis tot troost voor de arme zieken ³⁾. In 1449 waren zij beiden gestorven, want toen reisde heer Dirc van Oyen naar Utrecht, en verkreeg toestemming tot het houden van deze mis buiten de kapel ⁴⁾.

Ook hun zoon Wouter Ijsbrantsz. ging het voorspoedig, en hij genoot achting genoeg om in 1443 tot H. G.-meester gekozen te worden ⁵⁾. Hij trouwde met Alijt, Pieter Jorysz. dochter, maar zijn huwelijk bleef kinderloos. Vroom als beiden waren, wisten zij geen betere bestemming aan hun kapitaal te geven dan door het voor godsdienstige doeleinden te gebruiken, en zo stichtten zij al in 1450 een kapelrie van drie missen per week in de Pieterskerk onder toezicht van de huiszittenmeesters van St. Pieter, waaraan zij jaarlijkse giften aan het Barnardictenklooster te Warmond en aan de arme huiszitten verbonden ⁶⁾. In 1457 woonden zij op de Cellebroedersgracht, waar Wouter toen een loods bij zijn huis liet bouwen tegen de muur van zijn buurman aan ⁷⁾. Hij kocht er in

1) Rek. Katrijngasthuis 1439, fol. 31.

2) Rek. Pieterskerk 1427, t. a. p. bl. 130.

3) Memorieboek Katrijngasthuis No. 7, bl. 156.

4) Rek. Matr. g. 1449, fol. 47 vs..

5) Register Matr. g. 1513, fol. 64.

6) Vgl. bl. 222.

7) Register Jeruzalemshof, fol. 19 vs.. Dit 4° register op perkament berust met andere stukken van het hof bij de regenten (tans bij de heer P. J. Mulder).

1464 het aangrenzende huis met erf en 2 kleine huisjes en ook de hierheen leidende poort met steeg bij, zodat zijn bezit zich nu tot de Handboogschutterssloot uitstreckte ¹⁾. En dit deed hij niet zonder een bijzondere bedoeling.

Hij had in 1462 een reis naar Jeruzalem ondernomen ²⁾, waarheen handelsbelangen hem wellicht niet minder gedreven hebben dan zijn vroomheid; van die reis nam hij een afbeelding van het Heilige Graf mee, en hij werd er lid door van de Jeruzalemsbroederschap, die in die tijd te Leiden verscheiden leden telde. Een reis naar het H. Land was nog altijd merkwaardig genoeg om de herinnering eraan te bewaren; Wouter Ysbrantsz. was kinderloos en zijn enige erfgename, zijn zusters dochter, had de sluier aangenomen in het klooster van Rodenburch: wat kon hij dus beter doen dan door een blijvende vrome instelling zijn zielsrust voor goed verzekeren en de herinnering aan zijn reis bewaren? Zo stichtte hij een toevluchtsoord voor 13 arme oude mannen en verbond er een kapelletje aan, de Kruiskapel, waar het H. Graf een plaats zou vinden. Hij was ontwikkeld genoeg om zelf zijn testament te schrijven, wat hij op de avond vóór Pinkster 1467 deed ³⁾. De oude mannen moesten fatsoenlijk en verarmd zijn („van goeden vergaen”); voor zover ze getrouwd waren, mochten ze ook tot hun dood hun vrouwen bij zich op het hof hebben. Wouter IJsbrantsz. gaf aan de stichting de helft van 9 morgen land bij Honselaarsdijk, de helft van 9½ morgen land in Maasland en 3 morgen land bij Hugenshoek, met 100 kronen uit zijn „comanscip” om de kapel van misbedrigdheden en versieringen te voorzien en er elke Vrijdag een mis te laten lezen. Hij had de stadsregering natuurlijk kennis gegeven van zijn plan, en deze vond het niet nodig zelf meesters voor het hof te benoemen, maar wilde er toch indirekt toezicht op oefenen door het onder de huizittenmeesters van St. Pieter te stellen: immers zo iemand, dan waren deze oudjes huizitten-armen. Wouter IJsbrantsz. droeg zijn stichting dus aan die huizittenmeesters op met de bepaling, dat zij geregeld twee brave mannen uit de buurt van de Cellebroedersgracht als beheerders zouden

1) *Ibi.*, fol. 23 vs.
 2) Dit stond vermeld op een geschilderde tafel, die vroeger op het hof gehangen moet hebben: van Mieris - Leyden I 246.
 3) Register Jeruzalemshof, fol. 20 en 24; Register Huizitten van St. Pieter, fol. 35 f; afgedrukt bij van Mieris - Leyden I 246.

aanwijzen; zodra er een stierf, moest hij door een ander vervangen worden, door de huiszittenmeesters in overleg met de beheerders aangewezen. Voor hun toezicht kregen de huiszittenmeesters 100 kronen, maar zij hadden daarvoor ook nog de verplichting jaarlijks op Kerstavond aan elke oude man een nieuw hemd uit te reiken.

Al in 1466 had Wouter Ijsbrantsz. aan de heren van de Duitse Orde toestemming gevraagd tot de stichting van de Kruiskapel. De kapittelvergadering van de Balijs te Utrecht keurde het 7 Sept. 1466 goed, en op 2 Aug. 1467 verscheen Wouter ten huize van heer Jacob Martijnsz. van der Woirdt, kureit van St. Pieter, op het Pieterskerkhof, en daar maakten zij voor de notaris Petrus Milde en in het bijzijn van 3 priesters een verdrag op over de dienst in de kapel 1). Er mocht daar een altaar gewijd worden, maar men mocht er niemand begraven noch er een kerkhof aan verbinden. Men zou er elke Vrijdagmorgen vóór 8 uur een mis doen lezen en die aankondigen door het luiden van een op de kapel gehangen klokje van niet meer dan 24 pond. De heren van de Duitse Orde zouden deze mis mogen doen of anders alleen een wereldlik priester, met goedkeuring van de kureit aangesteld en door hem af te zetten, als hij iets meer wilde doen dan eenvoudig de mis lezen. De kapel met de huisjes mocht nooit in een geestelijk gesticht veranderd worden; evenmin mocht men er broederschappen of gilden vestigen, en de bewoners zouden altijd parochianen van St. Pieter blijven. Het offergeld uit de kapel bleef aan de stichting, maar hiervoor moest men de kureit jaarlijks 3 gouden keurvorster Rijns gulden betalen of meer, als de kapel rijker werd, volgens uitspraak van 4 verstandige, geleerde mannen met de deken van Naaldwijk. Bisschop David van Bourgondië hechtte op 17 Aug. 1467 zijn zegel aan dit verdrag, de landkommandeur van Utrecht, Heynric van Hacfort, op 1 September 2).

Al vóór de kapel geheel af was, stierf Wouter Ijsbrantsz. op St. Pieterskermisavond 1467 3). Maar nu namen zijn mederidders van de Jeruzalemsbroederschap zijn taak over, waar zij voorlopig geen sinekure aan hadden. Toen Wouter eenmaal dood was, eisten n.l. zowel zijn weduwe als het nonneklooster van Rodenburch, waar zijn

1) Het stuk berust in het archief van de Balijs te Utrecht; uitg. bij de Geer II No. 621. Ook Register Jeruzalemshof, fol. 7; Reg. Huiszitten van St. Pieter, fol. 35 zonder begin en slot van de notaris; aldus afgedrukt bij van Mieris - Leiden I 247.

2) Register Jeruzalemshof, fol. 9 vs. en 10.

3) Van Mieris - Leyden I 246. Waarschijnlijk is dit 10 Sept..

nicht toe behoorde, een deel van zijn erfenis. Wel droeg het klooster al op 13 Jan. 1469 zijn rechten aan de Jeruzalemsbroederschap over ¹⁾, en verklaarde Alijt in 1470 het testament te zullen eerbiedigen ²⁾, maar de zaak was niet uit, eer het gerecht er zich mee bemoeid had, en eer beide partijen ook nog eens aan de huiszittenmeesters van St. Pieter hetzelfde verklaard en als aandeel in de erfenis een som geld ontvangen hadden ³⁾. In later tijd ontstond de sage, dat het aan dit van weinig piëteit getuigend optreden van Wouter Ijsbrantsz. weduwe te wijten was, dat vrouwen na de dood van haar man het hof moesten verlaten ⁴⁾.

Het is mij niet recht duidelijk, waaraan de ridders van Jeruzalem hun rechten op het hof ontleenden ⁵⁾; uitsluitend aan hun belangstelling in de stichting? Ik weet alleen, dat nog in 1541 een huisje op het hof de „riddercamer” genoemd werd, waar zij vroeger hun vergaderingen wel gehouden zullen hebben ⁶⁾. Naar hen bleef de stichting zeker Jeruzalem heten, terwijl de naam kruiskapel nooit gebruikt werd. Aan hen zal het ook mede te danken zijn geweest, dat de dienst in de kapel in 1474 belangrijk uitgebreid kon worden. De kureit van St. Pieter, Aelbrecht Roelofsz. van Baern, gaf toen verlot om op alle wekdagen een mis in de kapel te laten lezen, die 's zomers vóór 8 uur, 's winters vóór de hoogmis in St. Pieter uit moest zijn. Op enige hoge feestdagen (de 4 hoogtijden, alle Vrouwedagen en nog 7 feestdagen) mocht men er geen hebben, maar wel een op Palm-Zondag vóór het wijden van de palmen ⁷⁾. En op de kermisdag zou nu een van de Duitse heren de mis in de kapel komen zingen, waarvoor hij een stoop rijnwijn moest hebben ⁸⁾.

Het hof werd nu beheerd door de twee regenten, die in 1476 „die capelmeesteren van der cappelle ende goidshuse, gehieten Jherusalem” heten ⁹⁾, later „toesieners”, soms ook „bewarers” of

1) Zegelbrief van 13 Jan. 1469, liggend in Register Jeruzalemshof.

2) Reg. Jeruzalemshof, fol. 20 vs..

3) Ib., fol. 21—23.

4) Orlers, t. a. p. bl. 143.

5) Hun broederschap was daar zeker niet gevestigd; dit hadden immers de Duitse Heren uitdrukkelijk verboden.

6) Rekening Jeruzalem 1541 (in het bezit van Regenten zijn 2 deeltjes oude rekeningen: 1541—1547 en 1584—1587).

7) Palm-Zondag was de gewone feestdag van de Jeruzalems-broederschappen. Zie over deze: C. J. Gonnet in Bijdr. Gesch. Bisdom Haarlem XI (1882).

8) Register Jeruzalem, fol. 10 vs., met de toestemming van de Landkommandeur Johan van Drongelen, fol. 12 vs..

9) Ib., fol. 16.

meesters. Eigenaardig is, dat de huiszittenmeesters gedurig naast hen optreden als beheerders: in 1485 wordt een koop voor het hof gesloten door huiszittenmeesters en toezinders samen ¹⁾, in 1508 en 1511 worden giften voor Jeruzalem vermeld aan de huiszittenmeesters alleen, in 1510 aan de toezinders alleen ²⁾. Al gauw kreeg het hof schenkingen van anderen: in 1480 namen de kerkmeesters van St. Pieter op zich volgens testament van Mr. Symon van der Speck jaarliks op Vrijdag vóór Maria Hemelvaart aan de 13 oude mannen samen 20 schell. uit te reiken, waarvoor ze op het graf van Mr. Symon in de Pieterskerk elk één penning moesten gaan offeren ³⁾; in 1492 wordt een aanzienlijke schenking van renten en land vermeld van Louwerys Jacopsz. ⁴⁾; in 1511 erfden zij van Mr. Gerit Wit een huisje met erf in de Heermaelssteeg op de Hooigracht; de 13 mannen moesten hiervoor jaarliks op de memoriedag bij Gerits graf in de St. Pankraskerk komen offeren en kregen dan elk 8 penn., ½ pint rijnwijn en een wittebrood van 4 penn. ⁵⁾.

Wij merkten al op, dat de mannen van Jeruzalem als arme huiszitten beschouwd werden, en als zodanig genoten zij dan ook vrijheid van aksijns, schoon deze nooit bepaald aan de stichting verleend werd. In 1516 werd bij de verpachting van de aksijnzen die vrijheid opgezegd, en hierover kwam een van de huiszittenmeesters zijn beklag doen in de vroedschap ⁶⁾. Hij toonde het charter van 1428, waarbij aan de huiszitten van St. Pieter aksijnsvrijheid was toegeestaan, en betoogde, dat dit stellig voor de bewoners van Jeruzalem gold. De vroedschap hield de zaak in beraad: het hof zou voorlopig geen aksijns betalen, niet krachtens het charter van 1428, maar alleen krachtens besluit van de vroedschap. Wat later besloten werd, blijkt niet, maar in 1541 betaalde men aksijns voor turf, vlees en bier. In 1548 had het hof aksijnsvrijheid voor 20 vaten bier en vroeg het die voor 36, waarvoor de meesters 96 Kar. gld. wilden betalen; de vroedschap keurde dit goed ⁷⁾, maar toch schijnt het niet doorgegaan te zijn, want in 1551 vroegen zij weer vermeerdering van aksijnsvrijheid van 20 tot 36 vaten bier en

1) Ib., fol. 18.

2) Ib., fol. 25 en 24 vs..

3) Ib., fol. 17.

4) Ib., fol. 18 vs..

5) Ib., fol. 25.

6) Vroedschapsresolutie van 16 Des. 1516.

7) Vroedschapsresolutie van 10 Nov. 1548.

vrijheid van aksijns voor 3 runderen, wat de vroedschap ook weer goed vond ¹⁾). De meesters klaagden bij deze gelegenheid over de vervallen staat van de kapel en de 13 huisjes, wat veel onderhoudskosten meebracht, terwijl ziekte en armoede van de bewoners telkens nodig maakten hen met geld te steunen.

Juist voor deze zelfde tijd weten we nog wat naders over het hof uit de al aangchaalde rekeningen. De kapel met het torentje, waarin de klok hing, was een klein, van binnen gewit gebouwtje. Aan de zolder hing een kroon, en het altaar stond er achter een oksaal, dat in 1542 een nieuw „verhemelt” kreeg. In een nis stond de afbeelding van het H. Graf, die Wouter Ijsbrantsz. uit Jeruzalem had meegenomen, en van die nis liet men in 1541 en 1543 het gewelf doorbreken om er in ijzer gevatte vensters in te laten aanbrengen; in 1546 moesten die gestopt worden, omdat er telkens uilen door naar binnen vlogen ²⁾). De schilderij uit het H. Graf werd in 1541 vermaakt en vernieuwd. Een ander aantrekkingspunt van de kapel was de stal van Bethlehem, in 1544 gemaakt op kosten van het hof en van de priester Willem van Zijl samen, en in een gegrendeld eikehouten kastje opgeborgen. In 1546 liet men er twee herders in schilderen, maar in hetzelfde jaar kocht men een Bethlehem van stenen heiligen om dat in de plaats van het oude te zetten. Dan was er nog een geschilderd altaarstuk van St. Anna en een gekleurd Maria-beeld, waarvoor twee op het hof wonende vrouwen een mantel van wit „camelot” maakten. Behalve de gewone misbenodigdheden en priesterkieren vond men er nog een vaandel om op de kermisdag te gebruiken en een memoriekleed, in 1541 van een rand voorzien, dat men bij memoriediensten gebruikt moet hebben. Eindelijk had men er enige schilderijen en beelden en een geschilderd tafreel van het testament van Wouter Ijsbrantsz., en bewaarde men er de ezel, die de oude mannen op Palm-Zondag door Leidens straten trokken, terwijl de ridders van Jeruzalem met hun palmen van Jericho of Jeruzalemsveren er plechtig vóór liepen ³⁾; hij kreeg in 1542 een

¹⁾ Vroedschapsresolutie van 10 Nov. 1551.

²⁾ En geen dieven, zoals Mr. J. C. Overvoorde meent in zijn artikel: Het hof en de kapel van Jerusalem, gesticht in 1467, Leidsch Jaarboekje 1904, bl. 40—65. Hij besluit uit die „dieven” zelfs tot een bijzonder rijke versiering van de kapel, terwijl er staat: „doen stoppen die glaesen over dat Heylige Graf, dat die ulen niet in en soude comen”. De belangstellende lezer zal opmerken, dat mijn voorstelling op nog enige punten van de zijne afwijkt.

³⁾ Orlers, t. a. p. bl. 144. In Utrecht trokken de broeders van Jeruzalem, die in het H. Land geweest waren, de ezel, terwijl de andere hun volgden: Gonnet, t. a. p. bl. 198.

nieuw „verhemelt” (wschl. het afdakje, waaronder hij stond) en in 1544 zelfs twee. De 13 mannen kregen dan elk een paar nieuwe schoenen, en we moeten het zeker ook als een beloning voor dit vrome werk beschouwen, dat men sinds 1474 juist op Palm-Zondag een mis in de kapel mocht lezen.

Van de 6 wekelijkse missen betaalde het hof er in 1541 drie, de huiszittenmeesters van St. Pieter één en de Zevengetijdenmeesters van St. Pieter twee. De oude mannen waren verplicht de Vrijdagse mis bij te wonen en verbeurden een oortje voor elk verzuim. Een van hen was koster en zijn vrouw kosterin, waarvoor zij betaald werden; de man moest bij de dienst helpen en de kapel openen en sluiten, de vrouw moest die schoonhouden, „den offelaet bewaren” en bier tappen, terwijl zij samen hadden toe te zien, dat de „ordienantie” van Wouter Ijsbrantsz. op het hof nageleefd werd. De bewoners kregen toen, behalve turf, vlees, haring en potspijs in de vasten en bier, ook een feestmaal op de kermisdag en in tijd van ziekte of gebrek geldelijke ondersteuning. In 1546 kregen ook een man en vrouw, die van melaatsheid verdacht werden, geld om zich in Haarlem te laten schouwen. Stierf iemand, dan betaalde het hof de kosten van zijn uitvaart, waar tegenover stond, dat men zijn huisraad behield en verkocht.

Zo leefde men kalm voort, al deelde het hof in de grote gebeurtenissen, die Leiden beroerden, zoals het bezoek van Karel V in 1542, bij welke gelegenheid de mannen 6 schell. kregen „om vrolic te wesen”. Maar in de 16e eeuw ging ook Jeruzalem achteruit, zodat de meesters b. v. in 1569 drie huisjes te Leiden moesten verkopen ¹⁾. En met de hervorming verloor het hof zijn voorname aantrekkingspunt, het H. Graf in de kapel, dat wel door de beeldstormers vernield zal zijn. Omstreeks 1570 moet de Katholieke eredienst afgeschaft zijn en de kapel van al zijn nog overgebleven sieraden beroofd. Na 1585 werd hij een tijdje voor schermeschool gebruikt ²⁾, en later weer als Lutherse en als Engelse kerk. In 1887 is hij afgebroken en zijn alle huisjes vernieuwd, zodat wie nu het Jeruzalemhof aan de Kaiserstraat gaat bezoeken, van de stichting van Wouter Ijsbrantsz. niets meer vinden zal.

1) Gerechtsdagboek I, fol. 27.

2) Gerechtsdagboek A, fol. 354 vs..

De cameren van Katherijn van der Hoeven.

Op 15 Junie 1478 kocht Katherijn, de weduwe van Claes van der Hoeven, van de huiszittenmeesters van St. Pankras twee „cameren” of huisjes met hun erven naast de kerk van het St. Barbaragasthuis. Zij zou er bij haar leven de vrije beschikking over hebben, maar zij droeg bij de koop aan de huiszittenmeesters op, ze na haar dood geregeld elk door twee „goede, eerbare, arme vrouwepersoenen van goeden naeme ende fame” te laten bewonen. Het zou aan hen staan een andere te kiezen, zo vaak een van de bewoonsters stierf, maar de vrouwen die zij er bij Katherijns dood zouden vinden, moesten zij er laten op de door haar gemaakte voorwaarden. Mocht men het koor van de St. Barbarakapel ooit willen vergroten en daarvoor de beide huisjes willen afbreken, dan waren de huiszittenmeesters verplicht twee andere even goede huisjes te kopen of te bouwen op een even „eerbare” plaats en die weer door vier arme vrouwen „in aelmissen” te laten gebruiken. Alle onderhoudskosten, de betaling van enige renten en ander „ongeld” kwamen tot last van de huiszittenmeesters, maar toch waren zij „by hoir consciencie” verplicht de huisjes altijd kosteloos te laten bewonen, zoals Katherijn bepaald had ¹⁾.

Op 20 Julie van hetzelfde jaar maakte zij een nader, nog gunstiger verdrag met de huiszittenmeesters. Zij zouden n.l. tijdens Katherijns leven de huurprijs van de beide huisjes blijven ontvangen om die onder de armen uit te delen, hoewel zij zich verbond er toch zelf ook al vier vrouwen kosteloos te laten wonen. Een uitzondering werd gemaakt voor het geval, dat haar dienstbode Meyne Jansdr. haar mocht overleven: deze zou dan tot haar dood een van de huisjes alléén krijgen, terwijl in het andere dadelik twee vrouwen zouden wonen. Ten slotte werd bepaald, dat de huiszittenmeesters de huisjes altijd, als ze open kwamen, op de eerstvolgende eerste Mei of eerste Nov. aan de nieuwe bewoonsters moesten geven ²⁾.

Dit is alles, wat over de „cameren” van Katherijn van der Hoeven blijkt; bij gebrek aan rekeningen van de huiszittenmeesters weten we niet, hoe lang ze aan hun oorspronkelijke bestemming hebben voldaan. Later zijn ze zeker tot de gewone bezittingen van de huiszitten gerekend.

1) Register Huiszitten van St. Pankras, fol. 38.

2) Ib., fol. 39.

Het Syonshof.

In de geschiedenis van Leiden en Rijnland heeft de naam van Zwieten een goede klank. Oorspronkelijk thuis horende op het huis te Zwieten onder Zoeterwoude, vestigden vele leden van deze ridderlike familie zich al in de middeleeuwen te Leiden en bekleedden er de hoogste posten in de regering: er gaat haast geen jaar voorbij, of men treft een of meer van Zwietens als schout, burgemeester, schep en of veertig aan.

Omstreeks het midden van de 15e eeuw was een bekend lid van dit geslacht Hugo van Zwieten, die niet alleen in 1471, 1477 en 1481 onder de veertigen en in 1475 en 1476 als burgemeester van Leiden voorkomt ¹⁾, maar ook als schout van Oegstgeest, als rentmeester van Rijnsburg en als raad in Den Haag. Hij mocht een vroom, beschaafd en zelfs ontwikkeld man geweest zijn: de kerkvader Augustinus hoorde tot zijn geliefkoosde lektuur en vormde nog maar één deel van de door hem en zijn vrouw verzamelde bibliotheek, die na hun dood voor eeuwig op het huis te Zwieten moest blijven. Want zijn vrouw, een jonkvrouw Luytgairt Claisdr. van Boschuyzen, stammende uit een ridderlik geslacht, dat nauwelijks minder naam heeft in de regering van Leiden dan de van Zwietens, moet in vroomheid en beschaving niet voor haar man ondergedaan hebben. In één opzicht zal zij wel bij hem achtergebleven zijn: zij zal hem niet vergezeld hebben op zijn tocht naar Jeruzalem, die hij blijkbaar al vóór 1469 ondernam, daar hij in dat jaar voorkomt onder de leden van de Jeruzalemsbroederschap te Leiden ²⁾. Kinderen schijnen zij niet gehad te hebben, zodat het voor Hugo en Luytgairt aangewezen was altans een deel van hun aanzienlik vermogen, toch niet meer dan leengoed van God, voor vrome stichtingen te bestemmen. Onder deze neemt naast het Heilige Geesthuis te Katwijk aan Zee het Syonshof te Leiden de voornaamste plaats in ³⁾.

Zij hadden van Hugo's grootvader Boudijn van Zwieten, de stichter van het bekende klooster Mariënpool onder Oegstgeest, twee huisjes met erven aan de Papegracht bij de Voldersgracht geërfd. Daar zij noch de huisjes zelf, noch de inkomsten ervan

1) In de lijst in Oudh. van Rijnl., Voorreden.

2) Zie het op bl. 251, noot 3, genoemde stuk.

3) A. Pars - Katwijksche Oudheden (1745), bl. 166—173.

nodig hadden, lieten ze die kosteloos door arme mensen bewonen. Het is zelfs niet onmogelijk, dat hun grootvader dit ook gedaan had; in elk geval noemde men deze huisjes al in 1458 „die aelmishuysen van Zwieten” ¹⁾. Daar kochten zij nu langzamerhand de aangrenzende huizen met hun erven bij: in 1465 één, in 1470 vier, in 1471 en in 1472 één op de Voldersgracht, in 1473 één in de Schoolsteeg en in 1474 nog twee aan de Papegracht en één in de Schoolsteeg ²⁾, en al die huisjes gaven ze kosteloos aan arme mensen ter bewoning.

Men schreef 1480. Hugo en Luytgairt zagen de jaren snel voorbijvlieden en lezende in Augustinus werden zij getroffen door de woorden: „die mensche kenne hemselven sterflic te wesen ende alle dingen, tsy goet of quaet, zijn den mensen onseker, mar die doot is men seker ende die ure des doots is verborgen ende sel schier comen ende en sel niet marren”. Daar bleven zij overpeinzen, tot hun besluit vaststond om voor de rust van hun zielen en die van hun ouders van die „aelmishuysen” een blijvende stichting te maken onder de naam Syon, als een eeuwige herinnering aan het feit, dat het op die berg buiten Jeruzalem was, dat de Heer van de Hemel met zijn 12 apostelen het laatste avondmaal hier op aarde gebruikte. Zo verschenen zij op 9 Julie 1480 samen voor het gerecht om de stichtingsoorkonde ³⁾ te laten opmaken van hun „beghinsel” van een gasthuis, dat zij aan God, Maria en de apostelen wijdden. Zij gaven in de eerste plaats de ¹⁴ 12 huisjes met het bijbehorend erf, waar ze in hoefijzervorm omheen lagen, maar dat was lang niet alles. Voor het onderhoud voegden ze er drie schuldbrieven bij van 89 nobelen samen, een rentebrief van 2 schell. per jaar en een huis aan de Breestraat op de hoek van de Lombardsteeg, in 1473 gekocht ⁴⁾, en na beider dood beloofden ze aan de stichting hun hele inboedel en al hun huisraad in of buiten Leiden, behalve hun boeken, die op het huis te Zwieten moesten blijven, en hun gouden en zilveren sieraden en juwelen. Zij bedongen, dat al het geld binnen Rijnland in zekere renten belegd moest worden, waarvan men de 12 huisjes moest onderhouden, terwijl men het overblijvende gelijkelijk onder

1) Register Syonshof (hs. Archief Leiden), fol. 6.

2) Ib., fol. 4—6 vs..

3) Zegelbrief van 9 Julie 1480, Archief Leiden; kopieën in Register Syonshof, fol. 2—4 en Reg. Huiszitten van St. Pieter, fol. 36; een kopie op papier als No. 890 onder de stukken van St. Pankras. Afgedrukt bij van Mieris-Leyden I 255.

4) Register Syonshof, fol. 7.

de bewoners ervan kon verdelen. In de woningen, waarvan er blijkbaar twee groter waren dan de andere, mochten ten eeuwigen dage 14 oude „deuchtelijke ende rackelicke” mannen wonen, met hun vrouwen voor zover ze bij het betrekken van het huis wettig getrouwd waren. Stierf de man vóór de vrouw, dan moest zij zonder morren het hof verlaten met de helft van het huisraad en van alles, wat zij en haar man samen bezeten hadden. Stierf de vrouw het eerst, dan mocht de man in zijn huisje blijven, maar bij een 2e huwelijk moest hij het voor altijd verlaten. Vóór het betrekken van de woning moest iedere man een schepenbrief overleggen naar een vast model, waarin hij bij zijn dood al zijn goederen aan het hof beloofde, en verklaarde zich aan de bepalingen van de stichters te zullen houden ¹⁾.

De stichting werd onder toezicht gesteld van de kureit van St. Pieter en de vier huiszittenmeesters van die parochie, die te beslissen zouden hebben, aan welke arme oude mannen de opname op het hof het best besteed zou zijn. Deze waren verplicht dagelijks te bidden voor de zielen van de stichters, van hun ouders en van allen, die hun verder nog zouden weldoen. De huiszittenmeesters kregen het geld en de brieven in handen ²⁾, maar zij zouden met de kureit samen jaarliks twee mannen uit de buurt, b. v. van de Pieterskerkgracht, de Papegracht of uit het Noordcinde van de Breestraat, aanstellen voor het dagelijks toezicht op het hof en de bewoners. Ten slotte bepaalden Hugo en Luytgairt van Zwieten, dat de oude mannen eendrachtig, vreedzaam en zonder twist, zonder scheld- of vechtpartijen moesten leven. Werd hier tegen gezondigd, „dat God verhoeden wil”, dan konden de kureit en de huiszittenmeesters de schuldigen van het hof weggagen, en deze hadden het binnen 8 dagen na het uitspreken van de straf te verlaten om er nooit terug te keren. Onder voorwaarde dat dit alles trouw zou nageleefd worden, deden de stichters van Syon nog bij hun leven afstand van al hun aanspraken op het hof en zijn bezittingen.

Nu traden de huiszittenmeesters van St. Pieter met de twee door hen en de kureit aangestelde „bewares ende toesieners”, „bescickers”, „regierders” of „besorgers” als beheerders van Syon op. Hierbij is op te merken, dat de stad dus indirekt ook op deze

1) Het model staat in Register Syonshof, fol. 1 vs. en Reg. Huisz. van St. Pieter, fol. 36 e; afgedrukt bij van Mieris-Leyden I 259.

2) Register Huisz. v. St. Pieter, fol. 36 f staan alle renten van Syon aangetekend.

stichting toezicht oefende, en tevens, dat soms de huiszittenmeesters alleen voor het hof optraden, soms de regenten alleen en soms beide partijen samen. Van het laatste vond ik voorbeelden in twee koopbrieven van 1485, één van 1487 en één van 1502 ¹⁾, van het eerste in een overgift van 1512 ²⁾, en van het tweede in brieven van 1513, 1515 en 1518 ³⁾.

Al gauw kreeg Syon ook enige schenkingen van anderen: in 1493 van Jan Claesz. van Berkcl een jaarlijkse rente van 14 Rijnsfld. om daarvan voor alle oude mannen een voet vlees te kopen ⁴⁾, en sinds 1499 jaarliks op de memoriedag van Pieter Jan Martijnsz. een wittbrood van een groot voor ieder van de 14 mannen, door de H. G.-meesters uitgereikt ⁵⁾.

Overigens is er uit de geschiedenis van het hof al heel weinig bekend, daar behalve de stichtingsbrief en het oude register niets dan één zegelbrief van 1568 bewaard is gebleven. Maar die is dan ook vrij belangrijk: een overeenkomst door de vroegere bakker Jan Lourysz. met de huiszittenmeesters van St. Pieter en de meesters van Syon gesloten ⁶⁾. Hij gaf hun land, de belofte van een jaarlijkse uitkering van boter en verschillende rentebrieven, waarvoor zij hem een lijfrente van 13 pond groot Vlaams moesten uitkeren. Na zijn dood kwam 4 pond hiervan als lijfrente aan zijn dienstmeid en één pond aan een andere vrouw; stierven zij vóór hem, dan had hij het recht andere vrouwen in haar plaats te stellen. En tegelijk met 't uitreiken van die lijfrente moest men beginnen dagelijks aan elk van de 14 mannen van Syon een pint goed bier uit te reiken, terwijl dit na de dood van de twee vrouwen 1½ pint zou worden. Voor dit bier had het gerecht van Leiden aksijnsvrijheid toegestaan. Op 23 Julie 1568 bevestigde de vroedschap op verzoek van de huiszittenmeesters van St. Pieter die aksijnsvrijheid, omdat de huiszitten-armen er voordeel bij hadden, mits Jan Lourysz. nog bij zijn leven de rentebrieven enz. overgaf ⁷⁾, wat op 23 Des. gebeurde.

Voor ons tijdperk is van het hof van Syon overigens niets meer bekend. Het is in de 17e eeuw naar de St. Jozefssteeg (nu

1) Register Syon, fol. 7 vs., 8, 8 vs. en 12.

2) Ib., fol. 10 vs..

3) Ib., fol. 11, 11 vs. en 12 vs..

4) Ib., fol. 9.

5) Register Huisz. v. St. Pieter, fol. 36 g.

6) Zegelbrief van 23 Des. 1568, Archief Leiden.

7) Vroedschapsresolutie van 23 Julie 1568.

Sionsteeg) aan de Haarlemmerstraat verplaatst, zodat men het op de oude plaats op de Papegracht vergeefs zoeken zal.

Het Stevenshof.

Het door Wouter Ysbrantsz. in 1467 gegeven voorbeeld tot het stichten van een blijvend tehuis voor oude mannen wekte tot navolging op: Willem van Tetroede en Cristijn Aerntsdr., die in 1487 het Stevenshof stichtten, verklaarden uitdrukkelijk te willen, dat men er het leven van de oude mannen net zo zou inrichten als op het Jeruzalemshof ¹⁾.

Zij moeten eenvoudige burgersmensen geweest zijn: Cristijns geslachtsnaam wordt niet genoemd en de naam van Tetroede komt maar een enkele keer in de regering van Leiden voor; Willem zal wever geweest zijn, daar hij in zijn testament spreekt over vlas en garen „datter blyven sel na sijn doot”. Maar vermogend waren zij zeker.

Toen Willem van Tetroede tegen het einde van 1487 zijn dood voelde naderen, maar nog helder van geest was, besloot hij over al wat God hem gegeven had te beschikken op een wijze, die zijn zielsrust en die van zijn vrouw en ouders voor goed verzekeren zou. Met zijn vrouw samen maakte hij dus vooreerst op 27 Nov. een testament voor de notaris Jan van Leyden, waarbij zij tot eer van God, Maria en de 12 apostelen, dertien huisjes met erf in Marendorp (de tegenw. Haarlemmerstraat) bij de Vrouwenkerk gaven om er dertien oude, fatsoenlike, verarmde mannen voor hun leven te laten wonen, met hun vrouwen voor zover ze die hadden. Zij woonden zelf in een huis daarnaast, waarvan zij een uitgebouwde achterkamer ook al dadelik aan hun stichting gaven als „spraeck- ende beraetkamer”, om er de boeken en gelden te bewaren, rekening af te leggen en te vergaderen.

Daar zij wilden, dat de armen ook enige „proven” zouden genieten, voegden zij aan hun schenking de helft van een grote boerderij met landerijen, tuin en boomgaarden onder Valkenburg

1) Het lijkt mij niet onaardig op te merken, dat Wouters voorbeeld blijkbaar zelfs buiten Leiden werkte. In 1484 droeg een vrome vrouw te Haarlem aan de Heilige Geest aldaar het stichten van een tehuis voor 13 oude mannen op, en zij verklaarde het goed te vinden, als iemand daar mogelijk een H. Graf mocht willen maken zoals te Leiden of te Utrecht. In Utrecht was dit H. Graf een afzonderlike kapel; het Jeruzalemshof was dus het onmiddellik voorbeeld. Zie Gonnet, t. a. p. bl. 192.

en land onder Voorschoten toe, terwijl zij er na beider dood het hele door hen bewoonde huis aan bespraken, dat men moest verhuren en goed onderhouden zonder het ooit te verkopen of aan het hof te trekken. Hieronder was alle huisraad en zilverwerk begrepen, dat men ten voordele van de stichting verkopen mocht met uitzondering van de grote schrijftafel („contoer”), een kast en een bedstee. Eindelijk gaven zij er nog een jaarlijkse rente van 5 Rijns gulden bij om de mannen op Kerstavond elk een nieuw hemd te geven.

Zij stelden hun stichting onder toezicht van de zangmeesters van de Vrouwenkerk, die altijd twee fatsoenlike mannen uit de buurt moesten belasten met het onderhoud van het hof en de zorg voor de bewoners, en die ook het geld moesten beheren, maar daarvan jaarliks aan de zangmeesters verantwoording afleggen. Als er een plaats open kwam, zouden zij met de zangmeesters samen een andere oude man uitkiezen; hierbij moesten arme bloedverwanten van Willem en Cristijn altijd voorgaan. Wie opgenomen werd, gaf aan het hof het recht op al wat hij nalaten zou, uitgezonderd alleen het aandeel van zijn vrouw. Was er iemand, die vocht of ruzie maakte, die kon voor goed van het hof gezet en door een ander vervangen worden.

Verder moesten de zangmeesters met de twee meesters samen een goede degelijke priester aanstellen om elke Vrijdagmorgen om 8 uur op het altaar van de Zeven Getijden in de Vrouwenkerk een mis te lezen voor Willem en Cristijn, welke de dertien arme mannen verplicht waren bij te wonen, op verbeurte van een groot aan de anderen samen. Als de priester na de mis naar beider graf ging om er een Miserere, een De profundis, een Pater noster en een Ave Maria te bidden met een collect voor de zielen, moesten zij hem daarheen volgen. De H. G.-meesters zouden die priester 6 Rijns gulden per jaar uitreiken ¹⁾, waarvoor hij ook beider jaargetijde moest laten doen; dan moest ook op het graf o. a. voor 6 stuivers wittebrood onder de armen verdeeld worden. Als de priester dit verlangde, mocht hij alleen in de grote kamer van het hof wonen.

Vervolgens gaven de stichters van het hof nog een jaarlijkse

1) Willem en zijn vrouw hadden n.l. eerst het houden van een memoriedienst in de Pieterskerk en van een mis in het gasthuis met andere uitdelingen aan de H. G.-meesters opgedragen, maar dit later veranderd, toen deze het kapitaal al in handen hadden (Cat. H. G. A II No. 1, fol. 6).

rente van een pond Hollands, waarvan men aan elk van de 13 oude mannen, die bij gelegenheid van het jaargetijde 's avonds en 's morgens in de kerk kwamen offeren, een stuiver moest geven en twee stuivers aan de priester. Eindelijk werd bepaald, dat de oude mannen aan dezelfde regels gebonden zouden zijn als die van het Jeruzalemshof, en dat zij de zangmeesters en de twee andere meesters gehoorzaamheid verschuldigd waren op verbeurte van hun plaats en van de uitdelingen. Zo werd het testament, nadat het op 3 Des. nog wat verduidelikt was, door de notaris opgesteld ¹⁾.

Intussen had Willem van Tetroede nog andere beschikkingen gemaakt: op 30 Nov. 1487 stichtte hij een kapelrie van twee missen per week op het St. Stevensaltaar in de Vrouwenkerk voor zijn zielsrust en die van zijn ouders. Hij zou er eerst zelf de gift van hebben, die later aan de oudste mannelijke afstammeling van zijn vader kwam, of bij ontbreken van deze aan de oudste vrouwelijke. Een arme priester of klerk, liefst uit het geslacht van Tetroede, of anders een uit Wassenaar of uit Leiden, moest deze missen bedienen en erna altijd op Willems graf gaan bidden. Voor de eerste keer stelde hij zijn neef Aernt Willemsz., „een arm scolier”, als priester aan. Op 6 Mei 1488 hechtte bisschop David van Bourgondië zijn goedkeuring aan de stichting ²⁾. Hoewel deze kapelrie oorspronkelijk niet bepaald bij de vrijwoningen van Tetroede behoorde, kregen deze toch stellig hiernaar de naam van Stevenshof; hoe dit kon, zal zo straks blijken.

Eerst vermeld ik nog, dat Willem van Tetroede ten slotte op 1 Des. bij testament over al zijn overig goed beschikte, waarbij o.a. de drie Huiszitten-huizen elk 15 Rgld. kregen, Cristijn alle kleren en kleinodieën en het overblijvende vlas en garen, en de drie eksekuteurs van het testament elk drie zilveren lepels ³⁾. Kort daarna stierf hij.

Het gerecht van Leiden had na de dood van Wouter Ijsbrantsz. ondervonden, hoe lastig het was, dat zijn weduwe er zich per slot tegen verzette de begonnen stichting af te maken. Bij Willem van Tetroede verkeerde men in hetzelfde geval, daar de 13 huisjes

1) Origineel met merk van de notaris Jan van Leyden (Archief Leiden); ook opgenomen in beide in het Archief bewaarde Registers van het Stevenshof (I op perkament en II op papier); gedeeltelijk afgedrukt bij van Mieris-Leyden 1 260.

2) Zegelbrief van 30 Nov. 1487 met transfix van 6 Mei 1488, Archief Leiden; ook opgenomen in de Registers van het Stevenshof.

3) Zegelbrief van 1 Des. 1487 (Archief Leiden); ook in de Registers van het Stevenshof.

bij zijn dood nog niet af en bewoond waren. Overtuigd dat „des menschen sinnen zeer wandelbaar ende glydende zijn”, liet het gerecht zijn weduwe op 13 Febr. 1488 voor zich verschijnen om te beloven, dat zij haar helft van de stichting zou laten afmaken en zich zou houden aan de bepalingen van de stichtingsbrief. Voor het geval dat ook zij mocht sterven, eer het hof voltooid was, droeg zij haar rechten en verplichtingen aan de eksekuteurs van haar mans testament over, met de bepaling dat niemand iets uit haar boedel mocht hebben, eer de verplichting tot het afmaken van de stichting nagekomen was ¹⁾. Als beloning schonk de vroedschap nog in datzelfde jaar aan het „aelmishuys” aksijnsvrijheid voor 4 vaten bier per kwartaal ²⁾.

Cristijn of Kerstijn overleefde haar man vele jaren: in 1494 kocht ze nog van het Katrijnengasthuis met haar neef Clais Dierksz. samen een lijfrente van 9 Rgld. voor de langstlevende ³⁾, en in 1506 maakte zij een nader testament ⁴⁾. Hieruit blijkt, dat zij nog altijd zelf haar stichting bestuurde, en dat de zangmeesters van de Vrouwenkerk niet biezonder gelukkig waren in het vooruitzicht, dat het beheer weldra op hen zou overgaan. Zij onthief hen altans van alles, wat zij en haar man hun hadden opgedragen, en droeg het over aan Jan Arentsz. van Tetroe, Dirck Arentsz. van Tetroe en Claes Willemsen en na hun dood aan de drie naaste bloedverwanten van haar man en haarzelf; zodra er een stierf, moesten de beide anderen de naaste verwant aan zich toevoegen. Deze drie moesten nu ook de priester kiczen, die de Vrijdagse mis zou lezen, en Kerstijn bepaalde, dat deze de „nedercamer” met de zolder daarboven in gebruik zou krijgen, terwijl hij hetzelfde als vroeger verdiende. Zij wees als priester Arent van Tetroede aan, die nog een jaarlijkse rente van 12 Rgld. extra zou hebben om voor haar ziel te bidden. Verder bedacht zij in haar testament enige kloosters en de drie gasthuizen, en stelde zij vast, dat de eksekuteurs ten eeuwigen dage samen 3 Rgld. per jaar zouden krijgen. Mochten er ooit geen drie mannen uit het geslacht van haar of van haar man mecr te vinden zijn, dan moesten de zangmeesters van de Vrouwenkerk het bestuur overnemen, waarvoor ze de 3 Rgld. zouden krijgen.

1) Zegelbrief van 13 Febr. 1488 (Archief Leiden), gestoken door 't al genoemde testament van 27 Nov. en 3 Des. 1487.

2) Vroedschapsresolutie van 16 Aug. 1488.

3) Zegelbrief van 23 Jan. 1494, Archief Leiden.

4) Register Stevenshof II, fol. 115 vs..

In 1509 was Kerstijn blijkbaar gestorven, want toen sloten de drie in haar testament genoemde personen een koop als „regierers ende bewairers van S. Stevenscloester” 1). Hier komt de stichting voor het eerst met de naam van St. Steven voor, en dit is zo te verklaren, dat het hof nu onder de beheerders van de kapelric van St. Steven stond, zodat men er één instelling in ging zien. Het blijkt niet, of de stichters deze naam gebruikt hebben.

Al gauw kreeg het klooster, zoals het bijna altijd genoemd wordt, ook gaven van anderen. In 1511 vermaakte de priester Gheryt Wit er een huis met erf op de Papegracht aan, met bepalingen bijna gelijkloidend aan die hij voor de armen van Jeruzalem maakte, maar de mannen van het Stevenschhof kregen ook nog op 4 feestdagen in het jaar ½ pint zoete wijn 2). In 1526 was het Willem Arentsz. van Tetro, die aan het St. Stevensgasthuis 4 pond per jaar besprak om er op alle Quateremper Zaterdagden een mis voor te laten lezen, die de 13 oude mannen moesten bijwonen; ze kregen dan elk één stuiver en de priester twee 3). In 1531 was het weer een ander familielid, Erckenraet Pietersdr., de weduwe van Michiel van Tetroede, die aan de meesters van het Vrouwengasthuis o. a. een jaarlijkse brooduitdeling aan de armen van het St. Stevensconvent opdroeg 4). Blijkens het register hadden de oude mannen omstreeks de helft van de 16e eeuw ook nog recht op een jaarlijkse brooduitdeling van Pieter Jan Maertsz.; van een groot elk bij het jaargetijde van Dirck van Delff; en van een andere „gracy” bij dat van Michiel Jansz. van Tetroe 5). In 1559 kreeg het klooster weer ½ morgen land onder Wassenaar volgens testament van de priester Arent Willemsz. van Tetrode 6).

Uit deze zelfde tijd weten we nog een en ander over het St. Stevensklooster uit de rekeningen 7). In 1559 en volgende jaren legde een van de drie beheerders rekening af aan de beide anderen, maar de eigenlijke administratie werd gevoerd door een betaalde rentmeester 8). De ontvangsten bestonden in 1559 uit landhuren, pachten,

1) Register Stevenschof I, fol. 11.

2) „b., fol. 13. Vgl. bl. 252.

3) Zegelbrief van 4 April 1526 (Archief Leiden).

4) Kopie op perkament a^o 1565 van een zegelbrief van 4 Jan. 1531 (Archief Leiden).

5) Register Stevenschof I, fol. 23.

6) Zegelbrief van 30 Sept. 1559 (Archief Leiden).

7) Een gebonden deel 1559—1603 (Archief Leiden).

8) Aldaar fol. 1, 7 en 7 vs..

losrenten, huishuur, nagelaten goed van twee in het huis gestorvenen, smeer en huiden van het slachtvee enz. tot een bedrag van 197 gld. 7½ st.; de uitgaven v.n.l. uit de bedeling voor de oude mannen van 25 ton turf, een nieuw hemd en een voet vlees per jaar elk, benevens een pint bier daags (159 gld. 15 st.), en verder uit de reparatiekosten van de huizen, de aankoop van nieuw huisraad als drie blauwe zitkussens, koperen kandelaars, borden, een ijzeren kroon in het voorhuis en stoelen voor de regenten, het salaris van de rentmeester en de schrijver van de rekening en enige kleinigheden, tot een bedrag van 197 gld. 11 st. 12 p. Aksijns werd niet betaald, want toen men in 1546 aan het hof de aksijnsvrijheid voor bier had willen ontnemen, hadden de regenten de tussenkomst ingeroepen van Karel V zelf, die juist in Utrecht was, en op zijn verzoek hadden ze 20 vaten bier per jaar vrij gekregen tegen betaling van 40 Kar. gld.; in 1547 was dit uitgebreid tot zoveel Leids bier als op het hof gebruikt werd, en in 1556 had men er aksijnsvrijheid voor drie runderen bij gekregen 1).

Er was tot 1572-73 op het hof als „dienstesse” zekere Anna van Tetroede, die ook wel familiaarweg „Anna nicht” genoemd wordt, en die behalve voor het dagelijks tappen van het bier ook voor het naaien van de hemden betaald werd. Met haar dood valt, misschien louter bij toeval, een stagnatie in het beheer samen, die tot 1583 duurde.

De rekeningen van 1571 en volgende jaren zijn n.l. alle eerst in 1583 getekend door 5 of 6 personen, in tegenwoordigheid van de stadssekretaris Jan van Hout. Zijn vader, Corn. Meeusz. van Hout, had die rekeningen in duplo gemaakt en schreef erin, wat een moeite dat geweest was en dat hij er wel 8 gld. voor mocht hebben. Maar de post is door zijn zoon in 4 gld. veranderd, met de bijvoeging dat „de rendant” de andere helft maar moest betalen 2). Wie was die rendant? Blijkbaar een van de familieleden, die een afschrift van de rekening gevraagd had. Er moet in de tijd van de hervorming ruzie in de familie zijn gekomen over de kapelrie van St. Steven en over het hof, waar het gerecht ten slotte een eind aan maakte. In het Gerechtsdagboek staat n.l. op 20 Julie 1583 een opgaaf van alle bezittingen, uitdelingen en

1) Vroedschapsresoluties van 23 Julie 1546, 10 Nov. 1547 (ook Register Stevenshof I, fol. 17), en 15 Sept. 1556.

2) Rek. Stevenshof, fol. 156 vs..

kerkelijke verplichtingen van het Stevenshof; Jan van Hout schreef erbij, dat de laatste nu opgehouden hadden, en dat men de goederen van de kapelrie van St. Steven na het overlijden van de laatste priester ook met die van het hof zou mogen verenigen ¹⁾).

Zo was de vrede hersteld en begon voor het hof een nieuw tijdperk. De meesters kregen in 1592 verlof een nieuwe regentekamer te laten bouwen, bij welke gelegenheid hun nog eens nadrukkelijk bevolen werd goed toezicht te doen houden op het openen en sluiten van de poort en geen onwaardigen op het hof te laten wonen ²⁾. Het St. Stevensklooster, zoals het nog altijd genoemd werd, bleef voorlopig onder toezicht van drie meesters uit de familie van de stichters, en is nog, schoon verbouwd, op zijn oude plaats aan de Haarlemmerstraat te vinden.

Het Joostenpoortje of St. Anna-hof in de Zegerssteeg.

Zo had men te Leiden al twee hofjes voor 13 en één voor 14 oude mannen, maar nog geen voor zoveel vrouwen. Dat wilden Joest Heynricxz. en Geertruyt, zijn vrouw, niet langer aanzien en tegen het einde van de 15e eeuw lieten zij op een hun toebehorend terrein aan de Zegerssteeg 13 huisjes voor arme oude vrouwen in gereedheid brengen. Vóór de stichting af of de stichtingsoorkonde opgemaakt was, stierf Joest, zodat het zijn weduwe was met haar beide zoons, die zich op 16 Maart 1503 naar de notaris Jan van Leyden begaven om alles te laten beschrijven, zoals zij het hebben wilden ³⁾. Zij wijdden hun stichting behalve aan God, Maria en alle heiligen in 't bijzonder aan St. Anna en St. Nicolaas, en maakten er de volgende bepalingen voor.

De huisjes moesten bewoond worden door brave weduwen of jonge dochters boven de 40 jaar, aan te wijzen door de kollator van de stichting. Zij moesten tevreden zijn met het haar gegeven huisje en vóór haar komst op het hof al haar schulden betalen; na die tijd mochten zij nooit meer iets beloven, weggeven of ver-

1) Gerechtsdagboek A, fol. 221 vs..

2) Gerechtsdagboek B, fol. 259 vs..

3) Origineel met merk van de notaris Jan van Leyden, Archief Huiszittenhuis. Hier berust ook een kopie ervan, door de notaris Aernt van Tetroe op 24 Jan. 1521 op verzoek van de stichters gemaakt, omdat het origineel „doer misval ende snode aventuyr gemaculeert ende binae onleesbaar” geworden was. Het is evenwel ook nu nog heel goed te ontcijferen. Afgedrukt bij van Mieris-Leyden I 261.

kopen zonder toestemming van de kollator. Wilde een vrouw weggaan na meer dan een half jaar op het hof gewoond te hebben, dan bleef haar hele inboedel er ten behoeve van de anderen; ook bij haar dood was ze verplicht al haar bezittingen aan het hof na te laten. Kijvende en vechtende vrouwen, of die zich onbehoorlijk gedroegen, moesten voor de eerste keer door de kollator daarover onderhouden, voor de tweede keer uit haar huisje gezet worden met achterlating van al het huisraad. De vrouwen, die niet ziek of gebrekkig waren, moesten elke Vrijdag de mis gaan horen op het St. Anna-altaar in de Pieterskerk op verbeurte van $\frac{1}{2}$ stuiver aan de anderen samen, en ijverig bidden voor de zielsrust van de stichters. Mocht de kollator later nog andere goede bepalingen hieraan willen toevoegen met goedkeuring van de kommandeur en de huiszittenmeesters van St. Pieter, dan moesten de vrouwen ook die naleven. Bij haar komst op het hof moesten zij een schepenbrief overleggen met de belofte zich aan het reglement te zullen houden.

Voor het onderhoud van de huisjes gaven de stichters 2 morgen en 6 morgen land onder Oegstgeest, waarvan alleen in geval van nood iets verkocht mocht worden; wat van de opbrengst overbleef, was altijd voor de vrouwen. Ook wat later aan het hof vermaakt of gegeven werd, moest men in handen stellen van de kollator en de huiszittenmeesters van St. Pieter, die het voor één derde voor de huiszittenarmen en voor de rest voor de vrouwen moesten besteden, ook weer zonder ooit vaste renten of landerijen te verkopen behalve in geval van brand of iets dergelijks.

De kollator moest jaarliks binnen 12 nachten na Kerstmis rekening afleggen van zijn beheer aan de kommandeur en de huiszittenmeesters van St. Pieter; de eerste kreeg dan 8 stuivers voor zijn moeite, de huiszittenmeesters elk 2 stuivers en de kollator zelf 8 stuivers, uit te betalen door de priester van de ook door Joest en Geertruyt gestichte kapelrie op het St. Anna-altaar in de Pieterskerk. De kommandeur en de huiszittenmeesters moesten bij die gelegenheid het hof bezoeken en konden de kollator afzetten, als hij de boel verwaarloosd had, wat zij ook mochten doen, als hij weigerde rekening af te leggen. In die beide gevallen werd de kommandeur kollator en moest hij aan de huiszittenmeesters rekening afleggen; deed hij dit niet, dan kwam de kollatie aan de huiszittenmeesters.

In hetzelfde stuk lieten Geertruyt en haar zoons ook de stichting beschrijven van een kapelrie van één mis per week, elke Vrijdag

te houden op het St. Anna-altaar in de Pieterskerk. Dezelfde kollator, die het toezicht over het hof had, moest deze kapelrie altijd toewijzen aan een priester van onbesproken gedrag of aan een klerk, die binnen 2 jaar priester zou worden, mits deze gedurende die 2 jaar de missen geregeld door een ander liet lezen. De mis moest beginnen tegelijk met het introitus van de mis op het hoogaltaar en het moest een H. Kruis-mis zijn, als geen bijzondere feestdag dit belette. De priester moest bidden voor de zielen van de stichters, en als hij zijn plicht niet deed, verbeurde hij de „proeven” ipso facto. Deze „proeven” bestond uit een jaarlijkse rente van 10½ schild op land onder Bodegraven, en de priester moest hiervan behalve de 24 stuivers aan de beheerders van het hof ook een memoriedienst voor de stichters betalen, te houden op de Zondag en Maandag vóór St. Chrispijn op hun graven in de Pieterskerk ten Zuiden van het St. Anna-altaar; bij die gelegenheid moest hij onder zoveel van de 13 arme vrouwen, als aanwezig waren, 26 comans groten verdelen. Verder werd hem ook nog het houden van een memoriedienst op de Zondag en Maandag vóór St. Petrus ad vincula opgedragen voor Margriet, Jan Dircxz. weduwe, die in hetzelfde graf als Joest Heynricx. begraven lag, bij welke gelegenheid de 13 vrouwen van het hof elk 2½ comans groot kregen. Er moesten voor Margriet dan 5 missen op het St. Anna-altaar gelezen worden. Hiervoor kreeg de priester een jaarlijkse rente van 2 pond Holl. op een hofstede onder Leiderdorp, en een van 4 schell. en 2 penn. groot Vlaams op land onder Zoeterwoude, waarvan hij het overschot zelf mocht houden.

Eerst behield Geertruyt de kollatie van het hof en de kapelrie zelf, en verder kwam deze aan haar zoon Heynric Joestz. en zo vervolgens aan de andere afstammelingen in de rechte linie, mannelike en vrouwelike, maar zo dat de jongere man voorging bij de oudere vrouw, als beiden even na verwant waren. Was het geslacht uitgestorven, dan werd de kommandeur van de Pieterskerk kollator, en als deze zich niet goed van zijn plicht kweet, dan ging de kollatie over op de huiszittenmeesters van St. Pieter, wie men bij het lijden van Christus bezwoer ervoor te zorgen, dat de 13 huisjes eeuwig in goede staat zouden blijven.

Deze stichtingsbrief is het enige, wat van de oude papieren van het hof bewaard is; ik kan dus geen nadere bijzonderheden uit de geschiedenis ervan vertellen. Het werd òf St. Anna-hofje genoemd, naar de kapelrie op het St. Anna-altaar in de Pieters-

kerk, die ermee verbonden was, òf Joostenpoortje, naar het opschrift boven de ingang aan de Vestgracht: „Dit Hofje is gefondeerd door Joost Heindricxz.. Anno 1503”¹⁾.

Het St. Jans-hofje.

Een jaar na de stichting van het eerste hofje voor 13 oude vrouwtjes kreeg men er te Leiden voor het eerst een voor mannen en vrouwen samen, ook weer bestaande uit 13 woningen. Het waren Jan Stoop Kerstantsz., die als burgemeester en herhaaldelijk als schepen van Leiden voorkomt, en zijn vrouw Claertgen, Pieter Jan Clarenz. dochter, die gedachtig aan de waarheid, dat de mens elk oogenblik sterven kan, vóór hun dood hun dankbaarheid wilden bewijzen voor al het goede, dat zij van God ontvangen hadden. Zij hadden van twee hun toebehorende huizen met erven aan de Haarlemmerstraat bij de Zijlpoort 13 huisjes met erven laten maken om er brave oude mensen, die buiten hun schuld arm geworden waren, te laten wonen, met een regentekamer erbij en nog een huisje ernaast buiten de poort, dat verhuurd moest worden om van de opbrengst de onderhoudskosten van de huisjes en een daarop staande pacht van 47 comans groten te kunnen betalen.

Op 26 Junie 1504 verschenen Jan Stoop en zijn vrouw voor het gerecht om de stichtingsoorkonde²⁾ van hun hof te doen opmaken, dat zij volgens gewoonte aan God, Maria, de 12 apostelen en alle heiligen wijdden. Zij bepaalden hierbij het volgende.

De 7 kleinste huizen moesten altijd bewoond worden door vrouwen, de 6 grotere door mannen; als deze getrouwd waren, mocht hun vrouw bij hen wonen, maar zij moest na de dood van de man het hof verlaten, tenzij er juist een klein huisje leeg stond, dat men haar geven kon. De bewoners van elke kamer kregen jaarliks $\frac{1}{6}$ rund, een last turf, een hemd en een paar schoenen, waarvoor de stichters 30 Rijnsgulden en 9 groten aan vaste renten bestemden. Bij hun komst op het hof moesten alle bewoners een zegelbrief overleggen, dat zij afstand deden van het recht om over hun goederen te beschikken; alleen als een getrouwde man vóór zijn vrouw stierf, kreeg deze bij haar vertrek de helft van het gemeenschappelijk bezit mee.

1) Van Mieris - Leiden I 267.

2) Zegelbrief van 26 Junie 1504, Archief Leiden. Afgedrukt bij van Mieris - Leyden I 268.

Mocht een van de bewoners van het hof een erfenis van meer dan 100 Rijns gulden krijgen en zichzelf daarom te rijk vinden om er te blijven wonen, dan stond het hem vrij weg te gaan, maar hij moest $\frac{1}{3}$ van de erfenis of zoveel minder als de meesters zouden goedvinden, aan het hof laten. Het was de bewoners verboden in of buiten Leiden langs de huizen te gaan bedelen, maar zij mochten wel voor de kerkdeuren gaan zitten en dan om aalmoezen vragen.

Kinderen werden om twist te voorkomen niet op het hof toegelaten. Wie zich slecht gedroeg, kon door de beheerders uit zijn huisje gezet worden en moest dan de helft van zijn goederen achterlaten. Verder was het verboden bomen, heesters of planten op het erf te brengen zonder verlof van de meesters. Een van de flinkste en verstandigste onder de bewoners moest naast de poort wonen en de dienst van portier doen. Eindelijk was nog bepaald, dat alle gezonde mannen en vrouwen elke Vrijdag een mis moesten gaan horen en dan ijverig bidden voor Jan Stoop en Claertgen en al hun weldoeners.

Het toezicht over de huisjes en het beheer van het geld werd opgedragen aan de huiszittenmeesters van St. Pankras met een van de naaste bloedverwanten van de stichters. Als hun familie uitgestorven was, moest het gerecht in overleg met de huiszittenmeesters twee mannen uit de parochie van St. Pankras aanwijzen om het hof te helpen besturen. Zij waren verplicht de huisjes, die door brand of een ander ongeval vernield waren, weer te doen opbouwen; was dit voor meer dan $\frac{1}{3}$ deel van de huisjes tegelijk nodig, dan moesten degenen, die van de stichters een hofstede met land onder Hazerswoude geërfd hadden, binnen een half jaar nadat erom gevraagd was, 10 pond groot Vlaams aan de beheerders van het hof uitreiken.

Het valt dadelik op, dat in deze hele oorkonde geen melding gemaakt wordt van de apostel St. Jan, naar wie men het hofje later altijd noemde. Ik kan niet zeggen, hoe men aan die naam gekomen is, maar weet alleen, dat toen de vroedschap in 1513 aan dit hofje dezelfde aksijnsvrijheid van bier toestond als aan Syon en het Stevensklooster, het met de naam „Sinte Jans cloester” aangeduid werd ¹⁾. Mogelijk noemde men het zo in overeenstemming met de doopnaam van de stichter.

Veel is er uit de geschiedenis van deze stichting natuurlijk niet

1) Vroedschapsresolutie van 16 Febr. 1513.

te vertellen. Uit de 16e eeuw is mij maar één gift aan het St. Jans-hof bekend: de vroegere huizittenmeester Geerlof Pietersz., pottebakker, gaf in 1558 600 Kar. gulden aan de huizittenmeesters van St. Pankras om daarvan 5 maal per jaar aan de bewoners van elk huisje op het St. Jans-hof 6 stuivers uit te reiken, waarvoor zij op zijn graf moesten gaan bidden; in 1583 nam het gerecht akte van deze schenking ¹⁾.

In 1565 kwam er voor dit hof een grote verandering: toen stonden n.l. Jan Stoops erfgenamen al hun rechten op het St. Jansklooster af aan Mr. Geraert van der Laen, licentiaat in de beide rechten, geheel alsof de fundatiebrief niet bestond, onder voorwaarde dat de eigenaars van de in die brief genoemde hofstede onder Hazerswoude van de daarop rustende verplichting om eventueel 10 pond aan het hof te moeten uitkeren, bevrijd zouden zijn. Ook de huizittenmeesters van St. Pankras en de twee „toebesieders” van het hof deden ten behoeve van Mr. Geraert afstand van hun rechten ²⁾.

Waarschijnlijk was de stichting zeer verwaarloosd, misschien zelfs afgebrand, en had Mr. Geraert van der Laen aangeboden het hof als het ware opnieuw te stichten. Hij liet tenminste op de grond van het klooster met grote kosten een poorthuis met 12 huisjes bouwen ³⁾, en hij of zijn erfgenamen plaatsten boven die poort een venster met het geslachtswapen van van der Laen en het opschrift: „Mr. Geraert van der Laen heeft gefondeert St. Janshof A° 1565” ⁴⁾. We hebben hier dus het eigenaardige geval, dat een hofje tweemaal gesticht is.

Mr. Geraert stierf zonder op zijn beurt de stichting te hebben laten beschrijven: zijn erfgenamen deden het op 27 Okt. 1584 ⁵⁾. Zij gaven voor het onderhoud van het hof verschillende rentebrieven tot een waarde van 3900 Kar. gulden, onder voorwaarde dat de regering van Leiden de bewoners volledige aksijnsvrijheid zou laten genieten. In het reglement kwamen de volgende veranderingen: de huisjes werden nu alle door fatsoenlike echtparen, die niet mochten bedelen, bewoond, en mannen noch vrouwen mochten hertrouwen zonder toestemming van de regenten, die door de erfgenamen van Mr. Geraert van der Laen aangewezen

1) Van Mieris - Leyden I 199, en Gerechtsdagboek A, fol. 262 vs..

2) Zegelbrief van 3 Febr. 1565, Archief Leiden; afgedrukt bij van Mieris - Leyden I 271.

3) Zie van Mieris, t. a. p..

4) Ib I 277.

5) Ib. I 267.

werden. Als zij verzuimd hadden regenten of een rentmeester over het hof aan te stellen, kon de Leidse regering dit voorlopig doen zonder dat de erfgenamen hun rechten verloren.

Een flink echtpaar, dat het poorthuis bewoonde, had toezicht over de anderen, en er moesten altijd minstens 3 van de 12 paren zijn, die geschikt waren die taak desnoods over te nemen. Bij ziekte moesten de mannen de mannen, de vrouwen de vrouwen bijstaan, en als een man of vrouw stierf, was de wederhelft verplicht de helft van alle goederen en van de pas ontvangen uitdelingen te bate van de anderen af te staan. Men moest alle vuilnis en zeepsop buiten het hof brengen, en mocht geen andere mensen toestaan er te komen bleken, wassen of spoelen aan de put. Ook was het verboden er anderen te laten slapen of iemand te eten te vragen op tijdelijke verbeurte van alle uitdelingen. De bepaling over het bijwonen van een mis per week was natuurlijk vervallen.

Eindelijk was er een portier, die 's zomers om 5, 's winters om 7 uur de poort opende en die 's zomers om 9, 's winters om 5 uur sloot. Juist een jaar, voordat dit stuk opgemaakt werd, hadden de bewoners van het hof zich bij het gerecht beklaagd over de schreeuwende kindertjes van de portier, die hen van hun nachtrust beroofden, waarom zij vroegen hem ergens anders te laten wonen, maar het gerecht had hun geduld aangeraden en hun verboden ooit weer met zo'n verzoek aan te komen ¹⁾.

Het hof bleef dus onder toezicht van de familie van der Laen, maar alle losrentebrieven werden voor de zekerheid in een kist met een dubbel slot opgeborgen, waarvan de familie één sleutel en burgemeesters en gerecht de andere kregen, zodat geen brieven lichtvaardig verkocht konden worden. Ook bij het afleggen van de rekening door de rentmeester mocht de regering van Leiden vertegenwoordigd zijn. Zo bleef het hof een hele poos bestuurd, tot het ten slotte geheel onder toezicht van de stad kwam, maar dit gebeurde in een tijd, die ik niet meer behandel. Gedeeltelijk verbouwd is het St. Jansklooster of -hof nog heden op zijn oude plaats aan de Haarlemmerstraat te vinden.

Het St. Anna-hofje op de Hooigracht.

Men kan de hofjes uit zeer verschillend oogpunt beschouwen: de een ziet er alleen de historie in, het eigenaardige dat dat nu

1) Gerechtsdagboek A, fol. 208 vs..

al zoveel eeuwen door altijd maar hetzelfde is gebleven; een ander heeft vooral oog voor het goede werk, dat er gedaan wordt, en verheugt zich goedkeurend knikkend met de oudjes, die er mogen wonen; een derde, lichtelik tot dwepen geneigd, droomt er zich het leven, ver van het gewoel van de grote wereld, als een ideaal van reine kalmte en verheven gelijkmoedigheid; wie minder vriendelik gestemd is, ziet er allereerst kleine broeinestjes in van verveling en kwaadsprekerij, met soms plotseling uitbarstende maar ook gauw weer bedwongen kibbelpartijtjes en boze, stekende ogen achter de fuchsia's en geraniums in de scheef-gezakte vensterbankjes; en wie op een zonnige nazomerdag op een hofje verdwaalt, als de stokrozen en goudsbloemen en hortensia's volop bloeien, wordt het meest getroffen door 't vriendelik-mooi van de hele omgeving.

Uit dit laatste oogpunt, dat wij maar het estetiese zullen noemen, wordt van alle Leidse hofjes wel het meest dat van St. Anna aan de Hooigracht beschouwd, en het dankt dit v.n.l. aan het bezit van zijn kapelleken, waardoor het zich van alle andere onderscheidt ¹⁾. Schoon de stichtingsbrief ervan eerst van 1507 dateert, waarom ik het hier dan ook na het Joostenpoortje en het St. Jans-hofje behandel, werd het al in 1492 door Willem Claesz. en zijn vrouw Hillegont Willemsdr. gesticht: dit staat in Gotiese letters vermeld op het stenen altaar in de kapel, het enige stenen altaar in Noord-Nederland, naar ik meen, dat door zijn ligging in een verborgen hockje aan de woede van de beeldstormers ontkomen is ²⁾. Het staat ook boven het poortje aan de Hooigracht, dat de lange smalle gang, die naar de huisjes en het kapelletje voert, afsluit, maar dit opschrift is evenals de hele poort eerst uit het eind van de 17e eeuw. We hebben hier dus weer een voorbeeld, dat vermogende mensen bij hun huis vrijwoningen inrichtten en die lieten bewonen, zonder dat zij er dadelik officieel kennis van gaven aan de stadsregering.

Willem Claesz., die brouwer van beroep was en in 1478 ook onder de schepenen van Leiden voorkomt ³⁾, kocht in 1487 in 3

1) Het opschrift is afgedrukt bij van Mieris - Leyden I 281.

2) Een beschrijving van de kapel is gegeven door Ch. M. Dozy, in de Ned. Spectator 1894, No. 28; en door L. Stolk - De Kapel van het Sinte Anna-hofje te Leiden (1896). Goede afbeeldingen vindt men in de „Inventaris van het Archief van het Sint Anna Aalmoeshuis, genaamd Sint Anna- of Doornicks Hofje, op de Hooigracht te Leiden" door P. N. van Doorninck.

3) Oudh. v. Rhijnland, Voorreden.

percelen een groot huis met erf aan de Hooigracht en de daarachter en daarnaast gelegen schuur, steeg en poort met een erf uitkomende op de Middelstegracht ¹⁾. In het grote huis ging hij zelf wonen, maar het langwerpige vierkant erf aan de Middelstegracht liet hij aan de ene kant met 7, aan de andere met 6 huisjes voor oude vrouwen bebouwen, terwijl aan de ene korte zijde een soort stenen veranda, aan de andere een kleine kapel met één travee, gesloten door drie zijden van een achthoek, gebouwd werd. De onmisbare waterput kwam vlak in 't midden van het open blijvend erf.

Waarschijnlijk hebben Willem Claesz. en zijn vrouw zelf de bouw van de kapel niet meer beleefd, en in geen geval hebben zij er de mis horen lezen, want eerst in 1507, toen beiden al dood waren, kregen hun kinderen en erfgenamen de daarvoor nodige toestemming van het kapittel van St. Pankras, onder welke parochie het hof behoorde, en in de desbetreffende oorkonde staat, dat de kinderen de kapel hadden „getimmert”.

Tegelijkertijd bevestigden de erfgenamen ook de stichting van het hof in een oorkonde, bezegeld met de zegels van de stad Leiden en van het kapittel van St. Pankras ²⁾. Er waren alleen een zoon Willem Willemsz., die zijn vader in de brouwerij opgevolgd was, en een dochter Clemens, getrouwd met Jan Nannenz., in leven, maar zij handelden ook voor de erfgenamen van hun zuster Sophie Willemsdr., die getrouwd was geweest met Jan Kerstantz.. Zij verklaarden de uiterste wil van hun ouders te willen uitvoeren en bestemden dus „ter cren Goodts, zijnre liever Moeder, alle Goodts heiligen ende bysonder der waerdiger vrouwen Sinte Anna, oudemoeder des Zoons Goodts, tot verlatenisse van onser ouderen, onsen ende aller dengenen, dien ons goet hebben gedaen, haer sonden” de 13 huisjes met de kapel en de poort, die op de Hooigracht uitkwam, om er eeuwig 13 arme maagden of vrouwen een ingetogen en godsdienstig leven te laten leiden.

Voor het onderhoud van de gebouwen en een uitdeling van vlees, turf of iets dergelijks aan de vrouwen gaven zij er het grote huis en erf met schuur bij, waar vroeger hun ouders gewoond hadden en waar nu hun zusters zoon Willem Jan

1). Cartularium van het St. Anna-hofje (Inventaris N°. 85), fol. 10 vs.—13 vs..

2). Zegelbrief van 3 Aug. 1507, Inv. St. Anna N°. 1; ook in het Cartularium N°. 85 fol. 1—3. Een 16e eeuwse kopie in het Gem.-Archief te Leiden, Inv. St. Pankras N°. 884. Afgedrukt bij van Mieris - Leyden I 277.

Kerstantsz. woonde, benevens de tienden op een stuk land onder Leiderdorp, dat Willem Willemsz. in leen had van de heer van Culenborch; op het hof zelf rustten jaarlijkse renten tot een bedrag van 28 stuivers, op het grote huis 4 pond Holl., 2 comans groten, $\frac{1}{2}$ gouden nobel en 13 comans groten.

Men mocht alleen goed bekend staande vrouwen opnemen van boven de 40 jaar, liefst verarmde afstammelingen van Willem Claesz. en Hillegont Willemsdr., die dagelijks in haar gebeden de stichters en al haar weldoeners moesten gedenken, rustig en in zusterlike vriendschap leven en elkaar in geval van ziekte helpen. Zij waren verplicht bij haar dood haar goederen aan het hof na te laten.

Het hof zou voorlopig bestuurd worden door Willem en Clemens met Jan Kerstantz., de weduwnaar van hun zuster, hun moeders broer Jan Willemsz. die Bruyn ¹⁾, Willems zoon Quirijn Willemsz. en Clemens' oudste zoon meester Vrank Jan Nannensz.; als er vijf van hen gestorven waren, ging het bestuur over op de deken en de scholaster van St. Pankras met de laatst overgeblevene van de zes, die steeds opgevolgd moest worden door de oudste en naaste mannelijke of vrouwelijke afstammeling van Willem Claesz.. De jongere man moest voorgaan bij de oudere vrouw, als beiden even na familie waren. Wilden de deken en de scholaster zelf de administratie niet voeren, dan konden zij hiertoe enige „goede harten”, mannen of vrouwen, uit de parochie aanwijzen, maar zij moesten toch altijd met de naaste bloedverwant samen beslissen over de opname van vrouwen in de huisjes en de bestuurders voor zich rekening laten afleggen. Zij kregen hiervoor jaarliks alle drie een pond Holl. van 30 comans groten uit de inkomsten van het hof.

Op dezelfde dag sloten Willem en Clemens ook het verdrag met het kapittel van St. Pankras over de dienst in de kapel, dat volgens de uitspraak van de deken van St. Salvator te Utrecht een einde maakte aan het geschil, dat over deze kapel tussen de stichters ervan en de moeder-parochie gerezen was ²⁾. Men kwam

1) Later ging men Hillegont Willemsdr. ook de naam „die Bruyn” geven, omdat haar broer zo heette; zij behoeft die naam evenwel niet gedragen te hebben, want in deze tijd had men in één familie nog vaak verschillende achternamen, of gaf men de een een achternaam, de ander niet. Waarom men Willem Claesz. later „van Doornick” is gaan noemen, is mij niet duidelijk. Gaf men de naam willekeurige, omdat zijn afstammelingen later zo heetten?

2) Zegelbrief van 3 Aug. 1507: één eks. in het Archief te Leiden, Inv. St. Pankras

het volgende overeen: de kapel zou nooit vergroot of verbouwd mogen worden, en men mocht er een altaar doen wijden om daar dagelijks de mis te laten lezen, behalve op Zondagen, Vrouwedagen en andere hoge feesten, als in de St. Pankraskerk vóór de hoogmis gepreekt werd, terwijl de mis op andere heiligedagen vóór het luiden voor de hoogmis in St. Pankras uit moest zijn. Er mocht nooit gepreekt worden, men mocht er geen biecht horen, niemand in of bij de kapel begraven en er geen H. Sakramenten toedienen; voor dit alles moesten de vrouwen naar de parochiekerk gaan. Men mocht zelfs geen klein klokje in de gevel hangen, maar slechts met een schel het begin van de dienst aankondigen. De bezitter van een in de kapel gevestigd beneficium of officium zou altijd onder toezicht van de deken en het kapittel van St. Pankras staan; gedurende 150 jaar mochten de afstammelingen van Willem Claesz. en zijn vrouw hem aanwijzen, maar daarna kwam de gift voor goed aan het kapittel. Op het hof zou nooit iets veranderd mogen worden. Uit dankbaarheid voor de bewezen gunst en als vergoeding voor het gemis van het offergeld, dat in de kapel gebracht zou worden, gaven Willem en Clemens aan het kapittel 8 hont land onder Oegstgeest 1).

Toen dit overeengekomen was, kon men de kapel voor de dienst gaan inrichten, en de nog bewaarde altaarbenodigdheden en enkele aardige schilderijen bewijzen, dat men het met liefde deed. Bij de wijding van het altaar werd de kermisdag van de kapel op de Zondag vóór Vastenavond quinquagesima vastgesteld.

Vreemd genoeg blijkt evenwel noch uit de papieren van het hof, noch uit die van het kapittel van St. Pankras, dat er in de kapel werkelijk enig officium of beneficium gesticht is 2). Hoe is dit te verklaren, daar wij immers zowel uit wat in de kapel over is als uit de oudste rekeningen 3) zeker weten, dat de mis er gelezen werd? Ik meen die verklaring hierin te mogen zoeken, dat de

Nº. 466, en één op het St. Anna-hof, Inv. Nº. 2. Afschrift in het Cartularium St. Anna Nº. 85, fol. 3--5. Afdrukt bij van Mieris-Leyden I 279.

1) Zegelbrief van 31 Aug. 1507, Inv. St. Anna-hof No. 3; afschrift in het Cartularium Nº. 85, fol. 5 vs..

2) Voor het verschil tussen officium en beneficium zie men: D. G. Rengers *Hora Siccama - De Geestelijke en Kerkelijke Goederen enz.* (1905), bl. 10—52. Ik vond voor Leiden geen voorbeeld, dat in een inrichting van armezorg een beneficium gevestigd werd; men zie hiervóór bl. 39, waar twee kapelrieën genoemd zijn, die men zelfs volstrekt geen beneficia mocht noemen.

3) Rekeningen St. Anna-hof 1551—1555 (Inv. Nº. 91), fol. 7 vs., 10, 11 vs. en 12.

dienst pro Deo door familieleden van de stichters waargenomen zal zijn. Onder de oudste bestuurders van het hof noemden wij al een meester Vranck, kleinzoon van Willem Claesz., en later woonde in het grote huis op de Hooigracht een kanunnik van St. Pankras Cornelis Willemsz., die in de rekeningen „priester neef” genoemd wordt 1), en die ook o. a. aan de kapel een schilderij gaf, waar hij zelf als begiftiger op voorkomt 2). Mij dunkt, dat hun belangstelling in het hof het stichten van een officium wel overbodig gemaakt zal hebben.

Uit de rekeningen weten we ook, dat de St. Anna-dag plechtig op het hof gevierd werd, en dat het koor van de St. Pankraskerk („die sangers”) zelfs wel op de avond ervóór het lof kwam zingen 3).

Na geestelijke voorrechten verworven te hebben trachtte Willem Willemsz. in 1516 voor het St. Anna-hof ook vrijdom van bier-aksijs te krijgen, maar dit lukte voorlopig niet 4). In 1522 probeerden de „vaders ofte bewaarders” van het hof het nog eens: ze vroegen vrijdom van aksijs voor 3 à 4 vaten bier per jaar en boden in ruil hiervoor een of meer rentebrieven op de stad aan, door Nanne Paedze aan het hof vermaakt, toen hij er met zijn vrouw Adrian Volpertsdr. twee jaarlijkse maaltijden, op St. Anna en op de kermisdag van de kapel, aan besprak 5). Ook nu had de vroedschap er geen oren naar, maar in 1525, toen de stad aan de familie Paeds 62 pond groot Vlaams schuldig was, en deze aanbodde ze kwijt te schelden, als het St. Anna-hof daarvoor vrijdom van aksijs voor 16 vaten bier en voor 2 runderen per jaar kreeg, vond de vroedschap goed de aksijsvrijheid voor 16 vaten bier toe te staan, maar slechts totdat door de stad $\frac{1}{4}$ deel van het aan de familie Paeds verschuldigde zou zijn terugbetaald 6). Daar de stad die verplichting nooit nakwam, bleef het hof de vrijdom genieten, en deze werd in 1571 tot 20 vaten bier uitgebreid 7).

Het is ons al gebleken, dat het hof ook giften van anderen

1) Ib., fol. 2.

2) Inventaris St. Anna, plaat N°. VI.

3) Rek. 1551—1555, fol. 7 vs., 21 en 45 vs..

4) Vroedschapsresolutie van 8 Aug. 1516.

5) Id. van 16 Mei 1522. Vgl. Rek. St. Anna 1551—1555, fol. 10 en 11 vs..

6) Vroedschapsresolutie van 25 Aug. 1525.

7) Id. van 10 Nov. 1571.

kreeg, en het was wel v.n.l. die familie Paeds ¹⁾, die zich in dit opzicht verdienstelijk maakte. Wij noemden Nanne Paedze en zijn vrouw Adrian Volpertsdr. al; de eerste had voor de twee maaltijden rentebrieven op de stad, de laatste land onder Valkenburg gegeven ²⁾. In 1543 schonk Cornelis Paeds Jansz. 240 Kar. gulden aan het Vrouwengasthuis, waarvoor o. a. op 6 hoge feestdagen aan de 13 vrouwen uit het St. Anna-hof $\frac{1}{2}$ pint rijnwijn of romenije en een wittebrood van 4 penningen uitgerekte moesten worden ³⁾; zij moesten dan voor Cornelis Paeds, zijn vrouw, ouders en alle gelovige zielen bidden. In 1552 schonk hij aan het hof als donatio inter vivos een jaarlijkse rente van 6 gouden Kar. gulden; zijn moeder had aan de vrouwen zes vaten bier per jaar vermaakt en hij wilde dit tot 8 vaten uitbreiden, waarvan dagelijks getapt moest worden ⁴⁾. De gift van de moeder bestond uit een jaarlijkse rente van 3 pond Holl. en was in 1543 door zijn broer Vranck Paeds aan het hof overgedragen ⁵⁾; zijn eigen gift transporteerde hij in 1555 ⁶⁾.

Behalve deze zijn mij nog verschillende andere schenkingen aan het St. Anna-hof bekend. In 1556 namen de „homans” van het in de Pieterskerk gevestigde H. Sakramentsgilde op zich, jaarlijks voor de priester Geryt Pietersz. o.a. aan de 13 vrouwen uit het St. Anna-hof elk 9 duit uit te reiken ⁷⁾. In 1558 schonk de zoeven al genoemde kanunnik van St. Pankras Cornelis Willemsz. een losrente van 4 pond 16 schell. aan het hof om jaarlijks voor elke vrouw een verse zoetemelkse kaas te kopen ⁸⁾. Wie aan de huiszittenmeesters van St. Pankras al vóór 1568 had opgedragen jaarlijks met Pasen aan de 13 vrouwen elk $\frac{1}{2}$ pint wijn en een brood van een duit uit te reiken, wordt niet vermeld ⁹⁾. Ook het testament van Mr. Gerrit de Wit, volgens hetwelk op Zondag na St. Lambrechtsdag aan elk van de vrouwen $\frac{1}{2}$ pint romenije, een

1) Ik houd deze om het voorkomen van de namen Nanne en Vranck voor afstammelingen van Jan Nannensz. en Clemens Willemsdr., die een zoon Vranck hadden.

2) Rek. 1551—1555, fol. 7.

3) Zegelbrief van 21 April 1543, Inv. St. Anna N°. 4; afschrift in het Cartularium N°. 85, fol. 22 vs. en 23.

4) Cartularium N°. 85, fol. 25 vs..

5) Zegelbrief van 20 Junie 1543, Inv. St. Anna N°. 5; afschrift in het Cartularium N°. 85, fol. 26 vs..

6) Zie Inv. St. Anna N°. 7.

7) Zegelbrief van 10 April 1556, Archief Oud-Bisschoppelijke Klererij te Utrecht.

8) Inv. St. Anna N°. 8.

9) Van Mieris - Leyden I 199.

wittebrood van een oort en $\frac{1}{2}$ stuiver uitgedeeld moest worden ¹⁾, is niet bewaard, maar zal wel van 1511 geweest zijn, daar hij toen ook het hof van Jeruzalem en dat van St. Steven bedacht.

In 1551 bestonden de ontvangsten van het St. Anna-hof behalve uit de huur van het grote huis aan de Hooigracht en de tienden op land onder Leiderdorp uit enige andere renten en pachten, het op de St. Anna-dag ontvangen offergeld en de huiden en het smeer van 2 runderen; van het laatste had de kapel al 10 pond kaarsen en hadden de oude vrouwtjes elk 7 pond gekregen. Deze inkomsten bedroegen 64 Kar. gulden, 14 st., 15 d.. Hiertegenover stonden uitgaven voor turf, 2 runderen, enige maaltijden, reparaties, de kerkdienst en wat kleinigheden tot een bedrag van 74 Kar. gld., 8 st., 7 d., maar men hield toch nog 49 Kar. gld., 12 st., 7 d. aan geld over, daar men blijkbaar met een groot overschot begonnen was. De rekening werd door de deken en de scholaster van St. Pankras getekend, die er elk 30 st. voor kregen. Andere jaren genoot men ook inkomsten, doordat er een vrouw op het hof gestorven was, maar daar stonden dan uitgaven voor de begrafenis tegenover.

In 1565 werd het huis op de Hooigracht voor 500 gulden op rente verkocht, met dien verstande dat de koper elk jaar 31 gld. aan het hof zou betalen ²⁾. Er werd o.a. bij bedongen, dat men de kapel op één roede niet zou mogen betimmeren, en toen het huis in 1571 aan een ander overging, werd dit nog eens nader omschreven ³⁾.

In 1571 stond het hof nog onder toezicht van de deken en de scholaster van St. Pankras met Pouwels van Thoornvliet Willemsen als naaste afstammeling van de stichters. Toen de Katoelieke eredienst in de St. Pankraskerk zowel als in de kapel van het St. Anna-hof was afgeschaft, hield dit natuurlijk op, en gedurende enige jaren moet er op het beheer geen toezicht geocfend zijn. Maar op 31 Des. 1587 besloot het gerecht, na inzage genomen te hebben van de stichtingsbrief, in het vervolg twee personen aan te wijzen in de plaats van de deken en de scholaster en met 1 Jan. 1588 traden Lourys Huygensz. Gael en Willem Willemsz. Ouwelant met de naaste bloedverwant van de stichters, Johan Paets van Santhorst, als regenten van

1) Rek. St. Anna 1551—1555, fol. 10 vs..

2) Inv. St. Anna N°. 9; afschrift in het Cartularium N°. 85, fol. 38 vs. en 39.

3) Cartularium N°. 85, fol. 39 vs. en 40.

het St. Anna-hof op ¹⁾). Zo had ook bij deze liefdadige stichting op het einde van de 16e eeuw een grote verandering plaats gegrepen.

De „cameren” van van Beringen.

Een eigenaardig voorbeeld van vrijwoningen vond ik in een testament uit het jaar 1511 onder berusting van de huiszittenmeesters van St. Pieter ²⁾).

Jan Arentz. van Beringen en zijn vrouw Agnis Thomasdr. gaven toen „puermentelic om Goods willen” aan die huiszittenmeesters 5 huisjes met hun erven en een leeg erf aan het Levendaal achter de Hoogewoerd; ze lagen dicht bij de Vest, want daaraan grensde het terrein met de voorzijde. Op 3 van de huisjes samen stond een rente van 4 comans groot „mitten houde” en een andere van 6 penn., en precies hetzelfde op de 2 andere huizen met het lege erf. De huiszittenmeesters kregen het volle eigendomsrecht ervan onder voorwaarde, dat ze de huisjes gedurende 50 jaar, vanaf de schenkingsdag gerekend, „ter eeren Goods ende Maria, zijn gebenedide moeder” kosteloos door brave oude mensen, hetzij een man, een vrouw of een kinderloos echtpaar zouden laten bewonen. Mochten die mensen zich slecht gedragen, dan konden de huiszittenmeesters hen uit de huisjes zetten. Bloedverwanten van Jan van Beringen of zijn vrouw zouden altijd voorgaan, als zij hier wilden wonen, onder beding dat ook zij een deugdzaam leven moesten leiden. Jan van Beringen en een voorzoon van zijn vrouw, heer Jan Govertsz., behielden het recht om bij hun leven zelf bewoners voor de huisjes aan te wijzen. Maar precies na 50 jaar werden deze onbetwistbaar eigendom van de huiszittenmeesters van St. Pieter, die ze dan mochten verhuren, verruilen, verkopen of vervreemden naar welgevallen.

Van Jan Arentz. van Beringen weet ik verder slechts, dat hij zelf o. a. in 1505 huiszittenmeester van St. Pieter geweest is ³⁾, en ook veertig en schepen van Leiden. Het testament is natuurlijk uitgevoerd en later moeten de huizen tot de gewone bezittingen van de huiszitten gerekend zijn, maar bijzonderheden heb ik er niet over gevonden.

1) Zie Dienstboek A, op het jaar 1588.

2) Register Huiszitten van St. Pieter, fol. 37.

3) Register Jeruzalemshof, fol. 46 vs..

Het Hofje van Bethaniën.

Het laatste hofje in de Katolieke tijd te Leiden gesticht is dat van Bethaniën op de Cellebroedersgracht (Kaiserstraat), tussen het hof van Jeruzalem en de Zegerssteeg gelegen en met de achterkant grenzende aan het Joostenpoortje. De stichtster, vrouwe Agatha van Alckemade, weduwe van de ridder Johan van Cullenborch, vrouwe van Opmeer, ambachtsvrouwe van Rijnsoude, Lier en Zouteveen, van Zegwaard, Zevenhuyzen, Zoeterwoude, enz., verscheen op 15 Okt. 1563 voor de schepenen van Leiden om de stichtingsakte van haar vrijwoningen te doen opmaken ¹⁾.

Voor haar eigen zielsrust en die van haar ouders „ende hoopende te thezauriseren in den hemele” gaf zij 13 huisjes om ten eeuwigē tijde „om de minne Gods” door brave arme mensen bewoond te worden, en daarbij voor het onderhoud van de huizen en voor uitdelingen aan de bewoners nog elf verschillende los-rentebrieven. Zij maakte er de volgende bepalingen bij voor „het huys van Betania”, zoals zij haar stichting wilde noemen.

Wie er opgenomen wilde worden, moest eerst aan de vrouwe van Alckemade zelf, en later aan haar „gecommitteerden”, een getuigschrift tonen van de pastoor van zijn parochie en van fatsoenlike bureu, dat hij zich altijd goed gedragen had en vrij was van ketterse denkbeelden. Het was de eerste keer dat dit uitdrukkelijk geëist werd: een bewijs voor de voortgang, die de reformatoerise denkbeelden te Leiden gemaakt hadden. Ook moesten zij, zoals dat bij alle hofjes de gewoonte was, een schepenbrief overleggen met de verklaring, dat ze al hun goederen bij hun dood aan het hof vermaakten.

Men mocht alleen fatsoenlike armen opnemen, geen bedelaars, kreupelen of blinden of mensen met „eenich merckelijck lichamelijck gebreck”, wat de aristokratische stichtster op zichzelf al oneerbaar schijnt gevonden te hebben, evenmin als dronkaards of ruziezoekers, en ook geen mensen „die met kinderen belast zijn of met schulden”. Die laatste verbinding lijkt ons eigenaardig, maar blijkbaar vond de vrouwe van Alckemade, van wie het niet blijkt, of ze kinderen

¹⁾ Een kopie van het oorspr. onder de stukken van de St. Pieterskerk in het Archief te Leiden, Inv. N°. 394. Afdrukt bij van Mieris - Leyden I 282.

had, deze twee even erg. Ook op dit hof mochten zowel mannen als vrouwen wonen, en ook hier was bepaald, dat geen man noch vrouw hertrouwen mocht op verbeurte van de vrijwoning en de uitdelingen. Zij mochten volstrekt niet bedelen en de huisjes niet verlaten „van weelicheyte ofte van armoede” zonder toestemming van de „meesters ende toesienders”.

In het grootste huis moest altijd een flink en deugdzaam echtpaar wonen, belast met het toezicht op het hof en op de naleving van het reglement en ook met het uitdelen van koren, turf, bier, vlees enz., en er moesten altijd minstens drie paren op het hof zijn, geschikt om zo nodig hun plaats in te nemen. Men was verplicht rustig en eendrachtig te leven en kon bij overtreding van dit gebod met verlies van zijn huisje en alle uitdelingen, of alleen met verlies van bier gedurende 2 à 3 weken gestraft worden. Ook wie wist, dat anderen het reglement overtraden, zonder het aan te brengen, kon op dergelijke wijze gestraft worden. Bij ziekte moesten de mannen de mannen en de vrouwen de vrouwen bijstaan, op verbeurte van de turfuitdeling gedurende de hele winter. Stierf een man of vrouw, dan moest de overlevende dadelik de helft van de inboedel en c. q. ook van de pas ontvangen uitdeling ten bate van het hof afstaan. Wie zonder verlof van de opzichter enige dagen van huis bleef, verbeurde zijn bier gedurende de drie volgende dagen; dezelfde straf stond op het storten van vuil in de goot bij de put, waardoor die verstopt raakte, en op het nalaten van het wieden van de straat. Dan was het nog verboden anderen op het hof te laten bleken, wassen, slapen of eten en drinken. De poort werd met het luiden van de kerkklok geopend, en 's winters om 5 uur, in herfst en lente één uur na zonsondergang, en 's zomers om 9 uur gesloten.

Het recht van begeving van de huisjes kwam na vrouwe Agatha's dood aan haar erfgenamen, die niet bij name genoemd worden, en deze moesten ook meesters over het hof aanstellen. De losrentebrieven zouden evenwel bewaard worden in een kist met 3 sloten op het Huiszittenhuis van St. Pieter, waarvan de erfgenamen, de regenten en de huiszittenmeesters elk een sleutel zouden bewaren, zodat de brieven nooit lichtvaardig gelost konden worden. Maar voor het overige bleef het hof geheel onder toezicht van de familie.

Tien jaar later, in 1573, toen de vrouwe van Alckemade overleden was, hadden haar erfgenamen verzuimd regenten voor de „aalmoeshuysen van Bethaniën” aan te stellen. Daarom belastte

het gerecht de poorters Cornelis Gerritsz. de Haes en Claes Ghijsbrechtsz. van Dorp voorlopig met het toezicht op het hof; zij moesten aan het gerecht rekening afleggen. Maar zodra de familie zelf meesters zou aanstellen, hadden zij zich terug te trekken ¹⁾. Inderdaad deed de familie later weer rechten op Bethaniën gelden, want eerst in het begin van de 18e eeuw droeg zij deze voor goed aan de huizittenmeesters over. Voor het door mij behandelde tijdvak zijn mij evenwel geen nadere bijzonderheden over dit laatste van de oude hofjes bekend.

1) Gerechtsdagboek I, fol. 136.

DE OVERHEIDSBEMOEIING MET DE ARMEZORG.

Hoewel in de voorgaande hoofdstukken al zo herhaaldelijk van de zorg van burgemeesters, gerecht en vroedschap van Leiden voor de instellingen van armezorg is gebleken, dat men allicht vrezende zal in dit slothoofdstuk niets dan herhalingen te zullen vinden, is er op dit punt nog genoeg onvermeld gebleven om een afzonderlijk hoofdstuk niet slechts wenselijk, maar zelfs noodzakelijk te maken. Voor het overzicht herinner ik er even aan, dat van de oudste tijden af de regering alle inrichtingen van armezorg onder toezicht nam, dat de gasthuis-, Heilige Geest-, ziekhuis- en huiszittenmeesters door het gerecht werden aangesteld en aan het gerecht verantwoording moesten afleggen, en dat zij geen koop, geen ruil, geen kontrakt, hetzij over het houden van memoriediensten, het opnemen van proveniers of het uitreiken van lijfrenten mochten aangaan zonder toestemming van het gerecht, soms zelfs van gerecht en raad beide. Alleen voor de hofjes, van minder belang als ze waren, stelde de stadsregering geen meesters aan, maar indirekt waren deze toch ook aan stadstoezicht onderworpen, voor zoverre zij onder de gasthuismeesters van het Katrijnegasthuis en de huiszittenmeesters van St. Pieter of St. Pankras stonden. Voor koop en verkoop hadden zij trouwens, zoals voor de 16e eeuw uit de Gerechtsdagboeken blijkt, evengoed als de gasthuizen de toestemming van het gerecht nodig ¹⁾. Het was een *voorrecht* voor de H. G.-meesters, dat hun in 1565 bij uitzondering vergund werd huisjes beneden de waarde van 10 pond Vlaams zonder verlof van het gerecht te verkopen ²⁾.

1) Zie b.v. Gerechtsdagboek I, fol. 27, 85 vs. en 151.

2) Cat. H. G. A I N°. 10.

Raakte deze zorg alleen de administratie, ook tot het onderhoud van de inrichtingen werkte de stadsregering mee door het verlenen van aksijnsvrijheid, het toekennen van boeten, het geven van voorrechten als het recht op de erfenissen van bedeelden aan de H. Geest en de huiszitten, en het recht op die van de in gasthuizen gestorvenen aan de gast- en leprooshuizen, ja in een enkel geval, dat van het Leprooshuis, zelfs door het geven van grond, geld en stenen voor de bouw van het huis. Ook dwong de regering soms de ene instelling de andere met geld bij te staan, in de overtuiging dat het belang van de armen boven dat van de afzonderlike huizen ging. Eindelijk trad zij ook soms in rechten voor de verschillende meesters op ter zake van erfenissen, en steunden schout en schepenen hen tegenover wie hen beledigden of wie hun inrichtingen schade wilden doen.

Maar tegelijk was van het begin af aan het streven erop gericht de aalmoezen, ook die van partikulieren, ten goede te doen komen aan wie ze het meest verdienden. Hiervan is bij de biezondere zorg voor de huiszitten-armen al een en ander gebleken, maar het blijkt het best uit de onafgebroken en steeds krachtiger wordende bestrijding van de bedelarij. Al in de keurboeken van 1397 en 1406 vindt men twee keuren hierover ¹⁾. Het was toen in het algemeen verboden in de kerk, op het kerkhof of binnen 3 roeden daaromheen anders dan voor zichzelf te bedelen, maar men kon er van de schout, één raad en twee of meer schepenen verlof toe krijgen. Had men dit, dan mocht men niemand lastig vallen, maar alleen voor de menschen gaan staan, zeggende: „Geeft om Gode desen man”, of naar omstandigheden „desen wive, desen kinde” zonder meer, op een verbeurte van 12 schell. voor elke overtreding. Langs de huizen mocht men uitsluitend voor zichzelf bedelen op een verbeurte van 3 pond. Dit was nog volstrekt geen verbod van bedelarij, maar een maatregel om de aalmoezen liefst te laten geven aan de gasthuis- en H. Geest-meesters, voor wie in de eerste keur een uitzondering gemaakt was, en die toen al, zoals we gezien hebben, geregeld in de kerken kollekteerden.

In een appendix op het keurboek van 1406 staan al veel strenger bepalingen, op 1 Mei 1446 gemaakt ²⁾. Toen mochten *in* de kerk alleen nog de gasthuis-, H. Geest- en huiszittenmeesters, benevens de leden van biddende orden (tarminarii) aalmoezen vragen, terwijl

1) Hamaker - Keurb., bl. 45 en 91.

2) Ib., bl. 490 en 492.

alle anderen, die geld bedelden voor bedevaarten of voor armen, in de galerijen („seventaren”) of vóór de kerkdeur moesten blijven staan op een verbeurte van 1000 stenen aan de kerkmeesters, binnen 14 dagen aan de kerk te verwerken. Wie dit niet betalen kon, moest Leiden vóór zonsondergang verlaten, tot hij zijn boete kon voldoen. Bedelen langs de huizen of op straat was geheel verboden op een verbeurte van 10 pond. Bedelaars mochten niet in de kerk komen, en als arme mensen, zieke of gezonde, daar toch om aalmoezen vroegen, mocht iedereen hun het geld, dat ze op hun schotel of in de hand hadden, afnemen en dat onder de buiten de kerk staande armen verdelen, terwijl de schout de overtreders van het gebod een etmaal in de gevangenis moest opsluiten.

In aansluiting hieraan werden op 29 Junie 1447 Dulle Weyn, die verklaard had het bedelen in de Pieterskerk in geen geval te zullen laten en niet bang te zijn voor verbanning, en een in 't grijs geklede Waalse vrouw, die ook dagelijks in de Pieterskerk bleef bedelen, beide tot een boete van 1000 stenen of verbanning veroordeeld ¹⁾. Erger straf kreeg in 1450 zekere Heynric Claisz., bijgenaamd Backertgen, die langs de huizen om brood placht te gaan vragen. Weigerde men het hem, dan begon hij te razen en te vloeken, roepende: „God gheve dattet al barnen moet, dat in thuys is, ende alle moet ghy barnen in taffgront van der helle!” Hij moest eerst een uur in een mand aan de wijnkraan (op de Nieuwe Rijn) te pronk hangen, aan het eind daarvan zelf de touwen doorsnijden, zodat hij in het water viel, en dan de stad voor 3 jaar verlaten ²⁾. Nog strenger werd evenwel in 1458 zekere Boen Jansz. gestraft, omdat hij een arme man, die langs de huizen om brood ging bedelen, zonder noodzaak of reden uitgescholden en daardoor zeer gekwetst had; hierom en om meer dergelijke dingen werd hij veroordeeld tot een bedevaart naar Rome, waarvan hij „goet betoich” moest inzenden, waarna hij eerst volgens besluit van de meerderheid van het gerecht in Leiden terug zou mogen keren ³⁾. Hieruit ziet men, dat bedelen om brood toch wel oogluikend werd toegelaten, als de vragers maar niet brutaal optraden.

Waren de oudste strafbepalingen over bedelarij v.n.l. gericht

1) Correctieboek A, bl. 239.

2) Correctieboek B, fol. 31.

3) Ib., fol. 104. Het betoog werd op 13 Maart 1460 ingeleverd.

tegen inwoners van Leiden, het werd in de loop van de 15e eeuw meer en meer noodzakelijk zich tegen een grote toevloed van vreemde beroepsbedelaars te beschermen. Daarom was in een appendix van het keurboek van 1406 (van \pm 1440) al bepaald, dat wie in de Leidse gasthuizen slapen wilden, een teken bij de schout moesten halen op straffe van de volgende dag een uur op de kaak te moeten staan en dan voor een jaar uit Leiden, Rijnland, Den Haag en Haag-ambacht verbannen te worden. Zodoende kon de schout ongewenste elementen weren en erop toezien, dat men geen misbruik van de gasthuizen maakte. Tegelijk was bepaald, dat ook de „spechaelres”, zij die geen geld maar eten vroegen, wanneer zij kosteloos of voor geld te Leiden slapen wilden, een teken bij de schout moesten halen, met bedreiging van dezelfde straf, terwijl de waard, die hen zonder teken herbergde, 3 pond verbeuren zou ¹⁾. — Op 28 Nov. 1445 werd Joest van Nijs, die eerst een nacht met teken in het Katrijngasthuis geslapen had, daarna met toestemming van de gasthuismeesters nog een nacht zonder teken en die toen men hem dit de derde keer weigerde als in strijd met de stedelijke keur, daarover boos was geworden en de gasthuismeesters gedreigd had, tot de bewuste straf veroordeeld ²⁾. Een maand later verschenen voor schepenen Jacob van Belefroet en Cornelis van Stienbergen, die zonder teken in het Katrijngasthuis geslapen hadden en daarom door de schout gevangen genomen waren; op hun nederig verzoek liet men hen los, waarbij ze beloofden op verbeurte van hun leven twee jaar uit Leiden te zullen wegblijven ³⁾. Op 31 Des. 1446 werden twee „speckhaelres”, die zonder teken van de schout in de stad geslapen hadden, veroordeeld om een uur lang in een mand aan de wijnkraan te hangen, waarna ze met de mand in het water moesten vallen om dan de stad voor een jaar te verlaten ⁴⁾.

Hoofdzakelijk met het oog op deze vreemde bedelaars en gedeeltelijk in aansluiting aan het plakkaat van Philips van Bourgondië werden op 1 Des. 1459, tegelijk met twee in het hoofdstuk over de H. Geest al besproken keuren over vondelingen, weer vijf nieuwe keuren gemaakt ⁵⁾. Ten eerste zouden voortaan vreemde bedelaars en „spechaelres”, mannelijke en vrouwelijke, in gasthuizen of bij

1) Hamaker - Keurb., bl. 498.

2) Correctieboek A, bl. 178.

3) Ib., bl. 179.

4) Ib., bl. 220.

5) Hamaker - Keurb., bl. 249—252. Vgl. hiervóór, bl. 13.

partikulieren niet langer geherbergd mogen worden dan één nacht in de zomer (van St. Valentijn, 14 Febr., tot St. Bavo, 1 Okt.) en twee nachten in de winter, tenzij ziekte hun belette voort te trekken. Als zij zo een of twee nachten te Leiden geslapen hadden, mochten zij er binnen 6 weken niet weer komen bedelen of slapen. Bij overtreding hiervan moest de waard of waardin met de gast samen 's middags een uur lang op de Blauwe Steen vastgeklonken staan. Een uitzondering werd alleen gemaakt voor arme klerken, die te Leiden school gingen, en arme handwerksgezellen, die er hun ambacht leerden. — In de tweede plaats zouden arme mensen van buiten Leiden, die zich daar eerst na Mei gevestigd hadden, 's winters geen aalmoezen van de Heilige Geest noch van de huiszitten kunnen ontvangen, uitgezonderd arme kraamvrouwen. Dit diende natuurlijk om te voorkomen, dat een deel van de plattelandsbevolking zich 's winters ter wille van de aalmoezen in de stad zou vestigen om die in het voorjaar weer te verlaten. — In de derde plaats werd het bedelen geheel verboden aan alle ingezetenen en vreemdelingen tussen de 18 en 50 jaar, op straffe van een uur op de Blauwe Steen vastgeklonken te staan, met uitzondering van arme klerken en scholieren, zieken en mismaakten, en mensen met zoveel kinderen, dat zij er onmogelijk de kost voor konden winnen, ter beoordeling van het gerecht. — Ten vierde werd bepaald, dat wie voor de kerkdeur gebedeld hadden ten einde wegens ziekten of gebreken bedevaarten te gaan doen naar St. Cornelis, St. Quirijn of andere plaatsen, aan de kerkmeesters onder ede een schriftelijke opgaaf van de som van hun aalmoezen moesten overleveren. Daar dit gewoonlijk geen armen waren, maar bedelaars uit vroomheid, moesten ze na afloop van de reis het opgehaalde geld aan de kerk teruggeven, die er de helft van hield, terwijl de Heilige Geest en de huiszitten van de betreffende parochie er elk $\frac{1}{4}$ deel van kregen. — Eindelijk werd opnieuw verboden in de kerken te bedelen, ook aan hen, die het wel in de galerijen of buiten de kerk mochten doen, op straffe van een uur op de Blauwe Steen vastgeklonken te staan.

Al deze bepalingen bleven een hele tijd geldig, want in het keurboek van 1508 zijn ze weer opgenomen. Maar het blijkt, dat niet altijd dezelfde straf gegeven werd. Zo werden in 1474 vier mannen en een vrouw, die in de Pieterskerk gebedeld hadden, allen van 24 Jan. tot St. Odulf (18 Julie) verbannen op verbeurte van een door de schout te kiezen lid van een vinger; een van hen, die al op 24 April terugkwam, moest inderdaad zo'n lid ver-

liezen 1). In 1477 verscheen voor schepenen een van twee arme gezellen, die slachtoffers geworden waren van een misplaatste grap. Terwijl zij de schoutsknechten zochten om een teken voor nachtverblijf in het gasthuis te vragen, kwamen ze toevallig bij een coman Geryt, Geryt Hugensz., die hun voor de aardigheid een loodje gaf, dat zij voor echt hielden en waarmee ze naar het gasthuis gingen. Toen de gasthuisknecht hen hicrop niet binnen wilde laten, werden ze zo boos, dat ze met hem begonnen te vechten, waarbij Baernt Willemsz., in Ter Wadding „Broer” bijgenaamd, de knecht wondde. Hij werd veroordeeld om in een mand aan de wijnkraan te hangen, zichzelf zodra hij wilde los te snijden en dan Leiden voor 4 jaar te verlaten op verbeurte van zijn rechterhand. Maar ook de grappige coman Geryt moest tot straf 3000 stenen aan de stadsvesten doen verwerken 2).

Bedelaars, die bijzonder brutaal opgetreden waren, kregen natuurlijk strenger straffen. In 1511 werd b.v. een bedelaar, die als men hem geen aalmocs wilde geven, zo lclik begon te vloeken, dat men de woorden niet in het vonnis kon opnemen, veroordeeld om in de voor boosdoeners gemaakte houten huik vóór de processie uit te gaan en daarna de stad voor 100 jaar en een dag te verlaten 3). — In 1518 verschenen een Westfaler en een Amsterdammer wegens een dergelijk feit voor schepenen. Zij hadden de gewoonte aan de huizen brutaalweg de klink van de deur over te halen, binnen te gaan en dan naar de heer of vrouw te vragen, alsof zij met deze iets te maken hadden. Bij een lid van de regering hadden zij in tegenwoordigheid van de man onbeschaamd tegen de vrouw beweerd, dat zij haar 3 jaar geleden enige voorwerpen te bewaren hadden gegeven en die terug geëist. Op het antwoord van de vrouw: „Lieve gesellen, ic en hebbe u van mijn dagen noyt gesien. Wat zoudt ghy my te bewacren gegeven hebben?”, hadden zij gedreigd: „Wy willen onse pande van u hebben, of wy zullen se van u mans vel hebben”, en hadden zij de man willen slaan, waarop ze met de woorden: „Wy sullent u naehouden, wacht u zoe ghy best moecht”, vertrokken waren. De een werd veroordeeld de ton, de ander de steen de weg van de processie te dragen, en beiden werden voor 25 jaar verbannen 4).

In de 16e eeuw werden de bepalingen tegen de bedelarij steeds

1) Correctieboek B, fol. 248 vs..

2) Ib., fol. 276 vs..

3) Correctieboek F., fol. 47.

4) Ib., fol. 132 vs..

weer afgelezen en verscherpt. Men begon nu ook straf te bepalen voor wie de bedelaars door het geven van aalmoezen steunden, en zo werd op 1 Febr. en 28 Sept. 1521 en ook weer in 1522, 1526 en 1529 afgelezen, dat wie een aalmoes gaf aan bedelaars in de parochiekerken of de kerk van de Witte Nonnen, 2 stuivers zou verbeuren, één voor de kerk en één voor de aanbrengrer van het feit ¹⁾. Op 7 Nov. 1523 werd het verbod om in de kerken te bedelen nog eens afgelezen, daar er telkens inbreuk op gemaakt werd ²⁾. Hoewel dit in 1531 werd herhaald, werden in 1538 nog 2 blinden uit Gouda en Amsterdam, die in de St. Pankraskerk gebedeld hadden ondanks waarschuwing van de kloklouder („cloppe”) en in 1542 een man met een lamme arm uit Vilvoorde, die dat in de kerk van de Witte Nonnen gedaan had, voor een jaar verbannen ³⁾. — In 1531, het jaar van het bekende plakkaat over de armen van Karel V, werd tegelijk afgelezen, dat bedelaars van buiten, die dagelijks in grote menigte te Leiden kwamen, er niet langer dan één dag en nacht mochten blijven op straffe van een uur op de Blauwe Steen te staan ⁴⁾.

In 1534 traden de bedelaars, vooral 's avonds, zo brutaal op, dat nog eens opzettelijk verboden werd op de deuren te kloppen of aan de klinken te rammelen; zij aan wie het bedelen toegestaan was, moesten eenvoudig voor de deur blijven staan en behoorlijk om een aalmoes vragen; op 23 Nov. 1549 werd dit verbod herhaald ⁵⁾. Een vrouw uit Amsterdam, die op schandelijk onbeschaamde wijze aan de huizen gebedeld en ook mensen op straat aan de kleren getrokken had, werd in 1543 veroordeeld om door de schoutsknechten zonder huik de weg van de processie langs gevoerd te worden en de stad voor 4 jaar te verlaten ⁶⁾.

Uit de aflezingsboeken kan men zien, hoe de regering ertegen waakte, dat de keuren vergeten zouden worden. Die van 1459 over de bedelaars en „spechaelres” werden op 17 Febr. en 6 Mei 1536 en op 5 Nov. 1544 nog weer eens afgelezen ⁷⁾, die over de vreemde bedelaars van 1531 op 23 Maart 1537, 23 Nov. 1538, 17 Des. 1541, 10 Des. 1547 en 23 Nov. 1549 ⁸⁾. In 1539 werd bepaaldelik

1) Aflezingsboek A, fol. 99.

2) Ib., fol. 121 vs..

3) Correctieboek H, fol. 150 en 200 vs..

4) Aflezingsboek B, fol. 19. Vgl. hiervóór, bl. 16.

5) Ib., fol. 28 vs. en 170 vs..

6) Correctieboek H, fol. 214.

7) Aflezingsboek B, fol. 52 vs., 54 vs. en 126 vs..

8) Ib., fol. 61 vs., 72 vs., 154 en 170 vs..

het bedelen voor kloosters of andere verenigingen zonder toestemming van de burgemeesters verboden ¹⁾, in 1542 het bedelen om wol aan de huizen van de drapeniers door nonnen of begijnen, en het vragen van aalmoezen voor arme kraamvrouwen of andere ongelukkigen, wat enige vrouwen door middel van schaalkollektes gedaan hadden, zonder verlof van het gerecht; behalve verdere bestraffing zou in geval van overtreding ook al het opgehaalde verbeurd zijn ²⁾. Tegen de winter van 1544 nam men, in aansluiting aan de tweede keur van 1459, een krasse maatregel: alle vreemde armen, die na 1 Mei in Leiden waren komen wonen, moesten vóór de volgende Zaterdag de stad verlaten ³⁾.

Het staat vast, dat de keuren niet bij machte waren alle bedelarij te weren, toen de nood in en buiten Leiden steeds groter werd. Daarom werden de strafbepalingen dan ook gaandeweg verscherpt. Op 8 April en 28 Aug. 1566 en op 2 Maart 1567 werd afgelezen, dat alle vreemde bedelaars boven de 12 jaar diezelfde dag vóór zonsondergang de stad moesten verlaten op straffe van tot bloedens toe gegeseld te worden, terwijl er op 1 Sept. 1567 milder werd bijgevoegd, dat het gerecht ze ook anders kon straffen ⁴⁾.

Van 23 Des. 1568 dagtekent een nieuwe reeks van bepalingen over armen en bedelaars ⁵⁾: 1° mocht men slechts alleen en nooit in gezelschap gaan bedelen, en daarbij niet op deuren kloppen of aan bellen trekken, en de mensen niet vasthouden, aan hun kleren trekken, naschreeuwen of nalopen; 2°. mochten zij die van de aalmoezen van de Heilige Geest of de huiszitten leefden, voortaan niet in herbergen gaan drinken op straffe van de eerste keer voor 14 dagen, de tweede keer voor een maand in de „Pellecaen” op water en brood gezet en de derde keer gegeseld te worden ⁶⁾; 3°. werd nog eens verboden voor kraamvrouwen of andere zieken geld op te halen zonder toestemming van het gerecht, op straffe van 14 dagen op water en brood gezet en, bij herhaling, gegeseld te worden; en 4°. werd verboden op Nieuwjaar en Driekoningen langs de huizen liedjes te gaan zingen of met rommelpotten en trommels lawaai te maken op

1) Ib., fol. 74.

2) Ib., fol. 96.

3) Ib., fol. 126 vs..

4) Ib., fol. 269 en 299.

5) Ib., fol. 314 vs..

6) Deze beide bepalingen waren het eerst op 31 Des. 1565 en ook op 22 Nov. 1566 afgelezen (Ib., fol. 267).

verbeurte van het bovenste kledingstuk ten voordele van de schoutsknechten, die het de overtreders onmiddellijk mochten uittrekken. — In 1571 werd de keur op vreemde bedelaars van 1566 nog eens afgelezen, werd het bedelen behalve tussen 's middags 11 en 1 uur geheel verboden, terwijl er nog eens aan herinnerd werd, dat men hierbij niemand lastig mocht vallen, en werd de bepaling herhaald, dat door de Heilige Geest of de huiszitten bedeeden niet in herbergen mochten gaan drinken ¹⁾. Dit is alles wat ten opzichte van de bedelarij bepaald werd vóór het jaar 1577, toen een nieuwe verordening op de armverzorging werd afgelezen, die straks ter sprake komt.

Eerst dient nog een en ander vermeld te worden, dat de stadsregering in vroegere eeuwen meer direkt voor de armen deed. Ik noem hier in de eerste plaats het aanstellen van stadsdokters en -vroedvrouwen, die de armen kosteloos moesten helpen en daarvoor van de stad en de instellingen van armezorg enige vergoeding kregen, zoals wij in het hoofdstuk over de H. Geest gezien hebben. Een nader bericht over zo'n stadsdokter is van 1453: Mr. Philippus bezocht toen de armen in de gasthuizen niet trouw genoeg en de vroedschap beval het gerecht hem op zijn plicht te wijzen, omdat hij anders afgezet zou moeten worden ²⁾. Hij kreeg evenals zijn opvolger niets dan een tabberd per jaar voor zijn diensten ³⁾. In 1481 verdiende de dokter, die de zieken in het gasthuis moest bezoeken en vooral ook de pestzieken, behalve een tabberd nog 6 pond groot, en werd aan een andere dokter uit Dordrecht, als deze zich te Leiden wou vestigen, aksijnsvrijheid voor 10 vaten bier beloofd ⁴⁾. Het schijnt, dat men in die tijd bepaald gebrek aan dokters had, want het volgend jaar werd aan alle dokters, die in Leiden wilden komen, elk jaar 5 el laken voor een tabberd en aksijnsvrijheid voor 15 vaten bier voorgespiegeld ⁵⁾. Maar dit heeft toch blijkbaar te sterk getrokken, want in 1488 zei men de vrije bovenkleding aan de dokters weer op, behalve aan één „doctor in medecinen” en „der stede surgijnmeester” ⁶⁾. In 1491 vond ik voor het eerst ook een stadsvroedvrouw genoemd; zij kreeg toen evenals de 5 dokters aksijnsvrijheid voor 10 vaten bier ⁷⁾. In 1524

- 1) Aflezingsboek C, fol. 25.
- 2) Vroedschapsresolutie van 25 Mei 1453.
- 3) Id. van 29 Jan. 1453.
- 4) Id. van 13 Junie en St. Martijnsavont. 1481.
- 5) Id. van 28 Junie 1482.
- 6) Id. van 25 Febr. 1488.
- 7) Id. van 16 Aug. 1491.

kreeg zij vooral wegens de heersende pest opslag tot 100 schell. groot Vlaams per jaar en 20 schell. voor een lakense tabberd, onder voorwaarde dat ze niemand wegens ziekte zou schuwen ¹⁾. Ook later leest men nog herhaaldelijk van vroedyrouwen, die hetzij vrije woning, hetzij meer geld vroegen ²⁾. — De dokters verdienden ook langzamerhand meer: in 1540 b.v. 14 Karolusgulden (van 40 groten) per jaar ³⁾. In 1551 kregen daarbij 2 stadsheermeesters elk jaarliks een tabberd ⁴⁾; zij hielden er hun barbierswinkel bij aan, want in 1555 beklaagden ze zich, dat hun nering verliep, doordat ze zoveel pestzieken moesten helpen, terwijl zij ook zichzelf en hun vrouwen dageliks in gevaar voor besmetting brachten. Zo verloren zij meer dan hun door de stad en de gasthuizen betaald werd, waarom ze verzochten voor 10 of 12 in plaats van voor één jaar aangesteld te worden en meer te verdienen ⁵⁾. De later aangestelde stadspestmeester (1583), die onder het Katrijnengasthuis genoemd is, was ook een chirurgijn.

Maar al in oude tijd steunde de stadsregering de armen ook vaak nog meer rechtstreeks. In 1481, een jaar van hongersnood, besloot de vroedschap in de kerken te laten afkondigen, dat men van stadswege, bon voor bon, langs alle huizen zou laten vragen, hoeveel ieder wekeliks voor de armen wilde geven; hiervan werd aantekening gehouden, en de H. G.- en huiszittenmeesters moesten zorgen, dat elke arme, volwassene of kind, zo spoedig mogelijk een pond brood per week uit deze buitengewone fondsen kreeg ⁶⁾. Tocvallig zijn in het archief van de Heilige Geest enige van die lijsten van buurten en bonnen met de namen van de bewoners en van hoeveel ieder per week gaf, bewaard; het was meest 1 à 5 stuivers ⁷⁾. De meeste lijsten dragen geen jaartal; er zijn er bij van 1528 maar ook veel oudere, waarschijnlijk wel van 1481; wij zullen nader zien, dat dit middel in tijden van nood gedurig werd toegepast.

Ook de winter van 1491 op 1492 was, zoals onder de Heilige Geest al besproken is ⁸⁾, om zijn armoede berucht. Op 28 Nov. 1491

1) Id. van 20 Sept. 1524.

2) O.a. id. van 10 Nov. 1535, 27 April 1536, 18 Julie 1538, 8 Julie 1539, 5 Febr. 1545, 18 Maart 1552, 1, 4 en 13 Maart 1553, 26 Mei 1554, 15 Sept., 9 en 19 Nov. 1556, 5 Aug. en 11 Des. 1565, 18 Julie 1566.

3) Id. van 10 Nov. 1540.

4) Id. van 13 Maart 1551.

5) Id. van 15 Maart 1555.

6) Id. van 22 Nov. 1481.

7) Cat. H. G. A I, III.

8) Zie hiervóór, bl. 178.

besloot de vroedschap weer te laten onderzoeken, hoeveel ieder burger voor de armen geven wou, maar toen de offervaardigheid van de burgerij niet groot bleek, besloot men op 7 Des. met de pastoors te spreken en hun te vragen de mensen tot het geven van groter aalmoezen aan te sporen. Ook zou het gerecht met de H. G.- en huizittenmeesters overleggen, wat deze van hun vaste goederen zouden kunnen verkopen; dat men werkelijk tot verkopen moest overgaan, is onder de Heilige Geest al gebleken. Het was een buitengewoon strenge winter, want op 18 Febr. 1492 vroom het nog altijd sterk; toen besloot de vroedschap door de pastoors te laten afkondigen, dat iedereen betalen moest wat hij beloofd, maar nog niet gegeven had, en ook moesten zij erop wijzen, dat de Heilige Geest en de huizitten al 900 Rijns gulden schuld hadden, zodat zij hun uitdelingen zouden moeten staken, als niet alle vermogende burgers een handje wilden helpen ¹⁾.

Op dergelijke wijze zien wij de stadsregering herhaaldelijk in tijd van nood optreden. In 1521, een jaar van misgewas en buitensporige korenprijzen, moesten de bonmeesters huis voor huis rondgaan om de voorraad van tarwe, rogge, gerst enz. op te schrijven. Wie iets achterhield, verbeurde de helft daarvan voor de Graaf en de helft voor de armen ²⁾.

In de 16e eeuw was in Leiden de nood nogal eens hoog, zoals al meermalen vermeld is. Zeer ernstig was de toestand het eerst in 1530, toen de burgemeester Willem van Oy, doctor in de rechten, de nood van de armen in de vroedschap met donkere kleuren schilderde ³⁾. Door de „sobere neringe der draperye” heersten „zware armoede, grote honger ende commer”, zodat sommige mensen herhaaldelijk baden: „Och lieve Heere, en gaet ons niet verby mit u gave der heete ziekte, want wy liever sterven dan langer leven”. De armoede had tot gevolg, dat er dagelijks veel gestolen werd, en de pastoors en kapellaans hadden het gerecht bezworen, dat het werkelijk nodig was de armen te helpen. Veel volkers, wevers, kemsters en spinsters verlieten de stad, waar zij het zo slecht hadden, en het gerecht had er al verscheiden keren over gesproken, hoe men de armen 't best door aalmoezen of wekelikse bijdragen helpen kon. Holland werd nu al 40 jaar door allerlei plagen als de Spaanse pokken, de pest, hevige oorlogen, de Engelse zweetkoorts ⁴⁾

1) Vroedschapsresoluties van 28 Nov. en 7 Des. 1491 en 18 Febr. 1492.

2) Afleringsboek A, fol. 107 vs..

3) Vroedschapsresolutie van 1 Des. 1530.

4) Zie hierover o.a. Thorold Rogers - Six Centuries of Work and Wages, II 335-336.

en overstromingen bezocht, een bewijs van Gods toorn over de menselijke zonden, waartegen geen beter middel bestond dan het geven van aalmoezen, zoals God zelf in zijn Evangelie gezegd had. Men hoort in deze hele schildering van de burgemeester en vooral in de laatste zin de invloed van de denkbeelden van Vives. Geen wonder: hij had het vorige jaar kennis gemaakt met het IJperse stelsel van armverzorging ¹⁾, toen door de zes grote steden van Holland over de invoering daarvan gesproken was, en al behoorde Leiden juist tot de steden, die het niet aandurfdën, Vives' denkbeelden konden niet nalaten op de geest van de meest ontwikkelden indruk te maken. En ook wat Mr. Willem van Oy voorstelde en wat de vroedschap besloot, lag geheel in de lijn van het IJperse stelsel. Men zou n.l. aan alle vermogende burgers vragen, hoeveel zij elk 12 weken lang per week voor de armen wilden bijdragen; mocht iemand zich uit gierigheid hieraan willen onttrekken, dan moest het gerecht zijn bijdrage vaststellen. Een kommissie van 3 personen kreeg tot taak dit geld wekelijks onder de armen te verdelen. Dat er feitelijk een soort armbelasting geheven werd, blijkt uit de vroedschapsnotulen van het volgende jaar ²⁾. Toen was het de pensionaris Mr. Willem Uyténagger, die de nood van de armen als nog groter afschilderde en alle schuld gaf aan de achteruitgang van de lakenering, waarin vroeger veel arme mensen hun brood verdienden, die nu van gebrek dreigden om te komen. Het gerecht had een staat of raming opgemaakt van hoeveel ieder burger wekelijks voor de armen zou kunnen geven, die in de vroedschap voorgelezen werd, en daar werd de vermaning aan toegevoegd, dat ieder „vlytich” moest opbrengen wat van hem geeïst werd, zonder onwil of tegenspraak. Men was er dus van teruggekomen de burgers zelf hun bijdrage te laten bepalen en schatte, volgens een veel beter beginsel, ieder naar zijn vermogen. Eigenaardig is, dat toen de pensionaris uitgesproken had, Mr. Willem van Oy nog eens het woord nam om dit alles uitvoeriger aan te bevelen en te bespreken; hij was hier zeker de stuwende kracht.

Hoe lang dit „weeckgeld” opgebracht moest worden, is niet na te gaan. Maar er kwamen andere jaren, waarin de regering de armen helpen moest. In 1545 dreigde b.v. weer hongersnood als gevolg van de „geringe nering” en hoge graanprijzen ³⁾. Men schatte

1) Misschien kende hij het ook al van vroeger: hij had altans, blijkens zijn tittel, aan een buitenlandse universiteit gestudeerd.

2) Vroedschapsresolutie van 28 Nov. 1531.

3) Id. van 10 Nov. 1545.

het aantal armen toen op 5 à 6000; om aan ieder $\frac{1}{2}$ roggebrood per week te kunnen uitreiken, had men minstens ruim 50 last rogge nodig. Op bevel van de burgemeesters hadden de huizittenmeesters 52 last rogge ingeslagen, maar zij konden die niet binnen 14 dagen, zoals verplicht was, betalen. Moest dit geld over de burgers omgeslagen of door een kollekte opgebracht worden? De vroedschap besloot de huizittenmeesters een kollekte te laten houden, die in alle kerken aanbevolen moest worden; bracht deze niet genoeg op, dan kon men de rest voorlopig uit de stadskas voorschieten.

In 1552 ging men nog verder ¹⁾: de korenprijzen waren toen weer, als gevolg van de oorlog, buitengewoon hoog. Het gerecht had nu door de gasthuismeeesters van het Katrijnengasthuis en de H. G.-meesters roggebroden laten bakken en die gedeeltelijk aan de armen laten uitreiken, gedeeltelijk tegen lage prijs doen verkopen. Hierop was ruim 106 Karolusgulden verloren, en de vroedschap besloot, dat *de stad zelf* dit verlies zou dragen. Dit gaf de burgemeesters moed in het voorjaar van 1553 in de vroedschap eenvoudig te verklaren, dat zij weer 80 gulden uit de aksijnzen gelicht hadden om de armen te helpen. Zij hadden het wel moeten doen: onlangs was de werkklok niet geluid, zodat massa's mensen leeg liepen zonders iets te verdienen en de huizittenmeesters om bedeling smeekten. Maar daar hun geld voor de winter zo goed als op was, hadden de burgemeesters hun die 80 gulden verstrekt om daarvan elke arme een „oert stuvers” per week te kunnen geven, waarbij de huizittenmeesters zelf nog een oort aan turf voegden. Gerecht en vroedschap vonden, dat het Katrijnengasthuis dit wel had kunnen betalen, maar daar dit juist een schadepost van \pm 100 gulden had gehad door het doen uitdiepen van de gracht bij de Rijnsburgerpoort, welk werk de stad eigenlijk had moeten uitvoeren, besloot men ten slotte ook die 80 gulden maar uit de stadskas te betalen ²⁾. Tegen de winter van hetzelfde jaar besloot de vroedschap nog het molengeld van de rogge, dat men het vorige jaar om de armen te helpen tijdelijk opgeheven had, voorlopig in het geheel niet meer te heffen ³⁾.

Het is mijn schuld niet, dat mijn verhaal hier al bijzonder centonig wordt. Want haast jaar op jaar heersten in deze tijd

1) Id. van 10 Nov. 1552.

2) Id. van 23 Maart 1553.

3) Id. van 7 Nov. 1553.

hongersnood en gebrek. Tegen de winter van 1555 werd eerst weer besloten een hoofdelike omslag voor de armen te heffen, „reparatiegeld” noemde men het, en later nog een speciale kollekte te doen houden met het oog op de duurte van de brandstof: desnoods zou men hiervoor tweemaal alle bonnen rondgaan, men moest er in de kerken en godshuizen over preken, maar hiervoor zou ieder zelf zijn bijdrage mogen bepalen 1). In verband hiermee werden op 12 Des. verschillende, deels al genoemde keuren over aalmoezen en bedelarij afgelezen: 1°. zouden slechts inwoners van Leiden van de uitdelingen van de Heilige Geest en de huiszitten genieten, 2°. was het bedelen alléén toegestaan vóór de kerken en kloosters en langs de huizen, 3°. mochten vreemde bedelaars niet langer dan twee dagen in Leiden blijven en slechts tusschen 11 en 1 uur bedelen, 4°. werd aan alle bedeeden verboden in herbergen te gaan drinken, 5°. bedreigden schout en schepenen hen, die een groter aantal kinderen opgaven, dan ze hadden, met het inhouden van de aalmoezen, en 6°. eveneens hen, die het ontvangen brood of de loodjes verkochten 2).

Het ergst was wel de winter van 1556 op '57. Al in Aug. 1556 werd op verzoek van de huiszittenmeesters van St. Pieter besloten 15 of 16 last rogge voor de armen te kopen, die men proberen zou uit een te houden kollekte te betalen. In Nov. moesten de burgemeesters aan de vroedschap bekennen, dat zij op eigen houtje al 40 last rogge à 58 goudgulden voor de stad gekocht hadden om die goedkoop aan de arme burgers en werklui te kunnen verkopen. Zij hadden dit zo haastig gedaan, omdat de korenprijzen bleven stijgen en zij waren bereid zelf de schade te dragen, als de vroedschap hun daad niet goedkeurde. Maar de vroedschap vond het best en bepaalde de prijs van een roggebrood op 2 stuivers; de stad zou zo nodig het tekort bijpassen, maar hier tegenover kon later het molengeld van de rogge wel weer ingevoerd worden. In Des. deelden de burgemeesters mee, dat hun door de Raad van Holland bevolen was koren op te slaan, waarom ze 10 last rogge meer gekocht hadden dan de vroedschap toegestaan had, maar 't was nóg niet genoeg. De vroedschap vond goed behalve die 10 last nog 20 last meer in te slaan en 't brood weer voor 2 stuivers te verkopen. Het geld, dat de burgemeesters hiervoor persoonlijk voorgeschoten hadden, mochten ze uit de wijn- en bierakstijns lichten 3). In

1) Id. van 10 Okt. en 24 Nov. 1555.

2) Afleringsboek B, fol. 211 vs..

3) Vroedschapsresoluties van 19 Aug., 23 Nov. en 18 Des. 1556.

Febr. 1557 werd besloten nog 16 à 20 last rogge te kopen, om volgens de opdracht van het Hof tot Mei genoeg te hebben; het hiervoor nodige geld zou door een hoofdelike omslag opgebracht worden. Begin April was er nog niet veel kans op aanvoer van koren uit het Oosten en bleven de prijzen stijgen, zodat de vroedschap goed vond nog wat rogge in te slaan, nu op kosten van het Katrijnen-gasthuis en de Heilige Geest. Eind April kocht men er weer wat bij, en toen moesten de huiz sitten van St. Pieter al land verkopen om hun schulden te kunnen betalen, zelfs moest men hun ten slotte uit de stadskas bijspringen, waartoe de regering niet gauw overging ¹⁾).

In 1565 werd op koninklijk bevel wegens de hoge graanprijzen besloten weer voor 5 à 6000 gulden koren op te slaan ²⁾). In verband hiermee werd op 31 Des. o.a. nog eens afgelezen, dat be-deelden niet in herbergen mochten gaan drinken en geen bier of loodjes mochten verkwanselen ³⁾), wat op 22 Nov. 1566 herhaald werd. In diezelfde tijd besliste de vroedschap, dat de stad voor tijden van hongersnood een eigen korenschuur nodig had, waartoe het St. Jacobsgasthuis werd uitgekozen ⁴⁾). Het duurde door de troebelen nog tot 1570, eer men ertoe overging het gasthuis hiertoe in te richten ⁵⁾).

En zo zijn wij ongeveer genaderd tot de moeilijkste jaren, die de stad Leiden beleefde, de jaren waarin de armoede het grootst en de nood het zwaarst te lenigen was. Te schetsen hoe hoog de ellende tijdens het beleg klom, en wat de overheid deed om deze te verzachten, ligt niet op mijn weg. Een en ander is erover gezegd in het hoofdstuk over de Huiz sitten-armen, en in alle monografieën over het beleg is er wel iets over te vinden. Mij rest tot slot nog slechts te vermelden, hoe de regering van Leiden in 1577, toen de stad de geleden verliezen te boven begon te komen, ook alle aandacht wijdde aan een afdoende regeling van de arm-verzorging, in overeenstemming met het besluit van de Staten van Holland van 1575, dat de armezorg voor goed onder de overheid bracht ⁶⁾).

1) Id. van 6 Febr., 8 en 30 April 1557. Vgl. ook bl. 226.

2) Id. van 24 Sept. 1565.

3) Afleringsboek B, fol. 267.

4) Vgl. bl. 223.

5) Vroedschapsresolutie van 3 April 1570.

6) Res. Staten van Holland van 2 Maart 1575; ook bij van Mieris - Leyden I 50; en Groot-Placcaatboek IV 346.

Het was in de vroedschapsvergadering van 20 Febr. 1577, dat het in de inleiding genoemde rapport van enige gekommitteerden uit burgemeesters en gerecht werd voorgelezen ¹⁾, waarover zij geen beslissing hadden willen nemen zonder de vroedschap gehoord te hebben. Er waren *enige* gekommitteerden, maar zij hadden het aan een van hen overgelaten voor het gerecht een rapport op te stellen, dat nu ook aan de vroedschap werd voorgelezen. De opsteller, wiens naam niet blijkt ²⁾, valt dan ook al gauw in de „ik”-vorm, als hij meent de stoutheid van zijn denkbeelden door zijn jeugd te moeten verontschuldigen. Als bloedverwant en vriend van de Leidse drapeniers, van vaderszijde gesproten uit het vermaarde weversgeslacht van de Garrabijnen, dat elders dan te Leiden geleefd moet hebben, als zoon van een burger, die evenals zijn vader en zijn grootvader in de lakennering zijn brood verdiend had, was hij wel de man om onbevooroordeeld op de misstanden te Leiden, voor een groot deel door de lakennering veroorzaakt, te wijzen, maar hij was ook flink genoeg om afdoende middelen tot herstel voor te slaan. Hij had een mooie, levendige stijl, en maakte van zijn rapport een stukje proza, dat naast het beste van zijn tijd gelegd kan worden, en dat naar vorm en naar inhoud onder de eerste goede voortbrengselen van de renaissance in Noord-Nederland behoort. Ook naar de inhoud, want iemand die zó de oorzaken van de armoede kon blootleggen, gaf wel in de eerste plaats blijk *histories begrip* te bezitten, wat de renaissance-man juist zo treffend van de middeleeuwer onderscheidt.

Gelijk het de plicht van elke goede Christelijke overheid is de armen voor gebrek en honger te bewaren, zo begint het rapport, is het evenzeer plicht te zorgen, dat de aalmoezen aan geen onwaardigen verspild worden, zoals tot nu toe maar al te vaak is gebeurd. Het onnut gespuis, dat ervan genoten heeft, is in drie groepen te verdelen: 1°. degenen die nooit iets anders geleerd hebben dan bedelen en ook nergens anders plezier in hebben, al hebben ze het soms zo weinig nodig, dat ze hun erfgenamen flinke sommetjes nalaten; 2°. zij die wel een ambacht geleerd hebben, maar uit luiheid zijn gaan bedelen, en dit zijn blijven doen, toen ze eenmaal de schaamte overwonnen hadden; en 3°. men-

1) Misschien door Jan van Hout, maar zeker is dit niet. Hij voerde wel eerst het woord, maar als 't rapport begint, staat er: „Ende was vorder den voorsz. van de vroetschappe voorgaende rapport ende goetduncken in tlinge voorghouden ende voorgelezen”.

2) Zie hiervóór, bl. 3—8.

sen die wel werken, maar ook dadelik alles verteren en verkwesten in, het vooruitzicht van 's winters toch wel geholpen te zullen worden. Dit volkje trouwt maar steeds onder elkaar, krijgt kinderen, voedt die in de eigen zonden op en vergroot zo gedurig het aantal bedelaars. Ook de ware armen, het moet erkend worden, hebben wel aalmoezen genoten, maar niet veel, gedeeltelik ook door eigen schuld, omdat ze zich schaamden over hun armoede te klagen. Maar meestal waren de onbeschaamde bedelaars hun vóór, ja vaak wisten deze de huuszittenmeesters door dreigementen het brood af te dwingen, waar zij dan hun varkens mee mestten of dat ze als voedsel voor jachthonden verkochten. Men moest het als zeker beschouwen, dat deze gruwel mede aanleiding was geweest tot Gods toorn, die in vorige jaren grote ellende en hongersnood veroorzaakt had, waardoor duizenden mensen gestorven waren.

Het was niet zonder reden, dat de spreker dit alles ophaalde: hij moest het wel doen om te kunnen verklaren, waardoor nooit in enige andere stad van Holland zoveel misbruiken op dit stuk waren voorgekomen als juist te Leiden. En hij zei het ondanks zijn jeugd vrij-uit en zonder schroom: de eerste oorzaak was te zoeken in de uitdelingen van de rijke kloosters in en bij Leiden; de tweede in de vrees van de rijke boeren uit de buurt, die soms gaven uit vroomheid maar meest uit angst voor de wraak van de bedelaars, en hen zo altijd meer aantrokken; en de derde in de lakennering, waar men zei dat Leidens bloei van afhing, maar die inderdaad, terwijl ze aan sommigen grote rijkdommen verschafte, juist grote armoede ten gevolge had.

De zuiver-materialistische verklaring, die dan volgt, van hoe een kapitalistische groot-industrie noodzakelik pauperisme meebrengt, is een zeer merkwaardige uiting voor zijn tijd.

De drapeniers, zo wordt gezegd, begeerden nooit anders dan rijkdom en macht voor zichzelf, die ze vóór het beleg dan ook bezaten, maar zij wilden hun arbeiders geen fatsoenlik loon geven, beschouwden hen liefst als slaven en betaalden hun zo weinig, dat ze 's Zondags nog moesten gaan bedelen, wat hen vaak langzamerhand geheel tot bedelaars maakte. De hierdoor ontstane oproeren, stakingen en processen om hoger loon beschouwde de spreker als uit de geschiedenis genoeg bekend, en dit alles was voor hem voldoende om de armoede onder de Leidse burgers te verklaren. — Verder hadden de roep van weldadigheid, die het rijke Leiden met zijn vele kloosters altijd genoten had, en het

feit dat de overheid vroeger alle bedelarij toestond, scharen van vreemde bedelaars doen toestromen, die het aantal armen nog vergrootten.

Wat dit toestaan van de bedelarij betreft, overdreef de spreker, zoals wij weten: de vreemde bedelaars waren zelfs herhaaldelijk de stad uitgewezen (1544, 1566, 1567, 1571). Dit brengt mij vanzelf tot de vraag: overdreef hij niet in meer opzichten? Inderdaad is mijn indruk, dat hij als vurig aanhanger van de nieuwe regering en het nieuwe geloof neiging heeft al het oude zo zwart mogelijk af te schilderen, en waar hij kritiek levert op het vroeger bestuur, doet men goed hem niet te letterlik te nemen. Maar zijn schildering van de *toestanden* moet in hoofdzaak juist zijn.

Na deze uiteenzetting komt hij aan zijn plan, na er eerst op gewezen te hebben, dat aangezien Leiden volgens een oud spreekwoord meer bedelaars telde dan heel Holland, het ook aan Leiden stond het eerst de armverzorging goed te regelen. Om drie redenen was het er ook juist de tijd voor: tijdens het beleg waren veel bedelaars aan de pest gestorven; de oorlog trok met magnetiese kracht een massa gespuis aan; en de bedelmonniken, „den grontslach ende tfundament” van alle bedelarij, waren geheel uitgeroeid. Het plan komt in hoofdzaak hierop neer:

1°. Alle inkomsten en goederen van de armen moeten in één algemeene beurs gestort worden.

2°. De armen worden in vier soorten verdeeld: wezen, leprozen, hulpbehoevende oude mensen en huisarmen.

3°. De wezen en de leprozen houden hun eigen inkomsten, maar van het Katrijngasthuis, Vrouwengasthuis en Elisabethsgasthuis wordt één algemeen gasthuis voor oude hulpbehoevende mensen gemaakt, gevestigd in het Katrijngasthuis, waar de niet meer gebruikte kerk overvloed van plaats voor bedden aanbod. Alles wordt daar ingericht volgens de oude gebruiken van het Katrijngasthuis, die eerst door een kommissie herzien en naar de tijdsomstandigheden gewijzigd worden. Ook zou men het Katrijngasthuis en het Vrouwengasthuis naar de Camp kunnen overbrengen in de kloosters van St. Michiel en St. Ursula naast het Elisabethsgasthuis en daar ook een pesthuis bouwen, dat met het oog op een mogelijke belegering niet buiten de wallen geplaatst kon worden en dan in de Camp het minste gevaar zou opleveren.

De kosten voor de verbouwing worden gevonden uit een loterij, te houden op 3 Oktober, waarbij men de houders van rentebrieven

op de stad vergunnen kon om voor het geld, dat de stad hun nog aan rente schuldig was gebleven, loten te nemen, mits ze er loten voor een gelijk bedrag aan baar geld bij namen ¹⁾). Door die vereniging zouden de kosten van de binnenmoeders, meiden, knechts, boden en rentmeesters van twee gasthuizen uitgewonnen worden, terwijl ook overigens het hele huishouden goedkoper werd, en de verkoop van de gebouwen heel wat zou opbrengen. Men kon de drie verbonden stichtingen „het gemeen gasthuys” noemen om zo de naam van St. Katrijn, een overblijfsel van de „oude papisterie” weg te krijgen ²⁾).

4°. Een overste of superintendent, staande onder burgemeesters en gerecht, heeft het toezicht over de drie inrichtingen. Verder krijgt het gasthuis zes meesters, één keukenmoeder en zes buitenmoeders; het weeshuis en het leprooshuis elk vier meesters, vier buitenmoeders en één keukenmoeder; de besturen vergaderen geregeld wekelijks. Eens per jaar worden alle diensten verzet, waarbij telkens de helft van de bestuurders aanblijft, maar zó dat niemand ooit langer dan drie jaar in één huis dienst doet. Binnen 14 dagen hierna leggen de meesters en hun rentmeester verantwoording af van hun beheer voor één burgemeester, twee schepenen en de overste, en zij maken twee rekeningen, een voor hun archief en een voor dat op het raadhuis.

5°. Heeft een van de drie huizen gebrek aan geld, koren of iets anders, dan zijn de andere twee verplicht het zoveel hiervan af te staan, als ze maar enigszins missen kunnen. Wat de meesters of de rentmeesters voorgeschoten hebben, wordt binnen een maand na het afleggen van de rekening terugbetaald, óf uit de stadskas óf door middel van een hoofdelijke omslag over de burgers.

6°. Er wordt één predikant aangesteld voor de huizen, die 's Zondagsmorgens in het gasthuis, 's middags in het leprooshuis preekt.

7°. De huiszitten-huizen worden verenigd, zoals dat in het hoofdstuk over de Huiszitten-armen (bl. 228—229) verteld is.

8°. Uit de bezittingen van de huisarmen wordt een kapitaal van 2 à 3000 gulden gelicht om door een kommissie van mannen en vrouwen, onder toezicht van de aalmoezeniers, aangewend te worden tot het doen vervaardigen van linnen of netten door

1) Ik geef deze verklaring in plaats van die van Prinsen, t. a. p. bl. 148. Men kon toch de mensen geen loten verkopen voor geld dat ze schuldig waren!

2) Eigenaardig is, dat het Katrijnengasthuis al in 1375 onder de naam „ghemeen gasthuys” voorkomt in een stuk van de kommandeur van St. Pieter (Register Katrijnengasthuis 1397, bl. 21).

vrouwen, jongens en meisjes, die beweren geen werk te kunnen krijgen. Wordt bewezen, dat zij van de opbrengst van hun arbeid niet kunnen leven, dan mag men hun een bijslag uit de kas van de huisarmen geven. Ook kan men door het verlenen van vrijdommen speldemakers of andere mensen, die een makkelijk te leren ambacht uitoefenen, naar de stad lokken om bedelaars aan de arbeid te zetten. Luiards die het werk zouden willen bederven, worden de eerste keer door de overste aalmoezenier berispt, de tweede keer uit de stad gezet of nog strenger gestraft.

9°. Alle bedelarij wordt op straffe van geseling verboden.

10°. Het bedriegen of beledigen van de oversten, meesters en aalmoezeniers moet dadelik aangebracht en streng gestraft worden.

Wanneer alle gestelde machten maar goed samenwerkten om deze bepalingen uit te voeren, dan zou de stad van een hoop onnut en lui gespuis worden verlost, dat of naar elders trekken of, wat nog wenselijker was, een geregeld en arbeidzaam leven zou gaan leiden.

Hiermee eindigde de spreker; op zijn voordracht volgde een lang debat, waarvan ons geen bijzonderheden bekend zijn. Bij meerderheid van stemmen werd eindelijk besloten de gasthuizen niet te verenigen, en de kwestie van het verenigen van de huisarmen aan het beleid van burgemeesters en gerecht over te laten.

Wij weten al, dat begin Augustus inderdaad een nieuwe verordening over de huisarmen werd afgelezen, die in zijn soort als een model kan gelden, en die geheel in de geest van het Yperse stelsel van armverzorging is. Ook uit de overweging, waarmee de aankondiging begint, n.l. dat bedelarij en ledigheid „als een moeder, spruytzel ende vuetzel van alle quaden ende misdaden” belet moeten worden ¹⁾, spreekt de geest van de renaissance. De bedelarij werd dan ook geheel verboden onder bepaling, dat wie er zich na 18 Aug. 1577 aan schuldig maakte „als der gemeene ruste unnut ende scadelick sijnde” uit de stad zou worden verbannen. Kwam het de aalmoezeniers ter ore, dat enig lid van een bedeelde familie in of buiten Leiden gebedeld had, dan werd voor de eerste of tweede keer de hele familie tijdelik van de bedeling uitgesloten, voor de derde keer uit Leiden en Rijnland verbannen. Vreemde bedelaars

1) Aflezingsboek D, fol. 160 vs.. We vinden deze verordening voor een groot deel terug in het gedrukte Keurboek van 1583, n.l. behalve de al genoemde bepalingen omtrent de huisarmen ook het verbod van bedelarij en de bepalingen over de van buiten komende bedelaars (aldaar: keur 139, 144 en 145).

mochten één dag en nacht in de stad verblijf houden zonder evenwel te bedelen, en alleen op voorwaarde dat ze dadelik bij de knecht van de aalmoezeniers een briefje gingen halen, waarop ze één nacht in de „beyert” van het grote gasthuis konden logeren; mochten ze daar ziek worden, dan konden zij er tot hun herstel gehuisvest blijven. Wanneer vreemde bedelaars toch om aalmoezen vroegen, was iedereen verplicht hen hierover te onderhouden, en als zij zich onwillig betoonden, moesten ze op staande voet de stad uitgezet worden door de knechts van de aalmoezeniers, die er niets, of door de „dienaers metten swaerde”, die er telkens vier stuivers voor kregen. De poortwachters enz. mochten alleen bedelaars binnenlaten, die bewijzen konden, waar ze vandaan kwamen; dan moesten ze hun zeggen, dat bedelen verboden was, en hen dadclik naar de knechts van de aalmoezeniers verwijzen, op straffe van verlies van hun ambt. Overigens was het iedereen verboden zulke vreemde bedelaars te herbergen of hun een woning of slaappleaats te verhuren, op een verbeurte van zes gulden.

Armen en bedelaars die zich, tegen wie dan ook, bij het na-leven van deze bepalingen mochten verzetten, zouden verbannen worden.

Hoeveel goeds er in deze verordening ook is, het springt in het oog, dat een zeer belangrijk punt van het voorstel, werkverschaffing aan bedelaars, niet ten uitvoer werd gebracht. En men kwam hier later ook niet toe, terwijl als uitvloeisel van de gevoerde besprekingen allerlei andere dingen op het gebied van de armezorg nog wél veranderd werden.

Wij weten, dat het gerecht op 17 Okt. 1577 besloot, weer eens met Dirc Jacobsz. van Montfoort, de overste-aalmoezenier, over de kwestie van het onderhoud van de armen te spreken om „gelijcheyt daerinne te brengen” ¹⁾, maar het resultaat daarvan heb ik niet gevonden. Mogelik liepen de besprekingen toen alleen over de vereniging van de drie huizzitten-huizen, die natuurlik administratieve moeilijkheden opleverde: wij zagen al, dat de twee niet meer gebruikte huizen eerst in 1580 verkocht werden.

Ook het voorstel omtrent de gasthuizen werd met enige wijzigingen langzamerhand uitgevoerd: in 1583 werd het Vrouwen-gasthuis met het Elisabethsgasthuis verbonden, en hierbij werd op 1 Jan. 1593 ook het Leprooshuis gevoegd; het Weeshuis

1) Gerechtsdagboek A, fol. 72 vs..

werd overgebracht naar het oude Vrouwengasthuis, en aan het Katrijngasthuis, dat v.n.l. ziekehuis bleef, werd na 1596 een pest- en dolhuis verbonden, gevestigd in het oude Ceciliënklooster, en waarvan de kosten gedeeltelik uit de opbrengst van een loterij, gedeeltelik door de gasthuizen samen betaald werden.

Zo had de man, die het vraagstuk van de vereniging van alle instellingen van liefdadigheid in 1577 in de vroedschap ter sprake bracht, niet tevergeefs gesproken: het was voor een groot deel aan hem te danken, dat Leiden met een goed stelsel van armverzorging een nieuw tijdperk van bloei tegemoet ging.

Main body of faint, illegible text, likely a list or a series of entries, occupying the upper half of the page.

Second section of faint, illegible text, continuing the list or entries.

Third section of faint, illegible text, possibly a summary or a specific entry.

Fourth section of faint, illegible text, continuing the list or entries.

Fifth section of faint, illegible text, possibly a summary or a specific entry.

Sixth section of faint, illegible text, continuing the list or entries.

BIJLAGEN.

PLATE 111

BIJLAGE I. (Zie hiervóór, bl. 20.)

Petrus van Zuden, wijbisschop van Utrecht, verbiedt in of bij de kapel van het Katrijnengasthuis te Leiden iemand te begraven, behalve een of twee stichters, en er dienst te houden, als de Pieterskerk onder geestelik interdikt staat.

1276 Januarie 1.

„Petrus Dei gratia Zudensis episcopus, curam gerens pontificalis officii per civitatem et dyocesim Traiectensem, universis presentia visuris salutem et noscere veritatem. Noverit universitas vestra, quod, licet ad divini cultum nominis ampliandum capellam hospitalis de Leyden et altare consecravimus ad maius salutis auctumentum et devotionem hominum provocandam, declaramus tamen omnino prohibentes, ne ex huius dedicatione predicta matri ecclesie de Leyden preiudicium seu dampnum aliquod generetur, et nec soror nec frater dicti hospitalis, nec aliquis parrochianorum de Leyden ibidem forinsecus nec extrinsecus ecclesiastica gaudeat sepultura, nisi saltem unus vel duo, qui patroni seu fundatores dicti hospitalis fuissent, ibidem in capella eligerent sepeliri, salvo matri ecclesie iure suo. Inhibemus preterea, ne ecclesia parrochiali de Leyden ecclesiastice interdicta in dicto hospitali celebrentur divina, ne per hoc ipsi matri ecclesie dispendium oriatur et via illic pateat a cohibitione ecclesiastica evadendi. Datum anno Domini M^oCC^oLXX^o sexto, feria quarta post nativitatem Domini”.

Aldus afgedrukt uit het Archief van de Balleje te Utrecht bij de Geer II N°. 600.

BIJLAGE II. (Zie hiervóór, bl. 48.)

*Paus Innocentius V geeft verlof aan de opziener en broeders van
het Katrijngasthuis te Leiden om voor hun kapel
een eigen kapellaan aan te stellen.*

1276 Maart 25.

„Innocentius episcopus, servus servorum Dei, dilecto electo Traiectensi salutem et apostolicam benedictionem. Dilecti filii, preceptor et fratres hospitalis pauperum de Leyden, Traiectensis dyocesis, nobis humiliter supplicarunt, ut cum ipsi in eodem hospitali capellam habeant habendi capellanum proprium eadem ¹⁾, qui eis divina celebret et ministret ecclesiastica sacramenta. Maxime cum parati sint de bonis propriis eidem capellano sufficientes redditus assignare eis licentiam concedere dignemur. Volentes igitur tibi, qui loci diocesanus ²⁾ existis in hac parte, deferre discretioni tue, per apostolica scripta mandamus, quatenus eidem preceptor et fratribus facientibus quod offerunt, si expedire videris, postulata concedas sine iuris preiudicio alieni. Datum Laterani 8 Kalendas Aprilis, pontificatus nostri anno primo”.

Naar een kopie in het Privilegeboek A van de stad Leiden (hs. Gemeente-Archief).

BIJLAGE III. (Zie hiervóór, bl. 28.)

*Schout, schepenen en raad van Leiden verbieden in het Katrijngasthuis meer dan vier broeders en zusters tegelijk
als proveniers op te nemen.*

1388 Julie 19.

„Scout, scepene ende raede der stede van Leyden doen cond allen luden, datter een koere ghemaect is bi den ghemeenen gherechte van Leyden, alsdat men gheen broeders noch zusters in den gasthuysse te Leyden ontfanghen en sel noch proevenen dairin copen moghen van deser tijt voirt, die broeders ende die susteren en zijn verstorven, dier nu ter tijt in sien, op drie, ende dan mach mer één ontfanen ende boven vieren dair niet

1) Privilegeboek AA heeft: „in eadem”.

2) Id. heeft: „diocesanus”.

in te comen van dier tijt voirt. Ende dat sal men altoes passen, als men best ende eerst mach, dat die twee zijn mannepersoenen ende die ander twee vrouwenpersoenen, ende dair of soe sullen die een twee als mannepersoenen ende vrouwenpersoenen twee voirt ende after in den gasthuysse dienen mid zulker hulpe als den uutmeesters guet denct. Ende wanneer men yemand in ontfaect, die zel ontfanghen worden mid al zinen goede, dat hi heeft ende upcomen of besterven mach. Ende als zi dairin ontfanghen zien, alsulke cleder als zi dairin brenghen, zo zullen zi virsliten, mar dairentenden als men se van des goedshuys goede cledden, soe sullen se die uutmeesters cleden mid grawen ende mid witten na hairre behoefden ende zi volbrenghen moghen. In kennessen der wairheyt hebben wi desen brief beseghelt mid onser stede seghel van Leyden in tjaer Ons Heren duysent driehondert acht ende tachtich 'tSonnendaghcs na Sinte Margrieten dach".

Naar een kopie in het Register Katrijngasthuis 1397 (hs. Archief Leiden).

BIJLAGE IV. (Zie hiervóór, bl. 29 en 43.)

Het gerecht van Leiden geeft een vidimus van een brief, waarbij Albrecht van Beieren de keuren van het Katrijngasthuis aldaar bevestigt en vermeerdert.

1401 Oktober 18.

„Scout, scepenen ende rade der stede van Leyden doen cond allen luden, dat wi gesien ende gelesen hebben enen brief, gans, gave, ongerascert ende wel besegelt mit ons liefs Heeren segel van Hollant, sprekende van woerde te woerde als hierna bescreven staet:

Aelbrecht, bi Gods genaden palensgrave opten Rijn, hertoge in Beyeren, grave van Henegouwen, van Hollant, van Zeelant ende heer van Vrieslant, doen cond allen luden, want wi verstaen hebben, dat Sinte Kathrinen gasthuse binnen onser stede van Leyden veel versoecs ende anvals heeft van veel armer zieker luden, die dairin gebrocht worden om des groten toesiens wille ende gemacs, die hem allen aldaer comende gedaen woirt, welke weldaden te meerren ende te starken, so hebben wi onse caritate dairtoe gedaen, dat wi geconfirmeert hebben ende confirmeren mit desen brieve sulke kueren, als onse

gerechte van Leyden tot des voirsz. gasthuse behoef gekuert hebben of noch kueren sullen, vaste ende gestade bliven sullen. Dats te weten dat in den voirsz. gasthuse ontfanghen ende gheprovent sullen wesen twee manspersonen ende twee vrouwenpersonen ende niet meer, ende wanneer dat mer enich in ontfaet, die sel ontfanghen worden mit allen sinen goeden, die hi heeft ende mit alle dat hem opcomen ende besterven mach, den voirsz. gasthuse te bliven, tenwair dat hi also rijc wair, dat hi mit voirwaerden goede buten hielde, ende dair soude die persoen, het wair man of wijf, sinen wille mede doen. Voert wat bastaerde of vreemde ludc in den voirsz. gasthuse comen ende dair offivich worden, dien willen wi, dat alle hoir goede den voirsz. gasthuse bliven. Voert waer tsake, dat enich bastaert of vreemde luden den gasthuse voirsz. of enighen godshuse binnen Leyden enich goet maecten mit besprec of in testament, dat willen wi, dat den voirsz. gasthuse of godshuse volghe sonder yements wedersegghen. Ende want wi om deser punte wille van Gode hopen gheloent te wesen, so willen wi, dat si vaste ende gestade gehouden worden van ons ende van onsen nacomelinghen, ende hebben in kennesse der waerheit desen brief doen beseghelen mit onsen segel hieran ghehanghen. Ghegheven in den Haghe opten vierden dach in Augusto in tjair Ons Heeren 1400 ende yen.

In kennesse der waerhede hebben wi onse stede segel van Leyden aen desen brief gehanghen in 'tjair Ons Heeren 1400 ende yen op Sinte Lucas dach”.

Naar een kopie in het Register Katrijnengasthuis 1397 (hs. Archief Leiden).

BIJLAGE V. (Zie hiervóór, bl. 85.)

Claes Rengher koopt ten behoeve van het door hem gestichte gasthuis op de Hooigracht een jaarlijkse rente van 10 schellingen.

1395 September 19.

„Wy Symon Bort ende Baernt Janssoen, scepene in Leyden, oirkonden dat voer ons quamen Wibrant Louwensoen ende Gheryt Ficinsoen, ende ghelieden dat si vercoft hebben mid ghezamender hant Claes Rengher tot des ghashuysse behoef, dat hy ghesticht heeft op die Hocygraft, tien scellinghe Hollans comans pay-

ments sjaers, alle jaer te betalen tot Voerscoter ende Valkenburger marcten, te versien ende staende op een huys ende erve, dat gheleghen is op Sinte Joestsgraft, ende heeft belegghen an die een side Jan Bredekijn ende an dander side Claes, Gheryt Gheyssoen, beide mit horen husen ende erven. Voert so ghelieden Wibrant ende Gheryt Fien, dat op dit huus ende erve niet meer renten en staen behalven dese tien scellinghe sjaers voirsz. dan drie ende twintich comans groot sjaers. Ende Wibrant ende Gheryt voirnoemt lieden him hierof wel voldae ende betaelt den lesten penninc mitten eersten. In oirkonde desen brieve bezeghelt mit onsen zeghelen in tjair Ons Heren duysent driehondert vijf ende tneghentich, tSonnendaghe na Sinte Lambrechts dach”.

Naar de oorspronkelijke zegelbrief in het Archief te Leiden.

BIJLAGE VI. (Zie hiervoor, bl. 85.)

Claes Rengher en Jonkvrouw Machtelt, zijn vrouw, schenken aan het door hen gestichte gasthuis op de Hooigracht een kamp land onder Koudekerk onder voorwaarde, dat men op beider sterfdagen een memoriedienst zal doen houden.

1398 September 7.

„Wi Dirc van Oestgheest ende Pieter Butewech, Gheryt Lamssoen, scepene in Leyden, oirkonden dat voir ons quamen Claes Rengher ende Joncfrou Machtelt, sijn wijs, ende ghelieden, dat si ghegheven hebben mit ghesamender hant in rechter aclmissen den gasthuyse, dat si ghesticht hebben in der eren Goods ende der reynre moeder ende maghet Marien, op die Hoeygrafft alrenaest Jan Grietensoens huys ende erve gheleghen, een derdendeel van ene campe lants houdende vijfthalf morghen, een hont ende veertich gairden, van welken op Claes deel staet seven penninghen goets ghelts sjairs, ende is gheleghen in den ambocht van Coudekerk in den Hoghen Wairt in ghemengheder voer mit Gheryt, Jonghe Dirx soens ende sijnre kinder lande. Ende van den renten van desen lande voirsz. ende van anderen renten, die Claes ende Joncfrou Machtelt eer den voirsz. gasthuyse ghemaect hebben, sel men hore beyder memorie doen elcx eens tjaers mit vier stalkaersen des avonts ende des ochtens; dat is te weten, dat men gheven sel elc op sijn graf den deken des avonts enen groten ende elken

canonic ende den coster elcx enen halven groten ende desghelijcx elken also veel des ochtens. In oirkonde desen brieve beseghelt mit onsen zeghelen in tjair ons Heren duysent driehondert acht ende tneghentich op Onser Vrouwen avont nativitas”.

Naar de oorspronkelijke zegelbrief in het Archief te Leiden.

BIJLAGE VII. (Zie hiervóór, bl. 86.)

Claes Rengher en Machtelt van den Zijl bevestigen de stichting van hun gasthuis op de St. Pancraskerkgracht, en dragen het toezicht hierover op aan de pastoor en de kerkmeesters van de St. Pancraskerk.

1403 Junie 2.

„Scout, scepenen ende rade der stede van Leyden doen cond allen luden, dat voir ons quamen Claes Rengher ende Jonfrou Machtelt van den Zijl, sijn wijf, mit horen voecht voirsr. ende ghelicden, dat zi bi hore beider moetwille, bi horen gaen, bi horen staen ende wetende hore zinnen ghemaect hebben om zalichede hore ende hore ouder ziele ende ghedenckenesse alsulc testament als hierna bescreven staet. Eerst hebben si puirlic om Gods wille ghegheven tot enen gasthuyse een huys ende erve, dat ghelegghen is op Sinte Pancraskercgracht ende heeft belegghen an die een zide Florys van den Woude ende an die ander zide Willem Willemssoen mit horen husen ende erven, strec-kende voir uter gracht, after an die Burchgracht, op welc huys ende erve staen tot jairlixen renten ses ende vijftich comans groot. Dit is in deser manieren, dat dit voirsr. gasthuus regiert sel worden bi rade van den prochipaep tot Sinte Pancras, die nu is iof namaels wesen sel, ende bi den vier kermeesters tot Sinte Pancras, die nu sien iof namaels wesen sellen. Ende men sel in desen gasthuyse herberghen arme menschen, die des van nood te doen hebben. Ende omdat dese caritate te volstandigher bliven mach ende opdat die arme hoir ghemac te bet hebben moghen, so hebben Claes Rengher ende Jonfrou Machtelt, sijn wijf, dairtoe ghegheven tot ewighen renten, in rechter aelmisse ende testament, alsulc lant als hierna bescreven staet. Eerst een derdendeel van enen campe lants houdende vijftalf marghen, een hont ende veertich gaerden, van welken lande op Claes deel staet zevendalf

pennynghen goet ghelts sjaers, ende is ghelegghen in den ambocht van Koudekerc in den Hoghen Waert in ghemengder voer mit Gheryt, Jong Dirxsoen, ende sijne kinder lande. Item vier marghen ende tien hont lants ghelegghen in den zelve ambocht in den Laghen Waert in Jans Brunen weer in gemenghder voer mit Jan van Tol, Gheryt, Jong Dirxsoen, ende Bruuntgen Ghibensoen. Ende op dit voirschr. lant staen seven scellynghen ende twee pennynghen comans payments sjaers, ende dit voirschr. lant ghelt nu ter tijt tien pont ende zevendalven scellynghen payments sjaers. Ende mit desen renten sel men Claes Renghers ende Jonfrou Machtelden, sijns wijs, memori doen na elx doot eens sjaers; dat is te weten, dat die prochipaep ende die kercmeesters gheven sellen over elx graf van Claes ende Jonfrou Machtelden des avonts den deken enen groten ende elken kanonic ende den coster enen halven groten ende desghelijx des ochtens over elx graf; ende men sel dese memori doen mit vier stalkaerssen. Ende wes van desen voirschr. renten overblijft van der memori voirschr., dat sellen die prochipaep ende die kercmeesters oerbaren tot des gasthuys ende toter armer behoef, alse dairom te copen turf, vleesch, spec iof anders des him behoeflich is. Ende dit sellen Claes ende Jonfrou Machtelt selve bewaren iof doen bewaren van denghenen die zi dairtoe setten, also langhe als si leven. In kennesse der waerhede hebben wi desen brief bezeghelt mit onser stede zeghel in tjair Ons Heren duysent vierhondert ende drie opten Pynsteravont”.

Naar de oorspronkelijke zegelbrief in het Archief te Leiden.

BIJLAGE VIII. (Zie hiervóór, bl. 87.)

Schout, schepenen en raad van Leiden besluiten in het vervolg ook voor het Vrouwengasthuis twee gasthuismeesters aan te stellen.

1416 Oktober 19.

„Scout, scepene ende raide der stede van Leyden doen condit allen luyden, want in voirdeden tyden in der eren Goids ende in rechter aelmissen een gasthuys begrepen ende geordineert is by goeden eerbaren parsonen, eerwilen onsen poortere, alse Clais Renger ende Joncfrou Machtelt van den Zijl, sijn wijf, die God beyde genadich zy, ende want dair veel armer luyde in hantiert worden ende in goeden regementen staet, soe is onse wille ende meninge

alsulke godlike wercken van caritaten te stercken ende in horen staet te houden na alle onse vermogen, ende hebben dairom eendrachtelic gekuert, dat dat gerecht van der stede voirt an alle jair op Sinte Pieters avont, als men der stede diensten verset, kyesen sullen twie goede knapen, die dat voirscr. gasthuus regieren sullen, die goeden, die dairin comen, op te bueren ende weder uut te gheven tot oirbair des gasthuus ende der armer luyden. Voirt sullen zy mede ommegeen mitter bede in Sinte Pancaeskerc, als men van des goedshuys ende van anderen diensten wegen bidt; desgeliken sall een parsoen van des gasthuus wegen dric warven ter weecke ommegeen mitter schelle binnen Sinte Pancaesprochie eweliken durende. In kennisse der wairheit hebben wy desen brief besegelt mit onsen zegelen. Ende wy Voppe Dircxz. ende Ysbrant, Geryt Sproncxz., hebben als scepene om der mere zekerhede wille desen brief mede besegelt mit onsen zegelen in tjair Ons Heren dusent vierhondert ende sestien opten negentienden dach in Octobri”.

Naar een kopie in het Register II O. L. Vronwengasthuis, hs. Archief Leiden.

BIJLAGE IX. (Zie hiervóór, bl. 89.)

De deken en het kapittel van St. Pankras sluiten een overeenkomst met de gasthuismeeesters van het Vrouwengasthuis over de inrichting van de kerkdienst aldaar.

Omstreeks 1418.

„In die ere Gods ende sijnre ghebenedider moeder Maria ende om vervolch ende begheren der goeder luden van den rechte van Leyden, so hebben wi, deken ende capittel van Sinte Pancaeskerc te Leyden, Onser Vrouwen gasthuys, gheleghen in onser prochye, gheoorloft ende gheconsenteert twie missen te weke te hebben in manieren als hierna ghescreven staet. In den eersten dat men die missen voirscr. lesen zel alle weke, die een opten Donredach ende die ander opten Zaterdag, beyde als die cloc achte ghesleghen heeft ende nyet eer; ende waer dat zake dattet heylichdach waer op enich van den daghen voirscr., so soud men voir den Donredach nemen den Dinxdach ende voir den Zaterdag den Donredach op die ure voirscr. sonder arghelist. Ende wes toter missen coemt, sel dat capittel hebben of die gasthuys-

meesters sellen den capittel dair of mit renten wel vernoeghen. Item ende die missen voirsch. en sel men nyement besteden te doen dan enen priester van den cappittel, also verre alser yement is, die se annemen wil te doen om redelic loen; mer waerre nyement van den capittel, die se doen woude om redelic loen, dan sellen die gasthuysmeesters voirsch. bi den deken ende capittel enen anderen nemen van buten. Item sel men jairlix in den gasthuys voirsch. een kerkmisse singhen of lesen, hoe dattet die gasthuysmeesters ghedaen willen hebben, ende wes dan ten outaer coemt van offer, sel men den capittel brenghen of haer modce dair of hebben, alle dinc sonder arghelist. Voert en sel men ghien cloc groter hanghen in den gasthanuyse voirsch. dan dair nu ter tijt boven in die ghevel hanghen mach. Voert en sel men dair ghien wijnwater werpen ende aldair ghien sermoen doen, tenwair dat die gasthuysmeesters die kerkmisse voirsch. ghesonghen wouden hebben, so sel onse cureyt die misse singhen ende dan een sermoen doen of een collacie ende des gasthuys bootschip doen tot eenre bede, van welker bede die gasthuysmeesters voirsch. onsen cureyt voirsch. wel lonen sellen, mer die offer sel comen als voirsch. is. Ende hiermede sellen die gasthuysmeesters tevreden staen ende nyet overtreden in enigher wijs op een peyn etc.”.

Naar een klad of kopie van de oorspronkelijke brief, liggend in het Cartularium van St. Pankras, hs. Archief Leiden.

BIJLAGE X. (Zie hiervóór, bl. 89.)

De wijbisschop Mathias van Budoa verleent 40 dagen aflat aan het Vrouwengasthuis te Leiden bij gelegenheid van de altaarwijding.

1421 September 29.

„Mathias, Dei gracia episcopus Buduanensis, reverendi in Christo patris ac domini, domini Frederici, eadem gracia episcopi Traiectensis, in pontificalibus vicarius generalis, notum facimus universis, quod anno Domini millesimo quadringentesimo vigesimo primo, in die sancti Michaelis archangeli, unum altare in hospitali sancte Marie Virginis, noviter erectum in Leyden de consensu rectoris parochialis ecclesie ibidem, in honore Virginis Marie Michaelis archangeli et omnium sanctorum consecravimus, coöpe-

rante nobis gracia spiritus septiformis, cuius quidem altaris dedicacionem constituimus Dominica ante Assumptionem beate Marie Virginis singulis annis perpetuis temporibus tenore presencium in Dei nomine celebrandam, unde omnibus vere penitentibus, confessis et contritis, qui ad dicti altaris dedicacionem et in festis beate Marie Virginis gloriose coram reliquiis, ibidem per eius octavas, oraciones eius fecerint, etiam in quocumque die tam devocionis, oracionis aut peregrinacionis accesserint, aut infirmos debiles pauperes ibidem visitaverint, confortaverint, consilium, auxilium vel favorem eis dederint aut alia opera caritativa fecerint, vel qui pro sepultura eorum mortuorum ibidem sepeliendorum ibidem aliquid dederint, etiam qui corpus Christi vel oleum sacrum, dum infirmis et debilibus vel quibus aliis dicto hospitali ministrantibus secuti fuerint, vel qui ibidem celebraverint vel celebrari fecerint, necnon qui ad fabricam dicti hospitalis luminaria, ornamenta, vestimenta, libros, calices aut quevis alia, dicto hospitali et pauperibus ibidem necessaria, in suis testamentis vel extra donaverint, legaverint aut donari vel legari procuraverint, manusque porrexerint adjutrices ¹⁾ tocimens quociens premissa vel aliquid premissorum devote adimpleverint, de omnipotentis Dei misericordia, beatorum Petri et Pauli apostolorum eius ac beati Martini, patroni ecclesie Traiectensis auctoritate confisi, quadraginta dies indulgenciarum de injunctis eis penitenciis misericorditer in Domino relaxamus. Harum nostrarum testimonio litterarum ²⁾. Datum ut supra”.

Naar een kopie van de oorspronkelijke brief in het Register II O. L. Vrouwengasthuis, hs. Archief Leiden.

BIJLAGE XI. (Zie hiervóór, bl. 107.)

Jan Dirc Coenensz. en zijn vrouw, Katrijn Willem Teedensz. dochter, stellen het door hen gestichte Sint Elisabethsgasthuis in de Vrouwen Camp te Leiden onder bescherming van het gerecht, dat belooft twee gasthuismeesters te zullen benoemen, en van de rektor en de ministra van het klooster van St. Margriet.

1428 Oktober 5.

„Scout, scepene ende rade der stede van Leyden doen condt allen luyden, dat wy willen, meynen ende begeeren, dat Goids

1) Hs. „ad vitrices”.

2) Hs. „lettrarium”.

dienst ende sijn eer overall ghemecerret, gebreedt ende gesterct worde, ende sonderlinge in onser stede voern., so hebben wy genomen ende nemen in onser bescermenisse alsulke huysingen ende erven, als Jan Dirc Coenenzio, onse medepoorter, ende Katrijn Willem Teedenzoens dochter, sijn wijf, mit haren properen goede hebben gecoft ende doen vertymmeren, ende sijn gelegen in Onser Vrouwen prochie in den Camp, ende hebben belegen an die een side Gheertruut, Robbrechts weedwy, ende an die ander side Gheertruut, Ijsbrants weedwy, streckende voir van der straet, after an der stede graft, welcke huysingen ende erven voersz. Jan Dirxzoen ende Katrijn sijn wijf voern. overgegeven ende in handen geset hebben der voirsz. stede ende den rector ende ministerse des convents van Sinte Margrieten, binnen onser stede vriheit geseten, die nu sijn of namaels wesen sullen, ende wy voert bi begeerte van Jan Dirxzoen ende Katrijn sijn wijf voersz. gheordineert hebben een gasthuus te wesen, ende is gesticht in den eeren der Heiliger Drievoudicheit, der gebenedider moeder Goids der maget Marien, ende der heiligen vrouwen Sinte Elysabeth, tot armer, ellendiger, sieker vrouwenpersonen behoef, ende daer niement uut te wesen, waen si comen, na dat die goede des voersz. gasthuys vermogen. Des sal die stede van Leyden daertoe setten twee godvruchtige manne, die den rector ende ministerse des convents voern. hulpelic ende onderstandich sullen wesen dit voersz. gasthuus te helpen regieren, ende sullen doen alle, dat si menen dat nut ende oirbaar is den voersz. gasthuys ende den armen, ellendigen, sieken vrouwenpersonen; ende dese twee godvruchtige manne voersz. sullen tot allen tiden in Onser Vrouwenkercke mede bidden den armen, ellendigen sieken des voersz. gasthuus tot des gasthuus ende sieken behoef voirn. op sulke dage ende tide, als die goidshuysmeesters van Onser Vrouwenkerck in derselver kercken bidden totter kercken behoef. Des so sal die rector ende ministerse des convents voirsz. in desen voirn. gasthuus scicken te wonen drie of vier devote, consciencieuse maechden of weduen, ende dese maechden of weduen voersz. sullen altoes staen onder den rector ende ministersen des convents voersz., in allen manieren gelijc den inwoenres des voersz. convents, uutgeset dat sy eens tsjaers, als Paesschens, sullen biechten jegens den cureyt der prochyen voersz. ende dien hy tbeveelt, ende dat Heilige Sacrament ontfaen in der kercken voersz., ende ten drien hoechtiden hair offerhande brengen of senden in der voersz. kercken. Ende die rector ende ministerse

voern. sullen dese maechden of weduen voirn. mogen veranderen, als den enen uut te nemen ende den anderen in te setten, na dat si menen, dat die eer Goids ende die oirbair des gasthuys meest in gelegen is. Des so sellen dese voersz. maechden of weduen in alle hore dienste ende hantwerck des gasthuys oirbair doen ende anders vorderlic sijn, na dat sy vermogen, die wile dat si daerin wonachtich sijn, ende daervoer naest Goids loon anders geen loon hebben, dan dat si die wile, dat si in den dienst sijn, haer noturft sullen hebben van dien, dat si behoeven, ende daermode tevreden wesen. Ende opdat dit voersz. gasthuys een voertganc mach hebben totter eeren Goids ende noturft der armer voersz., ende die wercken der ontfermherticheit daerin volbrocht mogen worden, so hebben Jan Dirc Coenzoen ende Katrijn sijn wijf voirn. vier koeyen hiertoe gegeven ende daertoe hondert gouden Vrancrixen cronen, een goet beghinsel mode te maken. Voert so hebben wy onse caritate daertoe gedaen, ende hebben den voersz. gasthuys gegeven ende gheven mit desen brieve, so wes personen in desen voersz. gasthuys tot eniger tijt offivich worden ende enich goet afterlaten, dat dat goet den voersz. gasthuys sal bliven eygentlike, gelike anderen gasthuysen in der stede van Leyden. Voert wair tsake, dat yement den voirn. gasthuys yet maecte mit besprec of mit testament, dat willen wy, dat den voersz. gasthuysse volgc, ende dattet van wairden si, gelyken anderen gasthuysen te Leiden. Voert hebben wi gegeven ende consenteert den gasthuys voern. tot ewigen dagen vry te sitten van allen ongelde ende alle vriheden te gebruyken, te weeten die drie of vier dienstmaechden of weduen ende die arme, ellendige sieke in den gasthuysse voirn., gelike andere gasthuysen binnen der stede voirn.. Ende want wy om deser punten wille van Gode hopen geloont te wesen, so willen wi, dat si vast ende gestade gehouden worden van ons ende van onsen nacomelingen, ende hebben in kennesse der waerhede desen brief besegelt mit onser stede segel. Gegeven in tjaar Ons Heren duysent vierhondert acht ende twintich opten vijften dach in Octobri”.

Transfix.

*De rektor en de ministra van het klooster van St. Margriet be-
loven zich aan de bepalingen van de voorafgaande
brief te zullen houden.*

1428 Oktober 6.

„Wi Coenraet Janszoen priester, nu ter tijt rector, ende Katrijn

Woutersdochter, nu ter tijt ministersse des convents van Sinte Margrieten binnen der stede vryheit van Leyden gheseten, doen condt allen luyden, dat wy voir ons ende voir ons nacomelinge consenteert ende anghenomen hebben, consenteren ende annemen alsulke godlike wercke te volbrengen ende te doen volbrengen, als der stede brief van Leyden inhoud, dair dese brief doirghesteken is, in allen den punten, dair wy in den voorsz. stede brief genoemt ende gheroert worden, angaende Sinte Elisabetten gasthuys, ghelegen in Onser Vrouwen prochie binnen der stede van Leyden, totter armer, ellendigher, sieker vrouwenpersonen behoef ende anders, als die principale brief inhoud. In kennesse der wairhede so hebben wy dese confirmacie besegelt mit ons convents segel in tjair Ons Heren duysent vierhondert acht ende twintich opten sesten dach in Octobri”.

Naar de oorspronkelijke doorgestoken zegelbrieven in het Archief te Leiden.

BIJLAGE XII. (Zie hiervóór, bl. 109.)

Reglement voor het Sint Elisabethsgasthuis, door de stichters in 1428 gemaakt.

„Item het is dergheenre uterste wille, die Sinte Elyzabetten gasthuus te Lcyden, dat staet in Onser Liever Vrouwen prochi in den Camp, eerst begonnen hebben mit haren goeden wil ende goet, den sieken, die in desen voerscreven gasthuus ontfanghen ende ghehantiert sellen worden, dat men se goedertierliken ende ontfermhertelike hantieren ¹⁾ sel, ende men sel hem dicke vermanen dat waerde liden Ons Heren Jhesu Cristi over te dencken, ende hem te loven ende te dancken ende te trecken tot verduldicheit ende ander doechden, als men alrebest can ende mach; ende men sel hem berechten scoene lindenwaede; ende men en sel daer gheen proveniers in ontfangen, mer men sel dairin ontfanghen die also siec is, dat hi sijn prochikerc niet versoecken en mach ende sijn broet winnen of bidden en mach, ende also vroc als hi sterc is, dat hi sijn prochikerc versoecken mach ende sijn broet winnen of bidden mach, so sel men hem uut desen gasthuus setten

1) Hs. „hantiereren”.

ende gheven hem, dat hi daer ghebrocht heeft, ende men sel daer niement uutwisen, waen hi gecomen is, nadat die aelmis vermach.

Item men sel den sieken allen hoechtiden tot vijf tiden van den jaer, als die hoechtijt van Paesken, van Pinxter, van Onser Vrouwen Hemelvaert ende die hoechtijt van Aldenheilighen ende die hoechtijt van Kersdach haer biecht doen spreken ende trecken se tot dat waerde Heilighe Sacrament te ontfaen, of men mach.

Item in desen voers. gasthuus sel men den sieken berechten in den eersten goet bier ende tarwenbroet, ende ten eten ewichdurende alle Sonnendaghes ende Donredaghes of Dinxdaghes des morghens ghebraden vleisch, ende men sel copen te braden voer elc achte menschen een volwassen entwoghel ende voer alle ses menschen een minre voghel ende voer alle vier een meerre vogel dan een talinc, ende alle vleysch, het si scapen- of lams- ende calsvleysche of swinen of gansen of honren, naedat die tijt van den jaer is, daerna die veelheit; ende men sel hem gheven of berechten des Manendaghes, des Dinxdaghes of des Donredaghes des middaghes vorsch ghesoden vleysch, ende men sel hem gheven pottaetse, spec, ghesouten vleysch mitten verschen vleysch, die dat hebben wil, ende dit sel men doen, als die heilighe kerc gheoerloft vleysch teten. Als men den sieken des morghens ghift ghebraden vleisch, so sel men hem gheven des avonts ghesoden vleisch, ende viertien daghe nae Paeschen soe en sel men den sieken des avonts ghien vleysch gheven, mer eyer, die se hebben willen.

Item men sel den sieken voers. gheven des Woensdaghes, des Vridaghes ende des Saterdaghes des middaghes visch of eyer of ander notorftelike voetselen, naedat die market van den visch is; ende als men suvel eten mach, so en sel men niemen gheven meer dan eenrehande visch of ander notorftelike voetselen behalven pottaetse. Ende in die vasten die sieken, die dan vasten of sonder suvel sijn, die sel men ghesoden visch ende ghebraden of ghebacken spise in die panne, ende die niet en vasten ende sonder suvel sijn ¹⁾; dese voers. notorft sel men hem delen des middaghes ende des avonts, ende men sel hem gheven froit ende scoen broet.

Item ewichdurende die moeder, die in dit voersc. gasthuus sel wonen, sel alle morghens den sieken hoer corfgens scoenmaken

1) Deze zin is door de afschrijver blijkbaar zeer bedorven. Na het eerste „men” leze men „gheven”, maar er moet meer weggevallen zijn.

ende gaen om mit een corf ende gheven hem versche broet, bier, caes ende butter ende melc te ontbiten of bierenbroet, diet hebben wil, ende also veel broets, caes ende butter als si binnen den daghe eten moghen, ende des avents sel si weder omgaen voer ctentijt mit een corft, als si des morghens ghedaen heeft; is daer dan yement van den sieken, die meer broets, bier, caes of butter hebben wil, dat sel si hem dan gheven. Ende des avents, het si vleysdach of vischdach al die weke doer, so sel men den sieken gheven ghesoden caernemelc of ghesoden suetemelc of bierenbroet, die dat hebben wil, ende men sel dairin doen wat gherosiert gherijft broet, ende also vro als die caernemelc beghint te lawen, so sel men die beghinnen te roeren ende sieden wel, omdat die melc bequaem sel worden den sieken te ghebruken.

Item of in desen voersc. gasthuus versch vleesch gheslaghen wordt, hoe dattet ghenocmt mach wesen, of ghesent, of spise, die sel men ghebruken totten besten oerbare.

Item so wat spise dat men den sieken andient in dat gasthuus, die sel men hem bi laten ter tijt toe, dat si se selve quyt willen wesen.

Item men sel des middaghes omgaen onder den sieken mit een pot mit mostert, ende is daer yemant van den sieken, die mostert hebben wil, die sel men hem gheven.

Item of daer yemant cranc waer of sonderlinghe siecten hadde in dit voerscreven gasthuus, die sel men berechten boven alle desen voersc. punten dat sijn noet is, het si voer ghescreven of na.

Item die moeder ende die dienstere des gasthuus, die ghesont sijn, sellen des avents versche spise hebben na veelheit voers. ende des morghens niet.

Item in desen gasthuus sel men scicken altoes een siekemarthe te wesen in dat huus, daer die sieke legghen, die daer dwaen sel dat daer te dwaen is ende bedden ende voert doen sel, dat daer te doen valt, ende den sieken onderstandich wesen sel ende goederfieren van dien, dat si te doen hebben ende begheren; ende of si meer ledichs tijts heeft, so sel si hantwerc doen, dat vrouwen behoerlic is te doen, dat si te doen hebben. Ende alst noet is te waken in dat siechhuus, so sel die moeder daertoe scicken te waken twee menschen; die een sel waken die voermiddernacht ende die ander die namiddernacht, ende si sellen also vroe te bedde gaen ende des morghens also langhe slapen, dat si ghenoch gheslapen hebben na redeliker manieren; ende of yement also siec waer, dat hem een mensche niet wel heffen noch legghen en mocht, of

dat daer also veel te dwaen waer, dattet oec een mensche niet wel doen en mocht, so soude die moeder voers. hoer een bi scicken, die hoer hulpelic waer. Ende of in desen voers. gasthuus enighe opvallende werken quamen, so souden die dienres des gasthuus malcander hulpelic wesen, hoe die ghenoeft moghen wesen, opdat die oerbaer des gasthuus ymmer volbrocht werde. Ende men sel den sieken des winters hoer bier die coude of laten gaen, ende men sel hem vlesschen mit heten water an hoer voeten setten, ende men sel hem des morghens hantwater gheven, ende men sel hoer hoefde ende voeten dwaen, ende hoer naghelen corten ende ander dienstachticheit doen, die si te doen hebben, nadat hoer noet is ende oerbaer des gasthuus, omdat dat lof Gods ende minne ons evenmenschen ymmer volbrocht worde.

Item die ellendighe, die in dit gasthuus gheherberghet worden een nacht of twee om God, van Alreheilighendach tot Sinte Pietersdach daeran naestcomende, sel die moeder voersc. elc mensche gheven alle avonts een scotel pottaetse, ende na Sinte Pietersdach tot Alreheilighendach toe en sel si hem niet gheven buten nootsaken; ende men sel hem gheven voetwater of hoer voete dwaen, nadat die minne of oerbaer eyschet, ende men sel hem des avonts een vier maken ende een licht gheven, alst noet is.

Item alle Sonnendaghes des middaghes na den eten sel die moeder des voers. gasthuus dese voersc. ordinancie lesen of doen lesen voer die inwoenres, die dat gasthuse dienen, opdat die eer Gods ende die uterste wille des menschen ymmer volbrocht werde, die dit voersc. gasthuus eerst begrepen hebben.

Item die moeder sel ter merct gaen ende besorghen, dat die spise wel ghecoect wort, omdat daer den sieken goet of ghescien ¹⁾ sel, ende si sel die spise rechten; ende die moeder voersc. sel een naerstich toesien hebben, dat die goeden des gasthuus voersc. niet versumet en worden, ende dit gasthuus godlic ende eerlic gheregiert wort, ende alle profiten ende voersc. punten ende oerbaerlichen des gasthuus volbrocht worden na al hoere macht.

Item die gasthuusmeesters sellen tot allen tiden bidden in die prochikerc tot des gasthuus ende sieker behoef, als die godshuusmeesters bidden in die kerc voersc., als die stedebrief daerof begrijpt.

Item als daer enich siec mensch begheert te wesen in dit gasthuus, so sellen die gasthuusmeesters of die moeder ondervinden, oft sijn noet is, ende wat hi heeft ende wat hi sculdich is of wat

1) Hs. ghscien.

men hem sculdich is, ende bescriven dat; of hi weder uten gasthuus ghinghe, so wist men, wat men hem gheven soude.

Item wat menschen die siec ghebrocht worden in dit gasthuus of daer sterven, sulke cledere of ander dinghen, hoe si ghenoecht moghen wesen, die si daer brenghen, die en sel die moeder niet vercopen buten den gasthuusmeesters; ende als daer een mensche sterft, so sel men daer een boelhuus houden of een uutraecster ontbieden ende vercopen dat guede mitten quade, dat men in dat gasthuus gheen doen en heeft.

Item of die moeder of enich van den dienstere enich ghelt of ander dinghen ghegheven wort tot des gasthuus of sieker behoef, dat sellen si alle weke den gasthuusmeesters te kennen gheven.

Item die moeder des gasthuus, dat ghelt dat daer coemt van den melcten coeyen, en sel si in gheenre wijs verminderen, mer si selt vergaderen, ende tot allen viere deel jaers sel si dat ghelt overgheven den gasthuusmeesters, ende die sellen dat opscriven, omdat men weten mach, wat jaerlics van den coeyen coemt.

Item doe dit gasthuus eerst een ¹⁾ voortganc begonde te crighen, doe wort die moeder ghegheven twintich cromsterten, daer si ute doen soude die weke lanc den daghelixen cost van verscher spisen ende ander clein dinghen, hoe si ghenoecht moghen wesen; ende of dit gasthuus meerre wort ende meer behoefde, so souden die gasthuusmeesters dese twintich cromsteerten vermeren also veel, als dat die moeder die weke lanc ghelts ghenoech hadde in den daghelixen cost uut te gheven.

Item die bede die men bidt in die prochikerc tot des gasthuus behoef, die sellen die gasthuusmeesters vergaderen in die kerc in een bosse van dat een vierendeel jaers tot dat ander dat jaer lanc ewichduerende, ende tot elken vierendeel jaers sellen si dat ghelt uter busse nemen ende tellent ende scrivent op ende leggghen dat ghelt in dat gasthuus in een bloc; ende alle Sonnendaghes sellen die gasthuusmeesters comen in dat gasthuus ende gheven die moeder also veel ghelts ²⁾ uten bloc, daer die bede voersc. in gheleit is, als si binnen die weke uutghegheven heeft, ende vervullen alle Sonnendaghe dat gelt, dat die moeder van den eersten beghin ghegheven wort ende gheordiniert van denghenen, die dit gasthuus eerst begonnen ende becosticht hebben; ende of die bede voersc. tot den daghelixen cost niet ghenoech en waer mede

¹⁾ Hs. in een.

²⁾ Hs. ghels.

te doen, so soud men daer ander ghelt toe doen, dat den daghelixen cost ymmer volbracht wort.

Item die gasthuusmeesters sellen alle weke ten minsten eens of tweewerve onder die sieken gaen ende ondervinden, of hem yet ghebreect, ende rechten dat ende spreken hem toe van Gode, ende sellen dat gasthuus achter ende voer gaen ende sien, dat die dinghen wel gheregiert worden, ende alle goede ordinancie ghescreven voer ende nae volcomelic volbrocht worden; ende voert so sellen si doen ende innemen ende uutgheven ende besorghen dat ander gasthuusmeesters doen ende besorghen in ander gasthusen.

Item alle dese voerscreven punten voer ende nae ghescreven op een verbeteren tot oerbaer des gasthuus ende ghemac ende volcomen notorft der armer sieker ellendigher behoef, hoe die notorft ghenomet mach wesen”.

Naar het oorspronkelijke, zoals het staat in Register I Elisabeths-gasthuis in het Archief te Leiden.

BIJLAGE XIII. (Zie hiervóór, bl. 114.)

Heer Jan van Epe, kureit van de Vrouwenkerk te Leiden, maakt een overeenkomst met de stichters van het Sint Elisabeths-gasthuis over de daar te houden kerkdienst.

1432 Mei 7.

„Jan, Dirc Coenensoen, ende Katrijn, sijn wijf, sien overdreghen mit heren Jan van Epe, curcit van Onser Vrouwen kerc binnen Leyden voer hem ende sijn nacominghen, cureyten der selver kerken, roerenden van Sinte Elyzabetten gasthuys in der prochien voers.: In den eersten sel men in denselven gasthuys een outaer moghen doen wien ende dacrop misse doen celebreren eens des daghes mit ludinghe ende teykenen der clocken, als dat behoerlic is, uytghenomen Sonnendaghes ende ander sonderlinghe hoechtiden, als men in der prochykerk des morgkens onder die eerste misse ten stoel gaet na ghewocnten der kerken voers.; of wanneer daer een dode waer in den Camp twischen Dirc Capoens husinghe, die staet neffens die steghe, die men hiet Josephs steghe, streckende tot Willems Jansz. husinghe, mede daerin gherekent neffens Willem Everaerts soens afterhuys, dat Calslaghens steghe plach te wesen, an beyden siden van die straet, so en sel men gheen

ludinghe noch teyken doen mitter clocke, welcke cloc si sullen in denselven gasthuys moghen doen hanghen ende die betamelic ghebruken; of mede wannec enich religiose of devote priesteren in denselven gasthuys uut devocien wilde misse lesen meer dan eens des daghes, so en soude men oec gheen teiken der clocken daertoe luden; welke missen die men openbaer sel moghen doen, sullen altijd wesen ghedaen, eer men totter hoechmisse te hoep luyt in der prochikerc voerscreven. Item men sel hoechtijt houden in denselven gasthuys op Sinte Elyzabetten dach ende op den dach der wynghe des altaers, ende dan sel men vesper ende misse singhen ende een sermoen doen, welc vesper, misse ende sermoen die cureit, of dien hy tbeveelt, sel doen, ende die offerhande die daer dan of comen sel in die twee singhende missen, sel die cureit, die nu is of namacls wesen sel of haer vice-cureiten der kerken voers. toebehoren sonder yemens wedersegghens; ende dienres of sanghers, die si dan hebben willen, sellen si besorghen buten des cureits cost. Ende op dien tween voirs. hoechtiden sel men den cureit, die nu is of namels wesen sel, alsulke gunst ende reverencie bewisen, als men den cureyt van Sinte Pieters kerke bewijst in Sinte Katrinen gasthuys. Item si sullen in denselven gasthuys een sermoen moghen doen na der noen of na der vesper, als men in derselver prochikerke gheen sermoen doen en sel. Item men sel in denselven gasthuys wywater moghen maken ende werpen den sieken ende alle denghenen, die daer misse horen, alle dinc sonder arch ende list. Item die cureyt, die nu is of hierna wesen sel, sel een toesien tot dit voersc. gasthuys hebben, dattet een voertganc hebbe totten love Gods ende der armer ellendigher sieken behoef, ende dattet voirs. gasthuys godlijk ende eerlijk gheregiert wardc. Item voer afterwesen, dat die voers. cureyt ¹⁾ daerof hebben mocht, hebben Jan Dircs soen ende Katrijn voers. uyt haren eyghen goede den cureyt, die nu is of hierna wesen sel, ghegheven ende bewijst op tgasthuys voirs. twee loot fjns sulvers of die waerde daervoer tsjaers, uyt te reyken uyt den drien ponden tsjaers, die Jan ende Katrijn voers. hadden van Gheryt Pieters soen, daer si hem lant voer gaven, nadien dat Jan Dircs soen ende Katrijn voers. dat gasthuys hadden gheset in der steden hant van Leyden, welke renten die gasthuysmeesters den cureyt voers. alle jaer sullen uutreyken tot ewighen jaren durende op Alreheiligendach. Ende bi dese voerwaarden hebben gheweest als dadinghes luden ende

1) Hs. cuyer.

middelaers heer Jacob Dircs soen van Wassenaer, heer Volckwijn Dircs soen, vicarius in derselver prochikercke, ende heer Gillyns Jacobs soen, op die tijt vice-cureyt van der Ouder kerck tot Delf. Ghedaen in heer Jans des cureyt huys voers. in den jaer Ons Heren dusent vierhondert twee ende dertich opten seven-den ¹) dach in Meye”.

Naar een kopie van de hiervan gemaakte notariële akte in het Register I Elisabethgasthuis, Archief Leiden.

BIJLAGE XIV. (Zie hiervóór, bl. 126.)

De poortmeesters van Leiden verkopen aan Willem Foytgen een terrein buiten de stad aan de Nieuwe weg, dat aangewezen was om er een leprooshuis te bouwen.

1399 November 5.

„Wi Pieter Wit ende Heynric Harmansz., scepene in Leyden, oirkonden dat voir ons quamen die poortmeesters als Ysbrant van der Laen, Vranc Poesz., Dirc van der Specken ende Boudijn Dircxz., ende ghelieden dat si vercoft hebben van der stede wegghen Willem Foytkijn een erfkijn, dat ghelegghen is an den Nuwen wech, dat toter armer behoef van der stede wegghen anghecomen was die beziecke lude op te tymmeren. Ende die poortmeesters voirsr. loveden van der stede wegghen Willem Foytgen dit erve te waren jair ende dach, alse recht is, als men een vri erve sculdich is te waren. Ende die poortmeesters lieden van der stede wegghen him dairoff voldaan ende betaelt den lesten penninghe mitten eersten. In oirkonde desen brieve beseghelt mit onsen zegghelen in tjair Ons Heren duysent driehondert negghen ende tnegghentich, tsWoensdaghes na Alrezielendach”.

Naar een kopie van de oorspronkelijke brief in het Register Katrij-nengasthuis 1397, Archief Leiden.

¹) Hs. selvenden.

BIJLAGE XV. (Zie hiervóór, bl. 128.)

De regering van Leiden schenkt aan de leprozen het vrije gebruik van de singel van de Nieuwe weg tot de Naakte sluis.

1428 Oktober 17.

„Scout, scepene ende rade der stede van Leyden doen cond allen luden, dat wi bi rade ende goetdencken van der vroescip ghegeven hebben ende gheven mit desen brieve van der stede wegen den ziechuse, staende buten der Noortpoort, toten armen ziecken behoef die bruucwair ende dat ghenot van den Singhel ewelic durende, streckende van den Naecsluze tot an den wech toe, behoudelic der stede horen ommeganc ende die scutten horen zodenslach van den Singhel voirsr.. Dit is hun ghegeven puermentelic om Goods willen om den dienst Goods te vermeren in den huse voirsz.. In kennesse der wairhede hebben wi desen brief bezegelt mit onser stede zegle. Ghegeven in tjair Ons Heren duysent vierhondert acht ende twintich op Sinte Lucas avont”.

Naar de oorspronkelijke zegelbrief, Archief Leiden.

BIJLAGE XVI. (Zie hiervóór, bl. 130.)

Het gerecht van Leiden maakt een reglement voor het Leprooshuis of de St. Anthonis-kapel, staende buiten Leiden aan de Nieuwe Weg.

1441 Maart 22.

„Wy scout, scepene ende rade der stede van Leyden doen condt allen luyden, dat wy geordineert, geconfirmeert ende geset hebben omder ¹⁾ der siecker luyden huys, die belast ende besmit sijn mitter lazarien, ende hebben die meesters van den huys voirsz., die nu sijn of namails wezen zellen, geconfirmeert ende gelasticht die capelle van den lazarusen ende die huysinge dairtoe behorende, staende buten der stede van Leyden an den Nuwen wech, te houden in rake ende in dake, also als dat behoirt. Ende en zellen gheen gesonde luyden in den huys laten wonen dan

¹⁾ Lees: onder ons.

dieghene, die dairin dienen. Voirt so sellen die siecken ende hoir boden, die nu in den huysc voirc. sijn, of namails wesen sellen, den meesters van den sieckhuysc onderdanich ende gehoorsamich wesen van tghenc, dat die meesters him hieten of verbieden. Desgelijx so sellen die sluyter ende lavengierster godertierentlic doen, dat him die meesters van den sieckhuysc bevelen te doen of te laten, gelikerwijs yof tgherecht selve bevael of verbode. Ende so wat sieken, die in den voirc. sieckhuysc woennachtich sijn, of woenen sellen, die zellen al hoir goet, dat sy hebben, of hier namails vercrygen mogen, eygentlic den sieckhuysc voirc. bliven totter armer ellendige siecken behoiff. Ende so wat sieken uut den sieckhuysc voirc. sceyden mit wille of mit voirwairden, die en zellen after die tijt niet meer in den sieckhuysc voirc. wonen. Voirt so sellen die sieken ende hoir boden, die nu in den sieckhuysc voirc. sijn of namails wesen zellen, den sluyter gehoorsamich ende onderdanich wesen van selve, dat die sluyter him hieten of verbieden sall, gelikerwijs yoft die meesters van den sieckhuysc voirc. zelve verboden. Oick so en sel men gheen luyden in den sieckhuysc voirc. herbergen dan dieghene, die besmit ende becommert sijn mitter lazarien, ende die sel men herbergen enen nacht of twee ende niet langer. Ende wanneer men die nachtclocke luut, so sellen sy alle ghemeentlic, die in den huysc voirc. woennachtich sijn, knielen ende oetmodeliken leesen drie Ave Maria ende bidden voir alle dieghene, die den sieckhuysc hoir goede of hoir aelmyssen gegeven hebben, of noch geven sellen. Ende des avonts als men doren gesloten heeft, so sal men dair een goet vier anleggen ende een kairs ontsteken, dair sy by eten ende drincken sellen, ende als die kairs verbrant is, so sellen die sieken voirc. dan slapen gaen, ende dair niet langer vier noch licht houden, ten wair by node van zicken. Ende waert dat yement in den huysc voirc. den sluyter overhorich ende ongehoorsamich wair, dat souden die meesters van den sieckhuysc by wille ende consent van den gerechte also an den overhorigen corrigieren, dat hy enen anders excempel wesen soude. Ende alle dieghene, die in den sieckhuysc voirc. nu ter tijt wonen, of hier namails wonen zellen, die gaen ende staen mogen, sellen houden die rechten van den sieckhuysc voirc.. Ende alle die zicken, die in den voirc. sieckhuysc wonen, sellen alleens eten ende drincken, ende elck sieck mensche sell daghelix hebben twee pinten biers, ten wair dattet die sieckmeesters anders setteden. Ende gheen van den zicken en zellen in die keldenaren gaen om spyse of om drancke, mar

die moeder van den sieckhuyse die selt den sieken selve berechten; wairt dat hier yement overhorich wair ¹⁾ of tegensprake of dede, ende die zieckmeesters dat in twaer vernamen, dien souden sy corrigieren, dattet hem enen anderen wachten soude. Voirt so sellen alle dieghene, die in den voirsch. sieckhuyse wonen, tSonnendages ende alle ander dage, als men mysse doen sel, ende men Confiteor leest, een ygelic op sijn stede wesen ende horen dat sermoen ende die mysse uut, up sulke verbande als die meesters van den sieckhuyse dairup setten sellen. Ende also dicke als men tafel dect ende eten sel gaen, so sel een ygentlic persoen leesen een Pater noster ende een Ave Maria, ende nae den eten so sel desgelijx een ygentlic persoen leesen een Pater noster ende een Ave Maria, eer sy upstaen van der tafel, ende bidden voir alle dieghene, die den zieckhuyse ende den sieken goet gedaen hebben, ende nog doen zellen. Ende zulke spysse als den moeder van den zieckhuyse kooct, ende den meesters genoicht, dairmede sel een ygelic hem laten genoeghen ende tevreden wesen, sonder enyge woirde dairof te maken. Voirt so wat sieken, die nu in den zieckhuyse voirsch. wonen, of namails wonen zellen, die en zellen tot ghenen tyden binnen der stede van Leyden gaen, ten sy by oirlof ende onthiete van den zieckmeesters. Ende die en zellen niet binnen der stede voirsch. comen, als sy oirloff hebben, dan mit vlighers, updat men se kennen mach voir gesonde luyde, want sy uut den luyden geset sijn. Ende alle dieghene, die in tsieckhuys voirsch. wonen, ende so starck sijn, dat sy by rade hoirs priesters vasten mogen, die sellen tot Paesken, Pijnxster ende tot Kerssavont ten Heyligen Sacrament gaen. Ende so wie in enych van alle dese voirsch. punten broekich viel, die soude den sieckhuyse voirsch. ses weken lanc ruymen ende dairuut bliven. Ende so wie des niet doen en woude, die soud men uut den sieckhuyse setten, ende dair tot ghenen dagen weder in te laten comen; ende so wat goeden sy in den sieckhuyse gebrocht hadde, die soud den zieckhuyse altoes bliven, alle dinge sonder argelist. In kennesse der wairheyte so hebben wy onser stede zegele hieran gehangen, in tjair Ons Heren duysent vierhondert een ende veertich, upten twee ende twintichsten dach in Maerte”.

Naar de oorspronkelijke zegelbrief, Archief Leiden.

1) Dit woord ontbreekt in het handschrift.

BIJLAGE XVII. (Zie hiervóór, bl. 210.)

Het kapittel van St. Pankras te Leiden besluit in het vervolg een vaste aalmoezenier met enige helpers aan te stellen voor het uitdelen van de aalmoezen aan de z.g.n. arme huiszitten.

1382 September 9.

„Decanus et capitulum collegiate ecclesie Sancti Pancratii Leydensis, Traiectensis dyocesis, notum facimus universis, quod nos sub anno Domini millesimo trecentesimo octuagesimo secundo, mensis Septembris die nona, in generali capitulo unanimiter congregati, servatis solempnitatibus in huiusmodi apud nos fieri consuetis, statutum ordinavimus, cuius tenor sequitur in hec verba: Quum plerique nostrorum concanonicorum predecessorum felicis memorie in suo testamento, inter alia legata et testamentaliter in redemptione peccatorum suorum ab eisdem relicta, de propriis bonis ac rebus portionem quandam ad usus pauperum, dictorum vulgariter die arme huyszitten, hactenus assignarunt, multique de nostris in presenti adhuc vita degentes, huiusmodi exemplo excitati, de bonis suis a Deo collatis dictis pauperibus subvenire cupientes, redditus certos, predia et terras in salutem animarum suarum assignare aliquatenus ¹⁾ expresserunt, decernentes eos omnino felices et beatos, qui intelligunt super pauperos et egenos, et quod in finem non debeat fieri pauperum oblivio, idcirco quatenus dicta legata ac donata pauperibus eroganda fideliter dispensentur ac dictis pauperibus misericorditer amministrentur, volumus, statuimus et ordinamus, quod deinceps singulis annis in capitulo nostro generali, in crastino dedicationis ecclesie nostre celebrando, decanus et capitulum, matura deliberatione prehabita, super hoc pium opus eligere habebunt in conscientiis eorum unum canonicum prebendatum, virum fidedignum et circumspectum, in elemosinarium, qui omnia legata ac donata in usum pauperum predictorum per se colligere et inbursare debet. Et eidem elemosinario, canonice ut premittitur electo, predicti decanus et capitulum alios duos canonicos, in misericordia et pietate magis exercitatos, provide deputabunt, quorum consilio et auxilio predictus elemosinarius omnia et singula per eum collecta ac recepta loco et tempore dictis pauperibus ministrabit, adiunctis sibi, si et

1) Hs. aliquatinus.

in quantum expediens fuerit, uno vel duobus laycis extra capitulum, qui experientiam miserabilium personarum habere melius dinoscuntur. Et idem elemosinarius sine predictis coadiutoribus, sibi per capitulum deputatis, aliquod de collectis per eum distribuere pauperibus aut amministrare nullatenus attemptabit, dummodo eos presentes habere potuerit; sed in casu quo unus aut uterque eorum, propriis implicatus negotiis aut alias ex certis causis, se adiungere dicto procuratori pauperum non valuerit, tunc sibi alium vel alios de capitulo pro libitu suo, in suis procurationibus ac pauperum provisionibus, hac vice assumere licebit. Et sepedicti elemosinarius et eius coadiutores semper respectum ad personarum qualitatem habere tenebuntur et ad necessitatem pauperum magis indigentium, nisi aliquis forsitan legatorum seu donatorum suis carnalibus amicis pre alienis nominatim et specialiter duxerit de suis bonis et fructibus succurrendum. Ceterum predictos thesaurarium et eius coadiutores decanus et capitulum de anno in annum conservandi, mutandi, alienandi seu renovandi liberam habebunt facultatem, quemadmodum ipsis visum fuerit expedire ad pauperum utilitatem. In cuius statuti ac rei geste testimonium sigillum nostrum maius hiis presentibus est appensum. Datum anno Domini, mense et die quibus supra”.

Naar de oorspronkelijke brief in het Archief te Leiden.

BIJLAGE XVIII. (Zie hiervóór, bl. 213.)

*Philips van Bourgondië maakt bepalingen over het opnemen van
proveniërs in het huissittenhuis de Minnepot op het Hogeland
te Leiden en over de erfenissen van daar gestorven
personen en anderen.*

1427 Januarie 5.

„Phillips, hertoge van Bourgondiën, grave van Vlaenderen, van Arthoys ende van Burgondiën palentijn, heer van Zalijs ende van Machelen, ruert ende oir der lande van Hollant, van Zee-lant ende van Vrieslant, doen condt allen luyden, want onsen getrouwen rade getoent is, dat der armer huysittenen huys, geheeten der mynnen pot, gefondeert in die Hogelantse prochye binnen der stede van Leyden, dagelicx veel versoeck ende an-

vals heeft van armen luyden, die dairin geprovent worden om des groten toesyens ende gemacx willen, dat hun in denselven huysse voirsz. geschiet, dair zy onse ende alre goeder luyde hulpe ende aelmoessen toe bchoeven, soe hebben wy ten voirsten om Goids willen ende om die voirsz. weldaden te meeren ende te starcken onse caritaten ende goede wille dairtoe gedaen ende den voirsz. huysse ende armen luyde geconsenteert ende gegonnet, consenteren ende gonnen mit desen onsen brieve, soe wanneer iement in den voirsz. huysse begeert te wesen, die sal men ontfangen mit alle zijn goede, die hy heeft ende mit alle, dat hair upcomen ende besterven mach, dat na zijnre doot den voirsz. huysse ende armen luyden te blyven, tenwair of hy alsoe rijck wair, dat hy enige van synen goeden mit voirwairden buyten sondren ende houden woude, ende dair soude die persoen, het wair man off wijff, sinen wille mede doen. Voirt wat bastaerden of vreemden luyde in den voirsz. armen huysstienen huysse angenomen ende dairin offvich worden, die willen wy dat alle hoir goede den voirsz. huysse ende armen luyden blyven. Waert oeck dat enich poorter of inwonende der stede van Leyden, die jair ende dach aldair poirter geweest of gewoent hadde, hy wair bastairt of geen, den voirsz. huysse ende armen luyden enich goet maecte mit bespreck of in testamente, dat willen wy dat den voirsz. huysse ende armen luyden volghe sonder yements wederseggen. Ende want wy den voirsz. huysse ende armen luyden deze voergeroerde punten van een ygelick vast ende gestade gehouden willen hebben, alsoe lange als tregement der lande van Hollant ende van Zeelant in onsen handen zijn sal, soe hebben wy des toirkonden onsen segel an desen brieve doen hangen. Gegeven upten vijften dach in Januário in tjair Ons Heeren duysent vierhondert zes ende twintich na den loop van onsen hove”.

Naar een kopie in het Register van de Huiszitten van St. Pankras in het archief van het Huiszittenhuis te Leiden.

BIJLAGE XIX. (Zie hiervóór, bl. 213.)

De regering van Leiden geeft vergunning aan de huissittenmeesters op het Hogeland om een huis in te richten, waar ze voorraad kunnen opslaán voor de armen en hun aalmoespot koken, en om hier enige personen te laten wonen.

1427 Januarie 16.

„Schout, scepenenen ende rade der stede van Leyden doen condt allen luyden, dat wy eendrachtelicken angesien hebben dat goede regement ende voirtganck van den armen huysitten up tHogelant, dat cortelicke zeer verbeetert is by der genaden Goids ende by hulp ende toedoen van goeden menschen, die Gode vruchten ende ontsien, om welcke weldaden te vermeerren ende te stercken, soe hebben wy in der eeren Goods ende der Heyliger Drievoldicheyt den armen huysitten voirsz. geconsenteert, gegeven ende ghegonnet mit desen brieve, dat diegene die de armen huysitten up tHogelant nu ter tijt bewaren, of die se namaels regieren off bewaren sullen, dat zy mogen coopen huysingen ende erve up tHogelant, dair them nutte ende oirbairlicste sel dencken tot behoef der armer huysitten voirsz., dair zy tot ewigen dagen in mogen regieren die goede, die den armen huysitten tot hore noetrufften toebehoren sellen, dair zy in mogen leggen coren, vleyschs, turff, hout ende wes zy anders behoven mogen, ende dair zy alle Sonnendagen hoeren alemisspot in mogen coken, dair veel armer menschen vuyt gevoet ende gespijst worden. Voert soe consenteeren wy ende oerloven, dat men in den voirsz. huysen ontfangen sel mogen twee personen, tsy man of wijff, die dese huysingen ende goede helpen regieren ende bewaren totter armer huysitten behoef, ende die sellen dairin gheprovent wesen hoir leven lanck, ende wanneer dat men dair enige in ontfact, tzy man off wijff, die zel ontfangen worden mit alle zijn goede die hy heeft, ende mit alle dat him upcomen of anbestorven mach, den voirsz. huysen te blyven totter armer huysitten behoef voirsz., tenwair dat hy alsoe rijck wair, dat hy mit voirwairden goeden buyten hilde, dair zoude die persoene, tzy man off wijff, zynen wille mede doen. Voert waer tsake ¹⁾, dat yement wair, tzy man off wijff, die de voirsz. huysen enich goet maecten mit bespreck of in testament, dat sel den voirsz.

1) Hs. waert dat sake.

huysc volgen tot ewigen dagen totter armer huys sitten behoef zonder enige wederseggen, in allen schijn als doet in den gasthuysen, gelegen binnen der stede van Leyden; desgelijcs geven wy ende consenteren den voirsz. huysc tot ewigen dagen sulke vryhede te gebruycken, als die gasthuysen, gelegen binnen Leyden, nu ter tijt hebben ende gebruycken. Ende omdat wy hierof hopen van Gode geloent te wesen, ende opdattet by onsen toedoen niet en vergae, soe hebben wy in getugenisse der saken voirsz. alle dese punten ende voirwairden voirsz. geconfermeert, ende hebben in kennisse der wairhede onser stede zegele an desen brieff ghangen. Gegeven in tjair Ons Heeren duysent vierhondert zeven ende twintich, tsDonredages na Sinte Ponsstgens dach”.

Naar een kopie in het Register van de Huiszitten van St. Pankras in het archief van het Huiszittenhuis te Leiden.

BIJLAGE XX. (Zie hiervóór, bl. 215.)

De deken en het kapittel van St. Pankras maken een overeenkomst met de huyszittenmeesters in hun parochie over de kerkdienst in het St. Barbaragasthuis.

1451 Augustus 20.

„Wy Jan van Noorde ende Aernt Pouwelszn., scepene in Leyden, Willem Heerman, Gijsbrecht van Zwieten, Louwe van der Goude ende Jan van Zonnevelt, poortmeesteren in Leyden, doen condt allen luyden, dat voir ons in den gerechte gecomen sijn Dirc Moenenzn., Heynric Ottenzn., Florys Zybrantszn. ende Willem Arieszn. als huys sittenmeesteren van Sinte Barbaraëngasthuys binnen Leyden in Marendorp, dair men die minnepot deelt alle Sonnendagc om Goids willen, gelijc ons genadichts Heren brief van Bourgondiën ende der stede brieff van Leyden dat inhouden ende begrypen, ende gelieden dat sy van der huys sitten wegen voir hoir ende horen nacomelingen een vriendelike compositie ende overdracht gemaict hebben mitten deken ende gemeen capittel van Sinte Panraes kerc tot Leyden voir hoir ende horen nacomelingen in der manieren als hierna bescreven volget, als dat sy in tvoirscr. gasthuys sullen hebben een officium mar geen beneficium, ende dat gheen beneficium dair gefondeert en sal worden buten consent van den capittel voirsz. ende tensy behoudelic den capittel voirsz. sijn

rechte van institucien, dat is te weten dat die huys sittenmeesteren voirn. in tvoirsz. gasthuys sullen mogen laten doen twee of drie missen ter weke nu ter tijt, ende tot wat tyden zijt vermogen alle dage een misse mar niet meer, uutgenomen Sinte Barbaraendach, die kermisdach van denselven gasthuys ende op Sint Andriessdach, of zy willen, up welke drie dagen sy sullen mogen aldair laten doen een singende misse ende twee lesende missen, behoudelic dat sy tot elc van den drien dagen sullen gheven een ygeliken van den capittel voirsz., die dair comen ende den dienste Goids helpen doen, twee comans groot. Des soe bekenden ende gelieden die voirsz. huys sittenmeesteren, dattet voirwairde zijn tusschen hem ende tvoirsz. capittel, dat neyement dese voirsz. missen en sal mogen doen dan een van den voirsz. capittel, hy zy capittellair of niet, soe verde als ze yement van hemluyden wil annemen te doen elke misse tsjairs voir drie Wilhs. scilden; mar is tsake dat sy nyement van den capittel dairom en connen crigen, dat sy dan comen sullen gesamentlic voir tcapittel ende aldair hoir gebreken te kennen geven, ende by alsoe dat hemluyden dairup dan geen provisie gedaen en wart, dat sy dan enen anderen priester sullen mogen nemen, dairt him believen sal, behoudelic dat dieselve priester, die sy dan nemen sullen, loven sal by synen eede der prochikercke van Sinte Panraes voirsz. te laten bliven bi horen rechten. Item ende dat dese voirsz. missen gedaen sullen worden tusschen die prijn ende die hoemisse van den voirsz. capittel, soedat se voir deselve homisse altoes uut ende gedaen sullen wesen. Voirt soe bekenden ende gelieden die voirsz. huys sittenmeesteren, dat sy den voirsz. capittel geloeft hebben jairlix tot Voirschoeten ende Valkenburger marcten te geven ende uut te reyken enen Eng. nobel, wegende vijftalven Eng., of payment sijnre wairde dairvoir, ende dat voir alle die offerhande, die in tvoirsz. gasthuys gebrocht sullen worden, die welke heel ende all denselven gasthuys sullen bliven ende toebchoren. Desgelijc soe bekenden ende gelieden die voirsz. huys sittenmeesteren, dat sy vorder tvoirsz. capittel geloeft hebben, dat dit voirsz. gasthuys niet verandert noch verwandelt en sal worden, tensy behoudelic der prochikercke voirsz. ende een ygelic sijns rechts, alle dinge sonder argelist. In kennesse der wairheyt soe hebben wy scepenen voirsz. desen brieve bezegelt mit onsen segelen hieran gehanghen, ende desgelijc soe hebben wy poortmeesteren voirn. desen brieve mede bezegelt mit onser stede zegel hieran gehangen. Gedaen upten twintichsten dach

in Augusto in tjair Ons Heren duysent vierhondert een ende vijftich”.

Naar de oorspronkelijke zegelbrief in het Archief te Leiden.

BIJLAGE XXI. (Zie hiervóór, bl. 220.)

De regering van Leiden geeft verlof aan de huissittenmeesters van de St. Pietersparochie om een huis in te richten voor het opslaan van turf, koren enz. en hierin 2 of 3 mensen te laten wonen. Tegelijk krijgen de huissitten vrijdom van aksijns en het recht op alles, wat hun wordt vermaakt of gegeven.

1428 September 17.

„Scout, scepene ende rade der stede van Leiden doen condt allen luden, dat wy eendrachtelic angesien hebben dat goede regiment ende voirtganc van den armen huysitten in Sinte Pietersprochy, dat cortelic seer opgecomen ende verbeterd is by hulpe ende toedoen van veel goeder menschen, die Gode vruchten, mynnen ende ontsien, so hebben wy in der eren Goids ende der heiliger vrouwen Sinte Elizabeth den armen huussitten geconsenteert, gegeven ende gegonnet om Goids willen mit desen brieve, dat dieghene die dese arme huussitten nu bewaren of namaels bewaren of regieren zellen, een huus ende erve angenommen hebben in Sinte Pieters prochy voirn. by guetdencken van den gerechte tot behoef der armer huussitten, dair sy tot ewigen dagen in sellen mogen regieren die goede, die sy behoeflich mogen wesen totter armer huussitten behoeff, also coorn, hout, torf of vleisch. Voirt so gheven wy hem om Goids willen, dat dair waren twee of drie personen, die in desen huse voirschr. begeren te comen mitter woen om die husinge ende goeden te helpen regieren ende bewaren, dat alle hair goede, die sy hebben of hem anbesterven mogen, dat die bliven sellen in desen huysse voirsz. totter armer huussitten behoeff tot ewigen dagen; ende wat personen angenommen worden in desen huysse voirschr., die sellen angenommen worden by guetdencken des gerechts ende den huysittenmeesters. Voirt so gheven wy van der stede wegen den armen huussitten voirn. om Goids willen, dat sy vry zellen wesen van allen oncost als van exsisen of anders, van des sy behoeflich mogen sijn totter armer huussitten behoef; ende

wair oic dat zake, dat enige goede menschen waren, die desen armen huussitten enige goede bespreken of gheven wouden in testamente of anders, alse bedden, deken, slaepplaken, ghelt, lant of renten, die zellen tot ewigen dagen bliven tot behoef der armer huussitten stade ende vast, ghelijc alst is in anderen gasthusen. Ende omdat wy scout, scepenen ende rade voirn. hopen van Gode van Hemelrijc ende Maria, sijne liever moeder, hierof gheloont te sijn, so willen wy emmer, dat by onsen toedoen vermeerret, verbetert ende enen zekeren voirtganc heeft, ende hebben in kennesse der wairhede desen brieve uuthangende besegelt mit onser stede zegel. Ghegeven in tjair Ons Heren duysent vierhondert acht ende twintich op Sinte Lambrechts dach''.

Naar een kopie in het Register van de Huissitten van St. Pieter in het archief van het Huissittenhuis te Leiden.

BIJLAGE XXII. (Zie hiervóór, bl. 224.)

Reglement voor de huissittenmeesters van de Vrouwenparochie, in 1426 gemaakt.

„Tot eren ende waerdicheit der Heiligher Drievoudicheit ende der alre ontfermhertichste ¹⁾ moeder Goods ende maghet Maria ende der heiligher vrouwen Sinte Elizabeth, uut rechter minliker caritaten ende mededoghen opten rechten armen huussitten, die gheen aelmisse en bidden bi den husen noch in der kercken, so sijn ghecoren ende gheordineert van den gherecht van Leiden in tjair Ons Heren dusent vierhondert ende 26 Jan Dirc Coensoon ende Gheryt Dircxsoon besorghers te wesen van den armen huussitten in Onser Liever Vrouwen prochie, in allen manieren als hierna ghescreven staet.

Item Jan ende Gheryt voerscreven of dieghene, die namaels wesen sullen tot ewighen daghen besorghers der armer huussitten voerscr., die sullen bidden in die kerck voerscr. ende alle weke eens ten minsten of twewarf ommegeaen onder die arme huussitten voerscr. ende hem teykene gheven, dair si spise mede moghen halcn uut den aelmispot, ende ander aelmissen sellen si hem gheven, die si menen dair die arme voerscr. best mede beholpen is, nadat die aelmisse vermach, die hem ghegheven wort totter armer voerscr. behoef.

¹ Hs. ontfermhertichertichste.

Item want daer begonnen is in derselver prochyen voerscr. spise te koken eens of twewarf ter weke, vleisch of visch of pottaedse, nadat die tijt van den jaer ghelegghen is, voer den armen huussitten, ende is gheheten den aelmispot, welke aelmispot begonnen is te koken uut minliker caritaten ende mededogghen opten rechten armen huussitten, die gheen aelmis en bidden in der kercken noch bi der straten, welke aelmispot, of God wil, nemmermeer vergaen en sel, mer voortan besorghet sel worden die spise te copen ende te coken ende uut te rechten den armen voerscr. van Jan Dircxzn. ende Gheryt Dircxzn. voern. of die namaels besorghers sullen wesen der armer huussitten voerscr., welke aelmispot voerscr. nemmermeer verminret en sel worden, mer altoes sel staen op een vermeerden ende verbeteren, nadat die aelmis vermach.

Item Jan ende Gheryt voerscr. of die namaels wesen sullen besorghers der armer huussitten, en sellen niement gheen aelmis gheven, die aelmis bidden in die kerck of bi den husen, ende dat is opt alrebeste ghedaen, omdat die arme lude thuis sellen bliven ende hoor hantwerc doen ende hoor kinder leren hantwerc doen, ende opdat die arme lude, die also out sijn ende also cranc, dat si gheen hantwerc doen en moghen of luttel, te bet sellen ghevoet worden van der aelmisse, die men hem ghyft in die kerck of bi der straten.

Item in den advent voor Pynxter, voor Alreheilighendach, voor Kersdach ende die vasten voor Paeschdach, so sullen die besorghers voerscr. den armen gheven visch ende pottaedse, nadat den armen best dient; ende die arme voerscr., die tot enich van desen drien adventen als voor Pynxster, voor Alreheilighendach ende voor Kersdach hem niet en bereiden dat Heilighe wairde Sacrament te ontfanghen, die en sel men gheen aelmis gheven die leste vleischdach voer die hoochtiden noch opten eersten vleisdach na die hoochtiden noch gheen aelmis binnen den adventen, wantet is oorbaer, dat men se dwinghet rackelic te leven, opdat si bidden moghen voer denghenen, wes aelmis ende arbeit dair si van leven.

Item want die arme voerscr. des Sonnendaghes tenminsten hoir spise te voren besorcht wort ende ghecocot ¹⁾ wort, so sel men hem oec vermanen, dat si des Sonnendaghes ende ander die heiligedaghe te homis ende te vesper gaen, ende so wie men verneemt, dat also niet en doet, die sel men die aelmis onthouden, nootsaken of oerbairlike saken uutgheseit.

1) Hs. ghecocot.

Item of dair yemant wair, die die arme voerscr. sonderlinghe aelmis gave of sende of hem in testament makede, so souden die besorghers der armer voerscr. den arme volke vermanen, dat si naerstelike voor die persoon Onsen Lieven Here bidden souden.

Item uut rechter minliker caritaten ende mededoghen opten rechten armen huussitten voerscr., die gheen aelmis en bidden bi den husen noch in der kercken, so hebben Jan Dircxzn. ende Gheryt Dirxzn. ontfaen also veel ghelts, dair si die arme voerscreven mede behelpen sellen een jaer lanc, ende dat ghelt wort hem dairom ghegheven, omdat die arme voerscr. tot ewighen daghen altoes souden wesen een jaer renten ende aelmissc, hoe die ghenoecht mach wesen, altoes te voren.

Dat is te verstaen Jan ende Gheryt voerscr. of die namaels wesen sellen besorghers der armer voerscr., so wes ghelt, het si van renten of van der bede of testament of anders hem comt, hoet ghenoecht mach wesen, totter armer behoef binnen dat jaer, dat si besorgher sijn der armer voerscr., dat ghelt sellen si vergaderen an eenre sommen jeghen den naesten jaer die arme voerscr. mede te behelpen, ende so sellen si dan van den ghelde nemen, alst punt ghift, jeghen den naesten toecomenden jaer op dat oerbaerlicste mede te copen totter armer behoef, het si vleisch of visch, dat men souten sal in tonnen, turf, laken, linnen of wollen, of ander provande, hoe si ghenoecht mach wesen, die oerbair is ghecoft jeghens der ancomender tijt, nadat die aelmis vermach, behoudelic dat die aelmispot cens of twewarf tenminsten ter weke sel besorghet worden te copen ende te coken mit goeder spisen dat jaer lanc totter armer voerscr. behoef, ende also het voerscr. is, so selt dan voort gheordineert worden dat een jaer na dat ander cwelic durende; so bliven dan die arme voerscr. een jaer renten ende aelmis altoes te voren.

Item Jan ende Gheryt voerscr. of die namaels wesen sellen besorghers der armer huussitten voerscr., en sellen niement gheen aelmis gheven om vrienescap of om maechscap of om bede of hoe het ghenoecht mach wesen, dan alleen die die aelmis alrebest te doen hebben ende gheen aelmis en bidden in die kerck noch bi der straten; ende sellen naerstelike daertoe sien, dat alle dese voerscr. punten tot cwighen daghen sullen ghehouden worden op hoor conscienci, want dieghene die naest Gode van Hemelrijc dat eerste fundament gheweest hebben mit horen goeden wille ende craften ende mit hore aelmis, die is haer uterste wil, dat die arme voerscr. aldus gheholpen sellen worden ewelic durende, ghespiset, ghecleet, gheherbercht ende andersins die seven wercken van ont-

farmherticheden an hem vervolt sellen worden, nadat die aelms vermach, die hem comt totter armer behoef, ende ummer dat alle voerscr. punten ghehouden sellen worden tot ewighen daghen”.

Naar het oorspronkelijke, zoals het staat in Register I Elisabethsgasthuis in het Archief te Leiden.

BIJLAGE XXIII. (Zie hiervoor, bl. 235 en 236.)

Meyne, dochter van de ridder Dirc Uiten Waard, vermaakt bij testament een huis en hofstede binnen Leiden aan de armen en draagt aan de pastoor van de St. Pieterskerk op, daarin steeds eerbare arme maagden of weduwen te doen wonen.

1368 Julij 25.

„In Dei nomine amen. Noverint universi presentis instrumenti publici seriem inspecturi seu etiam audituri, quod anno a nativitate Domini millesimo trecentesimo sexagesimo octavo — die vice-sima quinta mensis Julii — in mei notarii — presentia personaliter constituta discreta ac nobilis domicella Meyne filia domini Theoderici Uyt den Waerde, militis, prudenter considerans nichil esse morte certius, nichil autem incertius eius hora, volensque horam mortis ordinatione testamentaria prevenire domum suam, quam nunc inhabitat, cum suo domistadio ac domuncula posteriore, cum ceteris suis appendiciis universis, habentes terminos confines, videlicet domum ac domistadium Florentii haren Jacobs soen ad partem orientalem, ad partem vero occidentalem domistadium dicti Coen Ysaacs soen, ad partem borealem domistadium domini Wilhelmi Symonis presbiteri et ad partem meridionalem quandam plateam seu semitam communem, legavit, assignavit et perpetuis temporibus ad pios usus in subsidium pauperum ad honorem Dei, sueque ac suorum parentum et amicorum animarum salutem et remissionem peccatorum, forma, modo, conditione ac manerie infrascriptis manere voluit et mandavit. Voluit enim et mandavit dicta testatrix, quod post eius mortem dominus Jacobus, frater domus Theutonicorum, nunc curatus ecclesie beati Petri in Leyden, si superstes vixerit in humanis, alioquin curatus dicte ecclesie sibi succedens assignabit et ponet in dicta domo honestas pauperes virgines vel viduas tot, quot in ea possunt simul commode commorari, fructuras commodo dicte domus ac eam inhabitaturas pure ac simpliciter propter Deum; quibus viam universe carnis ingressis dictus

dominus Jacobus aut curatus dicte ecclesie sibi succedens, qui pro tempore fuerit, alias honestas virgines vel viduas in locum decedentium subrogabit modo prenominato dicte domus commodum habituras; et sic in perpetuum provisio et dispositio dicte domus in forma pre-taxata ad curatum prefate ecclesie pertinebit, dictusque dominus Jacobus propter hoc etiam in mei notarii publici infrascripti ac testium subscriptorum presentia personaliter constitutus ob promotionem predictarum piarum causarum et ad dicte testatricis iustam et instantem petitionem pro se suisque successoribus, prefate ecclesie sancti Petri curatis, onus dispensationis, amministrationis et provisionis dicte domus in se suscepit, promittens bona fide pro se suisque successoribus voluntatem et ordinationem dicte testatricis predictam exequi fideliter juxta posse. Acta fuerunt hec in domo inhabitationis domicelle Elizabeth de Zandhorst, anno Domini, indictione, mense, die et hora supradictis, presentibus ibidem discretis et nobilibus Elizabeth de Zanthorst predicta, Agatha filia Johannis van Zassenaem, domicellis, testibus ad premissa vocatis specialiter et rogatis”.

Aldus afgedrukt uit het archief van de Balije te Utrecht bij de Geer II N°. 606.

BIJLAGE XXIV. (Zie hiervoor, bl. 237 en 241.)

Heer Aernt Zwaluaert verkoopt zijn huis en erf, gelegen binnen Leiden over het Hof, aan Pieter Symans soen.

1383 Oktober 19.

„Wi Syman Ghisebrechts soen ende Claes Willem Borts soen, scepene in Leyden, oirkonden dat voir ons quam haer Aernt Zwaluaert ende gheliede, dat hi vircoft heeft Pieter Symans soen een huys ende erve, dat gheleghen is over tHof ende belegghen heeft an die een side Jan van Leyden ende an die ander zide Florys die Meyer, streckende voir van der strate, afterwaerts een voct in den sloet van der stille, die in den sloet voirsz. staet. Ende heer Aernd voirseit loevede Pieter voirsz. dit voirghenoemde huys ende erve te waren jaer ende dach, alse recht is, ende allen commer of te doen, dier nu ter tijt op staet, sonder achte scellinghe hollans goets ghelts, dier haer Aelwijn van Rysoerde op staende heeft tot jairlixen renten mitten houde. Ende heer Aernd voirsz. beliede hem hierof voldaan ende betaelt den lesten peninc mitten eersten. In oirkonde desen brief beseghelt mid onsen

seghelen in tjaer Ons Heren duysent driehondert drie ende tachtich, tsManendaghes na sinte Lucasdach”.

Naar een kopie van de oorspronkelijke brief in het Register Katrijnen-gasthuis 1397, hs. Archief Leiden.

BIJLAGE XXV. (Zie hiervóór, bl. 237 en 241.)

Pieter Symonsen. van den Oerde vermaakt bij testament twee huizen met erf en boomgaard binnen Leiden aan de armen en draagt aan de kureit van de Pieterskerk en de gasthuismeesters van het Katrijnegasthuis op hier altijd arme vrouwen te laten wonen.

1389 Junie 20.

„In Dei nomine amen. Sciant cuncti quod ego Petrus filius Symonis van den Oerde, persona literata Traiectensis dyocesis, mente et corpore sanus, de concessu et licentia Gerardi fratris et heredis mei presentis et consentientis expresse, testamentum meum seu ultimam meam voluntatem, quod seu quam valere volo iure testamenti codicillorum seu alterius cuiuslibet ultime voluntatis, prout melius valere poterit de consuetudine vel de iure facto et ordino in hunc modum, salvo cum testamento meo seu ultima voluntate mea salva per me dudum ordinato seu ordinata. In primis lego hospitali beate Katrine Virginis, sito in parochia ecclesie sancti Petri Leydensis ad opus seu usum pauperum mulierum secundum modum et formam inferius annotatos domos et areas inhabitatonis mee, site in parochia predicta, quas ad presens una cum predicto Gerardo fratre meo et quibusdam pauperibus mulieribus inhabitato cum pomerio et aliis pertinentiis suis, protendentes se cum extremitate meridionali ad pomerium Petri filii Gerardi Heermans et cum extremitate boereali ad quandam plateam communem, cui adiacet ad partem orientalem Johannes de Leyden et ad partem occidentalem Florentius dictus die Meyer cum domibus et arcis suis, videlicet quod post obitum meum et Gerardi fratris mei predicti curatus ecclesie sancti Petri Leydensis predictae et procuratores seu magistri dicti hospitalis pro tempore pauperibus mulieribus, quas reperuerint in minori domo mea dicte inhabitationis mee, stante ad plateam predictam, commorari nihilominus eis aliis pauperibus mulieribus solutis et sequela prolis carentibus, tot quot in ea una cum aliis mulieribus predictis commode poterint habitare loca seu cameras in domo mea maiore

dicte inhabitationis mee, assignabunt ad commorandum in eis dicta domo mea cum suis pertinentiis usuris et eas seu ea inhabitaturis, dumtaxat quamdiu dictis curato et procuratoribus visum fuerit expedire, qui tamen ipsas a dictis cameris seu locis non ammovebunt sine iusta et rationabili causa. Sed iusta et rationabili causa suadente licebit dictis curato et procuratoribus seu magistris dictas mulieres seu aliquas vel aliquam ex eis a dicta domo mea maiori amovere seu eis vel ei dictas cameras seu cameram vel loca seu locum ad inhabitandum interdicerere cum effectu, et alias pauperes mulieres seu aliam pauperem mulierem, solutas vel solutam et sequela prolis carentes seu carentem, loco ipsarum seu ipsius assumere eis seu ei cameras seu cameram vel loca seu locum ad inhabitandum assignando, quandocumque curato et procuratoribus seu magistris predictis ex dicta causa visum fuerit expedire, super quo eorum onero conscientias sine ampliori discussione super hoc a quoquam facienda. Volo insuper et ordino, quandocumque contingit aliquam dictarum mulierum ab hac luce migrare seu cameram vel locum, quam seu quod in dicta maiori domo mea habuit, deserere alibi causa morandi se transferendo, quod tunc curatus et procuratores seu magistri predicti unam mulierem pauperem solutam et sequela prolis carentem in cameram seu locum decedentis seu deserentis predictae collocent et statuunt ea seu eo usuram secundum modum et formam superius enarratos. Domum vero meam minorem dicte inhabitationis mee predictam dicte mulieres habebunt ad alium usum, videlicet ad imponendum in ea cespites et alia ipsis utilia et ad quemlibet alium usum eis quandolibet necessarium seu utilem. Si vero contingat me viam universe carnis ingredi Gerardo fratre meo predicto supervivente, tunc volo et ordino quod dictus Gerardus frater meus habeat usum fructum domus maioris inhabitationis mee predictae et pomerii ipsius cum pertinentiis suis, ita quod post eius obitum dicto usu fructu extincto domus predicta cum pomerio et aliis pertinentiis suis pro usu mulierum predictarum cedat et transcat secundum modum et formam superius enarratos, minore domo mea predicta dicte inhabitationis mee ad usum dictarum mulierum, quamdiu dictus Gerardus frater meus vitam duxerit temporalem, in eo statu quo fuerit tempore obitus mei permansura, salvo quod licebit curato et procuratoribus seu magistris predictis mulierem seu mulieres ammovendam seu ammovendas de dicta domo mea minore amovere seu ei vel eis cameram seu cameras vel locum seu loca, quam seu quas vel quod seu que in dicta domo mea minore habuerit seu habuerint, interdicerere cum effectu, et loco ipsius vel

ipsarum et etiam ab hac luce in eadem domo mea migrantis vel migrantium vel cameram seu cameras vel locum seu loca in dicta domo mea minore habentis seu habentium et eam seu eas ipsum seu ipsam deserentis seu deserentium alibi causa morandi se transferendo, aliam mulierem seu alias mulieres assumere iuxta modum et formam de maiori domo mea predicta superius declaratos. Salvo etiam quod dictus Gerardus frater meus habeat liberum transitum per dictam domum meam minorem per ianuam ipsius anteriorem et posteriorem, proximas domui et arce Johannis de Leyden supradictis, quamdiu vixerit et non ultra, pro quo transitu discernendo a residua parte domus mee minoris predictae mulieres, dictam domum meam minorem tempore obitus mei inhabitantes, tenebuntur facere interstitium versus partem occidentalem dicte domus, per quod dictus transitus a parte dicte domus residua distinguatur. Post obitum vero Gerardis fratris mei predicti dicta maior domus mea cum pomerio et transitu predictis et aliis pertinentiis suis ad usum pauperum mulierum secundum modum et formam de ea expressos superius devolvatur. Et si, quod absit, dictos curatum et procuratores seu magistros inter se aliquando contigerit discordare cuncta premissa aut aliquod premissorum, volo et ordino quod in causa huiusmodi discordie prevaleat vox et sententia partis numero maioris. Item lego hospitali predicto duo iugera cum dimidio iugere terrarum, vocatarum vulgariter die Doesven, iacentium in officio seu districtu de Leyderdorp, ita quod usum fructum dictarum terrarum habeat Gerardus frater meus predictus, daturus ex redditibus annuis ipsarum curato et procuratoribus seu magistris predictis singulis annis vite sue in vigilia nativitatis domini nostri Jhesus Christi quinque libras hollandensium denariorum communis monete, quas curatus et magistri seu procuratores predicti in usum dictarum pauperum mulierum, prefatam minorem domum meam inhabitantium, pro cespitibus et aliis communibus utilitatibus ipsarum et ipsius domus conservatione et reparatione dispensabunt. Extincto vero dicto usu fructu per obitum dicti Gerardi fratris mei, curatus et procuratores seu magistri predicti omnes et singulos redditus dictarum terrarum singulis annis in perpetuum recipient et levabunt eas in utilitatem communem domuum et mulierum predictarum predictam perpetuo dispensaturi, deductis tamen in omnibus casibus predictis prius oneribus realibus et aliis quibuscunque dictis terris et redditibus ipsarum incumbentibus et earum seu eorum occasione qualitercunque provenientibus, sane annuam pensionem octo solidorum hollandensium denariorum bone monete perpetui redditus,

quibus domus et aree mee predictae sunt onerate, inhabitans seu inhabitantes pro tempore domum meam maiorem supradictam singulis annis persolvat seu persolvent. Et si legatarii predicti in assecutione dictorum legatorum vel partis ipsorum ab heredibus meis vel aliquo ex eisdem vel aliquo vel aliquibus ipsorum seu ipsius nomine ratum habente seu habentibus taliter fuerint quoquomodo impediti, quod a petitione seu persecutione eorundem legatorum vel partis ipsorum non cessare cogantur vel ipsa vel partem ipsorum expresse repudiaverint, extunc ego testator predictus volo et ¹⁾ ordino, quod tales heredes mei seu talis heres meus partem hereditatis in ceteris bonis meis sibi debite eo ipso amittant et perdant seu amittat et perdat, quodque dicta pars hereditatis ad illustrem principem comitem Hollandie pro tempore devolvatur, testamento meo predicto seu ultima voluntate predicta in omnibus et singulis clausulis suis supradictis in suo robore permanente. In quorum omnium fidem et testimonium ego Petrus filius Symonis predictus presentem paginam seu presens publicum instrumentum per discretum virum Thomam Conrardi de Voir, clericum dicte dyocesis notarium publicum infrascriptum, scribi et publicari mandavi meique sigilli feci appensione muniri. Et ad maiorem firmitatem et certitudinem premissorum rogavi honorabiles et discretos dominos Johannem Philippi, decanum, et Philippum Johannis, canonicum ecclesie sancti Pancratii Leydensis dicte dyocesis, nunc provisorem et decanum Rijnlandie, presbyteros eiusdem dyocesis, quatenus ipsi presentem paginam seu presens publicum instrumentum sigillis suis sigillare dignarentur. Et nos Johannes Philippi, decanus, et Philippus Johannis, canonicus, provisor et decanus predicti, ad instantiam dicti Petri Symonis sigilla nostra huic pagine seu presenti instrumento publico duximus apponenda. Datum et actum in domo inhabitationis mee maiori supradicta anno Domini millesimo trecentesimo octuagesimo nono, indictione duodecima, mensis Junii die vicesima, hora completorii vel quasi, pontificatus sanctissimi in Christo patris ac domini nostri domini Urbani, divina providentia pape sexti anno duodecimo, presentibus ibidem discretis et honestis domino Petro filio Danielis, dicti Utenpol, presbytero, et magistro Johanne, dicto van Hairlem, rectore scholarum Leydense, clerico dicte dyocesis, testibus ad premissa vocatis specialiter et rogatis”.

Naar een kopie van het oorspronkelijke testament in het Register Katrijnen-gasthuis 1397, hs. Archief Leiden.

1) Hs. quod.

BIJLAGE XXVI. (Zie hiervóór, bl. 239 en 241.)

*De kureit van de Pieterskerk en de gasthuismeesters van het
Katrijnengasthuis maken als eksekuteurs van het testament
van Pieter Symonszn. van den Oerde onder goed-
keuring van schout, schepenen en raad van Leiden
een verordening voor de vrouwen, die in
Pieter Symonsz. huis zullen wonen.*

1393 Augustus 11.

„Scout, scepene ende rade der stede van Leyden doen cond allen luden, dat voir ons quamen heer Jan Zuurmout, commelduur ende cureyt van Sinte Pieters kercke te Leyden, Syman Symans soen ende Goeswijn Claes soen, nu ter tijt gasthuismeesters van Sinte Katrinen gasthuysse te Leyden, ende toenden ons een instrument inhoudende alsdat Pieter Symans soen van den Oerde hemluden gheset heeft als commelduur ende gasthuismeesters, die nu ter tijt sijn of namaels wesen sullen, tot ewighen daghen executoers ende bewaerres te wesen van sijnre huysinghe, die hi ghemaect heeft puurlic om Gods wille ende in rechten testament mit sulken renten als hi ertoe besproken heeft, alsoe veel goeder armer vrouwenpersoenen in te woenen als mer mit minnen ende goeden ghemaec in scicken mach, die onghehendert sijn van mannen of van kinderen ende die Gode willen dienen ende leven ende der werelt ende den zonden sterven, die si ontfanghen zellen tot allen tiden als er steden open sijn, ende dairin soe en sellen si niet aensien maechscap, vrientscap, moghentheyte noch gheenranhede bede, mer alien die eer Gods, zedicheyt ende doechde der persoenen, na hoirre bester wete ende vijf sinnen. Ende wair si twie gaen van hem drien voirschr. of die namaels in horen staet zellen sijn, in allen zaken die dat huys voirnoemd roeren, daer zel die derde volghen. Ende want alle gheoerdineerde dinghen vredelic sijn ende alle ongheoerdineerde dinghe onvredelic, soe hebben si om die ere Goods, salicheyt ende vrede der menschen bi consent ende goetdenken van ons een ordinancie ghemaect, dair him die persoenen, die nu ter tijt in der huysinghe voirschr. wonen of namaels wesen zellen, bi regieren sellen, ende soe wie des niet doen wil, die sellen die commelduyr ende gasthuismeesters voirseyt of diet namaels wesen zellen, uter husinghe voirschr. doen buten yements wedersegghen.

In den eersten soe sellen die commelduyr ende gasthuismeesters

voirseyt of diet namaels wesen sellen, uut den huse voirnoemd kiesen na hoirre consciencie twee goede rackelicke persoenen, die dat huys regieren ende besorghen sellen mid eendrachticheden ende mid minnen ende in allen dinghen, des dat huys nootturflich is, ende die sellen si moghen virsetten tot allen tiden als si hem virbeteren moghen, ende wair dat sake, dat dese twee persoonen tot enigher tijt scheelden in zaken die den huysse toebehoerden, soe sellen si die zake of zaken anbrenghen den commelduer ende den gasthuysmeesteren, die dan te tide zijn; ende wat him die dairin bevelen te doen, dat sellen si doen ende dairmede tevreden zijn. Ende die twee bewaersteren sellen alle weec een van den persoenen, die in den huse wonen, bevelen die maertscap van ghemeenre pottaedsse te coeken, sulc als si hoir bevelen, ende so wat si coect, het sie moes, erweten, melc of anders wat, wel of qualic ghecoict, dat sellen die ander minlic nemen ende Gode dairof dancken. Ende wair dat sake dattet der ghemiene bet diende, datter een stadighe maerte bleve, soe moghen die twee bewaersteren een dairtoe scicken, diere hem nutste toe denct wesen ende die sellen die ghemiene persoenen, die in den huse woenen, horen arbeyt besceydelic lonen bi den twien bewaersteren. Ende die pottaedsse ende dat dairtoe behoert, sellen si ghelijc mid malcander ghelden, totdat si op haer renten ghecomeen zijn, die Pieter Symons voirn. den huysse voirseyt besproken heeft tot pottaedsse ende tot anders, dat dat huys in tghemien behoeft, als zijn testament dairof inhoud.

Item soe en sellen die persoenen, die in den huysse voirsz. wonen, nerghent butens huys virnachten noch buten huys hoir broet winnen mid gheenrehande ambocht, dat si connen, noch nerghent uutvaren noch ghaen, uutgheset dan alien om bier of om broet of om anders nootluftighe dinghen, buten consent ende oirlof des commelduers, der gasthuysmeesters ende der twee bewaersters, ende altoes tsavonds binnen huys te wesen ende te bliven, als men nachlicht luut.

Item soe sellen si een goede, slechte, oetmoedighe wise hebben van clederen ende van sconen ende der werelt niet gheliken mit suverliken verwen, mit costeliken ghewant, mit ghefronsten ghecroicten hoicken, met nauwen ghereghen ende hoghe opghebesten rocken, mit valen of ghetimpten sconen ende met anders al dair ydelheyt in staet, ende dair men der werelt mede behaecht ende Gode mishaecht.

Item wair oec dat zaic datter enich van den persoenen, die in den voirsz. woonden, onzedich of onvredelic wair of enighe din-

ghen hantierde, die der ghemiente scadelic, lastelic of oneerlic wair, of datter quaet gheruft van buten, dat men mitter wairheyte betughen mocht, of gheviel, of dat si puurhart virkeert, onzegghelic ende onsterflik hoirs eyghens quaets willen wair, dien persoens sellen die twee bewaersteren mit rechter minnen ende mit goeden ghemoede beruspen eenwarven, anderwarven ende derdewarven ende bidden hoir om God, om hair selvs zalicheyt ende om eer des huys te behouden, dat si sulke broeke oflaet, dair si sculdich in ghevonden is, ende en beter si hair dan niet, soe sellen ¹⁾ sijt den commelduer ende den gasthuysmeesteren, die dan te tide zijn, anbrenghen ende die sellen die persoens rechtevoirt buten yements wedersegghen uten huse voirsz. doen, ende die persoens nimmermeer weder in den huysse te comen mitter wone, tensi dat si hoir alsoe rackelic ghebetert hebbe, dat sijs billics werdich si.

Item wair dat sake, dat yement den huse renten, ghelt of enigherande goed bespraec in testament of ghave in aelmissen, dat sellen die twee bewaersteren besighen in den ghemienen oirbair bi consent ende goydencken des commelduers ende der gasthuysmeesters, die dan te tide sijn.

Item soe wannier die commelduer ende die gasthuysmeesters voirsz. of diet namaels wesen sullen, enich persoens in den huysse voirnoemd ontfanghen sullen, soe sellen si hair dese ordinancie lesen of doen lesen, opdat si wete moghe, hoe ende in wat manieren dat si hoir in den huysse hebben sel.

Item soe wanneer dat die commelduer ende die gasthuysmeesters voirsz. of diet ²⁾ namaels wesen sullen, een beter ordinancie vinden, dair die eer Goods in virmeerret mach sijn ende vrede, eendrachticheyt ende heylych leven der persoens, die in den huysse voirnoemd wonen, mede ghevordert, so moghen si dese ordinancie bi consent ende goydencken van ons eensdeels iof altemael, na dattet hem der eren Gods ende den ghemenen oirbair best denct dienen, vormaken ende viranderen.

In kennesse der wairheyte soe hebben wi scout, scepene ende rade der stede van Leyden voirsz. desen brief beseghelt mid onser stede zeghel van Leyden in tjaer Ons Heren duysent driehondert drie ende tnechtich des Manendaghes na sinte Louwerysdach”.

Naar een kopie van de oorspronkelijke zegelbrief in het Register Katrijnen-gasthuis 1397, hs. Archief Leiden.

1) Hs. sellent.

2) Ontbreekt in het handschrift.

BIJLAGE XXVII. (Zie hiervóór, bl. 240 en 241.)

„Die cavelinghe van Pieter Symans soens susterhuys. Elke twee te zamen hoir camer.

Eerst die eerste camer beneden is ghevallen Trude Jan Nellen soens ende Erkenraet Jacobs dochter.

Die ander camer Hildewair ende Nyese Dammes dochter.

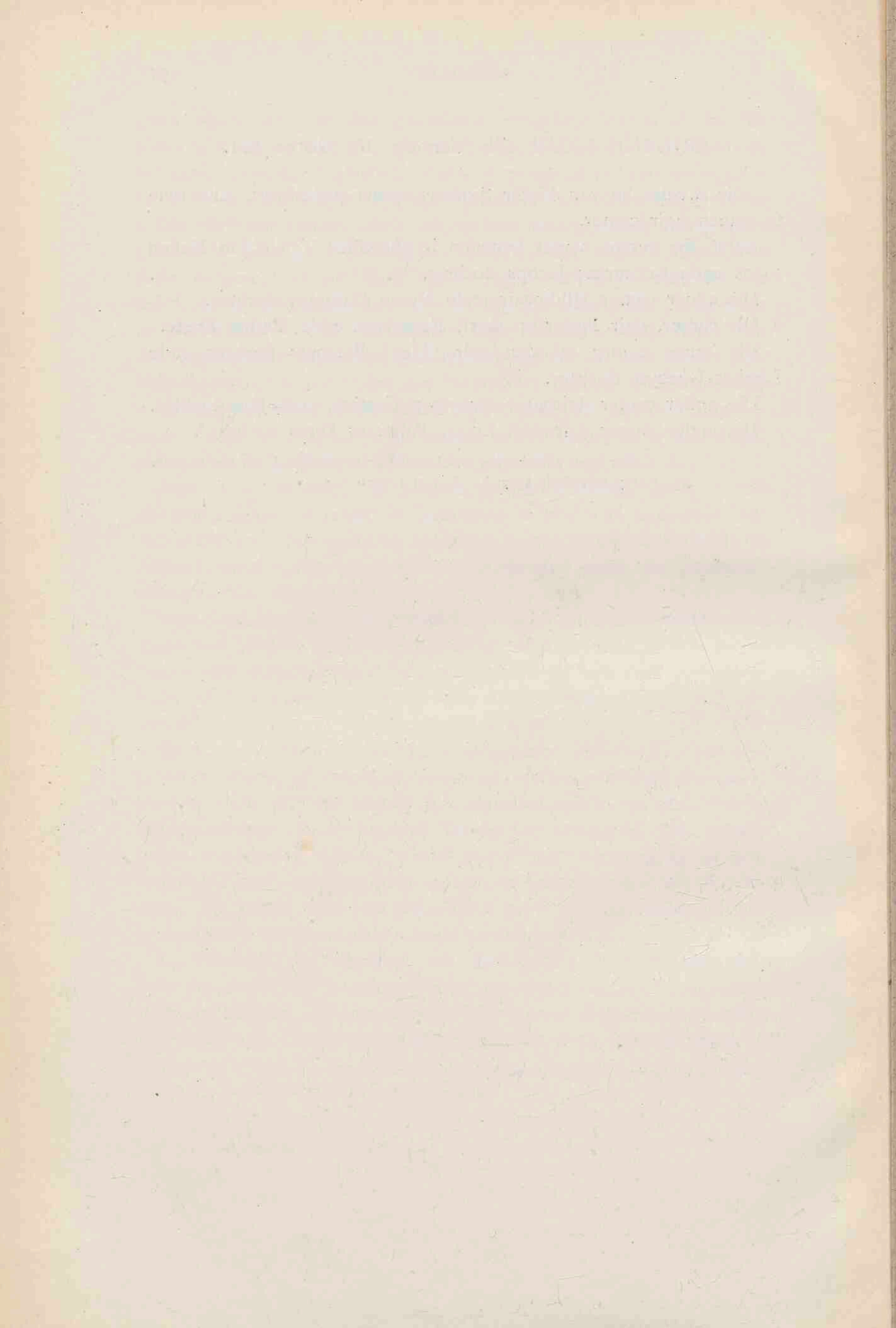
Die camer, dair Pieter op starf, Femeynse ende Ymme Zoete.

Die nuwe camer op den solre Heyl Bartouts dochter ende Lisebet Gheryts dochter.

Die ander camer dairnaest Haestgen Costers, Clacs Jans dochter.

Die ander camer dairnaest Lucie, Bairtraet Dircs dochter”.

Naar een aantekening op het achterste schutblad van het Register Katrijngasthuis 1397, hs. Archief Leiden.

CORRIGENDA.

- Bl. 15 regel 18 van boven: *Zuid-Nederlands* lees *Zuid-Nederlandse*.
„ 55 „ 14 „ „ *gebracht* „ *getracht*.
„ 87 noot 5: *het origineel* lees *een kopie*.
„ 190 regel 12 van boven: 8 lees 9.

ADDENDUM.

Ad bl. 26, bovenaan:

Nadat het hoofdstuk over het Katrijngasthuis reeds was afgedrukt, was prof. Dr. P. J. BLOK zo vriendelijk er mij op te wijzen, dat bijzonderheden over het geslacht Steenvoorde te vinden zijn in twee stukken, betreffende een kanunnik Gerrit van Leyden, in het Oorkondenboek van Holl. en Zeel. (II n°. 657 en 658). Deze Gerrit van Leyden vermaakte op 20 Maart 1289 „apud domum meam Steenvordam” het landgoed Ockenburg aan de abdij van Rijnsburg, die het aan zijn zoons Dirk en Gerrit in leen moest geven. Tegelijkertijd verklaarde Floris V, dat Gerrit van Leyden land te Rijswijk aan de abdij van Rijnsburg gegeven had, waarvan eerst zijn zoon Jan de opbrengst moest blijven genieten voor de bouw van en de dienst in de door hem gestichte kapel van Steenvoorde, terwijl die opbrengst na Jans dood op Gerrits dochter Agatha zou overgaan.

Zou met die kapel van Steenvoorde misschien toch het Katrijngasthuis bedoeld kunnen zijn? Men zou dit niet licht beweren, als men niet de verklaring van de oude mannen van 1368 had, die ik als onecht gekenmerkt heb (zie hiervóór, bl. 23—25). En nu leveren deze gegevens een nieuw bewijs voor die onechtheid. Er wordt in die verklaring n.l. gezegd, dat de ridder Jan van Steenvoorde, die dan de zoon van Gerrit van Leyden moet zijn, o. a. zijn broer meester Hughe tot gasthuiskapellaan had aangesteld, terwijl uit deze oorkonden blijkt, dat zijn broers Dirk en Gerrit heetten. Maar sterker is nog het volgende. Die meester Hughe was later, zo staat

er in die verklaring, klerk van keizer Hendrik en stierf bij diens leven. Hier moet Hendrik VII (1308—1313) bedoeld zijn, zodat mr. Hughe ± 1310 als kapellaan zal zijn afgetreden. Hij werd opgevolgd door Gheryd van Boshuysen, die in 1368 juist gestorven was, en dus niet minder dan 58 jaar gasthuiskapellaan zou zijn geweest! Ik voeg hier nog aan toe, dat Gheryd van Boshuysen inderdaad gasthuismecster was in 1329 (zie hiervóór, bl. 33).

Maar in elk geval is nu verklaard, hoe de Steenvoordes de gift van een kapelrie in het Katrijnegasthuis konden hebben: die zal daar wel door Gerrit van Leyden gevestigd zijn.

INHOUD.

INLEIDING	bl.	1—18
HET KATRIJNENGASTHUIS	„	19—84
HET VROUWENGASTHUIS	„	85—105
HET SINT ELISABETHSGASTHUIS	„	106—123
HET LEPROOSHUIS	„	124—157
DE HEILIGE GEEST EN HET HEILIGE GEEST-HUIS	„	158—207
DE HUISZITTEN-ARMEN	„	208—233
VRIJWONINGEN	„	234—283
DE OVERHEIDSBEMOEIING MET DE ARMEZORG	„	284—305
BIJLAGEN	„	309—351
CORRIGENDA EN ADDENDUM	„	353—354

STELLINGEN.

1.

Het door Dr. J. Prinsen J.Lzn. uitgegeven *Rapport over Armenzorg te Leiden in 1577* (Bijdr. en Med. Hist. Gen. te Utrecht XXVI) is niet, zoals Dr. Prinsen meent, van Jan van Hout.

2.

De reeds in de middeleeuwen herhaaldelijk gebruikte uitdrukking *de rechte armen* betekende oorspronkelijk alle armen, aan wie de weldaden goed besteed waren; vervolgens alle armen met uitsluiting van de bedelaars; en eindelijk uitsluitend de huiszittende armen.

3.

In het Middel-Ned. betekent het woord *siechhuys* uitsluitend leprooshuis.

4.

De kruistochten zijn niet oorzaak geweest van het verbreiden van de lepra door West-Europa, maar hebben integendeel die verbreiding tegengewerkt.

5.

De trek naar de stad is behalve de trek naar de arbeidsgelegenheid ook die naar de vaste uitdelingen aan de armen.

6.

De patriottebeweging was een beweging van „intellectuels”.

7.

De geschillen onder de patriotten te St. Omer zijn de voorlopers van de strijd tussen foederalisten en unitarissen.

8.

Het uitvaardigen van het kontinentaal stelsel was een grove fout van Napoleon.

9.

Keurboeken van de Stad Leiden (uitg. Hamaker), bl. 490: lees *den tarmynarij*, zoals het hs. heeft, en niet *determineren*.

Ibidem, bl. 74, 82, 104, 105, 526, 530 en 531: laken *vonde* of *vonden*, lees overal: laken *voude* of *vouden*.

10.

Rekeningen uit de Bouwperiode van de Pieterskerk te Leiden (uitg. Overvoorde in Bijdr. Gesch. Bisd. van Haarlem XXX), bl. 91, 99 en 108: lees *banwerc* voor *bauwerc* (in verband hiermee vervallen op bl. 77 Jan van Loen en Dirc van den Hoirn als opzichters bij de bouw van de Pieterskerk).

Ibidem, bl. 98: was *verdragen* lees *verdrayen*.

Ibidem, bl. 119: *hantvairen* lees *hantvanen*.

11.

Een *barchof* is niet de naam van een schip, zoals in het Mnl. Wdb. vermoed wordt, maar de plaats, waar een hooiberg staat.

12.

De vier Heemskinderen (uitg. Matthes), bl. 78: „daer menig teeken aen stont van loot”, betekent *teeken van loot* niet loden heiligebeeldjes (Verdam), maar bedelaarsloodjes.

13.

In de uitdrukking *aan (op) de kaak stellen* betekent *kaak* oorspronkelijk ton.

14.

Een strobokking betekent niet een in stro verpakte bokking (zie *Woordenboek der Ned. Taal*, i.v. bokking), maar is samengesteld met *stroe*, de oude maat voor bokking.

15.

Het is onjuist de 16e eeuwse kluchten, ook al zijn ze door rederijders gemaakt, tot de rederijderspoëzie te rekenen.

16.

De grote betekenis van de roman van *Robinson Crusoe* ligt volstrekt niet, zoals Dr. W. H. Staverman (*Robinson Crusoe in Nederland*, bl. 27) meent, in de detailbeschrijving en de karaktertekening.

17.

Spellingvereenvoudiging vindt eerst dan zijn grens, waar bij verdere vereenvoudiging twijfel omtrent de betekenis van het geschrevene zou ontstaan.

18.

Het streven van sommige taalzuiveraars om ook die vreemde woorden uit de taal te verbannen, die door beschaafden algemeen gebruikt worden, dient niet gesteund te worden, daar het tot taalverarming zou leiden.

19.

Het onderwijs in de moedertaal mag nooit dienstbaar gemaakt worden aan het leren van vreemde talen.

20.

Het onderwijs in het Frans behoort als leervak van de lagere school geschrapt te worden.

21.

Er is voldoende reden om aan te nemen, dat Lieven de Key de gevel van het stadhuis te Leiden ontworpen heeft.

In onze tijd is voor de herleving van het kunstambacht meer te verwachten van technies zoveel mogelijk volmaakt fabriekswerk, onder leiding van kunstenaars vervaardigd, dan van een terugkeer tot het oude handwerk.

Een volledige herleving van het kunstambacht, en daarmee van de schoonheidszin van de massa, is slechts te verwachten in een tijd, dat bij de voortbrenging niet meer op winst gelet zal worden.

Aan alle karikatuur ligt ten grondslag de niet-bevrediging van maatschappelijke idealen. De omschrijving van karikatuur als „l'art de faire rire par le dessin” van Arsène Alexandre (*L'art du rire et de la caricature*, p. 4) is dus onjuist, daar deze middel voor wezen, uitslag voor doel neemt.

